Kirjutada töö, mis ühel ajal pakub huvi kuluteadlastele, ajaloolastele, kodu-uurijatele, geograafidele, osalt ka geoloogidele ja mullateadlastele, pole kerge. Töö omab suurt kultuurajaloolist väärtust, ja väärib lühend. kujul trükis avaldamist.
Loodust kirjeldavas osas pole autor vist mulluga käsitanud sooe taimestikku mis teatud lünkana tundub. (Seda enam et autor on kõrge kvalifikatsiooniga botaanik)

[illegible]

Maakaardid [illegible] olevad veidi vajalikud, [illegible] [illegible]. Sellest hoolimata on ne maakaardid kasutamiseks [illegible] [illegible], üliõpilastele õppematerjale jne.

(KJ 137)

ES 4

PRANGLI SAARED

Vanemat elu-olu ja sõnavara

G. Vilbaste

ENSV Teaduste Akadeemia EMAKEELE SELTS Общество родного языка Академии Наук ЭССР

Tallinnas 1954

Sissejuhatuseks.

Juulis 1948. a. algasin ma Prangli saarte taimkatte põhjalikumat uurimist Eesti NSV Riikliku Loodusteaduste Muuseumi ülesandel. Mul tuli seejuures kõnelda mitme Prangli elanikuga. Olles üldiselt tuttav lähedaste mandri ranna- ja ka maakülade murretega, kostus mulle kõrvu, et Prangli kõnekeel erineb mandri murretest. Ka esines uusi sõnu, mida ei tunne eelmised murded. See tegi mind tähelepanelikuks. Ma märkisin üles mõningaid erinevusi prangli murdes ja paar-kolmsada huvitavamat sõna. Ühtlasi selgus ka vajadus prangli murdel peatuda pikemalt. Et mul oli ette näha järgmisel suvel veel Prangli külastamine botaanilis-te uurimiste jätkamiseks, siis püüdsin esiteks kaks asja ühendada ning tulemuste alusel jätkata tööd. Talvel koostasin ma välja murde uurimise kava ja märkisin sedelitele küsimused, mille kohta ma tahtsin saada seletust ja kinnitust. Ka lõin ma kirjalikult vajaliku kontakti Prangli õpetaja A. Veskaruga, kellelt sain mõningaid kasulikke teateid ja näpunäiteid. Järgmise aasta juunis /19. - 26.VI/ töötasin jälle Pranglil, täiendasin oma botaanilisi uurimisi ning vabal ajal küsitasin vanemaid inimesi prangli murde ja sõna-vara üle. Ma sain õnneks peatuskorteriks talu, kus perenaine Elviine Laanemets /58 aastat vana/ oli võrdlemisi vähe puudutatud välistest mõjudest ja kõneles head Prangli murret ning osutas ka häid semasioloogilisi teadmisi. Samal ajal külastasin ma ka saare vanemaid inimesi ning pidasin nendega pikki kõnelusi Prangli tööde ja möödunud elu-olu kohta. Ma leidsin nende hulgas häid keelejuhte /Kalle Puuström Koistul, Leena Piirissaare - Vilipert Viiperil, Miina Kaseste-Krönström Ojal, Anna Puuström Lilleberil jt./. Selle suvel sain ma võrdlemisi hea keelelise materjali Pranglilt, mille läbitöötamine võttis hulga aega. Minu õnneks kohtasin ma Pranglil keskealist naisterahvast, Iida Noormetsa, kes pärit Prangli-list ja elab nüüd Tallinnas. See osutus mulle heaks keelejuhiks ja kellelt ma sain tarvilikul juhul vajalikku selgust ning kellel olid head teadmised Prangli elu-olust. Kuid siiski selgus, et oli veel kül-

lalt lünki materjalis ja et on veel tarvis külastada Pranglit niihästi botaaniliselt kui ka keeleliselt. Ma külastasin oma ettevõttel veel kolmandat korda Pranglit 1950. a. suvel /1. - 10.VIII/ ja käisin samuti ka Aksi saarel. Pranglis peatasin ma seekord ühe parima keelejuhi Liisa Sööblumi juures, kel jatkus võrke parandades alati aega minuga kõnelda ja vastata minu mitmekülgsetele küsimustele, eriti naiste elu-olu suhtes. Meeste tööde ja toimingute selgitamisel oli mu väga heaks keelejuhiks Kalle Puuström ehk kohaliku hüüdnimega Koistu Kalle, kellel vanuse peale vaatamata oli hea mälu ja vanemasse järku kuuluv kõnekeel. Ei jäänud külastamata ka teised Prangli vanemad inimesed, kellelt saadi häid andmeid. Peale selle leppisin ma ka kokku Liisa Sööblumiga, samuti Kalle Puuströmiga, et nad külastavad mind veel Tallinnas kord minu kutsel ja kulul, sest ma oletasin, et materjali läbitöötamisel kerkivad mul veel üles küsimused, mis nõuavad Prangli inimeste selgitust, kuna minu Prangli külastamine oli seotud raskustega, sest Pranglisse pääses vaid vastavate lubadega, aga ~~kuna~~ Prangli inimestel oli liiklemine saare ja Tallinna vahel täiesti piiramata. Ma töötasin läbi saartelt kogutud materjali ning Liisa Sööblum külastas mind septembri keskel samal aastal ning oli minu võõrana mulle ka keelejuhiks 4 päeva. Kalle Puuström aga ei julenud vanuse pärast Tallinnasse sõita, mispärast osa küsimusi jäi lahendamata selle aruka keelejuhi poolt. Kuid mul oli siiski võimalik enamiku neist lahendada Iida Noormetsa abil, kelle käest ma võtsin vastava tasu eest korralikult kümneid prangli keele tunde ja kes käis mulle tunde andmas minu kodus, kus oli võimalik tarbekorral saada lahendust vastavast materjalist. I. Noormetsale lugesin ma ette prangli murdes kirjutised ja parandasin siis vead. Ja I. Noormets ei väsinud minuga seltsis istuda laua ääres, vahest 5 - 6 tundi järgemööda. Viimaseid tunde võtsin ma veel 1953. a. sügisel grammatiliste küsimuste lahendamisel. I. Noormetsale olen ma eriliselt tänulik just grammatilise ülevaate koostamisel, sest kui teised keelejuhid ei suutnud mulle vastata küllaltki selgetele küsimustele grammatiliste vormide taotlemisel ja kaotasid varsti huvi neile keerulistena näivate küsimuste vastu, taipas I. Noormets

alati, millist grammatilist vormi ma temalt nõudsin. Ning ta parandas julgelt, kui oli vaja parandust.

Nii kujunes töö Prangli saarte vanema elu-olu ja sõnavara kohta, mis püüab anda ülevaate selle võrdlemisi kitsa, merest ümbritsetud ala arenemise kohta viimaste sajandite kestel, kus varemalt olid omad arenemistingimused, sest meri keelas suhtlemist mandri vahel tihedamalt; kuid viimastel kümnetel on läbikäimine mandriga siiski muutunud sagedamaks ja ajakirjanduse ning kirjanduse, samuti üldkooli mõju on tunginud võimsalt saarele, mis püüavad tasandada, nivelleerida varemini aset leidnud omapärasused ja erinevused. On loomulik, et mõne kümne aasta pärast kaovad murdelised vahed või muutuvad vähem-märgatavamateks Prangli ja mandri vahel, kuid jäägu järele tulevastele sugupõlvedele mälestusmärgina kasvõi käsikirjas ülevaade Prangli saarte vanema elu-olu ja sõnavara kohta sellisel kujul, nagu ta on koostatud käesolevas töös.

Tallinnas, märtsis 1954 Autor.

Töö meetodist ja tähtsamaid keelejuhte.

Nagu juba selgunud sissejuhatusest, on töö Prangli saarte kohta arenenud peamiselt Prangli inimestega kõneledes ja vastavaid märkusi tehes, kusjuures kasutati toas töötades alusena varemalt koostatud kava, mis oli märgitud üksikutele sedelitele. Väljas inimestega kokku puutudes kõneldi ja päriti andmeid lähedal olevate esemete üle, kuid libiseti ka neile asjaoludele, mille kohta oli vaja saada lähemaid seletusi, arvestades seda, kuidas suhtus kõnetatav minu küsimustele. Aga vaevalt lasti mööda vanem saare inimene ilma, et temaga ei vahetatud mõtteid üksikute küsimuste üle. Sagedamini oli jutu alustuseks taimenimede pärimine, peamiselt naisterahvaste juures ning see andis ka juba selguse, kas on vajalik juttu edasi ajada või mitte. Kui kõnetatav osutus heaks jutustajaks, külastati teda ka veel kodus, et temalt pärida uusi andmeid. Isegi koolieaiste lastega püüti luua kontakt, kui neid tabati mängumurult ning vaadati nende mängu pealt, tehes vastavaid märkmeid ja pärides vajalikke seletusi; mõnikord lõin, näiteks kivimängus, isegi kaasa, et saada paremaid teateid. Selline oli töötamise meetod koha peal liikudes. Aga ka kodudes pisteti nina igale poole, kus see oli võimalik ja kus oli midagi küsida ning seletust nõuda. Enamikus anti seda mulle meelsasti ning pahandamisi ei olnud. Lühidate kõneluste juures hoiduti isikulike andmete pärimisest, sest see ei näinud avaldavat head mõju ja inimesed eemaldusid kohkudes. Kuid pikemaajalistel ja korduvatel kõnelemistel, kus kadus juba võõrastav tunne, saadi ka vajalikud andmed isikute kohta.

Saare koha- ja paiganimede tutvumiseks palgati alguses teejuht /Kalle Puuström/ ning sellega käidi pikkamööda läbi saare tähtsamad paigad, saadi seletusi nimede kohta, aga jutustati puhketundidel ka muidki asju. Teejuhi võtmine osutus võrdlemisi heaks andmete kogumisel ning mõnigi paiganimi kerkis eredalt esile.

Sellisel töötamisel saadud andmed töötati kodus läbi peatükkideks, mille kirjutamisel kasutati üldkeelelist sõnastust, kuna oskussõnad

ja murdelised väljendid on kirjutatud murdekohaselt ning on allakriipsutatud, peamiselt seal, kus see sõna esineb esimest korda. Korduvatel sõnadel on enamasti kirjakeelne kuju. Kirjeldustes ei ole tarvitatud teaduslikku transkriptsiooni, küll on seda kasutatud sõnastikus /seal ei ole siiski suudetud täiesti puhtalt läbi viia transkriptsiooni ning esineb mõningaid kobamisi, peamiselt t ja k tarvitamisel/.

Elu-olu kirjeldustes ei ole alati märgitud isikut, kellelt on saadud teateid, sest neid on täiendatud mitme inimese kõneluste alusel ja püütud anda nii enam-vähem ümmargune ülevaade. Olgu veel tähendatud, et üksikud peatükid, nagu hülgejaht, kalapüük võrkude ja noodaga, on saadetud Pranglisse läbivaatamiseks ja täiendamiseks /Kalle Puuströmile , linnujaht Vold. Linholmile/ ning on nendega veel isiklikult arutatud ebatäpsena näivaid kohti ja nii on saadud võrdlemisi objektiivne ülevaade. Rahvaluulesse puutuvad andmed on kõik edasi antud murdes lihtsustatud transkriptsioonis ning nendele on alati alla märgitud isiku nimi, kellelt on saadud andmed.

Pean tarvilikuks peatuda lühidalt ka tähtsamate keelejuhtide juures ja anda neist mõningaid eluloolisi teateid. Parimateks keelejuhtideks on mul olnud järgmised Prangli inimesed:

S ö ö b l u m, Eliisa-Katariina, sündinud 17.XI 1870 Pranglis Lentsmanni talus Kelnasi külas. Käinud Prangli koolis kooliõpetaja Preiholmi ajal 3 talvet igapäevases ja 3 talvet vahekoolis, nagu nõuti sel ajal. Elanud pidevalt Pranglis, enamiku eluajast Länneotsa küla Länne talu perenaisena ja on seepärast tuntud Länne Liisa nime all. Väljas ei ole püsivalt elanud, küll aga liikunud sagedasti saarest väljaspool, peamiselt Tallinnas, kus on sugulasi. Kõneleb head vanemat murrakut, kuid on siiski omandanud mõningaid jooni üldkeelest. Arukamaid keelejuhte. Tunneb ka muistendeid.

N o o r m e t s, Iida, sündinud 29.IX 1899 Mäe talus Länneotsa külas. Isa Jaan Krönström oli varemalt mõned aastad Pranglis kooliõpetajaks. Iida käis Pranglis koolis nõutava aja, elas siis Pranglis 1920. aastani, abiellus ja elab sest ajast Tallinnas. Kõneleb head nooremate inimeste keelt, kuid tunneb hästi prangli murret ning suudab seletada

grammatilisi vahesid. Ka teab hästi Prangli vanemat elu-olu oma ema Miina Kaseste /enne: Krönström/ ja teiste saare vanemate inimeste jutustuste alusel, sest olnud nooremalt nende juures sagedasti jutustuste kuulajaks. Üldse võlgnen I. Noormetsale töö korraldamisel ja ühtlustamisel suurimat tänu.

L a a n e m e t s, Elviine, 58 aastat vana /1949/, sündinud Kelnasi külas, käinud korralikult Prangli koolis, abiellunud samasse külasse Tüübe talusse, kus elanud püsivalt perenaisena. Olnud pidevalt saares ning on väga harva käinud saarest väljas. Kõneleb head vanema põlve murret, kuid on kirjanduse mõjul omandanud jooni ka üldkeelest. Arukaid keelejuhte.

P u u s t r ö m, Kalle /= Koistu Kalle/, sündinud ... ul 80 aasta (1950) 186
Koistu talus Länneotsa külas, käinud nõutava aja Prangli vallakoolis kooliõpetaja J. Preiholmi ajal. Elanud püsivalt Pranglis, kuid käinud sagedasti väljas Tallinnas ja mujal mandril, aga ka Soomeski ning oskab soome kõnekeelt, mida õppinud Soomes käies. Olnud mitmes valla- ja koguduseametis. Kõneleb head vanemat murrakut, niiöelda "pohipranglit". Tunneb põhjalikult Prangli elu-olu, tööd ja tegevust. Parimaid keelejuhte meeste töös ja tegevuses. Korrigeerinud kirjeldusi hülgejahist ja nooda- ning võrgupüügi kohta, teinud parandusi teistes kirjeldusteski.

L i n h o l m, Voldemar /= Vesterberi Volli/, umbes 50-aastane /1950/, üleskasvanud Pranglis, seal koolis käinud ja elanud alati siin. Üldtuntud linnukütt. Teatanud andmeid Pranglis esinevaist lindudest ja andnud lindudele pranglikeelsed nimed lindude topiste esitamisel Eesti NSV Riiklikus Loodusteaduste Muuseumis Tallinnas. Temalt on saadud ka teateid hülgepüügi kohta. Kõneleb vanemat murrakut, kuid kõnes on ka tublisti kirjakeelseid väljendeid.

P i i r i s s a a r e /Vilipert/, Leena /= Viiperi Leena/, 88 aastat vana /1949/, sündinud Pranglis, siin üleskasvanud ja väga harva väljas käinud. Elab Viiperi talus vana perenaisena. Kõneleb head vanemat murrakut. Tunneb hästi endisi töid ja tegevust.

P u u s t r ö m, Anna /= Lilleberi Anna/, 82 aastat vana /1949/,

sündinud Pranglis, siin üleskasvanud, koolis käinud ja alati elanud. Väga vähe väljas käinud, lapsed ka kõik juba kodust välja lennanud, see pärast elab üksi Lilleberi talus. Kõneleb head vanemat murrakut. Jutustab meelsasti.

K a s e s t e /Krönström/, Miina, 84 aastat vana /1949/, Pranglis sündinud ja üleskasvanud, käinud koolis Preiholmi ajal. Olnud pärast koolmeistri Jaan Krönströmi naine; Iida Noormetsa ema. Kõneleb vanemat murrakut. Jutustamine ei lähe enam hästi.

L i l l e b e r g, Miina, 71 aastat vana /1949/, sündinud Pranglis, seal üleskasvanud ja pidevalt elanud. Käinud Pranglis koolis. Praegu perenaine Liiva talus, kust vähe väljas käinud. Kõneleb keskmist murrakut, rõõmsa iseloomuga ja tunneb palju taimi.

L a a n e m e t s, Johannes, 62 a. vana /1949/, sündinud Pranglis Tüübel, seal üles kasvanud ja elanud. Koolis käinud J. Krönströmi ajal. Kõneleb keskmist murrakut. Oskab sepatööd ja seepärast andnud ülevaate sepakojast ja selles olevatest tööriistadest ning sepisega ühendusesse kuuluvatest sõnadest, samuti ka hobuste veovärgiga kasutavatest mõistetest.

B o r m e i s t e r, Hermiine, umbes 50-aastane /1949/, sündinud Viimsis, seal üleskasvanud ja koolis käinud. Sattunud pärast 1944. a. Aksi saarele, kus on Kaguotsa talus sugulaste varanduse hooldaja. Kogunud mõningaid andmeid Aksi saarelt, mida kasutatud käsikirjas.

V e s k a r u, A., umbes 30-aastane /1949/, Prangli algkooli juhataja, sündinud Tallinnas ja seal üleskasvanud. Prangli saarel elanud 3 - 4 aastat. Kogunud andmeid Prangli saarte talude ja peremärkide, samuti paiganimede üle. Teatanud vanemate inimeste elukohti. Tuli a. 1949 sügisel mandrile õpetajaks. Oli ainuke Prangli õpetaja, kes reageeris minu kirjadele ja kõnelustele - teiste poole pöörati kirjalikult, kuid need kõik vaikisid täielikult.

I

Vanemat eluolu

Prangli saarte asend ja teke.

Peatame pilgu Eesti NSV kaardi põhjapiiril, Soome lahe lõunakaldal. Meie näeme, et Soome lahe rannajoon ei ole siin sugugi ühtlane, vaid võrdlemisi sopiline. Mandrist tungivad merde pikad poolsaared ehk neemed, nagu neid hüütakse kohalikus murrakus. Neemede telg on enamikus kagust loodesse. Neemedele järgnevad meres saared või saarte rühmad, mille peatelg on samasuunaline, s.o. kagust loodesse. Eriti märgatav on selline saarte asend Soome lahe rannaosas Kuusalust Jõelähtmeni Juminda neeme ja Rohuneeme vahel. Salmistu, Kurblu ja Andineeme väikestele neemedele järgneb meres Pedassaar ja kaugemal Malusi saarte rühm; Kaberneeme Neemeotsale järgneb Koipsi ja Rammu saar, ja Ihasalu - Neeme poolsaare Uitruneeme kohal meres on Aksi ja Prangli saar ning viimasest veel veidi põhjas seisab Keri. Jälgiksime me merekaardil sügavusi nende saarte ja mandri vahel, siis võiksime tähele panna, et sügavused on siin vähemad, kuna saartest kaugemal loode suunas esinevad veel madalad, nagu Ulgmadal /Juudamuna, Kuradimadal/, Otimadal, Apelsiini madal, Keri loetsäär Prangli saare kohal. See põhitelje ühtsus sunnib tahtmatult otsustama, et mandri neemede ja saarte teke on toimunud ühe ja sama jõu tulemusena, et need on ürgaegse moreeni liikumisel tekkinud külgmoreeni kuhjatised, millest osa on jäänud kuivmaaks, osa aga on peitunud vee alla, kerkides ikka kõrgemale epirogeneetiliste liikumiste tagajärjel, kusjuures maakerge esineb mitmesuguse kiirusega.

Prangli saare äärendis näeme meie samuti peatelje üldsuuna kagust loodesse. Kuid üksikasjalikumalt võrreldes võime siin märgata õieti kolme-nelja haru, mis nagu hargnevad saare keskosast - üks haru saare edelaossa Mantsikaneemele, mille alguses asub Länneotsa ehk ametlikult Lääneotsa küla; teine haru läheb kagusse kuni Liivsääreni, mille loodeotsal on Idaotsa küla, ja kolmas peaaegu põhja suunas -

sellel on kogu ulatusel Kelnasi küla talud. Kelnasi küla all olevast harust läheb üks külgharu veel üle Pikanumme Loo-otsani, kuid siin kaob seljaku ilme osalt liivaluidete alla.

Tahaksime me jälgida nende seljakute tekkimist, siis selgub, et need kõik on endised randvallid, kaetud enam-vähem paksema liiva korraga. Edelaosse tungiv haru läheb kaugemale merde, kusjuures seda osa praegu uhavad kagust Kippari laht, loodest Tagalaht. Kagusse tungivat osa piirab edelast Mouseri lõugas, kirdes lage ja lai Soome lahe osa. Samuti uhavad Kelnasi haru Soome lahe avaosa idast ja läänest Taga- ja Eeslahe lained. Loo-otsa seljakul on samad mõjuavaldajad.

Kujutage nüüd omale ette, et kogu Prangli saar oli kunagi vee all. Kogu Läänemerel ja Soome lahel toimunud tegurite mõjul kerkis saar viimaks vee pinnale. Tormid, mis aegajalt mässasid avaral merel, veeretasid vähemaid kive rannale, nagu seda võime tänapäevgi näha lainete jõu tulemusena. Lainete murdmise kohale kahelt poolt kokku tekkis randvall, millele paiskasid suuremad tormid ikka kõrgemale veerkive juba mere põhjas olevate munakivide vahele. Nii tekkisid praegu tähelepandavad seljandikud, kattusid õhema-paksema prahikorraga, mis roiskus ja kõdunes mullaks, kus hakkasid kasvama aegade jooksul siia kas tuule või ka jääde mõjul sattunud taimede seemned. Arenes pikkamööda maastik nagu teda võime praegu näha Pranglis.

Olgu veel märgitud, et kõik randvallid, niihästi sisesaarel kui ka praeguse ranna läheduses koosnevad peamiselt graniitkivide kildudest ning lubjakiviklibusid siin ei leidu. See tähendab, et praeguse Soome lahe lõunaranna läheduses esinev paekallas ei ole suutnud mõjutada oma murenemismaterjaliga Prangli saarte randvallide koostist. Kohati, eriti ida- ja kaguosas on endised randvallid kattunud palumännikuga või nõmmelappidega, kuna sügavamades lohkudes on võsatikku ja lehtmetsa, sagedasti isegi lodumetsa, kus puude ja põõsaste vahel on sügiseti-kevadeti isegi lahtist vett. Läänepoolses osas, samuti lõunaranna lähedal on niidud, millel hõredalt-paksemalt lehtpuid, sagedamini sangleppi ja sookaski. Mantsikamäel ja Loo-otsal on kohati tihedaid kadapikke.

Samasugune on tekkeliselt ka Aksi saar. See on kunagi olnud võrdlemisi madal saar avamere keskel, kus vaid loodest kaitseb teda paar kilomeetrit eemal olev Prangli saar. Selle madala saare ümber on meri paisanud igast küljest kõrged veerkivide vallid, mille kõrgus enamasti kuni 6 m, kaguotsal isegi üle 6 meetri. Eriti järsk rand on edelas Kammilaneemel, osalt ka Loode- ja Kaguotsal. Pärast on selle veerkivide vallile tuuled kandnud kohati paksu kihi liiva, kohati isegi luiteid ning nii moodustus rannaäärne maastiku üldilme.

Nende kõrgete randvallide vahele on saare keskele jäänud madalam ala, milles on praegugi paar-kolm vähemat järvikut, kohalikus murrakus loike, mis vaid suurvee ajal on täis vett, suvel aga kuivavad enamasti. Veest vabad kohad on murustunud, kattunud tihedalt kadakapõõsastega ja üksikute puudega. Saare elanikud võrdlevad oma saart ise taldrikuga, millel on servad kõrgemad, keskel aga on madalam. See võrdlus on Aksi maastiku kohta hästigi tabav. Varemalt on vee pind olnud saare keskel tublisti laiem, kuid nüüd on läbi randvallide kaevatud sügavad kraavid, mille tulemusena saare siseosa on muutunud kuivemaks. Samuti on elanikud oma elamute ümbruses laastanud kadapikku ja muud võsa ning muutnud selle niiduks, kus kasvab tihedalt lehtpuid ja võsa, andes ka varju mässavate tormide puhul, mis tungivad suure jõuga lagedalt merelt saarele.

Prangli saarte pinnaehitus.

Prangli saare suurim pikkus on Liivsäärе otsast kuni Rouendi otsani 5,75 km, suurim laius Kiburikari säärelt Ülesaare neemele 3,5 km. Ida- ja kirderanna läheduses ei ole saari ega karisid, küll on aga rannik siin võrdlemisi kivine ning sopiline. Merde tungib siin mitu neeme /Leidinukk, Vanakabelineem, Ülesaareneem, Mändneem, Kelnasi neem, Tüübeveskineem, Järveneem, Liimeneem, Looneem/, mille vahel on lahti ja lõukaid /Vanakabeli laht, Luubilõugas, Liimelõugas/. Üldiselt on see rannikupool sirgejoonelisem, järsum ning paatidega

maabumise võimalused head. Seepärast on siin ka kõik randsadamad, kust pääseb merele /Valgemaja rand, Kelnasi sadam, Ülesaare rand, Kurakse rand, Estali rand, Augurand, Mändialune rand/. Selle vastu on läänerand õige sopiline ning rannikuvees mitmeid vähemaid saari, loodusi, karisid ja kehvleid /Tiirlood, Tiirloo säär, Seinakari, Pikk kari, Jahukari, Väike kari, Jahukari kehvel, Louka kari jt./. Nende vahel on madalaid lahti - Eeslaht, Tagalaht, Suureluubilaht. Igal pool on rannal ja rannikuvees vähemaid-suuremaid rändrahne ning seepärast pole siin paadiga maabumine kuigi kerge. Mainimist vajavad vaid Nüüti rand, Koplialune rand ja Jahukari sadam, kuhu pääseti vaid vähemate julladega ja lamedapõhjaliste eistukkidega. Sügavamalistuvate paatidega pääseb rannale peamiselt Ärgi sadamas. Peale nimetatud karide ja kehvlite on siin veel vähemaid maatükke, millel pole õieti nimegi ja mis vaid paguveega on saared, loeveega aga kaovad nad vee pinna alla. Neemedest mainitagu Looneem, Mantsikaneem, Ärgisadama neem.

Lõuna pool on rand rahulikum ja sirgjoonelisem. Äärmisel läänepoolsema sääre /Kiburkari säär/ lähedal on paar-kolm väiksemat saart - Laevakari, Kiburikari, Jäneksekari - muidu on lõunapoolne rand kaarjalt sirgjooneline, millest tungivad merde vaid väikesed neemed /Tenuneem, Mõlgi neem/. Rand on siin liivane, madalavõitu, tormine ja seepärast pole siin asutatud valgameid.

Tähendatagu veel, et idarannal tungib Pranglis meri peale, s.o. lained murravad kohati võrdlemisi järsust rannast lahti kindlat maad, kallas langeb alla /Vanakabelineemel, Leidinukil/; lahtine materjal uhutakse minema, rannajoonele jäävad veerkivid ning lained tõukavad neid tormidel kõrgemale randvalli harjale. Marud paiskavad isegi suumaid kive kaugemale rannale, tekitavad kõrged ranna vallid veerkividest, mis ei suuda siiski tormide ajal kaitsta rannajärsakut ning tekivad uued kalda varisemised. Kohati langevad alla isegi jämedad männid ühes kaldaga /Mändialune rand/. Ka tõukavad kevadel ja vahest ka talvelgi ajujääd suuri rändrahne rannale, aga nad purustavad ka järskusid randu, mille lahtise materjali kannavad eemale jällegi lained.

Selle vastu kasvab läänepoolne rand juurde. Kui võrrelda läänerand-

na, näiteks 1850. a. valmistatud kaardit praegusega, siis oli tol ajal selles osas mõnigi saar, mida praegu enam ei ole, vaid on liitunud suure saarega. Jahukari oli siis veel saar, kuna see praegu on täiesti ühinenud maaga; ainult suurveega on ta siiski saar.

Aksi saare rannajoon on tublisti ühtlasem ja sirgem. Kogu saar on veidi üle 2 km pikk - Loodeotsast Kaguotsani - ja laiemas kohas - Kammilaneemelt Sadamaneemeni ligi 0,5 km lai. Rannikuvesi on lage, ilma karide või kehvlideta. Nõgusast idapoolsest rannast tungivad õige väikese ulatusega neemed merde - Atrulõukaneem, Sadamaneen, Liivalageneem, kuna loodeotsa lähedal loodes on väike Atrulõugas. Läänepoolne randjoon on kumer ning siin on vaid kaarjas Kammilaneem mainitav. Mere purustavat tegevust, abrasiooni on märgata suuremal osal rannal. Akumulatsiooni, lahtise ainese kandumist võib märgata peamiselt Kaguotsa ümbruses.

Prangli saare pindala kõrgem osa on kagupoolses osas, kus maapind tõuseb üle 6 meetri. Üldse on idaranna lähedal Mändialusest rannast kuni Tüübeveski neemeni ürgne randvall, mille vastu on tuhandete aastate jooksul kogunud mereveega liigutatavat lahtist materjali ning millele on tuuled peale kannud paksemalt-hõredamalt sõredat liiva. Sellest ürgsest seljakust laskub maapind idasse järsult, tekitades kohati kõrge rannajärsaku või ka madalamaid soppe, millel on ilmeandjaks lainjad lahtised luited või juba enam-vähem surnuks muutunud luitemetsad. Lääne poole madaldub maapind pikkamisi, tekitades soise ilmega niidukomplekse /Kõrve heinamaad, Nüüti heinamaad, Uued heinamaad Pikanumme ümbruses/. Niitude keskel on kohati tüüpilisi sooalasid, nagu Suuressoo ja Ülliva saare kaguosas, kus esineb nende vahel kohati lodumetsi. Üllivas on veel osalt lagedat vett, samuti Mölgi loigus ja Mustakoopa loigus. Viimane on ühenduses merega ning näib suurveega väikese jäänusjärvena. Ka Nüüti heinamaade läänеosas, praeguse Järvsoo kohal on olnud varemalt lahtine veekogu, Toomika järv, milles olnud alaliselt vett ning millel sõidetud vahest isegi jullaga, eriti kevadise ja sügisese suurvee aegu, kuid see järv lasti mõõ-

dunud sajandi keskel maha ja praegu võib siin veel vaid suurveega märgata kohati lausvett, mis aga siiski on umbe kasvanud pilliroostikuga. Endised soistunud kohad on praegu kuivendatud lahtiste kraavidega ning nende kohal esinevad niisked niidud, või kasvavad vähema ulatusega lehtmetsa tukad, kus valdavaks puuks on kas sanglepp või sookask haabadega. Ainult Kõrve heinamaadel on veel kohati kitsamal alal soopadrikut pajude, paakspuude, sookase jt. põõsastega. Kohati, kus kuivendamise töid ei ole veel jõutud viia lõpule ning kus maapind on alati imbunud seisva veega, esinevad vähemad raba-alad, nagu Väessoos, Suuressoos ja Ülliva ümbruses.

Omapärase maastiku moodustab edelasse tungiv Rivimaa osa. Kunagi on see osa olnud omaette saar. Kogu maapind tõuseb siin üle 4 m ning on võrdlemisi ebatasane, sügavamate lohkudega, kus vett vaid vihmastel aegadel. Rivimaal on tublisti rändrahne, aga randadel, eriti Kivirannal ja Ärgi sadama ümbruses, muutuvad nad otse tihedaks kivikuks. Kogu Rivimaa ja Mantsikaneem on kattunud kadapikuga, mille keskel vaid üksikuid kõrgemaid puid, needki sagedamini kivitaradega piiratud väikestes kartuliaedades. Rivimaast läheb madalam seljak Kelnasi küla poole, ühinedes seal varemalt mainitud ürgse randvalliga. Sellel seljakul on Länneotsa küla.

Ka loodes olev Loo-ots on kahtlemata olnud kunagi omaette saar, lood, ning selle ühinemine on toimunud vast viimastel sajanditel. See on alla 4 m kõrgune lage maa-ala, madaldudes rohkem edelasse. Siin on pinnas luiteliivane ning siit on kadakapõõsadki kadunud ja vaid hõre rohukate katab liivikut. Mõned kartuliaiad mitmekesistavad lagedat lainjat maastikku. Peaaegu samailmeline on ka liivane, aga väga rändrahnurikas, keskelt vähe kõrgem Lood, mille lõunaserval, osalt ka kagus on kattunud ala suurte kadakapõõsastega.

Kelnasi küla põhjapoolne osa, just Kelnasi sadama kohal on tüüpiline kärgas, kus maapind on kattunud suurte rändrahnudega. Nende rändrahnude ümber on tuul ajanud liiva ja sõmerat. Praegu on kivide vahed enam-vähem murustunud ning siin võib leida kohati suletud taimkatet. Sagedasti on suuremate kivide ääres kibuvitsa põõsaid, mis õitsemal

annavad maastikule omapärase meeldivuse. Selle madala kupli ümber asub peamiselt Kelnasi küla.

Saare ümber olevad vähemad lood ja karid on enamasti madalad ja lagedad. Need on kõik ühesuguse ehitusega: keskelt läbib kõrgem künnis, endine randvall, peamiselt kagu - loode suunas; keskmisest kõrgemast künnisest madalduvad äärmised osad rannani, kus sagedasti tublisti rändkive ja -rahne. Kohati esineb ka lapike randniitu. Sellised on Tiirlood, Tiirlookari, Seinakari, osalt ka Pikk-kari.

Eraldamist nõuavad veel ka liivaluidete alad, kus tuul ajab edasi lahtist liiva, mattes oma alla puid ja kultuurmaade servi. Suuremaid luiteid on Liivsääre otsalähedal kagus, Kelnasi ja Idaotsa küla vahel Üleneeme ja Kurakse ranna kohal, samuti ka Veskineeme ja Liimeneeme vahel loodes. Nagu selgub ajaloolises osas, on Prangli saarel liiva liikumine alati olnud suurejõuline ja idaosas on 17. sajandil pärast suurt katku, kui inimesed kõik said surma, liiv ajanud umbe terve kabelkiriku. Ka praegugi on liiva liikumine kardetav ning seepärast hoitakse ka saare kagu- ja idaosas metsa, et ei pääseks tuul liiva juurde. Kelnasi ja Idaotsa küla vahelt on vast hiljuti maha võetud suuremaid mände, selle tagajärjel on liiv pääsenud liikvele ning praegu on selle mõjul tekkinud laialdane liivaluide täiesti katmatu pinnaga, kus esinevad suuremad veerkivid ja jämedam sõmer, mis siiski liigub tugevamate tormide ajal ja tungib peale Kelnasi küla lõunaosa taludele ning nende ümberolevale kultuurmaale.

Aksi on maastikuliselt ühekülgsem. Siin võime eraldada rannaläheduses olevat kõrgemat veerkividest valli - järsum mere poolt, rohkem libamisi saare sisepoole. Vall on kattunud hõredalt maadjate kadakapõõsastega või on koguni lage. Saare Loodeotsal, kus kahelt poolt paisatud vall ühineb, on vallide vahele paisatud tormidest samuti suuremaid-vähemaid veerkive; seepärast on siin vallipealne ala palju laiem, ebatasase pinnaga. Ka siin on vall kattunud vanade kadakapõõsastega, kuid põõsad on siin püstised ja suuremad. Saare kaguosas, Kaguotsa ümbruses on tuul puhunud rannalt liiva vallile ja üle sellegi sisemisele küljele, millel kasvab hõredat luitekadapikku. Kuid

kadakapõõsad on siin ka madalad, liibunud vastu maad, kaitstes nii oma oleskelu külmade ja karedate talvetuulte vastu. Kohati on kadakate kõrval ka vastu maad roomavaid kukemarja- ja kanarbikupuhmi. Aksi Kaguots on oma taimestikuliselt ilmelt omapärasemaid kogu Eesti NSV-s.

Saart ümbritsevate randvallide sisepool on madal tasandik niiske pinnasega, mida kariloomad on trampinud kohati tihedalt mätlikuks. Kadakavõsa on siingi valdavam taimkate, mille keskel kasvab siin-seal harvalt suuremaid puid - sookaski ja mände ning mõni haab. Ka kuuski on siis istutatud, kuid need ei kerki palju kõrgemale kadakapõõsastest. Kesk saart on paar-kolm suuremat loiku, milles vahest ka laiemalt vaba vett.

Osa sellest keskmisest saare sisemaastikust on ümbritsetud taradega ning muudetud teatud määral kultuurmaaks. Suurem osa on siiski lehtpuude all. Ka laastatud niidulappe on sagedasti, samuti kartulimaid saare viiele talule. 1950. aastal oli Aksi inimeste arv alla 10.

Prangli saarel ja Aksis on võrdlemisi vähe maad kultuuride all - kokku vaid 1,5%. Kultuuridest on peamiselt kartul kartuliaedades ja mõnes talus ka veidi juurvilja ning ilutaimi elamute ümber. Kõrsvilju ja heintaimi ei kasvatata üldse saartel, osalt just seepärast, et ei ole vastavat pinnast selleks. Kõik katsed kultuuride kasvatamiseks on luhtunud ja katseid ei ole enam korratud. Prangli saared, kus on kokku ligi 90 talu, on tüüpilised kalanduse saared ja siin saavad elanikud kogu sissetuleku ainult kalastamisest. Enamik saagist viiakse värskelt Tallinna /1950/, kuna praegu soolatakse kalu vaid oma tarbeks.

Prangli saarte ajaloost.

Prangli saar ühes vähemate saare ümber olevate saarte ja suurema Aksi saarega moodustab praegu Prangli saarte valla, mille suurus on 6,8 km^2 /1934/[1]. Saartel oli 1934. a. 86 talundit, nende kasutada 521 ha maad, sellest kõigest põllu- ja aiamaad 8 ha, s.o. 1,5%. Rahvast oli samal aastal saartel 469 inimest.

1/ Prangli ja Aksi saar mõõdeti 1880. aastal maamõõtja A. Birkenbaumi poolt ja selle mõõtmise alusel oli siis Pranglis maad 555 dessat. 2295 ruutsülda, Aksis 53 dessat. 820 ruutsülda, seega kokku 609 dessat. 715 ruutsülda. Kui võrrelda 1880. a. andmeid 1934. a. andmetega, siis on saarte pindala veidi kasvanud /1880. a. 6,6 km^2, kuid 1934. a. - 6,8 km^2/. See on ka täiesti võimalik, et saarte pind on selle lühikese aja jooksul kasvanud. Üldiselt on Prangli kuiva maa suhtes suurenenud. Rahvapärimuste alusel on praegune Mustakoopa olnud varemalt meresopp ja seal käinud sees suured paadid. Nüüd on Mustakoopapealne ainult suure vee ajal kattunud lausveega, suvel on ta aga peaaegu täiesti kuiv ja siit kaudu jookseb merde veel vaid väike oja, sest meri ajab rannale liiva ning tuul puhub seda siis maa poole edasi, ummistades rannalähedased loigud. Praegune Ülliva soo on olnud kunagi järv, kuid selle lõunaservale on tuuled ajanud kõrge luite, mis täitnud osalt ka veeala. Ülliva veepinda on alandatud ka kraavi läbi. Praegu on kogu ala tublisti soostunud, vee asemele on tekkinud kõikuv soopind, mis "üllib". Endine Toomika järv on 1848. a. lastud kuivaks ning nüüd on tema asemel Järvesoo. Ka Väessoo on varemalt olnud põhjaserval alalise veega, praegu aga seda enam ei ole ja kevadeti-sügiseti on siin vaid lagedat vett. Need muudatused vee ja kuivamaa vahekorras on suurendanud Prangli saare kuivmaad.

Saart on eesti keele ümbruskonna rannakülades alati nimetatud Prangli saareks, vanemal ajal ka Rangeluse saareks, harva Rangi saareks, kuid kirjanduses esineb see ka Suure Prangli saare nime all. Samuti on Aksi saar olnud tuntud selle nime all alati, vanemas kirjandu-

ses ka Haakse- ja Haaksisaar, aga vahest Väike-Prangli saar. Ürikutes esineb Prangli saar, nagu Russwurm teatab, mitmesuguste nimede all: Wrangö, Wrangelsö, Wrangelsholm, Wrängö, Wranjö, ~~Wrangelsö~~ Wranger, Gross-Wrangelsholm. Russwurm iseloomustab Pranglit kui kitsast, 4 versta pikka saart, millel on vähe metsa ja edelaosas arvukaid graniiträndrahne. Ta on Tallinnast kirdes ning Jõelähtme kirikust 20 versta /põhjas/. Nimede järgi otsustades on saar kunagi olnud kellegi Wrangelli omadus, kuigi seda omanikku ei saa enam kindlaks teha[1].

Aksi saare kohta on võrdlemisi vähe andmeid. Russwurm märgib ainult et Prangli saare kõrval asetseb Väike-Prangli saar /Klein-Wrangelsholm/, eesti keeles Aakse Saar, mis on asustamata ja peaaegu kogu ulatuses kattunud kivirahnudega, mispärast teda vaid mõnes kohas saab kasutada heina- ja karjamaaks[2].

1/ Russwurm, C., Eibofolke oder die Schweden an der Küsten Ehstlands und auf Runö. I. Reval 1855, lk. 154.
2/ Sealsamas, lk. 155.

Millal Prangli saared on esimeseks asustatud, selle kohta ei ole kindlaid andmeid. Rahva keskel alalhoidunud teadete alusel on Prangli saar kunagi olnud mereröövlite saar ja mereröövlid elanud paksus kuusemetsas. Et saada lahti mereröövlitest, on kuusemets maha põletatud. Selle järele on kasvanud saarele männimets. Kuuskede kasvamist saarel tõendavat veel ka see, et mõnikümmend aastat tagasi tulnud saare keskelt Suuressoost välja jämedaid kuusepalke[3].

3/ Keegi noormees-heinaline Korvemetsas; ka A. Veskaru, kirjas 4.IV 49

Teiste rahvapärimuste alusel on esimesteks saare elanikeks olnud kaks merehädalist Kajaga Joost ja Räsi Mikk. Nad lubanud ehitada kabeli sinna randa, kuhu pääsevad, ja nii kaugele, kui jõuab korviga vett kanda. Nad on täitnud oma lubaduse ning ehitanud kabeli sinna, mida praegu tuntakse Vanakabeli neeme nime all saare idarannal. Mehed jäänud saarele elama ja asutanud omale pered. Nende elumajad olnud Länneotsa külas, praeguste Lussmanni majade kohal[4].

4/ A. Veskaru, kirjas 4.IV 49.

Rahva keskel, osalt ka kirjanduses leidub teateid, et esimesed asukad Pranglil on olnud Rootsist. Russwurm arvab, et Prangli saare asustamist rootslastega tõendavat vaid mere- ja kalameeste jutud[5].

5/ Russwurm, m.k., lk. 154.

Ka tõendavat Wexonius 1650. aastal, et saarel elavad rootsi asunikud, kes kõnelevad rootsi keelt[1]. Hjärn aga teatab, et seal elavad eestlased[2]. 19. sajandil teatab Jõelähtme pastor G. Schüdlöffel, et Pranglis on kõik elanikud täiesti eestlased, nende eneste ja nende talude nimed on eestikeelsed. Kuigi nende keelemurre on pehme ja soome keelele sarnane, ei ole rootslastest Pranglis jälgegi[3].

1/ Wexonius /Gyldenstolpe/, Epitome descriptionis Sueciae. Aboae 1650. Tsiteeritud Russwurmi järgi.
2/ Hjärn, Th., Ehst- Liv- und Lettländische Geschichte, ed. Dr. C. E. Napiersky. Riga, Dorpat u. Leipzig 1835. Mon. Liv. I /Russwurmi järgi/
3/ Russwurm, m. k., lk. 154.

Kuid püüame jälgida Prangli saare ajalugu ürikute alusel, mis on praegu kättesaadavad. Vanimaid kirjalikke teateid Prangli saarest on 14. sajandi lõpust. Üriku alusel 4.VI 1397 annab Tallinna komtuur Dyderick van Wyleborgh rüütel Johannes Scherenbeke'le Kallever'i /Kallavere/ mõisa ühes kalastamise õigusega Rande Ø saarel[4]. Samal aastal 24.VI 1397 antud ürikus kuulub Rango saar Maardu mõisa maade hulka, samuti kui Calleuere /Kallavere/ külagi[5]. Ürikutest ei selgu, kas Rande Ø, Rango saar = Prangli oli sel ajal juba asustatud või kasutati teda vaid hooaja kalapüüdmisel Kallavere inimeste poolt, nagu seda tehakse veel praegugi näiteks Malusi saartel.

4/ Johansen, P., 35 Regesten und Urkunden zur Gütergeschichte Harrien-Wierlands /Harju-Virumaa/ im 13. und 14. Jahrhundert. Sitzungsberichten der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1930, lk. 42. Johansen samastab Rande Ø Prangli saarega, mis nähtavasti täiesti õige.
5/ Sealsamas, lk. 44. Rango saar on Prangli saar.

Prangli saar oli selle järele kauemat aega Maardu mõisa omandus, nagu see oli loomulik, sest suurem osa rannakülasid mandril Prangli saare kohal kuulus siis ka samale mõisale. Kuid 16. sajandil, a. 1549 läks Prangli saar pärandusena Haljava mõisale, kelle omanikuks oli siis Diderick Tuve, ning saar eraldati Maardu mõisa valdusest[6]. Samuti selgub ürikutest, et Prangli saar oli 1586. a. Haljava mõisa omaniku Hans Tuve päralt /Harju-Jaani khk./ 1694.a. on andmeid, et Prangli saare omanik on keegi Wolter von Stackelberg. Sellest ajast peale on Prangli olnud alati Haljava mõisa päralt kuni 19.sajandi keskeni[7].

6/ Johansen, P., Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Reval 1933, lk. 254, 345.

7/ Russwurm, m.k. lk. 154.

Põhjasõja ajal 1710. a. on Prangli saare rahvas kannatanud tublisti sõja raskusi ning on põgenenud osalt Soome, osalt Ihasalu randa. Sõja rahunedes on nad 1716. a. jälle tagasi tulnud oma kodusaarele. Sel ajal on siis saarel elanud järgmised peremehed: Mikko ehk Åwo Hans, Mikko Hanso Ado, Tühhipäe Jaan, Hinno Mats, Pruuna Joost, Niggola Tenno, Wabbat Tomas, Wabbat Toma Maddis, Poonti Jaan, Koesti Jaak, Idlase Hans, Åwo Jürri, Tabbani Jürki, Simo Maddis, Mikko Hanso Mart, Keisri Mihkel [1/].

1/ Tomberg, O., Laulud Pranglisaare uuendatud Lauritsa kabeli 50. aastase juubeli-päeval 10. augustil 1910. a., lk. 8.

Esimene pikem kirjeldis Prangli saarest on aastast 1714. Selle aasta all kirjutab tolleaegne Harju-Jaani pastor H.Chr. Wrede kirikukroonikas Prangli saare kohta järgmist, kusjuures ta teeb märkuse, et andmeid ta on saanud talupoegade jutustustest:

"Wrangelsholm või rootsi keele järgi Wrangöe hüütakse eesti keeles Prangli Saar, sest et ta juba vanast ajast peale on kuulunud kellelegi Wrangel'ile. See saar on enne kuulunud Maardu mõisale. Selle omanikud Taubed on müünud saare majori ja maanõunik Wolter von Stackelberg'ile Haljavast 1000 riigitaalri eest. Enne kui see saar sai Maardu kätte, on olnud selle omanikuks keegi Jürgen Dreyer Haljavast; ka on ta kord kuulunud ühele Tallinna kaupmehele [2/]. Enne seda aega on Pranglis elanud vabad inimesed [3/]. Ligi 200 aasta eest olevat kaks

---

2/ Nagu eespool juba tähendatud rahvapärimuste alusel, elanud Prangli saarel kunagi mereröövlid, mitu meest ja üks naine, keda hüütud Koopa Leenaks. Kõik nad elanud koobastes /I. Noormets/. Kui arvestada sellega, et Prangli kuulus kunagi ühele Tallinna kaupmehele, siis tuleb küsimusse, mis huvi oli Tallinna kaupmehel Prangli saare vastu, kus ei kasva vilja ega pole õigeid heinamaid, arvatavasti ka õiget metsagi. Võib oletada, et see Tallinna kaupmees omandas tühja, vähese metsaga kattunud saare nimeliselt ning saatis sinna inimesed, kes elutsesid mereröövimisest ning said toetust sellelt Tallinna kaupmehelt omanikult, kuna kaupmees püüdis turustada neid varasid, mida mereröövlid ei saanud otsekohe kasutada oma ülalpidamiseks.

3/ Teade Harju-Jaani kirikukroonika kirjeldise üle on võetud Russwur-

mi tööst, Eibofolke I, lk. 154 - 155. Russwurm teeb siin teksti vahele märkuse: "Võib-olla, olid need muistenditest tähendatud rootslased, kes sealt siis, kui saar läks kellegi härra valdusse, võisid minema minna".

---

soomlast jääl hülgeid püüdnud, kuid äkitselt tõusnud torm on neid jääl siia-sinna merel ajanud, kuni nad on jõudnud Prangli saare idarannale. Et nad on andnud tõotuse ehitada kabeli jumala auks, siis otsustanud nad selle ka saarele ehitada, sest et nad siin maale pääsenud. Selle kabeli on nad nimetanud Lauritsa kabeliks, sest need kaks soomlast on pääsenud merehädast just lauritsapäeval[1/]. Selle kabeli asutamise ajal on siin elanud kolm talupoega, kes mereranale on kaevanud mõned tiigid, millesse väikeste kraavide kaudu voolas merevett ning sellega ühes ka kalu"[2/].

1/ Russwurm märgib tekstis selle kohta: "Talv pidi siis küll väga külm olnud olema, kui 10. augustil merel veel jää oli".

2/ Russwurm, m.k., lk. 154 - 155.

Peaaegu sama teate kirjutab pastor Wrede ka Jõelähtme kirikukroonikasse 1725. aastal, sest ta oli ühtlasi ka Jõelähtme pastor. Ta lisab vaid juurde, et Prangli saar on üks penikoorem pikk ja pool penikoormat lai, Jõelähtmest põhja pool meres, 3 penikoormat Jõesuust ja 2 penikoormat Knuutilt ehk Koljuotsast. Samuti on toodud märkus selle kohta, et merehädalised pole saanud ühte nõusse kabeli ehitamisel kabeli koha üle ning nad on viimaks otsustanud "sõelaga vett kanda ja kabeli sinna ehitada, kus vesi kõige paremini välja jookseb"[3/].

3/ Tomberg, O., m. k. lk. 8; vrd. ka: Winkler, R., Ueber Kirchen und Capellen Ehstlands in Geschichte und Sage. Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- u. Kurlands, V /1900/, lk. 10 - 11.

Huvitava teate Prangli saare ja selle elanike kohta toob Hupel 18. sajandi lõpul. Ta kirjutab sellest järgmiselt:

"Jõelähtme kihelkonda kuuluv saar Wrangelsholm on väga rahvarikas, aga inimesed ei taha sellest siiski lahkuda. Saarel ei ole põllumaad, vaid väikesed heinamaa ja vähe kadakapõõsaid. Nad kasvatavad siis ka karja ja elavad ainult kalapüügist. Oma paatidega käivad nad Soome rannas /nad peavad oma mõisalt või mõisahärralt võtma kaasa vastava tunnistuse/; seal maksavad nad 4 rubla loa eest, et nad võivad ühe

suure paadiga kalu püüda. Nad soolavad räimed sisse ja vahetavad siis vilja vastu. Harilikult võtavad nad oma kaasvendadelt iga silgu tündri eest 3 tündrit vilja; kuid nad annavad silku oma tuttavatele ka võlgu kuni viljapeksu lõpetamiseni.

Nende põletispuud koosnevad ainult kadakahagudest, mida nad mandrilt toovad. Saarel ei ole jäneseid ega hunte, seepärast käib kari karjamaal ilma karjaseta. Mõningat kasu saavad inimesed vahest laevade päästmisest, kuid laevahukkumises on nad mõnikord ise süüdi.

Maaomanik, kellele nad oma maksud kaladega tasuvad, peab seal valitseja. Ta on lasknud ehitada ka ühe saksa toa, milles peatub pastor, kui ta käib saares. See toimub 2 korda aastas, nimelt talvel ja suvel. Siis õnnistatakse vahepeal maetud surnud; ka peab ta jutlust ja võtab rahvast lauale. Pühapäevadel jutluse lugemiseks on seal koolmeister. Pastor saab, kui ta käib saares, saarerahva poolt söögi ja joogi, maksudeks aga kuivatatud silku ja lesti /kammelaid/.

Väike-Wrangelsholmi saarel on vaid heinamaad ja neid kasutatakse ainult karjamaaks, kusjuures mõis oma loomad sinna saadab"[1].

1/ Hupel, A.W., Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revalschen Statthalterschaft. Riga 1789, lk. 658 - 659.

Ka teatab Hupel, et sel ajal on Prangli saarte väärtust hinnatud üldiselt 2½ adramaad[2]. Arvatavasti on Hupel need andmed saanud kohalikult pastorilt. Oma varemates töödes on andmed Prangli saarte kohta õige puudulikud ega esita mingit ülevaadet saarest või elanikest. Huvitada võib vaid see, et "Gross Wrangelsholm, mida kirjutatakse ka Wrangoe, aga nimetatakse harilikult Wrangel" on eesti keeles Prangle saar. Aksi, s.o. Klein Wrangel'i kohta ei anta eestikeelset nimegi[3].

2/ Sealsamas, lk. 144.
3/ Hupel, A.W., Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. I. Riga 1774, lk. 351, 358.

Saared on kuulunud kauemat aega Haljava mõisa maade hulka ning olid seal kuni 1846. aastani. Siis ostis Prangli ja Aksi saare proua Girard, sünd. Scheurmann. Talupojad sunniti minema raharendile, ja kuigi rent ei olnud kõrge, ei suutnud peremehed seda kuidagi kokku saada. Seepärast ehitas saare omanik konsul Girard saarele mõisa 1849. aastal, lasi ühe soo /Toomika järve/ veest tühjaks, tegi kartulipõldu,

võttis mõnelt talult /Heigi, Koistu, Mardi, Miku, Metsa, Hantsu, Tabani/ pooled heinamaad mõisamaaks. Peremehed hakkasid jälle tegema teorenti, sest et nad raharenti ei suutnud maksta[1/].

1/ Jõelähtme kirikukroonika, vastavate aastate all.

1880. a. mõõdeti, nagu juba algul tähendatud, Prangli ja Aksi saar maamõõtja A. Birkenbaumi poolt ja jaotati maa kruntidesse. Peale selle omandasid peremehed talud omale, mida on peetud 1949. aastani.

Need on napid teated Prangli saare ajaloost kirjanduslike allikate järgi. Neis on tõsiasju, aga ka luulet. Kuid näib, et Prangli saar on esiteks olnud asustamata alaliselt ning sinna on sõitnud lähedastest mandrirandadest ajutiselt kalapüügile. Pidevalt elamist takistas osalt ka see, et Pranglis ja Aksis ei ole soodsaid tingimusi vilja kasvatamiseks, sest puudub selline maapinnas, mida võiks harida põlluks ja seepärast ei ole vilja kasvatamine Pranglis olnud kunagi võimalik, ei ennemalt ega praegugi. Kui juba arenesid vahetuskauba võimalused silkude vastu mandrilt vilja saamiseks, siis võisid ka inimesed asuda elama Pranglile ja pärast ka Aksile.

Millalt asustati Prangli saared pidevalt, selle kohta ei ole kindlaid andmeid. Rahvapärimuste järgi, millel peatatud juba eespool, ehitati esimesed kindlad elamud saare läänerannale Eeslahe lähedusse sinna, kus on praegu Oja, Mäe ja Ranna talu. See on ka tõenäolik, sest see ala on kaitstud enam-vähem tuulte eest, osalt juba kõrgemate maakünnistega; ainult lääne ja loode poolt oli ala avatud, kuid sealtki poolt takistasid väikesed saared, karid ja kehvlid lainete jõudu tormide ja marude puhul. Arvatavasti ei olnud saar asustamisajajärgus mitte täiesti paljas vaid kohati kattunud metsaga või üksikult kasvavate puude ja põõsastega ning see suurendas veel rohkem tuulevarjulist seisundit. Teiseks oli madal ja hästikaitstud Eeslaht heaks kalastamiskohaks, kui algasunikel ei olnud veel eriti tugevaid meresõidukeid kaugemale sõitmiseks. Siin laul rannal võis ka võimalik olla asutada kalapüüdmiseks tiike, nagu teab kõnelda rahvapärimus. Praegune Koplialune rand ja Nüütiranna sopid andsid selleks suuri võimalusi.

Aga arvatavasti on praeguse Kelnasi küla asend võitnud omale asus-

tamisel esikoha, sest ka siin oli paatidel hea sadamakoht, mida kaitsesid Kelnasi neem, Kelnasi kari ja Mändneeme nukk lainete eest. Siia asutati suurem küla Kelnasi.[1]

1/ Küla nimi eestikeelne sõna küll ei ole ning seda nime on raske seletada. Kui on alust rahvapärimusel, et Prangli esimesed asukad olid rootslased, siis ei olnud rootslased pärit mitte Rootsist, vaid arvatavasti praeguse Soome rootslastega asustatud alalt, mis on ka Pranglile lähedane. Kelnasi võib olla tõesti rootsi algupära. Russwurm toob Riguldist ühe metsa, nimega Kellskog, ning seletab selle sõnatekkimist sõnas källa - allikas ja skog - mets /Ehofolke I, § 163/. Kasutades seda sõna moodustamist, võiks Kelnasi nime tekkimist seletada samuti kahest sõnast: källa - allikas, näs - nina, seega Allikanina. Sellise nime tekkimine pole ka võimatu, sest praegusel Mändneemel Luubilõuka rannal on lai allikapealne, kust vesi valgub rannale ka kuivemalgi suvel. Kui sellele kohale kaevata auk, siis on meil allik-kaev, millest ei lõpe vesi ka mitte kuivalgi suvel. Arvatavasti oli selline allik-kaev ka esimestele asukatele tähtsamaks vee saamise kohaks, sest muid allikaid on Pranglis vähe ja kaevude kaevamine kõrgemale liivakärkale ei olnud endistele inimestele just kerge.

Muud kohanimed on Pranglis täiesti eestipärased, mõned üksikud ka soomelaadilised. Kuid arvatavasti ei ole Prangli rahvas mitte ühe või kahe sugupõlve järeletulejad, vaid Pranglisse on tulnud inimesi mitmelt poolt, võib-olla, ka pakku raske mõisatöö eest, sest kaugemal meres olev saar ei olnud eriti kättesaadav mõisameestele. Ja kui need lähenesidki saarele, siis oli aega küllalt veel peitu põgeneda. Ka ei ole Pranglis kohustused mõis vastu olnud eriti rasked. Vanemate inimeste jutustuste järgi on teopäevad Haljavasse tehtud enamasti ühe korraga, peamiselt suvel heinaajal. Osalt võib see olla ka sellest, et pranglilased ei olnud vilunud põllutöödega, kuid heina oskasid nad teha.

Kui järgida talude nimestikku, mis koostatud 1716. aastal, siis äratab tähelepanu Idlase Hans, s.o. Hiidlase Hans. Nähtavasti on selle talu peremees olnud hiidlane ning sellest on jäänud ka talule nimi.

Samuti juhatab Tabani talu nimi Soome päritolule. Ka on hilisemal ajal tulnud saarde mujalt inimesi. Tisleri talu pidajad on rahvatraditsiooni järgi tulnud Haljavast. Kuid naisi on toodud Pranglisse küll Kolgast, küll Viimsist, Rammust ja mujalt mandrirannaküladest, isegi Soomest.

Aksi saare asustamise kohta on andmed veel puudulikumad. Eespool toodud Russwurmi teated ei ole siiski kooskõlas rahvapärimustega. Kui Russwurm teatab möödunud sajandi keskpaigast, et saar oli täiesti asustamata, siis kohaliku traditsiooni alusel on juba 1780. a. Aksi saarele põgenenud Anijalt sõjaväe teenistuse eest keegi Aabrami-nimeline noormees, jäänud sinna elama ning sellest ajast on Aksi saar olnud püsivalt asustatud /Vrd. Aksi. Eesti Sõna nr. 5 - 1944; Sovetskaja Estonija, nr. 154 - 1947: E. Raidma, Na ostrove Finskogo zaliva/. Vähimalt on Aksbergide /Aasleppade/ ja Klaamaste perekonnad elanud Aksis juba möödunud sajandi algupoolel.

Kelnasi näib olevat vanimaid külasid Pranglil. See oli õieti põhiküla. Kuid inimeste arvu kasvades jäi Kelnasi kitsaks ja siit hakati ehitama talusid väljapoole küla lõuna suunas. Tekkis Idaotsa küla, millele olid lähedased saare sadamad idarannas. Külaga ühiselt tekkisid ka Kurakse ja Estali, samuti teised randumiskohad idarannal, kus maabumistingimused on võrdlemisi head. Aegamööda läks talude ehitamine läänepoolsele maakünnisele ja tekkis Länneotsa /Läneotsa/ küla, kes hakkasid merel käima lääne pool saart, kasutades peamisel Ärgi sadamat, sest mujal on randumistingimused võrdlemisi halvad - rand kaugelt laug ja kivine ja siin pääseb rannale vaid eistukkide ja väikeste aabidega. Aga ka Ärgi sadam ei olnud eriti hea, - ta jäi kaugele ning läheduses polnud head kalamerd. Ka Länneotsa küla elanikud koondasid oma suuremad paadid idarannale ning läänepoolsed rannad jäid vaid kammelatele /lestadele/ ja suurte kalade püügikohaks.

Nähtavasti on mõlema kõrvalküla asutajad olnud juba täiesti eestlased, nagu võib oletada külade ja ka talude nimedest.

Nagu nähtub Hupeli teatest 18. sajandi lõpul, on Prangli saar olnud ikka rahvarikas. See on sundinud inimesi ühtepuhku asutama omale uusi kodusid. Välja minna ei tahetud, sest mandril olid elamistingi-

mused rasked ja halvad. Seepärast lepiti oma saarega ja kuigi siin polnud elu eriti kullane, oli elu siiski vabam ja kogu elu ei olenenud niisuurel määral maaomanikust.

Kui möödunud sajandi keskel asutati saarele mõis ning võeti selleks mitmel talul käest heinamaad ja eluhoonedki, sundis see jälle ehitama uusi elamuid külaotsadesse. Külade hargnemine ei ole ka praegugi täiesti jäänud peatama ning mõned aastad tagasi on Loo-otsa poole ehitatud külast välja uusi elamuid.

1949. aastal toimus saarte külades muudatud, sest saarele asutati kolhoos, mille elanikud asusid ühiselt sotsialistlikule tööle, likvideerides isikliku maapidamise suuremal alal. Sellele kolhoosile liitusid ka Aksi saare pered. Kalapüügi-riistad ja hobused ühistati; lehmad, keda varemaltki oli enamikus taludes vaid üks, ja lambad jäid ühistamata. Kalastamine elavnes ning juba järgmisel 1950. aastal kirjutasid ajalehed Prangli kolhoosist kui miljonär-kolhoosist.

Prangli mõis.

Pranglis kõneldakse ikka mõisast, mis on olnud varemalt saarel. Kuid see mõis pole nähtavasti olnud mingi mõis tavalises mõistes, vaid ainult suurem hoone, milles elas omaniku, s.o. Haljava paruni esindaja. Nagu tähendati juba ajaloolises ülevaates, oli maaomanikul 18. sajandi lõpul Pranglis valitseja, s.o. ametnik, kes kogus rahva käest kokku maksusid, mida tasuti kaladega. Sest põllumaad siin ei olnud ning viljamaksu ei võinudki olla. Rahvas on käinud ka Haljavas tööl, kuid saareinimeste tööle rakendamine polnud sealgi kerge, sest põllutööd nad ei mõistnud kuigi hästi ning neid sai kasutada vaid töödel, mida nad suutsid teha. Rahvapärimustes kõneldakse karjaskäimisest, heinateost ja mõni on olnud ka sakstel teenijaks.

Valitsejal ei võinud olla saarel kuigi kullane elu, sest tolleaegsed võimalused polnud kuigi avarad. Aga arvatavasti toodi tema moon kõik saarele, tema kogus maksud kokku silgutündritena ja toimetas need mõisa. Kuigi ühendus oli sel ajal võrdlemisi algeline, saadi sellega ikkagi hakkama. Huvitav on teade, et Prangli saares on 1839. aastal suvitanud üks kasvatusasutis Peterburist, kokku 60 inimest. Esiteks on see asutus olnud Haljava mõisas ja sealt sõidetud siis Pranglisse, kus elatud kalurite majades. Teenijaskonnaga olnud siis kokku 71 võõrast inimest saarel. 1/

1/ Inland, IV /1839/, vg. 425 - 426.

Möödunud sajandi keskpaigu tahtis uus saareomanik, konsul E. Girard hakata tegelema ka põllundusega. Mõisamaad olnud peamiselt Kelnasi küla läänеosas Tundipällu juures, praeguste Pällu, Kröönbergi ja Tiigi talu ümbruses. Nagu kõnelevad rahvapärimused, on mõisa majapidamine olnud võrdlemisi halval järjel. Mõisal olnud ka loomi, aga karjamaad pole saarel üldse head, heinamaid pole mõisal olnud külluses ja loomad on seepärast aina nälginud ja surnud nälga. Sõnnikut pole saadud kuigi palju, kuid saare maad nõuavad tublisti rammu. Et saada põldudele vähegi rammu, kaevatud tiike saarele ning veetud siis tiigpõhjast muda põldudele. Heinamaade suurendamiseks on lastud kuivaks Toomika järv. Kraav kaevatud Valgeranna juures merde, tööd teh-

tud päevatöölistega, kes saanud päevas kõigest 15 kopikat. Kraav on praegu alles. Järv jooksis küll tühjaks, kuid head heinamaad järve põhjast ei saanud ning praegugi on seal lage sooniit hõreda rohukattega /Kalle Puuström/.

Tiigid on samuti veel praegugi alles, üks Tiigi talu juures, millest on peamiselt muda mõisa põldudele veetud. Teine tiik on Einbergi juures. Mõlemad veekogud on kasvanud umbe ning lagedat vett näeb siin vaid suurvee aegu sügisel ja kevadel.

Mõisa põldudel on püütud kasvatada teraviljugi, kuid need pole kuigi hästi kasvanud. Kartuleid on saanud rohkem. Teravilja peksmiseks on olnud isegi mõisarehi.

Mõisa hooned on olnud Kelnasi külas. Mõisa elamu on pärast olnud rüütlihooneks, s.o. piirivalve kordoniks. Mõisaait olnud sadama lähedal, sest siin hoiti rahval kokkukogutud silgud ja saadeti siis paatidega mandrile, kust see viidud hobustega Haljavasse. Pärast on mõisaait olnud vallal magasiaidaks. Selle alusmüürid on veel praegugi näha praegusel Kelnasi küla nagimaal.

Mõisa elumaja taga olnud mõisa koppel mõisa hobustele, mille nimi olnud kaua aega Moiskoppel; praegu nimetatakse seda koplit Karduni-kopliks. Kõrgemat kinku suurte rändrahnudega, sadamast otse lääne, nimetatakse praegu veel Moisamägi.

Mõisavalitsejatest mäletatakse veel paari, Pärki ja Nipritsat. Mõlemad olnud halvad. Kuid arvatavasti pole ka nende elu olnud väga lahe, sest kõneldakse veelgi, et Pärgi proua on küpsetanud väikesi saiu ja käinud neid müütamas külas, et suurendada oma sissetulekut. Sai maksnud aga kõigest pool kopikat tükk /Iida Noormets/.

Mõis on asutatud, nagu selgub teatest Jõelähtme kirikukroonikas /vt. ajalooline ülevaade/, peamiselt selleks, et Prangli peremehed võiksid oma tasu õiendada teorendiga. Kuid erilisi võimalusi see ei võinud pakkuda, ei mõisale, ega teomeestele, sest olud olid selleks liiga mannetud. Kui lahendusid viimaks mõisa ja talude vahekorrad talude ostu läbi, olid arvatavasti mõlemad pooled tarvilikul määral rahuldatud.

Elumajad.

Varemalt olid Pranglis kõik elumajad palkehitised. Ehituspuud on enamasti toodud mandrilt ning kohale veetud peamiselt talvel, kui meri oli kinni külmetanud. Sagedamini toodi ehitusmaterjali Viimsi metsast, sest sealt oli metsavedu kõige lähem. Kuid on palke ja laudu toodud ka mujaltki: Kolgast, Anijalt, Naissaarest ja isegi Soomest. Aga on veetud ehituspuid ka suvel paatidega, kui seda oli vaja. Oma saarelt ehituspuid palju ei saadud, ja kui neid oligi, siis ei raiutud neid maha, sest see oleks pannud liikuma liiva, mis oleks tuisanud peale külale meretuultega.[1]

1/ Kelnasi külast idasse, küla ja Mändneeme ja Ülesaare vahel on praegu suurem liikuva liiva ala. Varemalt on see olnud mets, kuid sealt on kunagi, vist koolimaja ehitamisel, maha võetud puud. Ala jäi lagedaks. Üksikutest katkestunud pinnaga kohtadest on tuuled pannud liiva liikuma ning aegade jooksul on lage ala muutunud liikuva liiva ärapuhumisalaks, kus tuul puhub liiva Kelnasi küla lõunaosa talude maale, mattes juba osa tarasid ja üksikute hoonete seinaäärsed.

Vanemad majad on praegugi veel õlekatusega. Ennemalt on see katus olnud aga üldine. Õled toodi mandrilt, niihästi uute katuste tegemiseks, kui ka vanade parandamiseks. Ka on tehtud katuseid pilliroost. Ennemalt olnud näiteks Länne talu allõues palju pilliroogu ja sealt on lõigatud roogu katuste jaoks.[2]

2/ See roostik hävitati inimese sihikindla tegevusega. Roostik oli ebatasane, nagu praegune naabruses olev Mustakoopa. Maale veeti pealeesiteks liiva loikudesse, siis peale adrut. Kui see täiesti mädanes, külvati maale heinaseemneid /pepri/ ning iga-aastase niitmise tagajärjel kadus pilliroog. Viimaks toodi linnast timuti seemet ja külvati heinamaale ja nüüd on endise roostiku asemel rohurikas heinamaa tiheda rohukamaraga.

Varemalt maju ei vooderdatud. Et tihendada elumaja seinu, pandi sügisel toale ümber kadakaoksi puude vahele õige tihedalt. Need vähendasid tuule mõju. Kevadel võeti kadakad maja ümbert ära. Vanemad aknad

olid ühekordsed, kuid siis hakati kasutama ka toppelaknaid, mis vähendasid akende jääse külmetamist talvel. Kaunistuseks pandi akende vahele valget liiva, poomvillu, millele lõigati peale värvilistest paberitest ilustusi; vahest toodi metsast ka samblaid, õigemini samblikke, peamiselt alpi-põdrasamblikke ja pandi neid akende vahele. Akende taha punuti pilliroost matid ning kaeti nendega ööseks aknad. Kuid vundamendi ümber mulda ei aetud, nagu oli viisiks mandril samas kihelkonnas, ja muldpingid olid täiesti tundamatud.

Majade ümber on hakatud juba ammu istutama puid ja põõsaid. Õuede ümber on ehitatud kõrged tarad ning kaugemalegi talust on tarade äärde istutatud puid, sagedamini pajusid. See oli sellepärast tarvilik, et saare hooned on talvel kohati väga tuule käes. Tuul tuiskab lagedal merel suure jõuga. Rannalähedased talud on siis alati hädas lumega. Tuisk tuleb jõuga merelt ja kui tal pole ees takistusi, siis ajab majade ümber hanged nii suurel määral, et ei pääse kuidagi toast välja. Tuleb kaevata pikad koridorid lumehangedesse, mõnikord võlvialused lauta käimiseks. Eriti on lumehädas Länneotsa küla läänepoolsed talud, aga ka Kelnasi küla, kuna Idaotsa küla jääb rohkem metsa varju. Ka teistel aastaaegadel on tormidega lagedal õudne olla, sest tuul ja torm hulub ning vingub küll korstnas, küll mujal maja ümber. Maja katused peavad olema tugevad, et suudavad vastu panna tormile.

Uuemad elumajad on enamikus kõik vooderdatud. Katused on kas pilbastest, kimmidest või papist. Need peavad rohkem vastu tormidele, kui on alaline valve nende korrastamiseks. Vanem õlekatused on muutunud väga auklikuks ja tordiliseks, sest nüüd, kus rukis niidetakse masinatega, pekstakse masinatega, ei saa enam häid õlgi, millega saaks parandada vana katust. Õlekatused püsivad veel viimaseid aastaid ja lühikese aja järele on nad kadunud täiesti saare hoonestiku taustalt.

Elumaja ümber on muud majapidamises tarvilikud hooned mitmesuguses kauguses. Nende ja elamu vahel on õu, kattunud enamasti muruga ja läbitud jalgradadega. Õuest lähevad teed tanuvasse - hobusetee suure värava kaudu, jalgtee läbi jalgvärava, mis on suure värava kõrval ja suletakse kas mõlemad võruga posti otsa või ka klingiga.

Kohtade ostmine ja kalapüügi-õigus.

Nagu selgunud eespool, olid Prangli talud esiteks teorendil, millele lisaks anti ka andameid loonuses. Teorent õiendati peamiselt suvel Haljava mõisas, kuna loonus, peamiselt silgud või kuivatatud kalad koguti kokku saarel ning saadeti siit maaomanikule. Kõik andmed näitavad, et teorent möödunud sajandi esimesel poolel ei olnud eriti raske ning sellega tuldi kuidagi toime. Kui möödunud sajandi keskel toimus saare omaniku vahetus ja uus omanik seadis sisse raharendi, läks selle maksmine saare talupidajatel raskeks, sest sel ajal oli raske raha saada, kuna kalapüügi ülejäägid vahetati peamiselt mandril vilja vastu, mida siis kasutati saarel oma ülalpidamiseks. Raha liikus tol ajal väga vähe ja seepärast oli saare inimestel nurin raharendi maksmapanemise üle õigustatud ning omanik oli sunnitud jälle sisseseadma teorendi; asutades saarele mõisa. Mõisa asutamisega läks teorent saare taludes osalt raskemaks, sest talust pidi olema üks mees aina mõisa tööl, kuid sellise teorendi iga ei olnud siiski kuigi pikk, sest mõisa majapidamine polnud kuigi tulutoov, ega andnud omanikule mingit sissetulekut. Seepärast mõõdeti Prangli saarte maad krunti ning hakati neid müüma talupidajatele omandiks. Et harimiseks kõlvulik maa ei ole saarel kuigi kõrge väärtusega, põllumaa puudub peaaegu täiesti ning see koosneb vaid väikestest kartulimaa-tükkidest, siis ei võinud maa hind olla kuigi kõrge, sest siin tuli arvestada ainult kõige madalama väärtusega karja- ja heinamaaga. Selle vastu nõuti kõrget hinda kalapüügi-õiguse eest, milleks mõõdeti mererannale iga talule teatud koht, kus ta võis rannal pidada oma paate ja püügiriistu ning käia sealt paadiga ka merele. Samuti mõõdeti iga talule kalasadama lähedale ka tema nagimaa võrkude ja teiste püüniste kuivatamiseks ja korraldamiseks.

Algul olid kalasadamad peamiselt Kelnasi küla all, samuti Valgema- ja rannal. Kuid rahva arvu kasvades laiendati kalasadamate ulatust, peamiselt just idarannale ja seal olevatele neemedele. Aga ka läänerannal olid mõned kohad, näiteks Ärgi sadam, Jahukari sadam jt., kust käidi ajuti merele. Pea kalasadamaks jäi aga Kelnasi sadam, mis oli

võrdlemisi sügav ja kaitstud tormide eest Kelnasi kariga. Käesoleva sajandi 30-ndatel aastatel tehti siia veel tugev kivimuul üle Kelnasi kari, süvendati sissesõidu kohta, puhastati sõiduvett ning ehitati korralik sadamasild, mis võimaldab sadamasse sõita ka tavalistest võrkpaatidest suuremaid aluseid, millega toimetatakse Tallinnasse turule saares püütud kalasaagid.

Praegu /1950. a./ on kalasadamaks kujunenud peamiselt just Kelnasi sadam, abisadamaks Valgemaja rand. Teised kalasadamad on jäänud täiesti kõrvale, sest neid ei vaja enam praegune kolhoosi kord.

Eluruumid.

Varemalt, aastat 70 - 80 tagasi oli Pranglis kõik suitsutoad. Majad olid väikesed, vaevalt 3 sülda pikad, 2 - 2,5 sülda laiad. Ühes maja otsas oli tuba ahjuga, toa otsas harilikult 2 kampri. Toas oli ühes nurgas suur kerisega ahi, vahest otse munakividest laotud, sest muud kive ei olnud saarest saada ning kivide vedu mandrilt nõudis vaeva. Ahju ees oli lie ja piis, millel keedeti. Ahju ja lee eesolevat toaosa nimetati lieediseks.

Lee ümber olid liekived, mis ei lasknud tuhka laiali valguda. Kahel pool otsas olid lieloukad, laotud kividest, pealt tasased. Lõugastel istuti keetes, või pandi neile mõningaid asju, eriti toapoolsele. Lee kohal olid paja riputamiseks paa-ahilad, mis kinnitati lae all oleva parre või ka sinna löödud obajukse külge. Mõnel toal käis ahjuotselt aampalgi külge ahjupuu, mille külge kinnitati siis paja-ahelad.

Paja-ahelate otsas rippuvale pajale tehti tuli alla ja keedeti. Kui toit oli juba peaaegu valmis, lasti pada ahelatest alla/päidi süte peale ja lasti neil toitu pajas aududa.

Toal oli enamasti kaks väikest akent väikeste ruutudega, mis andsid vaevalist valgust. Perand on saares ikka olnud puust, enamasti laudadest. See on osalt ka sellest, et saares pole kive, millest võib teha korralikku põrandat. Ka savigi pole nii hästi kättesaadav.

Ahi oli võrdlemisi mahukas, umbes sülg pikk ja 4 - 5 jalga lai. Ahjul oli sees müür, millele toetasid ahju malmid. Need toodi enamasti Ulkmadalalt, kuhu oli kunagi hukkunud üks laev rauaga. Sealt otsisid kalamehed merepõhjast pihtidega raudkange, tõid koju ja valmistasid neist malmid[1].

1/ Raudlattide otsimisel kobati pikkade pihtidega merepõhja liivas kuni saadi raud otsa. Ka olevat olnud otsimiseks suured laudadest valmistatud pohjakiikarid. Ulkmadalalt toodi toodi rauda koju tagavarakski ning purustatud siis parajateks malmi pikkusteks. Isegi mandrilt käidud saarelt ahjumalme viimas.

Ahju malmidele laotakse esiteks silmakived, suuremad kivid, mis ei

lange malmide vahelt läbi; neile laotakse peale vähemad kerikseki-
ved. Ahju esiküljel on ahjusuu, mille kaudu aetakse ahju puid ja hagu
kütmisel.

Kerise kohal lae all oli paas, peaaegu just vastu lage või ka vähe madalamal. See oli lai paekivi, mis toetus kahe küljega vastu seina tehtud müürile. Väline pae nurk toetus postile, mis oli enamasti rauast, aga ka tugev ja jäme palgiots. Mõnel ahjul toetus paasi nurk ka konksule, mis oli kinnitatud tugevasti lakke. Paasi peale pandi kuivama enamasti puid; kuid puude kuivatamiseks olid aampalkide alla pandud köiest või vitsrauast lenkidele parred. Neile laoti puud põigiti.

Peaaegu kaks korda aastas puistati kerist, s.o. kõik kerisekivid aeti maha, puhastati need korralikult väikese käsiluuaga või vana vihaga nõest ja tahmast, löödi veel kord tugevasti üksteise vastu, et külgejäänud nõgi langeks maha ning loobiti siis jälle kerisele tagasi. Seda tehti enamasti siis, kui keris ummistus ja ei vedanud enam suitsu, s.o. ahi ei tõmmanud enam.

Talvel oli kogu elu koondatud tuppa. Siin tehti tööd, söödi, magati, siin olid tarvilikud majariistad: lauad, pingid, järid ja tööriistadki. Seepärast oli toas alati ruumi vähe ja kui oli suurem perekond, siis oli iga vaba ruumike täidetud.

Aknad ei andnud kuigi palju valgust. Varemal ajal tuli seepärast sagedasti kasutada kunstlikku valgust. Kuid siis olid pirrud peaaegu ainsad valguse allikad ja neid kasutati pimedas tööd tehes ja ruumides liikudes. Pirdude kiskumiseks toodi metsast pirrupuid ja saeti parajateks juppideks, pirru pikkuseks. Siis lõhuti neid pirrulõmmudeks, mida kuivatati ahjul. Siis kisti lõmmudest pirgu pussiga. Pirrud pandi veel kuivama ahjule, partele või ka paasile, et nad võtaksid paremini tuld. Pirgu põletati kas käes hoides või pandi kuhugi ahjukivide vahele - seinapragude vahele ei lubatud kunagi pirgu panna. Erilisi pirruhoidjaid, pilakuid, Pranglis ei tunta.

Peale pirgude tuli valgustajaks väike lamp, tattnina, millel polnud ümber mokke ega klaasi. Sellega oli halb käia, sest ta kustus ruttu ära. Siis tulid mokkadega lambid, millel oli peal kaks mokka ja tuli põles nende vahel. Pärast tuli kasutamisele klaasiga lamp, millel

on tulekoha ümber lambiklaas. Nüüd on igasuguseid lampe klaasiga ja petrooligaasilampe ka sagedasti.

Toa otsas olevatel kambritel ei olnud sees ahju ning soe läks neisse ainult toast ukse kaudu. Seepärast olid need talvel külmad ega kõlvanud elamiseks. Vastu tuba oli tuakorv, s.o. esimene kamber, siis tagakammer. Kambritel oli kas üks või ka kaks väikest aknat. Suvel olid mõlemad kambrid elamiseks. Isa-ema magasid toakorvas, lapsed tagakambris. Viimases oli seina ääres ka riiul, kuhu koondati söögināud - need korjati laualt, pesti puhtaks ja laoti siis riiulile üksteise kõrvale.

Toa ees oli väike koda, enamasti kerge ehitus. Kotta viis õuest tavaline lauduks, sagedasti mitte nii väga kindla ehitusega. Sangust saares palju ei tuntud ja ahju kütmisel ja keetmisel oli väline uks alati lahti täielikult, et suits võis välja minna. Talvel muutus selle tagajärjel tuba külmaks, aga kui uks sai jälle kinni, siis läks väike tuba varsti soojaks. Väikese suitsu ja vingu välja laskmiseks oli välimises seinas, enamasti tagumises küljes, repnuauk, mida tukiti repnutukiga.

Nagu selgunud, oli endine tuba võrdlemisi väike ja elamiseks talvel ebamugav. Kui veel meenutada, et toad olid suitsutoad, siis ei olnud elu neis kuigi avar ega liikumiseks ruumikas. Eluruumide korraldamist ja laiendamist takistas sissetulekute nappus. Kui hakati kalu püüdma kõrgemate võrkudega, siis suurenes kalasaak ja samuti ka sissetulek. Umbes sajandite vahetusel hakati tubadele peale tegema kõstnaid, enamasti tiiliskividest. Siis ehitati tubadesse ka uued ahjud ilma leeta, sest ahju ette tehti lee asemele pliit.

Vanade majade lagunemisel ehitati uued eluruumid, aga palju avaramad. Kambritesse ehitati nüüd ahjud, et neis võis elada ka talvel. Sellise arengu tulemusena on praegu Pranglis elamistingimused täiesti rahuldavad.

Üldiselt on Prangli külade tänavapilt tublisti muutunud. Tänavate ääres on värvitud majad mitmesugustes värvitoonides, millest paistavad välja heledamalt värvitud aknaraamid. Elamu lähedal on ilupõõsaid ja ehislillede sõõri ja peenraid, mis kaunistavad õue ja ala elumaja ja tänava vahel. Mõni maja peitub suurte puude varju, andes külale meeldiva ilme.

Kõrvalised hooned.

Kõrvalised hooned ei ole Pranglis eriti ühtlased ega kindlailmelised. Tundub, et kõrvalised hooned on aina kasvanud ning nende arv talus ikka suurenenud. On olnud kunagi üksik hoone, sellele on otsa ehitatud võimaluse korral uus osa, viimaks ka teise otsa, ja kui oli võimalusi ja tarvet siis lisati jälle otsa uus osa. Nii on kasvanud Prangli kõrvalised hooned ikka pikkuses. Seepärast on need hooned üldiselt kitsad ja pikad. Sagedasti näitab katus hoone kasvu, sest siit paistab välja iga järk, mis on hiljemalt ehitatud. Mõnel pole katusehari sugugi ühtlane, mõnel on ka külgedel kühmud ja lohud, sest alati pole saadud uut ja vana siduda sujuvalt. Kuid on ka neid hooneridu, kus vanad katused on ajajooksul muutunud juba kõlbmatuks ning siis on aetud maha vana katus täiesti ja tehtud uus ühtlane katus. Vanemad katused on enamasti õlgedest, uuemad papist ja pilbastest.

Paremini on valmistatud kamprid, s.o. aidad, milles hoitakse varandust. Suurema talul on vähimalt kolm kambrit: 1/ riidekammer, kus hoitakse riideid kohvrites ja kirstudes või ka nagides ja kõrendatel. Kirstudes hoitakse paremaid riideid, laudlinu, pesu. Pirguses korvis on mitmesugused rätikud - villased, siidist, sitsist; rätikuid kanti ühtelu - gu peas, enamasti kolmenurkselt ja seoti nurkadega lõua alla kinni. 2/ jahukammer, milles hoitakse tündrites ja kastides jahu ning muid toiduaineid; 3/ verkun, ait, milles on võrgud ja teised püüsed varjul. Mõnes taluõues on veel ka silgukammer, kus seisavad soolatud silgud ja silkudega ühenduses olev kraam - silgunõud, soolatündrid, vajutisi jne. Kõik need kambrid on võrdlemisi väikesed, vaevalt süld või poolteist pikuti. Ainult riidekamber on mõnel pool suurem, neil on isegi aken ees, sest siin magavad harilikult suvel nooremad inimesed. Riidekambri ukse ees on tavaliselt kõrge trepp, sest selle aida põrand on ikka maapinnast kõrgemal.

Laudad on Pranglis väikesed, sest ühele, harvemini paarile lehmale, mõnele lambale, vahest ka vasikale ei ole tarvis suuri ruume. Enamasti on kõik laudad madalad, seepärast ei lasta sõnnikul laudas seista, vaid loobitakse kohe välja. Osalt on see ka sellepärast, et saares pole alus-

põhku ja kogu allalaotise moodustab heinapuru, mis jääb sõimesse või lehma ette järele; mõnikord visatakse alla ka adrut. Aga peaaegu iga päev loobitakse sõnnik välja lauda ette sidaunnikusse, millesse sõnnikukihtide vahele pillutakse samuti adrut. Seepärast on enamikus lautade ees ikka kaks hunnikut kõrvuti, sõnnikuhunnik ja adruhunnik. Laudas on lehma taga põrandas kuserenn, kuhu valgub niiskus lehma alt ja mida mööda jookseb see välja lauda ees olevasse virtsaauku. Virtsa ei kasutata, vaid see imbub viimaks maa sisse. Ainult mõnes talus loobitakse virtsa ka sõnnikuhunnikule.

Tallisid on Pranglis vähe ning nende ehitus ei erine palju laudast. Mõnel pool on tehtud hobuse jaoks kuuri alla lattar, milles hoitakse siis hobune.

Sigade jaoks on sagedasti lauda otsas väikene sialaut, mille ees on karssen.

Peaaegu igal suuremal talul on ka keller kartulite jaoks. Kelder on tehtud enamikus maa sisse ja maa peal on vaid katus, või paks mullakord. Õuelt läheb madal trepp sügavamas augus keltrionni ja sealt ukse kaudu keldrisse, kus on mõned kastid, s.o. salved söögi- ja seemnekartulitele ja ka juurviljadele.

Heinad hoitakse enamasti toa- ja kõrvaliste hoonete lakas, aga vahest on mõnel talul teiste hoonete vahel veel eriline einaladu. Heinamaal ei ole heinaküüne ja -kuhje.

Samuti on igal talul toa läheduses, teistest hoonetest eemal ka saun, enamasti omaette hoone saunaköögiga. Saunas on kerisega ahi, selle kohal saunapaas lae all. Saunas on veel kahe-kolme astmega saunalava vihtlemiseks. Lae all on ka pars - pikem puu, millele pannakse must ihupesu saunaleili kuumutamiseks. Seina ääres on pingid istumiseks pesemiseks. Saunavesi soojendatakse suures pajas saunaköögis. Külm vesi hoitakse saunas tõrres /vt. veel: Saun/.

Kuski kõrvalises kohas elumaja lähedal on ka peldik. Kuid see on vast käesoleva sajandi hoone, sest varemalt täitis selle aset toatagune, lauda seinaäär, taraäärne jne., kus oli veidi varju tuule ja teiste inimeste pilkude eest.

Vee saamise võimalused.

Talud saavad oma veetarbe kaevudest. Põhjavesi on Pranglis enamasti igal pool kõrgel, seepärast ei tee kaevu kaevamine raskusi. Aga on siiski juhtumeid, et kodu lähedalt vett pole kergesti saadud. Seepärast püütakse leida väliseid tunnuseid, mis annaksid kindlamaid oletusi vee leidmiseks. Enamasti on neil kohtadel, kus vesi lähedal, kasta, s.o. kaste ikka tugevam. Muud tunnuseid vee lähedusest ei tunta.

Kõige sagedamad on saares madalad kooguga kaevud. Neil on maa sees enamasti lehtpuust sein, kaevumalgad, aga ka kivist, uuemal ajal tsementdist rõngad. Maapealset osa nimetatakse kaevuraketeks. Kaevu peal on raketes kaevukants või -luuk, millega suletakse kaev, et sinna ei satu puulehti ja muud prügi, ega kuku ka väikesed lapsed ja loomad. Vett võetakse kaevukouguga. Uuemad, vähegi sügavamad kaevud on ka vändaga. Vinnaga kaevud on Pranglis haruldased. Ainult paaris talus teatakse olevat vinnaga kaev. Enamikus on lahtised ämbrid vee võtmiseks.

Üldiseid kaevusid saares ei ole, vaid kõigil taludel on ikka oma kaev. See on ka sellest, et Pranglis on peamiselt tänavkülad ning koondumine ühise kaevu ümber on ebaotstarbekohane.

Allikad.

Allikaid on saares vähe. Ainult mererannas Mändide-all ja Estalis on väikesi allikaid. Mõlema allika veel arvatakse olevat tervendav võim. Mändide-alt Vanakabeli allikast toodi vett, kui silmad olid haiged ja pesti siis selle veega. Ka pesti allika veega lehmaudarat, kui see oli haige, või kui lehm jättis piima ära.

Mõlemad allikad on väikesed lohud, kuhu imbub vett nähtavasti Suuressoost ja Väessoost, tähtsamatest veebasseinidest kesksaart. Neil pole õieti allika iseloomugi ning nad annavad vett vahest ainult joogiveeks kaluritele, kes käisid varemalt idapoolsest rannast merele. Varemalt puhastati neid allikaid korralikult. Praegu ei saa sealt enam merele minna ja allikad on läinud umbe. Kuid mõlemast jookseb enamasti ikka väike veetire rannalt alla merde.

Väike allikataoline lohk on ka Eeslahe idarannal Kuhineeme lõuka

kohal, kus võib vee valgumist jälgida maa pinnale, peamiselt suurvee aegu. Ka Luubilõuka rannal Mändneeme juures valgub vesi suuremal ulatusel alla mere poole, kuid siin ei ole mingit allikalohku. Küll saab siit allika vett kui kaevata kaev vee kogumiseks.

Allikatel pole praegustel, ega ole olnud ka endistel elanikel kuigi tähelepandavat osatähtsust. Ohverdamisi allikatele ei tunta. Ka pole nende kohta ei muistendeid ega muinasjutte.

Tule saamine.

Varemalt, kui ei olnud veel tuletikkude tarvitamine üldine, saadi tuld tuliraua abil, millega löödi piikivist sädemeid, mis süütasid siis taela või tulepulbri. Tuliraud ja pii- ehk tulekivi on üldiselt tuntud. Tael valmistati puudel kasvavatest käsnadest, enamasti neist, mis olid kuivad ja kõvad. Neilt käsnadelt võeti alt kõvad kiudlised torud ja jäänud rele käsna ülemine osa keedeti lehelises ja kuivatati. Kuivanud osa taoti siis haamriga pehmeks ja kuivatati veel kord hästi kuivaks. Nii saadi tael, mis süttis kergesti põlema piikivist löödud sädemetest ja hakkas õhkuma.

Õhkuvale taelale pandi peale hästi kuivi ja kergesti süttivaid puukilde ja -tikke, vahest ka kuivi õlgi, kasetohu ribasid ning puhuti siis ~~xxxxx~~ õõguvat taela. Killud võtsid tuld ja edasi puhumisel hakkasid põlema. Kuid tulirauaga taelast tule saamine oli enamasti keerukine töö ja seda tegid ikka vanemad harjunud inimesed.

Saares ei kasvanud palju taelu ja neid käidi vahest mandrilt toomas. Igatahes ei jäetud taela kaasa võtmata, kui seda mandril käimisel kuski nähti.

Taela asemel kasutati sagedasti ka tulepulbrit. See valmistati hästi puhtast linasest või ka takusest riidest. Kuiv riie põletati ära, aga ei surutud süsi siis kokku, vaid lasti seista nii, et oli veel näha riide koed. Selline pulber pandi väikesesse plekktoosi ja hoiti kuivas kohas. Kui löödi tulirauaga piikivist sädemeid, süttis pulber põlema ja õhkuma. Edasi talitati nagu taelagagi.

Et kergem oleks tuld saada, maeti varemal ajal tuld: kui toit oli lees valmis keedetud, lasti söed ära õhkuda, et nad ei andnud enam vingu ning kaeti siis tulise tuhaga nii kinni, et tuuleõhk ei pääsenud lähedale. Sellisena maetult ei kustunud söed täiesti, vaid õhkusid hommikuni. Toitu keetma hakates varuti kuiva ja peenikest tulesüütust, pandi see elavatele sütele peale ja puhuti söed leegitsema, millest süttis põlema tulehakates. Tulematmine oli varemalt üldine ja just nii saadi sagedamini tuld. Aga alati ei läinud tule saamine sütest kergesti

eriti siis, kui ei olnud head kuiva tulehakatest. Siis puhuti ja puhuti aga tuli ei hakanud põlema. "Puhu et silmad pungis", oli siis sagedasti kaebamine. Ning mõnigi kord toodi voodi jalgotsist kuiva luhta, et need hakkaksid viimaks ometi põlema.

Kui vahest söed lees kustusid hooletumal matmisel, käidi naabrite juurest tuld toomas mõne savist või plekist nõuga, millesse pandi hõõguvaid süsi sooja tuhaga. Naabrite juurest tule toomine pidi kiire olema, et söed või ka süsile põlenud tuletukk tee peal ära ei kustuks. Ka ei olnud siis aega juttu ajada, sest kodus oodati tule toomist, et saaks hakata tuld tegema kas ahju või leede keetmiseks. Sellest on jäänudki ütelus külalise kiire lahkumise puhul: "Ega sa tuld viema tuld" /Kalle Puuström, L. Sööblum/.

Tuletikkude kasutamisele võtmisega muutus perenaistel tuletegemine palju kergemaks. Aga veel tuletikkude ajalgi maeti tuld, kui oli hästi elavaid süsi, mida oli kerge põlema puhuda. Sagedasti tehti kuiva peeru ots lõhki, pandi õhkuv süsi sinna vahele ja siis puhuti, mille järele peerg süttis põlema. Sel korral valiti ikka õhuke peerg, mis süttis kergemini.

Tuletikkudest tulid esiteks kasutamisele väävlitikud. Need olid aga kardetavad, sest need süttisid vahest iseenesest põlema. Siis tulid nende järele teised tikud. Aga tuletikud on muutunud mitmel korral.

Piipu süüdati samuti taelaga ja tulepulbriga. Aga kui toas põles tuli, kas ahjus, leel või peerus ahjurinnas, siis sai alati sealt tuld. Vahest võeti põlev tukk ja süüdati sellega, teinekord ka põleva hao otsaga; või sütitati tules peerg põlema ja pandi sellega tuli piibule peale. Et põlevat peergu kustutada, pisteti see leede tuhasse - seal kustus see kohe, ei jäänud isegi hõõguvat sütt otsa /Kalle Puuström/.

Ahju kütmine.

Suitsutubade aegu kõeti ahju ikka hommikul vara. Tõusti üles, vanemad inimesed riietusid ja läksid välja. Harilikult oli perenaine ahjukütja ja ta pani ka ahju küdema. Toa uksed tehti lahti, et suits läheks välja. Tuba läks külmaks. Vähemad lapsed läksid kütmise ajaks ikka voodisse teki alla, - sinna ei tunginud külm kallale. Kui oli talus väike laps, pandi see kätkisse ja tekk kõvasti peale. Vanemad inimesed olid väljas, talitasid loomi või tegid üht ja teist, sest toas ei saanud olla, kuna suits läks silma ja tööd teha oli pime. Neil oli ju toas samuti külmgi, mis takistas tööd.

Sel ajal, kui ahi oli söel, keedeti lees ahju ees ka valmis hommikune söök. Kui suits ahjukütmisest ja keetmisest oli välja läinud, pandi uks kinni ja tuba muutus varsti soojaks.

Kui tubadele tehti peale korstnad, ei olnud vaja enam nii täpselt kinni pidada ahjukütmise ajast ja seda tehti, kui see oli sobivam.

Toa koristamine.

Olid haod või puud juba kõik ahju aetud, siis pühkis perenaine ka põranda, mida tehti vähimalt igal hommikul. Prügid pühiti lie-edisesse kokku. Lehed, mis varisesid maha hagudest ja puudest, visati ahju. Vahest viidi ka lehed prügikorviga lauta lammastele alla, eriti siis, kui olid kaselehed. Kui pühiti tuba muul ajal, siis viidi prügid korviga prügiunnikusse, mis oli kuski seina äärres.

Põrandat pühkisid sagedasti ka suuremad lapsed, samuti vanemad naisterahvad, kel oli aega. Pühiti toas ja kambrites vana vihaga või luuaga. Viht kasteti veel enne märjaks. Suvel visati viht õues rohu sisse, kus kaste teeb selle niiskeks ja ei lase kuivada nii ruttu. Lapsed ei osanud alati hästi pühkida, sest nad tõmbasid küll kesk-põrandalt prügid kokku, aga jätsid seinaäärsed ja voodialused pühkimata. Siis öeldi kohe: "Kesk taevas on selge, aga ääred on pilves!" Siis oli kohe teada, milles asi seisab.

Tolmu harilikult koristamise järele ei pühitud. Aknaid pesti hommikul sagedasti, mõnes talus iga päev, vahest tõmmati ka õhtul lapiga üle.

Eriti talvel, sest akendel ei olnud topelaknaid ja aknad tõmbasid toas niiskeks. Need tõmmati siis niiske lapiga üle.

Suuteks pühadeks - jõuluks, lihavõtteiks, nelipühiks, jaanipäevaks pühiti toas tolmu - pandi rohtune kott pika puu otsa ja pühiti sellega siis tolmu, kus näha oli. Luuaga tõmmati nurgast maha ämajaaguvergud.

Toapõrandaid palju ei pestud. Suurteks pühadeks pesti enamasti ikka ja ka peale kerisepuistamist. Okaspuu okste ja liiva põrandale viskamise kommet saares ei olnud.

Toa seintel oli varemalt, samuti nagu praegugi, ilustuseks mõningaid pilte, suure triikkirjaga salme. Pildid olid enamasti vaimuliku sisuga, aga ka maastikupilte, viimased peamiselt omaaegse Saksamaa produktsioonist, mida levitasid käesoleva sajandi algul raamatukauplejad ja rändraamatukandjad. Vaimuliku sisuga piltidest on õige sage motiiv, kus lapsed liiguvad hädaohtlikul kohal, aga ingel kaitseb neid, ka on sagedased perekondlike sündmuste, perekonna ja tuttavate isikute ülesvõtted enamasti raamitult ja klaasitatult. Haruldased polnud varemalt ka pildid keisritest ja kuningatest.

Varematel aegadel, aga ka nüüdki, on lae all õlgedest ja roogudest valmistatud kruonid.

Nelipühiks ja jaanipäevaks toodi tuppa ka värskeid kaseoksi, meiusid ja pandi neid voodite otstesse, lakke aampalgi vahele, seinale.

Õue puhastamine.

Õue pühiti harva, aga rehaga tõmmati õu alati üle, kui oli õuele midagi maha varisenud. Luuaga pühitakse enamasti jalgteid õuel, aga ka kevadel kogu õue, kui lumi on sulanud ja õuele jäänud talvel mahalangenud prügi. Suvel on õued enamasti kattunud tiheda muruga, mispärast vähem prügi ei paista väljagi ja suuremad kõrred on kergem eemaldada rehaga.

Haohunnikute läheduses, kus raiutakse hagu peeneks ja lõhutakse puid, püütakse enam-vähem korras hoida, kuid siin on siiski seisukord mitmesugune, mis oleneb pereinimeste korra-armastusest ja maitsest.

Tänavaid Pranglis palju ei korrastata. Küid kirikuhärrapühaks tuli see korda seada, - selle korrastamiseks andis enamasti käsu tallitaja

ning igaüks pidi oma maa kohalt tänava puhastama, vähimalt loomade väljaheited kõrvaldama. Aga oli ka neid talusid, kes püüdsid ise oma tänavaosa korras hoida, - üldise kuulsuse selles küsimuses on omanud Eigi eit, kes oli kange "tanuvat summeldama". Teised ei tahtnud alati tänavat puhastama hakata, aga tema käis ikka peale ja oli ise ka esimene luuda ja reha kätte võtma.

Luude tegid enamasti mehed ja ka naisedki. Luuad olid lihtsad, nöörga kinniseotud. Võrusid harilikult luudadel ei olnud, - mehed ei oskanud tehagi korralikku luuavõru.

Söömine.

Kogu pere söi koos süöm-lauas, mis seisis peamiselt toas akna all. Sööjad istusid pikkadel pinkidel, - need olid kahel pool lauda, või ka järgidel, toolidel. Lapsed seisid lauaotsas püsti. Vastu seina vasakul pool /lauaotsast vaadates/ istus pereisa, tema kõrval pereema. Paremal pool lauda istus sulane või vanim perepoeg, siis teised perekonnaliikmed. Söödi näppudega, sest lauanuga ja kahvel tungisid saare lauale vast käesoleva sajandi esimesel kümnel. Toidud olid vaagnates ja kaussides, lusikad olid puust, peamiselt oma tehtud, ka kausid ja vaagnad olid vanemal ajal puust, kuid vaabrikutooted surusid siin välja koduselt valmistatud lauanõud.

Söömine toimus enamasti vaikselt, sest laia juttu söögilauas just ei aetud. Leiba lõikas kas pereisa või vahest ka keegi teine meesterahvas, kes istus aknapoolsel lauaotsas. Tükid lõigati enamasti ümber leiva ja võrdlemisi paksud. Igaüks võttis ise leiba niipalju kui tahtis. Leib, mis jäi söömisel järele, viidi pärast sööki kappi. Vahest murtti leiba, s.o. ei lõigatud noaga tükke, vaid murti käega. Kui sulane lõikas söögi ajal leiba, siis sai ta leiva lõikamise eest aastas ühe vesti.

Kannikas, millega alustati leiba, oli kasukannigas. Leib lõppes loppukannigaga.

Söögi vaheajaks tõsteti söömlaud enamasti eeskotta. Sagedamini oli söömlaud ristijalgadel ning teda oli kerge lahti võtta. Mõnel pool oli laud ka hingedega seina küljes, tõsteti söögiajaks erilistele jal-

gadele ja lasti peale sööki jälle alla, et toas oleks tööks ja liikumiseks rohkem ruumi.

Iga söögi järele pühiti laud puhtaks, esiteks kuivalt lauanartsuga; pärast võeti märjaks kastetud narts ja pesti sellega laud üle.

Söömlaud ja selle jalad olid enamasti värvimata. Iga laupäeval, kui oli nõude pesemine, pesti ka söömlaud ja selle jalad pesumolli juures korralikult puhtaks.

Magamine.

Enamasti magati vuodes /nom. vue/. Voodid olid kas ühepoolised või ka kahepoolised /abielurahvas/. Esimestes magasid vallalised ja lapsed. Enamasti olid voodid lihtsad. Voodis olid all peamiselt luhad, s.o. suurelehelised heinad, enamikus tarnad, või ka harilikud sooheinad. Õlgi, mida toodi mandrilt, ei raatsitud voodisse alla panna. Samuti olid pehud voodis haruldased. Heinte või luhtade peale pandi väike kahekangalaiune alusriie, mille servad keerati luhtade alla. Siis pandi pääotsi padjad, enamasti sulgised, aga vahest ka täidetud heintega. Patjadel oli peal patjapüür, mille ühel pool otsas olid kahed paelad - nendega seoti püür kinni, et padi ei tuleks välja ja püür oleks siledasti peal. Teises püüri otsas oli patjakiri, enamasti heegeldatud pits ilustustega või ka mõne lühikese lausega, nagu "Maga rahuga!""Head und!" jt., vahest ka magaja nimega.

Peale võtmiseks oli voodis vaip, mis oli enamasti kodus kootud, sagedamini triibuline, ilustatud sakkidega ja hammastega. Mõnel pool oli vaiba alla õmmeldud ka lina. Vateeritud tekid on peamiselt käesoleva sajandi tooted. Varemalt võeti, kui vaibaga magades hakkas külm, peale veel kasukas või teine suurem pealisriie.

Peaaegu igal laupäeval puistati kirpe, s.o. viidi voodist välja vanad heinad ja luhad ning toodi uued voodisse asemele. Vanad viidi kas lambakarsnasse või sealauta.

Magamiskotte ei olnud varemal ajal ei kuski voodites, ka need on uuema aja toodang.

Üksikud inimesed magasid ka koikudes, s.o. lihtsatel vooditel, millel olid ristjalad ja neile peale pandud mõni vana puri või teine vähem

väärtuslik riie. Siin ei olnud tarvis peale panna ei heinu ega põhku, vaid magati lihtsalt jalgadele pandud riidel. Padi ja vaip oli ikka ka, kuid lepiti vahest sellega, et pandi pea alla mõni riie, tõmmati peale kasukas või kuub. Ja magati.

Hommikul üles tõustes tehti ka voodid üles. Kahepoolega voodid lükati kokku ja tehti üles ühepoolsena. Nii talitades saadi tuppa rohkem ruumi. Õhtul magama minnes tõmmati voodi lahti ja tehti kaheasemeliseks. Ühepoolega vooditel õhtul voodi tegemist palju ei olnud, - poeti vaiba alla ja uinuti.

Täiskasvanud neiud hoolitsesid oma voodite eest kõige rohkem. Nende voodid olid korras ja vahest ka kõige paremini varustatud; neil tuli vastu võtta vahest külastajaid noorimehi oma voodi läheduses ja siis pidi olema voodi korras ning näitama ka neiu jõukust magamisriiete poolest, samuti ka nende korralikkust.

Suvel magasid nooremad inimesed sagedasti lakas. Siin oli kuski sületäis heinu või luhta, sellele tehti peale magamisase, millel ei olnud ei lina ega patja, vaid visati asemele vahest peaaegu riietes, võeti peale mingi seljariie ja puhati väsimuse järele rahulikult. Kuid oli neidki, kes hoolitsesid lakas magamisaseme eest korralikult. Enamikus oli aga hoolitsemine minimaalne ja kui ase jäi juba täiesti kõvaks, siis kergitati vahest ka heinu ja see oli kõik.

Leivategu.

Talus tarvitatav leib valmistati kodus. Leivajahud osteti enamasti juba kõik valmis sügisel, peamiselt Tallinnast. Jahud toodi koju kottides. Jahu säilitamiseks oli jahukammer, kus jahu hoiti jahuastjas, milleks oli mõni suurem tünder. Jahukambriks oli väike ait, milles peale jahu hoiti ka muidki toiduaineid. Tavaliselt ei lukustatud jahukambri ust kunagi, sest vargust vanemal ajal ei tuntud saarel. Vahest oli mõnes talus jahukambri uksel ees sees pool riiv, mida lükati ette ja tehti lahti erilise kõvera konksuga - ukse sees oli väike auk, millest pisteti läbi konks; riivi ülemisel serval olid kõrgemad kühmad, mille taha hakkas konksu ots ja lükkas riivi ette või teistpidi käänates ka eest ära. Nende riivide järele tulid uuemal ajal kasutamisele juba tugevad aidalukud.

Leivategijaks oli enamasti perenaine, aga kui talus oli täiskasvanud tütar, siis tegi vahest ka temagi leiba. Leiva küpsetamine nõudis omajagu teadmisi ja oskusi ning kui leivategu äpardus, siis pidi leivategija kuulma terve nädala teiste etteheiteid. Seepärast oli perenaine ikka see, kes tegi leibu. Kuid ka tütar tuli ette valmistada tulevaseks perenaiseks.

Enamasti tehti saares leibu leivaastjas. Leivakünasid saares ei olnud ja kui neid varemalt mõnes peres oligi, siis olid need tugevatest laudadest kokku löödud, sest jämedaid künapuid ei olnu saarest saada ning selliste puude vedu mandrilt oleks olnud võrdlemisi raske.

Leivategemisel toodi jahukambrist jahu külmetiga juba varemalt tuppa sooja. Leivaastjasse valati paras jagu sooja vett - enamasti tundis iga leivategija oma astjat ja teadis, kui palju tuli teo jaoks vett astjasse valada. Sellesse vette säädati sise leivad, s.o. segati vette tarviline hulk jahu parajaks taignaks ning jäeti siis hapnema. Et leib hakkaks paremini kerkima, pandi astjale peale kants ja kannele veel mõni vana tekk või ka kasukas, et oleks astjas tarvilisel määral sooja. Nii hapneb leib umbes ühe päeva.

Kui leib juba kerkinud, sotkitakse taigen tublisti läbi: pannakse juurde jahu ja sõtkutakse jahud taignasse. See on võrdlemisi raske

töö ja nõuab sõtkujalt sagedasti isegi higi. Tavalise sõtkumise piir on siis, kui käed jäävad sõtkudes peaaegu täiesti puhtaks.

Sõtkutult jäetakse leivataigen jälle seisu, kuni see kerkib. Vajalikku soojust püütakse alal hoida selle järgi, kuidas on toa soojus. Külmal ajal hoitakse leivaastja harilikult ahju lähemal.

Peale sõtkumist pannakse leivaahi küdema. Köetakse peamiselt puudega, sest puude saamine on Pranglis kergem kui hagude muretsemine. Kui ahju malmid hakkavad muutuma juba valgeks, on ahi juba paras tuline. Siis ei panda enam puid peale, vaid lastakse kõik puud põleda söele, liigutades aegajalt roobiga süsi ahjuperandal, et põrand muutuks ühtlaselt tuliseks - kui ahjupõrand pole küllalt palav, siis jäävad leivad alt taignaseks ja pehmeks.

On ahi juba peaaegu täielikult läbi küdenud, võetakse leivad astjast üles. Säätakse leivalaud kahe järi peale, raputatakse sellele õhuke kord jahu ja võetakse siis leivad astjast paras jagu taignat. Seda veeretatakse mõned korrad leivalaual jahudega kokku ja vormitakse siis leivaks, enamasti ovaalseks, aga mõnes talus ka pikaks ja kitsaks. Siis silitakse leib pealt hästi siledaks kätega, kusjuures käed kastetakse märjaks vaagnas olevas vees, vahest ka hapus kaljas. Nii vormitakse kõik leivad astjast välja.

Nüüd valmistatakse kiiresti leivaahi korda: söed ja tuhk tõmmatakse roobiga leede; siis võetakse leivaluud, tehakse see kapas luuavees märjaks ja pühitakse ahjupõrand hoolega sütest ja tuhast puhtaks. Et leivaluud ei lööks palavas ahjus põlema, kastetakse teda korduvalt vette. On ahi puhas, tõstetakse leivad leivalaualt leivalabidale ja ulatatakse leib ahju. Sagedasti pistetakse esimese leiva sisse pool viltu põlev pirg, et see valgustaks ahju sisemust leibade ahju panemisel. Harilikult pannakse ahju 5 leiba, neist kaks paari kõrvuti ja etteotsa veel üks leib põigiti, - see on suuleib. Mõnikord kaabitakse veel leivaastja külgedelt taignat ja tehakse sellest väike kakk, mis mahutatakse suuleiva kõrvale või leibade vahele, - selle kaku saavad leibu ahjust välja võttes lapsed omale katsekakuks.

Kui kõik leivad on ahjus, tõstetakse ahjusuule ette ahjuplekk, pannakse selle toeks mingi raudpulk ja topitakse pleki servade alused

märjaks kastetud kaltsudega ja räbalatega kinni, et ahi peaks hästi sooja. See oli eriti tarvilik kerisega ahju juures, kuna kinnise, korstnaga ahju juures ei ole see nii oluline.

Nüüd on leivad ahjus ning küpsevad siin 2½ - 3 tundi, selle järgi, kuidas on leibade paksus ja suurus. Siis võetakse leivad ahjust välja, pannakse kuhugi lauale ja kaetakse veel mõne õhema riidega kinni,- siis ei löö leiva pealmine koor lahti. Samaks otstarbeks tehakse vormitud leibadele juba enne ahju panemist augud pele, kas peerutikuga või uuemal ajal sagedamini kahvliga.

Leivad viiakse ahjust välja võtmise ja jahutamise järele kambri, s.o. aita ning hoitakse seal tarvitamiseni. Enamasti tehti korraga kogu nädala leib valmis ja lasti vananeda, sest värske leib"ei pea hästi vastu". Leibu hoitakse kambris mõnel laual. Suvel pannakse leibu ka erilisele leivalauale, mis on seotud nööridega lae alla, - selliselt asetatud lauale ei pääsenud hiired ja rotid leibadele juurde.

Pranglis on söödud enamasti ikka puhast leiba ega mäletata, et leibadele oleks aganaid sisse pandud, - aganaid polnud ju saares kustki saada. Leivajahu on ostetud peamiselt linnast, kui seos saare ja linna vahel muutus tihedamaks. Varemalt on jahu vahetatud ka mandri küladest silkude vastu.

"Kardulileib".

Mõnikord pandi leibadele sisse kartuleid, - kartulid kooriti ära, keedeti pehmeks ja tambiti siis peenikeseks pudruks, mis segati leivale hulka juba seadmisel. Sügisel võeti vahest väikesi kartuleid koorimata, pesti hästi puhtaks, keedeti pehmaks ja pandi siis pudruna leibadele sisse. See oli jahu jätkuks, aga leib seisis ka kauemini pehmem ega kuivanud nii ruttu ära. Mõned isegi eelistasid kardulileiba.

Paistekook.

Leiva tegemisel tehti leivataignast võrdlemisi sagedasti paistekuoki. Kui ahi oli juba küdenud parajale söele, võeti leivaastjast paras tükk taignat ja suruti see ümmarguseks, umbes 1 - 1½ tolli paksuseks koogiks See pandi paalauale ja seati siis ahju paistele kallakile küpsele. Kui

paistekook on juba peaaegu küps, määritakse selle pind üle kas silgu- või lihasoolveega ning lastakse siis veel vähe aega paista. See teeb paistekoogi maitsevamaks. On üks pool juba täiesti küps, keeratakse koogi alumine pool veel ka ahju paistele küpsema, kuid alumist poolt ei määrita enamasti soolveega. Pealmisele poolele torgitakse sagedasti veel väikesed augud sisse.

Paistekooki tehti enamasti siis, kui leib oli juba lõpukorral; aga ka muulgi ajal, sest paistekook oli maitsev ja selle järgi sai ka teada, missugused leivad sellest teost tulevad. Ning värske leib - kes seda ei tahtnud.

Pirukad.

Sagedasti, eriti talvel tehti leivategemisel ka kapstapirakat. Selleks võeti hapukapsaid, segati neile hulka vähe tangu, väikeseks pilgatud lihatükke ja vahest ka sibulaidki. See segu tehti valmis juba enne leibade ülesvõtmist. Leibade veeretamise aegu võeti siis paras osa leivataignat, rõhuti see leivalaual õhukeseks, pandi kapsatäidis sellele peale ja keerati servad ülespoole vastu kapsaid. Samuti valmistati ka pealmine piruka kaas, tõsteti kapsastele peale ja ühendati siis korralikult alumise taignaga, et ei jäänud kuhugi ei auku ega vahet. Leibade ahju panemisel pandi ka pirukas ahju, enamasti ette otsa. Ta seisis sama kaua ahjus kui leivadki, kapsad ja tangud ühes lihaga haudusid hästi pehmeks ja siis oli see võrdlemisi maitsev toit. Enamasti söödi kapsapirukat soojalt samal õhtul, kui tehti leibu.

Samuti valmistati mõnikord ka kaalipirakat: toored kooritud kaalika lõhud raiuti kapsarauaga peeneks tükkideks, lisati neile tangu ja lihatükke ning küpsetati nagu kapsapirukatki.

Veel harvemini valmistati porgandipirakat, osalt seepärast, et porgandeid ei olnud saares nii kättesaadaval.[1]

1/ Ei mäletata seda, et oleks Pranglis valmistatud ka pirukaid, mille täidisesse oleks pandud kalu.

Saia küpsetamine.

Saia tehti enamasti suurteks pühadeks ja jootudeks, sest peenjahu oli võrdlemisi kallis ning saia küpsetada kodus tavalisel ajal ei olnud

viisikski. Peenjahud toodi linnast, enamasti leisikase või puudase kotiga, harvemini naelade viisi.

Saia seati sisse ikka piima ja köstiga. Hapnema seda taignat ei lastud minna. Enamasti tehti saiagi väike tegu. Ahi köeti enamasti nõrgemalt kui leivategemisel ning ahjus lasti neid küpseda vaid 1 - 1½ tundi.

Sepik.

Sepikut küpsetati odra- ja ka nisujahust. Enamasti segati jahu leige veega, pandi vähe kösti hulka ja lasti siis kerkida. Siis pandi ahju, kus nad küpsesid kuni 2 tundi. Vahest ei pandud sepikule köstigi hulka, lasti vaid taigen vähe seista ja küpsetati siis. Sepikule pandi ka kartuleid hulka.

Odra- ja jämedaid nisujahu ei olnud Pranglis sagedasti ning sepiku küpsetamine polnud eriti levinud.

Magushapuleib.

Magushapuleib valmistati kas rukki- või ka nisupüülist. See seati sisse õige sooja veega ja lasti vedela taignana hapneda kauemat aega. Siis klopiti taignat tugevasti ludaga, mis nõudis perenaiselt higi. Küpsetamine nagu leivalgi. Ka magushapuleiba küpsetati saares võrdlemisi harva, enamasti siis, kui ei olnud peenjahu saia valmistamiseks, kas suurteks pühadeks või ka jootudeks.

Ühekäeleib.

Vahest valmistati ka ühekäeleiba. Selleks pandi vaagnasse rõõska piima, segati sellesse tangu ligunema, lasti liguneda õige pehmeks, segati siis veel jahu tarvilikul määral juurde, nii et sai paras taigen. See taigen pandi pannule õhukese kihina ja siis panniga kerisele, kui oli ~~soendamiseks~~ köetud toa soendamiseks ahju. Kerisel küpses ta pikkamööda ja oli heaks leivakorvaseks. Küpsetati rohkem siis, kui olid ahjud kinnise kerisega.

Koogi tegemine.

Koogi-küpsetamine läks kiiresti. Selleks võeti hapupiima, vahest ka järelejäänud supi vedelikku, segati lusikaga sellesse odra- või nisujahu parajaks poolvedelaks taignaks, pandi lusikaga pannile ja küpsetati tarvilikul tulel esiteks üks külg, siis pöörati teine külg samuti. Et kook ei kõrbeks panni külge, selleks määriti pann rasvaga, harvemini võiga sisse. Selleks kasutati sula rasva, aga vahest võeti kild pekki, lasti see sulama minna ja määriti siis pann lihatükiga üle.

Jämedast jahust tehti kooki õige sagedasti. Kui juhtus, et tangusupp läks vähe hapuks, siis järgnes sellele ikka koogitegu. Peenjahust tehti kooki harvasti, peamiselt vaid katsikul käies.

Käkitegu.

Sea tapmisel lastakse sea veri nõusse. Suga tõstetakse selleks enamasti kõrgemale, kuhugi peale, siis jookseb veri paremini välja. Verele pannakse kohe natuke soola sisse, siis ei hangu see nii pea ära.

Veresse segatakse siis parajaste jahu, lisatakse juurde lihatükke, rasva, sibulat, köömneid, ja sõtkutakse ahju kütmise eel hästi läbi. Taignast valmistatakse väikesed leivad, pannakse need kapsalehele, kui neid on käepärast ja pannakse ahju. Ahjus küpseb käkk paraja aja.

Käkke hoitakse tarvitamiseni kambris. Käkki pannakse suppi, kas juba keetmise lõpul patta, või ka vaagnasse palavasse suppi, kus käkk tõmbub soojaks ja pehmeks, sest käkk on maitsev vaid soojalt, - külmalt pole ta kuigi hea. Supis olevat käkki süüakse ühes supiga leiva asemel. Vahest praetakse ka käkki viiludena.

Üldse ei valmistatud Pranglis käkki kuigi sagedasti. Üksikutes peredes teda ei söödudki.

Toidu valmistamine.

Toidu valmistajaks oli enamasti ikka perenaine. Vähimalt oli tema see, kes määras toidu, mis tuli keeta. Oli talus mõni vanem naisterahvas, siis aitas see toitu keeta ning vaatas selle järele, kuidas toit valmis. Lihtsamate toitude keemise järele valvasid ka lapsed.

Toitu valmistati vanemal ajal ahju ees piisis, lees. Siin olid keetmiseks üles seatud paa-ahilad. Puust paa-kouke ei olnud ja kus neid oli, seal käis kook läbi tugevama puu; pajakoogu ülemisest lapergusest otsast olid läbi lastud augud ning pulka nendest aukudest läbi pistes seati pada tarvilikku kõrgusesse.

Pada oli ahilate otsas sangapidi. Piisis oli lee, mille kahel pool otsas oli lõugas, enamasti laotud kividest ning saviga liidetud. Seinapoolsel lõukal istuti, toa sisepoolsele pandi vahest mitmesuguseid nõusid, mis olid vajalikud keetmisel. Varemalt, kui ei olnud tikud kättesaadavad, mateti tuli tuha alla, et ta hoiduks seal kustumata järgmise keetmiseni. Kuid seda mäletavad veel vanimad inimesed. Ka keedeti leel vahest tulijalgadel - need olid kolmel jalal.

Uuemal ajal ehitati lee asemele pliit, millel oli peal pliidiraud ühe või kahe auguga, mis olid kaetud rõngastega.

Tuli tehti paja alla. Süütamiseks võeti kuiv männioks või löödi kirvega laastu; puud pandi tulesüütesele ristati peale ja need hakkasid põlema. Kui pada juba kees, olid paja all suured söed; siis lasti ahelast pada allapidi ja toit haudus sütel.

Toidu keetmisel ei olnud kindlat järjekorda, vaid keedeti, nagu juhtus ja mis oli kättesaadaval. Supid olid kas piima- või lihasupid. Piimasupid keedeti veega pehmeks ja lisati siis lõpus veel piima juurde, et supi leem oleks valge. Lihasuppidel keedeti liha ennem juba poolpehmeks ja siis pandi toiduained sisse ning keedeti supp täielikult valmis. Hapukapsa-supil ja herhesupil keesid liha ja toitained algusest kohe ühiselt.

Niihästi piima- kui ka lihasupile pandi ikka tangu lisaks ja tangud keesid juba kohe paja tulele panemisest peale pajas. Ilma tangudeta keedeti vaid kalasuppi.

Tähtsamad supid olid saares: kardulisupp, pääkapstasupp, tangusupp, - neid keedeti enamasti piimaga. Lihaga keedeti abukapstasuppi ja ernesuppi. Need oli ka harilikud supid, kuid vahest keedeti ka läätse- ja uasuppi, kui oli kõstki saadud neid toitaineid osta.

Enamikus olid kasutamisel lihasupid, piimasuppi vähem, sest suurema osa suppe võis keeta kas lihaga või piimaga, välja arvatud tangusupp, mida keedeti ainult piimaga, ja hapukapsasupp, mida keedeti ikka lihaga. Kuid viimast suppi keedeti vähe, - teda keedeti harilikult vähe aega, oli seepärast raagne, mispärast seda meeleldi ei söödud. Lapsi, eriti poisse sunniti seda aga sööma, sest kroonuteenistuses tuli neil sellega ikka harjuda.

Supi keetmise viisid olid lihtsad, ega nõudnud kuigi palju teadmisi. Näiteks kartulisupi keetmine: pane pada veega tulele, tangud sisse; keeda tangud juba kaunis pehmeks, siis tõsta leemesse kooritud ja tükkideks lõigatud kartulid sisse, lase kartulid keeda pehmeks, lisa tarvilikul määral soola juurde ja lisa siis lõpuks piima peale nii palju kui seda lubas piimasaak - vahest toop kaheämbrisele pajale, vahest ka kakski. Ka lihasupi keetmine ei olnud keeruline: liha ja tangud pandi ühes keema, keedeti juba peaaegu pehmeks ja siis sisse teised toitained. Maitseaineid ja vürtse kasutati ka, kui neid oli, aga enamikus olid supid maitseaineteta.

Kalasuppi keetes lasti kartulid ennemalt vähe keeda, siis lõigati kalad, enamasti räimed, pooleks ja pandi supile sisse. Pandi ka kalad vahest koos kartulitega patta, kalad kartulitele peale ja lasti siis keeda. Aga nii keesid kalad liiga puruks.

Kartulisuppi piimaga, millele oli sisse lõigatud ka kaalika viilusid, nimetati mantresupiks, - see nagu ei olnud saare supp ja selle keetmine oli toodud saarde mandrilt.

Putrudest oli sagedam tanguputru, aga ka karduliputru, harvemini ohrajahuputru. Ka rukkijahudest keedeti putru, kuid harvemini. Riisi- ja mannaputru keedeti võõrastele ja suurtel pühadel, samuti ka riisi- ja mannasuppi.

Kartuliputru valmistati kooritud ja hästi pehmeks keedetud kartulitest, - need tambiti putrutambiga katki, ning lisati piima juurde, et

oleks sitkem. Mõnikord pandi pudrule tampimise ajal sisse võidki. Pudru tampimine toimis järgmiselt: järg pöörati tagurpidi, pada pandi järijalgade vahele, et ta seisaks paigal ja siis tambiti kartulid hästi peeneks; tükke sisse jätta ei tohtinud.

Tangu- ja jahupudrule, samuti ka kartulipudrule või silma panemine oli üldiseks viisiks, kui võid oli. Putrusid söödi enamasti ikka piimaga, - vanemal ajal kasteti pudrulusikas üldisesse piimakaussi, võeti nii lusikasse piima ja pandi suhu. Uuemal ajal oli piim igaühel eri nõus, enamasti klaasis. Külma putru praetakse rasvaga või võiga pannil ning süüakse siis soendatult. Kartulipudrule pannakse vett ja piima peale, keedetakse läbi ja segatakse ühtlaseks kõrdiks. Seda suppi nimetatakse mõnes peres tampsupiks, kuid üldine ei ole see nimi mitte.

Üige sagedasti keedetakse koorimata kartuleid, - kartulid pestakse puhtaks, pannakse patta ja keedetakse tümaks. Kartulitele tehakse kaste kas piimast, peamiselt koorealusest osast, ja lisatakse soola tarvilisel hulgal juurde. Sagedamini tehakse liha- ja rasvakastet samuti, nagu tehakse kastmeid igal pool. Mõnikord kastetakse kartulid lihtsalt silgusoolvette, millesse on maitseks sisse lõigatud sibulaid. On kuivatatud kala, näiteks turski /varemal ajal/ või ka soolatud tuulekala, pannakse neid kartulitele peale, - need muutuvad pehmeks ja siis süüakse neid kartulitega.

Varemalt, kui saares kasvatati veel vähe kartuleid, on kasvatatud ka naireid ning neid kasutatud toiduks kas toorelt või küpsetatult. On keedetud ka suppi nogilastest /Urtica dioeca/ ja savirohust/Chenopodium album/. Nendele suppidele on juurde lisatud ka tangu.

Eritoidud.

Sült. Lammaste tapmisel valmistati enamasti ikka päädest-jalgadest sülti. Tapetud lammaste päid puhastatakse järgmiselt: Suuremad villad lõigatakse peade küljest lambaraudadega. Siis pannakse pea mõne raudhargi, enamasti puhtaks pestud vana sõnnikuhargi peale, hoitakse seda leegitseva tule kohal ja kõrvetatakse järelejäänud karvad pea küljest ära. Kõrbenud kord kraabitakse noaga pea küljest maha. Mõnikord, kui tehakse parajasti leibu, kõrvetatakse pead-jalad ka leivaahjus süte

peal. Aegajalt pööratakse neid siis ümber roobiga. Ka jalgade pealt kõrvetatakse karvad ja villad tulel maha. Sõrad soendatakse samuti tulel lahti ja keeratakse mõne kaltsuga kinni hoides otsast ära, või kangutatakse ka pussiotsaga maha. Sõrgadelt võeti ära veel ka soravahesuon, mida ei jäetud toidu sisse. Pead löödi pooleks, puhastati ajud välja /neid ei söödud kunagi/ ja pandi süldi patta. Jalgadel löödi vahest ka kondid katki, aga oli talusid, kus jalad pandi tervelt patta.

Ka maonahad, kopsud ja maksad puhastatakse ning pannakse süldi hulka, mõnikord ka süda ja neerud, - viimased pannakse sagedamini soola.

Kogu süldiliha keedetakse hästi läbi, lisatakase tarvilikul määral soola, maitseks juurde loorberilehti, pipart ja vürtsi ning kui juba liha on täiesti lahti kontide küljest, siis eemaldatakse liha ~~kahtk~~ kontidelt, lõigatakse parajateks tükkideks, segatakse hästi läbi ja keedetakse veel veidi. Kondid jäetakse süldi vedelikust välja. Süldivedelik tõstetakse siis kaussidesse ja taldrikutesse üüdima. Süldi keetmisel hoitakse selle eest, et süldi vedelik ei läheks liiga soolaseks, sest soolane süldivedelik ei üüdi.

Sea peadest-jalgadest harilikult sülti ei valmistata, vaid need pannakse soola, - pea jõuluks ja jalad vastlapäevaks /jalakontidest valmistatakse siis ka ürri, s.o. vurri/.

Ka looma peadest-jalgadest valmistatakse sülti, kui tapeti noorem loom. Vana looma lihast keedetud sült ei hangu hästi ning seepärast seda ei valmistatud.

Kalasült. Kalasült keedetakse peamiselt suurtest kaladest - haugidest, ahvenatest, vimmadest jt. Kalad puhastatakse, lõigatakse tükkideks ja keedetakse siis paraja soolaga ning lisatakse maitseaineks sibulat, pipart ja loorberilehti juurde. Et sült paremini üüdiks, lisatakse vahest ka veel kalaliimi. Sagedasti lasti kalad enne keetmist veel läbi külmuda, sest külmunud kaladest saab parema süldi - kala on siis nagu muredam. Peale keetmist võetakse leemest suuremad kondid välja, tõstetakse leem kaussidesse ja taldrikutesse ning lastakse hanguda süldiks.

Räimedest ja kiludest ei saanud hästi sülti, sest nende lee ei han-

gu. Kui panna leemele sisse hästi kalaliimi, saab ka neistki sülti. Aga neist kaladest sai sülti ka järgmiselt: Kui keedeti värsket liha, näiteks seapead, seajalgu, võeti seda keetmise leent ning keedeti selles kalad. Nüüd hangus vedelik hästi.

Mõnel pool keedeti kalasülti enamasti jõulutoiduks. Aga ka muul ajal oli kalasült vaheldus eks.

Külmad kalad. Värsked kalad, räimed ja kilud, keedetakse pannil väheses vees ja lastakse siis külmaks minna ning antakse külmalt lauale. Vahest tarretab ka vedelik ära. Külmad kalad on vahest maitsevamad kui keedetud soojad kalad. Ka pannakse neile peale maitseaineid - loorberilehti, pipart ja vürtsi.

Kuid külmi kalu valmistatakse siiski harva. Sagedasti saadakse külmi kalu nii, et keedetakse värsked kalad pannil harilikus korras, süüakse siis niipalju kui vaja soojalt, aga ülejäänud kalad jäetakse külmadeks kaladeks.

Küpsikalad. Roogitud ja pestud kalad pannakse riimsoola. Siis pannakse panni põhjale hõredalt kord õlgi ning õlgedele laotakse kalad kahte ritta nii, et pead olid väljapoole, sabad sissepoole, tihedalt üksteise kõrval. Hapust piimast ja peenjahust tehakse vedel taigen, valmistatakse õlepeadest pintsel ja selle pintsliga määritakse taigen kaladele peale. Kalad pannakse panniga ahju /enamasti siis, kui leivad olid välja võetud/. Ahjus hoiti kalu niikaua kui nad küpsesid ja muutusid krõbedaks. Siis võeti need ahjust välja, pandi pannilt kuhugi kuiva kohta ja anti lauale suurte tükkidena.

Vahest kui õlgi ei olnud alla panemiseks, tehti taignast õhuke kook, lõigati see pikkadeks servadeks, pandi need hõredalt pannile ja nende peale kalad. Siis tungis soojus ka kalade alumisele küljele. Muidu talitati samuti, nagu eespool.

Küpsikalad olid hästi maitsevad ja neil ei olnud tunda kuigi palju konte. Neid valmistati sagedasti ning olid ikka joodutoiduks.

"Kapstalohud." Kapsapead, enamasti vähemad, aga kõvad, lõigatakse pooleks või neljaks. Need pannakse patta ja keedetakse pehmeks, aga mitte niipalju, et pea laguneks koost. Siis pannakse need kordkorralt

mõnesse nõusse, raputatakse soola peale, lisatakse maitseks juurde ka köömneid ning lastakse nii soolduda. Kui lohud tõmbavad ka veel vähe hapuks, siis ei tee see viga, sest veidi hapukalt on lõhud isegi maitsevamad. Kapsalõhku süüakse leiva ja kartulite kõrvale.

"Küpsekardulid". Kartuleid küpsetasid enamasti lapsed karjas olles. Mere äärest korjati puutükke ja lauaotsi; kui mets oli lähedal, korjati metsa alt kuivi puuoksi ja raagu ning tehti siis kuhugi madalale adruvallile tuli. Puud ja oksad põlesid siis ära, samuti adrud. Nii sai hulk tulist tuhka. Sellesse tuhka maeti kartulid, kus nad küpsesid. Lasti seista tükk aega, aga lapsed hakkasid varsti käima vaatamas, kas kartulid on juba küpsed. Sagedamini söödi kartulid juba pooltoorelt.

Kartuleid küpsetati ka koduski tulises tuhas, olgu siis kas lees või ahjus. Küpsekartulid on maitsevad ning neid söödi meelsasti. Veel maitsevamad olid küpsetatud kaalikad.

"Pierkesi". Piimast valmistatud toit: keedetakse pajas rõõska piima ja kui piim hakkab keema, lisatakse juurde haput piima. See tõmbab kokku. Siis keedetakse veel vähe aega ja tõstetakse pada tulelt jahtuma. Pierkesile lisatakse soola juurde ja süüakse siis kas leivaga või külma pudruga, kui seda juhtub olema. Enamasti keedetigi pierkesi pudru kasteks, kui see oli külm.

Vorstide valmistamine.

Vorste valmistati peamiselt jõuluks. Jõulud ilma vorstideta polnudki nagu jõulud. Kuid ka muul ajalgi tehti vorsti, kui oli selleks sooli. Aga ikka külmal ajal, sest soojaga läksid vorstid hapuks ja siis ei olnud nad maitsevad.

Jõuluvorstid valmistati peamiselt Toomapäeval, s.o. jõulureedel. Valmistamisest võttis osa peaaegu kogu pere ja lapsed olid eriti vilkad vanemaid aitama.

Vorstide tegemiseks oli vaja vorstisooli ja vorstirooga. Vorstisooltteks kasutati peamiselt seasooli, aga ka lambasooled tulid kasutamisele - viimastest saadi vaid peenikesed vorstid. Vorstisooli puhastati enamasti noaga kraapimise teel mõnel siledal laudalusel. Õlgedega või

1/ Nähtavasti on see baltisaksa päritoluga toit. Hupel kirjutab toidust "Bierkäse", mis olevat vähese õllega keedetud piimasupp, kus piim on osalt kokku tõmbunud. Kui aga piima värvus tugeva kokkutõmbumise läbi on kadunud ja peaaegu hapupiimavee /vadaku/ taoline, siis nimetatakse seda selgeks "bierkäse'ks" ja see on peamiselt joomiseks. Mõlemad bierkäsed on siin hästi kasutatavad, kuid Saksamaal ei tunta seda mitte /Idiotikon. Neue Nordische Miscellaneen, 11. ja 12. Stück. Riga 1795, lk. 25/,

hernevartega puhastamist ei tuntud, osalt juba sellepärast, et neid materjale ei olnud saarel saadavalgi. Kuid on siiski andmeid, et õige vanasti on sooli puhastatud õlgedega.

Tangudest keedeti vorstiruog, millele lisati juurde rasva, lihatükke, köömneid ja vorstirohtu, mida toodi linnast - viimaseks olid punad ja kominad. Punesid korjati ka oma saarest põõsastest, sest neid kasvas mõnel kohal; ka müntegi pandi vorstidesse, kui seda maitseainet oli saadaval. Kogu roog keedeti hästi pehmeks ja lasti jahtuda. Kui oli väljas juba lund, siis toodi seda ja segati vannis pudru hulka, et see paremini jahtuks.

Vorstisoolte täitmiseks kasutati vanemal ajal vorstisarve, mis oli valmistatud lehma ja pässi sarvest, saagides neilt teravama otsa ning suurendades auku sarve otsas. Sarv pandi täis vorstirooga ja suruti see pulgaga alla. Ka on rooga topitud vorstisooltesse lihtsalt sõrmedega või lusikaga, eriti jämedamatel vorstidel. Pärast on kasutatud enamikus ikka trehtlit, millest toru kaudu pulgaga suruti roog alla. Nüüd kasutatakse isegi vorstimasinat.

Vorstisooled lõigatakse parajateks juppideks või ringideks ning nende otsad suletakse vorstitikkudega. Vorstitikud tehti peerukildudest ning teritati teravaks odraiva moodi, et teravik ei murduks surumisel läbi vorstisoole. Vorsttikkude valmistajateks olid enamikus poisid, kes oskasid juba käsitada pussi ja nuga vestmiseks.

Valmistatud vorstid pandi sagedasti kohe külma vette, et nad ei läheks hapuks. Kui kõik vorstid olid valmis tehtud, pandi need kuhugi suuremaase patta keema. Keedeti väikesel tulel. Et vorstidest tuleks välja luhvt, õhk, torgiti neile keetmisel pika tikuga väikesed augud sisse. Vorstid peeti küllat keenuks, kui nad veest välja võttes muutusid varsti nagu kuivaks.

Keedetud vorstid viiakse kambrisse külma. Kui taheti tarvitada vorsti, siis köeti ahi ning pandi vorstid kerisele sooja. Vanemal ajal ei olnud viisiks vorsti praadida. Soendatud vorstide söömisel kasutati puutaltrekuid. Söödi lihtsalt kätega, sest nuga ja kahvlit ei tuntud või neid ei olnud.

Vorstikeedu veest keedeti pärast vorstisuppi, - sellesse vette lõi-

gati peakapsaid ja keedeti neist supp, mida söödi tavaliselt esimese jõulupüha hommikul.

Vorstide tegemisel tehti vahest vähemate lastega nalja ja saadeti neid naabrite juurest tooma vorstipainepakku, mida muidugi ei olegi. Kuid mõni laps läkski seda tooma, aga järgmisel korral ta seda enam ei teinud.

Liha kasutamisest.

Pranglis kasutatakse suuremal määral lamba- ja sealiha. Lambaid tapeti enamasti sügisel mihklipäeva ümber, kui nad olid vahest kõige rammusamad. Liha pandi soola, peadest-jalgadest keedeti sülti.

Elulambaid jäeti ületalve nii palju, kui see oli võimalik, arvestades peamiselt heina tagavara.

Sigu tapeti suuremal hulgal enne jõuluid, aga ka muulgi ajal, kui siga karsnas oli saanud küllalt rammusaks, sest siga nuumati, nagu ikka harilikult kauemat aega enne tapmist. Varemalt tapeti siga pussiga, torgates esimese jala alt. Veri lasti välja joosta, kuid verd palju ei korjatud, sest käkki üldiselt ei tehtud ega seda sööduaki igas talus. Kuid üksikud perekonnad olevat varemalt ikka ka käkkigi teinud. - Olgu veel tähendatud, et sigu oma söögilihaks ei söödetud meelsasti suljudega, samuti ka hakkmaimudega, sest see andis sealihale juurde vastiku maigu. Kuid sead söövad neid jäätmeid hea meelega ja lähevad hästi rammu. Kui umbes 3 nädalat enne tapmist ei söödeta sigadele hakkmaime või suljusid, siis ei jää lihale juurde enam traanimaiku.

Nüüd tapetakse sigu püssiga: seale lastakse püssiga kuul pähe, siga sureb peaaegu silmapilkselt, siis turgatakse pussiga kurku ja lastakse veri välja joosta. Kuid sea tapmisel püssiga peab olema kärme, sest siga püssiga lasta on raskem kui "ülget lasta", tõendavad vanad hülgekütid. Siga puhastatakse karvadest keeva vee ja pussi abil.

Peale sea puhastamise tõmmatakse siga rippuma ja lastakse veri välja nõrguda. Siis soolatakse liha astjasse, kus ta sooldub. Vanemal ajal ei kasutatud värsket liha, ei sealt ega muudelt loomadelt. "Ega ma unt ole, et värsket liha süön", öeldi siis. Liha pidi igatahes ju-

oa 2 - 3 nädalat soolas olema, kui seda hakati sööma. Oli isegi ebaharilik, kui keegi tarvitas värsket liha ning selliste inimeste kohta tähendati pilkavalt: "Nie keitaned juba värske liha suppi". Kuid nüüd on vaade selles küsimuses muutunud ning "vueta liha, kui aga ing on välja läind ja akkada liha kuhe praadima", kõneleb jutustaja L. Sööblum.

Seasinkide suitsetamist pole saares eriti harrastatud, samuti ka lambakäppade kuivatamist. Kuid vahest on pandud soolatud pekitükid "paelasse" ja riputatud seina äärde päikese kätte kuivama. Sellist kuivatatud liha lõigatakse tükkideks ja "pilkada" supi sisse. Aa praetakse seda liha rasvaks ning pannakse "suppisse".

Suuremaid loomi, s.o. veiseid tapeti saares sagedasti. See oli ka tarvilik, sest karja tuli uuendada ja vanu loomi oli raske toimetada mujale müügile, olgu see siis linna või laadale. Kuid ühele perele oli terve veis enamasti palju. Seepärast jaotati tapetud veis 3 - 4 talu vahel, kusjuures siis igaüks sai ühe reie või poole looma, kuidas oli tarvilik või ka võimalik. Teine kord tapeti jälle teise talu loom ja jaotati samuti osaliste vahel. Loomaliha eriti kõrgelt ei hinnatud, aga tarbekorral tuli sellega leppida.

Vasikaliha varemalt üldse ei söödud ega viidud ka müügile. Vasika sündimisel jäeti ta kas eluloomaks, aga kui ta oli liigne, siis tapeti ta ära, võeti nahk seljast ja liha visati "kalda alla" koertele ja lindudele toiduks. Tapmine toimus kohe sündimise järele, sest piim oli kallim kui vasika toitmine. Nahk müüdi enamasti kaltsumeestele, kes pääsesid vahest saarele, kui meri külmetas kinni. Praegu ei visata enam vasikaid "kalda alla", vaid liha süüakse süldina või soolatakse, või toimetatakse Tallinnasse müügile.

Ka kodulindude liha ei olnud varemalt eriti meelitav ning seda ei tarvitatud. Vanemal ajal peeti võrdlemisi vähe kanu. Talus oli neid vaid üks või kaks. Kanu peeti peamiselt munade pärast, kuid munade tarvitaminegi oli õige väike. Enamasti keedeti mune söögiks, kuna munade praadimist palju ei kasutatud. Üldiselt on kanamunade kasutamine toiduks olnud väheldane ning mõned munad, mis saadi, saadeti linna müügile, et saada vähe kasuraha. Praegu on aga kanu igas talus suuremal arvul ning munade kasutamine suurem.

Kanu kodus ei tapetud peaaegu kunagi lihaks. Kui taheti kanadest lahti saada, siis on neid linna viidud ja seal ära müüdud. Veel vähem on saares olnud kukki[1/].

1/ Kord on keegi tapnud kuke, kuid kukk on peale pea mahalöömist lennanud veel kõrgele üles. Üldse on rahva keskel levinud teadmine, et kukel pea mahalöömisel lendavat kukk veel kohe kõrgele, kui teda visata üles. Siis langevat ta maha täiesti surnult.

Kanad on suvel olnud väljas looduslikul toidul ja jooksnud mööda õue ja tänavat. Talvel on kanu peetud lehmalaudas, kus neil olnud kanapuur. Ka on kanad laudas maganud lihtsalt pennide peal. Toas ei ole kanu talvel peetud ning kanatooli ei tunta.

Hani ei ole Pranglis peaaegu kunagi peetud või on vaid mõni üksik talu nende pidamist katsetanud, kuid see pole tasunud. Seepärast ei mäleta ka vanemad inimesed hanede pidamist. Rohkem on peetud parte, aga neidki üldiselt vähe, peamiselt Idaotsa külas, kus lähedal soouke lahtise veega.

Merelindude liha on sagedamini kasutatud toiduks, kui neid kütid vähest koju toonud. Seda liha on kasutatud peamiselt supiks. Mõned poisikesed ja ka noored mehed on kevadeti kogunud merelindude mune ning neist valmistatud munarooga. Pranglis korjati kõikide veelindude mune. Kas munad on hautud või mitte, seda katsutud vees: hautud munad jäävad vee peale, värsked munad langevad põhja. Enamik mune keedeti tervelt, mõned jõid ka tooreid mune.

Varese mune ei söödud, aga neid hävitati - poisid tagusid neid üksteise mütsidesse ja loobiti plikadele selga. Eriliselt seepärast ei pahandatud, puhastati riided või müts jälle puhtaks, vaadati kurja pilguga viskajale ja mindi edasi.

Hülgeliha on tarvitatud toiduks võrdlemisi tagasihoidlikult. Kasutati peamiselt noorte hüljeste liha. Vanadel on liha õige tuim ja tundub alt traani maiku ning seda ei söödud meelsasti. Mõnikord soolati hülgeliha sisse ja siis kuivatati seda kerisel. Kuivatamisel kadus traani maik tublisti ning siis oli liha parem süüa. Enamasti jätsid hülgekütid vanade hüljeste liha maha jääle röövlindudele söögiks või viskasid selle merde, ega vaevanud ennast selle koju vedamisega. Kaasa

võeti vaid pinnad, s.o. pealmine rasvakiht ühes nahaga, mis oli peamine müügiaine.

Aa meresea /seakala, pringli/ liha ei ole kuigi meelsasti kasutatud, kui neid vähest saadi kätte. Seakalu esineb Prangli ümber suvel sagedasti, eriti augusti kuus, kuid nende püüki ei harrastata. Kui neid mõnikord püütaksegi, lastakse lihtsalt huvi pärast, siis kasutatakse tema rasva seebi keetmiseks, sest mereseal on paks rasvakord naha all, samuti kui hüljestel.

Õlle- ja kaljategemine.

Kali oli ennemalt peamiseks joogiks saareinimestele ja vett tarvitati vähe, sest "vesi tegeb kohu tühjaks". Seepärast oli taludes enamasti ikka kalja, kuna seda "sündis ka leiva päale rüüpada", kui piima ei olnud. Kohv ja tee olid varemal ajal peaaegu tundmatud.

Kalja tehti peamiselt rukkilinnastest kaljaastjas. Linnaksed valmistati kodus: rukkid pandi kotti ja liudati umbes kolm päeva vees. Siis toodi kott tuppa ja rukkid laotati toa seina äärde põrandale, kus neil tulid jalad alla, s.o. hakkasid idanema. Nüüd kuivatati linnased sooja ahju põrandal, neid vahete-vahel liigutades ahjuroobiga. Kuivatatud linnased pandi kotti ja jahvatati käsikivil jahuks, hilisemal ajal ka veskiski.

Linnaksejahud kastetakse märjaks kas mõnes astjas või toobris paraja hulga veega ning lisatakse neile veel vähest hulka leivajahu, segatakse hästi läbi ja sõtkutaksegi, kui neile pannakse jahu juurde. Siis vormitakse sellest taignast väikesed leivad, mida küpsetatakse enamasti ahjus pannidel "kõbedaks".

Kaljaasti on juba ennemalt audatud, sagedamini ahjus tuliseks aetud kividega, mis visatakse vähesesse vette kaljaastjasse, ja kaetakse pealt tiheda riidega kinni, et aur välja ei pääseks. Nii seisab tuline veeaur pikemat aega astjas, eemaldab halva maigu astjast ja tihendab astja hästi pidavaks. Kaljaastja tuuakse tuppa ja tehakse temale pohi: pannakse alt täkiliseks raiutud või auguliseks tehtud pohjapuud ehk ristpuud astjapõhjale ja neile peale kadakaoksi paks kord. Astjale keeratakse ette aan, - vanasti oli kaljaastjas pikk kepp, kaljapulk, mis käis otsapidi kaljaastja põhjas olevasse auku. Auk oli põhjas ühe serva pool, et oleks parem toopi augu alla panna. Mõnel oli aga kaljaastja-auk peaaegu keskel. Kaljaastjal oli siis ikka kõrged jalad all, et sinna võis alla panna toobi. Kalja laskmisel pidi olema ettevaatlik, et ei tõsta kaljapulka liiga kõrgele august välja. Seepärast oli kalja laskmine enamasti ikka vanemate inimeste asi. Nüüd on ees haan ja sellega on palju kergem kalja lasta. Kui on aga kaljaastjal ees kraan, siis võivad lapsedki

kalja lasta. Haanil keeratakse pulk eest ära ja lastakse siis kali pulga ja haani vahelt joosta toopi.

kaljaleivad võetakse ahjust välja, kui nad on ju küllalt krõbedaks ja pealt pruuniks tõmmanud. Ei tee paha, kui nad on pealt natukene ka põlenud, sest see annab õllele ilusa pruuni värvi. Nüüd murendatakse leivad väikesteks tükkideks ja pannakse siis põhjale, kadakatele peale. Suur paja täis on vett soojaks aetud ja valatakse leibadele, kaljarabale peale. See vesi lastakse rabal peal seista 1 - 2 tundi, kusjuures alumist vett veel mitu korda välja lastakse ja leivale uuesti peale valatakse.

kaljarabal seisnud vesi, virre, lastakse siis tuovrisse või vanni ja lastakse jahtuda umbes rõõsa piima soojuseni. Siis pannakse virdesse kõst sisse, mis leotatud juba ennemalt vedelaks, enamasti samas virdes; või on võetud ka eelmisest õlletegemisel ankrupõhja jäänud osast seda pärmi ning hoitud alal pudelis hinge all. kösti mõjul hakkab virre käima, s.o. käärima ja muutub õlleks. Et õlut paremini seisaks, pannakse talle hulka umalaviha, aga vahest tehakse ka naiste olut, millele ei panda humalaid sisse. kui õlut hakkab liiga käima, otse keema, siis pannakse talle mõnes talus sisse kolm-neli lepapuud kooritult ja koorutamine jääb ära.

käärinud õlut pannakse ankarasse ja siis prunt kõvaste peale. Mõnikord pannakse ka õlut pudelitesse kindla korgi alla. kuid ankrus jatkab õlut veel käimist. Et ei lööks ankrult pealt ära prunti, lastakse prundi lähedal olevast ingeaugust õhku välja. Õlut on ankrus vahest sellise surve all, et lööb pealt ära prundi ja õllegi välja. Vahest purustab isegi pudelid[1].

1/ Ühel jutustajal /I. Noormets/ on õlut kord kodus purustanud kildudeks tsetvertnoi pudeli, - "kahju oli pudelist, aga suurem kahi oli ollest".

On rohkem õlut tarvis, näiteks jooduks, siis pannakse rabale vett veel teist, isegi kolmat korda peale ja lastakse välja virdeks. kuid tavaliselt lastakse vaid üks kord virret, sest muidu jääb kali lahjaks.

Peale virde laskmist jääb astjasse kali. Rabale pannakse peale leiget vett, mis toas juba seinud ning alt lastakse kalja vajaduse järgi. Jääb kali kuivaks, pannakse jälle uut vett peale. Mõnes talus lastakse

kaljale peale pandavat vett toas enne leigeneda, kui valatakse kaljaastjasse, aga kallatakse ka külma kaevu vett, eriti suvel. Kali on peamiselt joomiseks, aga sagedasti oli kali ka leivakorvane, - eriti oli ta seda varematel aegadel ja ka siis, kui lehmad on kinni.

Kui kali läheb vanaks ja muutub kimburiks, siis uuvistatakse kalja. Selleks on kaks viisi: 1/ aetakse kivid ahjus kuumaks ja lastakse kuumad kivid kaljarabasse. Tuline kivi kuumendab kaljaraba ja suurendab raba väljaandmisvõimet, ja kali läheb rammusamaks; 2/ võetakse kartuleid, raiutakse need peenks ning lisatakse veel mõni kaalikas hulka. Kogu kartulite ja kaalikate peenendatud mass segatakse leivajahudega. Kui tehakse ahjus leibu, pannakse kaljaleivad kerisele. Seal küpsevad nad nii kaua kui muutuvad krõbedaks.

Siis lastakse vana kali astjast kõik välja. Uued kaljaleivad murendatakse kaljaraba peale, aga ei segata vana rabaga. Nüüd pannakse neile peale külma või leiget vett ja lastakse üks või kaks päeva liguneda. Siis võib juba uuvistatud kalja lasta, mis on muutunud paremaks ega pole enam kimbur.

Kui kaljarabast on kõik võim juba otsas ja kali täiesti vanaks läinud, siis lautata kali ära. Raba antakse loomadele, põhjapuud pestakse ja kuivatatakse, kaljaastja pestakse puhtaks, loputatakse korralikult seest ära ja lastakse siis seista kuski jahedas ruumis uue kalja tegemiseni.

Õlletegemise laul.

Virre tilkus tilk, tilk, tilk...
Mis tal viga, hapu silk, -
vist on süüdi siadijal,
et ei judkse sirinal.

Iida Noormets.

Tee ja kohv.

Teed tehti varemal ajal ainult arstirohuks. Kui ilmus müügile sukkur, siis hakati teed keetma ka leivakõrvaseks. Tee aseainena on tublisti kasutatud liivateed /Thymus serpyllum/, kuid ka muidki metsarohte: köömneid, münte, pihlaka õisi jt.

Möödunud sajandi keskpaigas tungis ka kohv saarele, nähtavasti Soome kaudu, sest esiteks on kohvi toodud Soomest, pärast juba ka Tallinnast. Vanemate inimeste mälestuste järgi on kohv saares varemalt tarvitamisele tulnud kui mandril. Aga ka saareski on kohv ikka uuem jook, mistõttu siis rohkem levis, kui suhkur muutus hinnalt kättesaadavaks ning magus kohv tungis hapu kalja asemele.

Alguses on kohvi valmistamine olnud puudulik, ega pole osatud kohvi õieti keeta. Sellest ajast on jäänud rahva keskele mõningaid naljakaid juhtumeid, millest paar-kolm on toodud alamal.

Pärast on saares kasvatatudki kohvi, muidugi kohvi aseainet /rahva seletuste alusel on see nähtavasti olnud mõni hundioa liik, nagu hulgalehine hundiuba - Lupinus heterophyllus/. Kuid sel kohvil ei olnud kuigi pikka iga, osalt sellegipärast, et see saarel hästi ei kasva. Kohvi on seepärast ikka toodud linnast, kas jahvatatult või ka ubadena, mida siis on praetud, jahvatatud kohviveskis ja jahvatatud kohvile tublisti sigurit juurde lisatud. Viimasel ajal on saares levinud peamiselt viljakohv.

Ise süöb paksu...

Ühte peresse tulled külalised. Neile on keidetud kohvi ja antud siis juua. Külalised on pärast rääkined perenaise kohta: "Ise süöb paksu, aga meile andab kohvi vett."

Liisa Sööblum.

Kui ää on sie paks?,,

Ühes peres on külalistele antud kohvi. Nie on siis rääkined: "Küll ää oli vedelik, aga kui ää sie paks vois olla..."

Liisa Sööblum.

Suhkur maitses kõige rohkem.

Kord tulnud saarde kosterannast üks inimene, kes pole viel enne kohvi saand. Saares keidetud kohvi ja pandud sukrut tükkinasa tuosiga laual. Külaline on vottand ikka sukrut, närind siis sukru katki ja rüüpand kohvi päale. Nii süönd ta keik sukru tuosist otsa.

Iida Noormets.

Kasemahla laskmine.

Kaskedest mahlalaskmine ei ole Pranglis eriti levinud. Osalt on see sellest, et kaski ei ole elumajade läheduses või kui neid seal on, siis on need ilupuud ja neilt ei taheta meelsasti mahla lasta - see on peaaegu üldine komme. Kuid siiski on vahest kaugemal, näiteks Kõrve metsas mahla lastud. Aga ka kodu lähedaltki, kui seal on rohkem kaski.

Mahla lastakse kahte viisi. Levinum on mahla laskmine kase oksast: ühel alumisel oksal lõigatakse ära latv ning selline oksaots pannakse pudelisse. Nüüd tilgub oksast pudelisse mahla. Vahest pannakse ühele puule 3 - 4 pudelit. Selline mahlalaskmine oli peamiselt kodulähedastest kaskedest. Mahla saadi sellejärele, kuidas olid ilmad. Enamasti tuli päeva jooksul pudeleid mitu korda tühjendada. Kui mahlajooksmise aeg hakkas lõppema, siis pandi okste otsa toores kartul, et puu ei läheks oksendama. Jutustaja seletas, et nende isa on alati seletanud, et kasemahla laskmist tuleb juba enne lõppu järele jätta, et puu saaks ka kosuda.

Ka vahtralt lasti mahla - selle mahl oli isegi magusam. Aga vahtraid on saares väga vähe, vahest mõnes õues /I. Noormets/.

Teine mahlalaskmise viis oli kase tüvesse lastud augu abil. Umbes 1 - 1,5 jalga maapinnast kõrgemal lasti jämedasse kaske enamasti tolllise uherdimmega auk, 4 - 5 tolli sügav. Sellesse pandi mahlarenn, mis valmistati enamasti ümmargusest lepapulgast ja mille ühele küljele tehti noaga pikuti sügav soon, mida mööda jooksis siis mahl mahlakappa, mis oli pandud renni otsa alla. Õige sagedasti oli renni otsa all ka ämber või lüpsikki. Päeva jooksul saadi ilusal kevadel vahest 7 - 8 toopi mahla. Selline mahlalaskmine on vanem ja seda kasutati enamasti heinamaal kasvavate kaskede juures. Kuid seal ei olnud alati mahla saamine kindel, sest see püüti ikka teadmatute inimeste poolt ära juua.

Kui kask hakkas juba oksele, löödi augule ette kas puuprunt või paraja jämedusega kork. Okse kord puul ikka näotu /Kalle Puuström/.

Loomad Prangli majapidamistes.

Loomad olid tähtsamaks varanduseks saare taludes. Saares on kokku üle 70 talundi, kuid kõlbulikku maad on vähe. Maa-alad, mida vähegi saab haritult tarvitada, on kõik võetud kasutamisele, peamiselt heinamaaks. Talunditele jätkub sellegipärast õige vähe heinamaid ja saadud heinaga võib pidada vaid ühe lehma, või kui maad oli rohkem, siis ka paar. Lambaid on talundis ka ainult 3 - 4, hobuseid vaid suurematel taludel. Tüübe talul oli juba vanast ajast suuremad maad[1], seepärast on sellel talul ikka olnud hobune ja paar-kolm lehma, mõni aasta isegi härg; lambaid on olnud vahest ka kümmekond. Vaatamata sellele, et Pranglis hoolitsetakse hästi heinamaade eest, väetatakse neid laudasõnnikuga ning hästi mädanenud adruga, on talundite heinasaak ikka väheldane. Ka niidetakse Pranglis heina ikka kaks korda, - igalt poolt, kus vähegi rohi kasvab, niidetakse ka ädalat. Kuid siiski ei saada alati heina küllaldaselt ja loomatoidu puudus on olnud mitmelgi aastal taludes tunduv. Varematel aegadel on söödetud toidupuudusel loomadele õlekatuseid. Hilisematel aastatel on heinapuudusel kogutud metsast "samblu", õigemini samblikke, peamiselt tortidena kasvavaid põdrasamblikke, hautatud neid soojas vees ja antud siis loomadele. Loomad söövad neid etteantult ka, kuid ei ole tähele pandud, et nad sööksid neid ka suvel, kui metsas on muud rohtu.

1/ Rahva jutu järgi on Tüübe talu saanud omale suuremad maad selle läbi, et maamõõtmise ajal on maamõõtja olnud neil korteris ning selle tasuks tuli talule ikka mõni siil maad juurde.

Varemalt on heinamaad olnud ühised, kuid viimasel ajal on iga talu tarastanud oma heinamaatüki traattaraga ning siin võivad karjatada sügisel ädalal vaid talundi omad loomad. Vastu karjamaid on heinamaade ja kartuliaedade ümber tugevad kivi- või puutarad ning nendest ülepääsemine ei ole kariloomadel kerge.

Karjamaa on küladel veel ühine. Kelnasi külal on karjamaad Lool ja Pikanõmel ning nende lähedal olevatel väikestel saartel-loodudel ja karidel. Länneotsa karjamaad on Rivil ning mere ääres kuni Mõlgi-

ni. Idaotsa küla loomad käivad Kõrvemetsas ja selle taga olevates männikutes ning idaosas soodes ja rabadel. Ka käivad Idaotsa ja Länneotsa loomad sagedasti koos. Kuid igal pool on karjamaa pindala ikka vähenenud, sest üks ja teine on teinud karjamaa keskele vähegi kõlbulikumale maale küll heinamaatükke, küll kartuliaedu.

Karjast pole üheski külas varemaltki olnud ja seepärast polnud karjane Pranglis kuigi tuntud kuju; seepärast puuduvad ka kombed, mis on ühenduses karjasega. Igal pool olid heinamaade ja kartuliaedade ümber "tihid aiad" ja veised ning hobused karjatusid vabalt karjamaadel - loomad saadeti hommikul karjaaia väravast välja ja iga loom läks pikki tänavaid mööda karjamaale. Vahest käisid vanemad inimesed või ka lapsed loomi karjamaale ajamas, ajasid neid näiteks Laiatanuvaotsa ja tulid siis koju tagasi. Ainult kevadel esimese karjalaskmise päeval käisid perenaised loomi karjamaale ajamas, sest loomad olid esiteks üksteisega harjumata, pusisid ja kaevasid üksteist ning siis tuli vanematel neid vähe aega korraldada, et ei juhtu õnnetust. Kindlat karja väljalaskmise aega ei olnud ning kari lasti kevadel karjamaale seda mööda, kuidas kelgi oli tarvis, s.o. kui kauaks jätkus karjal kodus toitu.

Muul ajal käisid naised karjamaal ainult lõunal lehmi lüpsmas. Ka käidi õhtuti vahest loomi koju ajamas. Kodus lüpsti lehmad, antineile vahest kustki kitkutud umbrohtu ette, et lehmad oleksid rohkem jõus. Enamasti magasid loomad ka öösel laudas. Mõnikord olid jõudeloomad ka ööseti karjamaal.

Karjamaade rohukasv on vilets, sest osa karjamaid on liivikud ja kivikud, kust ei ole loomadel kuigi palju võtta toiduks. Üksikutes kohtades on mere läheduses madalamaid randniite ning seal on rohi näritud alati tüngadeni. Üldiselt on karjamaa väärtuselt võrdlemisi halb ning kuival ajal on karjamaad igal pool rohust täiesti lagedad ja paljad ning kohati valendavad maapinnal vaid jussheina tordid, mida loomad on närides lahti kiskunud üldisest rohukamarast. Ning kuivus on Pranglis sagedane, sest vihmapilved, mis mandril on sagedased, lähevad Pranglist ikka mööda või lahkuvad laiali, nagu vanemad inimesed võivad tõendada oma pikaajaliste kogemuste järgi.

Peale ädala niitmist ja koristamist võetakse heinamaa-taradel eest mulgud ning väravad jäetakse lahti ja kari läheb heinamaadele, karjatades niitmatul ädalal, aga kasutades toiduks niitmata rohtugi põõsastes ja võsades. Kari kosub ja võtab rammu. Kuid praegu on vaid Idaotsa külal Kõrveheinamaadel ühine ala ja tarastamata heinamaid, kus küla loomad võivad karjatuda ühiselt, teistel on ühine karjatamine võimata, sest suurem osa heinamaatükke on juba tarastatud, nagu tähendatud juba eespool.

Olgu tähendatud, et veistest on saares ainult lehmad ja mullikad. Pulle keegi ei pea, sest sellele ei jätku heina. Et aga pulli on karjale tarvis, siis toodi varemalt ja ka hilisematelgi aegadelt suveks pull, peamiselt ikka Koliotsa Knuudilt. Härg oli suvel saarel söömas ja viidi sügisel jälle tagasi. Pull toodi ikka paadiga: paadi külge seoti tugevasti kaks puud, ühe külge seoti härja pea, teine oli tagumiste jalgade taga; või seoti pea ka mastipiida külge ja ainult tagumiste jalgade taha puu. Üle selja käis veel tugev köis, mis seoti paadi põhja külge. Nii ei saanud härg paadis rabeleda ja toodi õnnelikult saarele. Samuti viidi ta ka sügisel tagasi. Ainult harva on saares olnud ka oma pull taludes, kus suuremad maad, nagu Tüübel ja Otsal. Vähemaid värsse on ka mujalgi olnud, kuid ikka harva[1].

1/ Käesoleval ajal /1950/ ostis kolhoos omale sugupulli mandrilt ja peab selle ülal kolhoosi ühisheintel, nagu hobusedki. Sellega on karja juurdekasv enam-vähem kindlustatud.

Heinamaadel, vahetevahel ka karjamaadelgi käivad loomad kuni lumeni. Siis pannakse neid lauta. Lehmad lähevad inglasse, lambad ja vasikad karsnasse, hobused talli. Lehmad pannakse seina külge enamasti ketiga, ketiots ümber kaela, kinnitatud aakidega vastavasse rõngasse. Või pannakse jälle pael sarvedesse. Seda paela nimetatakse kütkiks. Sõime igal pool lehmal ei ole, sest lehm ei aja heinu jalgu - heinad pannakse lehma ette seina äärde. Vasikatele, lammastele ja hobustele visatakse toit sõimesse.

Heinad, mis on loomade peamine toit /põhku saares ei ole/, viiakse ette korviga ja pannakse sealt loomadele ette söömiseks. Vasikad said joogiks piima ja vahest ka rokka.

Suvel olid lambad karjamaal. Lammastel oli alati juures karjane,

kes oli korda mööda taludest ning karjas tuli olla nii palju päevi kui oli lambaid. Kuid neid karjapäivi ei tehtud korraga, vaid teatud ringis: 1. ring, 2. ring, 3. ring jne. Vahest oli lambakarjasel seltsiks ka mõni laps teisest perest. Et lambad ei läheks segamini, märkis iga omanik oma lamba erimärgiga, - lõigati kõrvadesse pügalad, augud, hargid; aukudest pisteti lõngad läbi ja seoti omapäraselt; kaela seoti paelad, jäeti niitmisel kasvama villatopsud teatud kohtadesse jt.

Lambaid niideti kolm-neli korda aastas: kaks korda suvel, kord sügisel ja kord talvel. Kevadel niideti lambaid esimest korda nelipühi, teine kord lauritsapäeva, kolmas kadrinapäeva ja neljas kord vastlapäeva ümber. Viimasel niidu ajal igaüks ei niitnudki. Kõige parem vill oli nelipühivill; lauritsa- ja katrinavill oli võrdlemisi hea, vastlavilla peeti kõige pahemaks.

Enne suvist lambaniitmist pesti lambaid. Selleks oli varemalt lambapesemisepäev. Länne- ja Idaotsa küla lambad aetakse enamasti Mõlgi randa pesemiseks, sest seal on merel liivane põhi ja vesi paraja sügavusega. Kelnasi küla pesemiskoht on Tiislari juures. Kaks esimest küla pesevad vahest ka Jahukari juures.

Lambapesemisepäevaks tuli igast talust inimene või kaks, kes pesid lambaid. See päev oli omapärane. Lammaste kisa oli täis kogu rand. Lapsed olid lammaste kooshoidjaks ja nad ajasid lambaid vastu randa ning hoidsid neid nii koos. Pesijad haarasid mitte ainult oma lambaid, vaid mis aga kätte said ja viisid neid siis vette pesemiseks. Oli kuulda lammaste määgimist, aga ka tugevat jutuvada, naeru ja kilkamist. Tehti nalja ja naised märgades seelikutes ajasid üksteist taga, võideldi rindupidi, et saada sooja pikemaajalise jahedas vees viibimise järele kohmetanud liikmetele. See oli raske päeva lambapesijaile, aga sellest võeti meeleldi osa, kuigi vahest tuli üldsummas kõigil kokku pesta ühel päeval üle 200 lamba. Aga ka pesijaidki oli küllalt. Pärast pesemist pandi kuivad riided selga ja mindi lõbusas tujus koju. Lambad läksid karjamaale sööma, korralapsed jäid nende karja.- Praegu enam lambaid meres ei pesta, vaid pestakse villad pärast niitmist.

Lambaid niideti lambaraudadega, mida ostetakse linnast. Lamba jalad seoti kinni, võeti siis oma jalgade vahele ja niitmine läheb mõõ-

da lamba keha ribadena või mõnes kohas, nagu jalgade vahelt, tortidena. Seejuures hoitakse selle eest,et ei veristata lammast, s.o. et ei lõigata lamba nahka sisse.

Villad hoitakse enamasti mõnes suuremas vakas kuni tarvitamiseni. Kui lambad olid enne niitmist pesemata, nagu nelipühi- ja kadrinaniidus, siis pesti villad saastast puhtaks ja kuivatati neid mõne riide peal soojas kohas. Enne kasutamist näpitakse kuivad villad esiteks lahedaks ja siis kraasitakse villad kraasidega kraasitäiteks ja eietusteks. Villade kehramine toimus enamasti talvepoolel, aga ka siis, kui oli lõnga vaja.

Sügisel tapeti üleliigsed lambad enamasti mihklipäeva ümber, kui toit jääb karjamaal vähemaks. Lammaste nuumamist saarel ei tunta. Ületalve jäeti paremad lambad ja vahest ka äbarikud talled. Tapetud lammaste liha soolatakse. Lambakäppade ja -kintsude kuivatamist kerisel palju ei tarvitatud, ega seda ei või nimetada üldiseks. Taludes, kus käidi hülgejahil, kasutati käppade kuivatamist siiski mõnikord. Enamik lambaliha kulus suppide keetmiseks.

Lambanahad kuivatatakse, siis hapendatakse tõrres ja pargitakse. Lambanahkadest valmistatakse kasukaid, mida kantakse esiteks ilma riideta, aga kui nahk on juba määrdunud, siis pannakse kasukas riide alla.

Isaste loomade liha ei ole maitsev. Seepärast kohitseti ülearused jäärad ja sigadel kuldid noores eas. Munade lõikamist toimetasid enamasti vanemad inimesed oma saarest. Jääradel ja kultidel lõigati munakott lihtsalt pikuti lõhki, pigistati munad välja ja tõmmati sooned katki. Haavad paranesid ning oligi saanud jäärast oinas, kuldist orikas. Mõned sidusid jääradel munad kõvasti kinni nööriga, et "veri ei saaks liikuda", ja viimaks kukkusid munad ise maha. Kuid palju seda piinarikast kohitsemise viisi siiski ei tarvitatud.

Täkkusid saares palju ei olnud ja kui neid oligi, siis toodi ruunaja ikka linnast. *Oma saare inimesed siin tegevust ei avaldanud.*

Härgade kohitsemist polnud, sest nagu juba eespool mainitud, ei jäetud härikvasikaid eluvasikaks ning need tapeti juba noorena.

Hobuste karjatamine oli sarnane, mis veistel. Nad olid karjamaal täiesti järelevaatuseta ja liikusid kuhu tahtsid. Söödamaad hobustele on võrdlemisi vähe ning see oli kas Eeslahe ümbruses Kelnasi küla hobustele, samuti ka Tiirloo lähedal randniitudel, või jälle Mustakoopa ja Mõlgi ümbruses teistel küladel, vahest ka Rivimaa rannaäärsetel servadel. Mujal oli hobustel vähe vastavat rohtu. 1/

Huvitav on saareinimeste tähelepanekud veiste ja hobuste kohta, et need hakkavad augusti kuu keskpaiku tarasid purustama ja tungivad siis heinamaadele ning põllulappidele. Varemalt karjatuvad nad rahulikult karjamaal, kuid siis kipuvad nad pahapeale. On ju küll õige, et seks ajaks on karjamaad täiesti paljaks söödud ja toidunappus sunnib loomi otsima paremaid söödamaid. Ja kui nad kord on saanud maitsta ädalat heinamaadel, niiöelda "magu mokka", siis ei pea neid kinni tarad, - nad hüppavad üle tarade, pusivad tarad maha, suruvad eest väravad ja lähevad heinamaale, kus on söögiks pehme ädal. Siis tuleb kiirustada ädala niiduga ning loomad lastagi heinamaadele.

1/ Kolhoosnikud kaebasid /1950/, et nüüd olevat raskusi hobuste kinnipüüdmisega karjamaalt tarbekorral. Varemalt tundis hobune oma talu inimesed ning andis kergesti suksutamise peale kinni, sai oma leivapala ja hobune oli käes. Nüüd, kus hobused on ühistatud ning tarbekorral tahab võõras inimene hobust kinni püüda, ei kuula hobused kutset, panevad jooksu, löövad eest-takka üles ja lähevad kaugele. Kinni püüda on neid raske ja vahest ei saagi kätte seda hobust, keda tahad, ja tuleb leppida mõne vanema ja taltsama hobusega.

Sead olid vanemal ajal suvel lahti, hulkusid tänaval ja käisid karjamaal rohtu söömas. Et nad ei tuhniks maad, pandi neile rengad ninasse, - võeti 3 - 4 tolli pikkused raudtraadi tükid teritati mõlemad otsad viiliga teravaks ja pisteti siis sea kärsast läbi, keerutati tangidega mõlemad otsad alumises osas kokku ja juhiti keerutamata otsad sissepoole, vastu sea nina. Kui siga hakkas tuhnima, siis tungisid rõngaste teravikud sea ninasse, see tekitas valu ning siga jättis tuhnimise. Ta sõi karjamaal rohtu ja jättis maapinna ümber pööramata. Sügisel, kui kartulimaad olid lahti, võeti rõngad ninast ära. - Ka talvel olid sead enamasti lahti ja hulkusid küla vahel, otsides omale siit ja sealt juhuslikku söögipoolist ning täites mõnes suhtes ka "sanitari" kohuseid, sest varemalt ei olnud kuigi palju väljakäigukohti.

Praegu peetakse sead peaaegu kogu aasta kinni sealaudas, mille ees on veel karssen sigadele liikumiseks. Sigu söödetakse solgiga ja kartulitest, jahudest, katkiraiutud umbrohust jne. valmistatud söödaga. Talvel kasutatakse taludes, kus on hobuseid, ka hobuse värskeid väljaheidete palle, ominaid. Kalasuljusid ning kalusisaldavat toitu ei söödeta meeledi sigadele, sest see annab lihale vastiku maigu ning liha omandab kollaka värvuse. Eriti hoitakse selliste ainete söötmisest sigade nuumamisel. Kuid nooremaid elusigu, mida ei kavatseta nii ruttu tappa, toidetakse ka akk-maimudega, kui neid juhtub nooda vedamisel saama. Talvel külmetavad need ära ja külmetatult visatakse neid sigadele ette kuhugile avarale platsile, kust neid siis sead söövad. Künadesse paksu kihina neid ei panda, sest akk-maimudel on teravad piigid ning siis ei saa sead neid närida. Maas nosivad nad neid aegamööda. Akk-maimud annavad sigadele head rammu. Enne tapmist aga hoitakse akk-maimudega söötmise eest samul põhjusil, nagu oli mainitud juba suljude juures.

Sigade peatoit on ikka kartulid.

Lehmast ja piimast.

Lehm oli Pranglis majapidamistes suur varandus, sest lehmast saadi piima, võid ja viimasest vahest ka rahagi vähemate kulude katmiseks. Juhtus lehmaga mingi õnnetus, siis oli perel suur mure kanda. Seepärast hoolitseti lehma eest hästi. Suvel kui lehm käis karjamaal, püüti lehmale õhtul ikka midagi ette visata, kas nõgeseid või muud umbrohtu, mida kisti või niideti tarade äärest, kartulitükkide peenardelt jne. Talvel läks mõnigi pihutäis jahu ja natuke soolagi lehma joogile ning sagedasti sai ta ka kartulikoori ja muud söödavat solki. "Lehm lüpsab suust ja kana munib nokkast", oli üldtuntud vanasõna.

Tavaliselt lüpsis lehm kuud 11 ja pidas vahet vaevalt 4 nädalat, vahest vähemgi. Osalt olenes vahetpidamine lehma toitmisest ja ka tõust. Aga oli lehmi, millel oli vaheaeg tublisti pikem. Jäi lehm kinni, siis lõppes ka talus piim, sest enamasti oli igas talus ikka vaid üksainus lehm, väga harva üksikutel ka kaks. Kui piim lõppes, aeti läbi kaljaga. Vahest saadi ka naabritelt toobi või poole piima pudrukasteks. Lapselises perekonnas oli siis raskusi.

Ärevusega oodati lehma piimatulemist. Kui vasika sünnitamine läks mööda õnnelikult, oli mure ka murtud. Lehmale anti siis juua lehmarohu ehk imelillese /Galium verum/ vett juua, tehti mõni aeg sulpi ning toideti paremate heintega. Vasikas kas jäeti eluvasikaks, joodeti siis alguses enam-vähem puhta piimaga, kuid varsti lisati joogile juurde rokka või tapeti ta, võeti nahk seljast ja viidi liha kalda alla lindudele ja koertele roaks, sest vasika liha ei kasutatud toiduks varemal ajal.

Esimest piima ei söödud, vaid see visati ära või anti sigadele. Järgmine piim, juust kasutati juba toiduks, seda keedeti ja see läks keetes kokku. Piimale lisati keetmisel enamasti teist piima, mida saadi mujalt ka viidi juustu külasse naabritelegi. Esimestel päevadel lüpstud piima ei söödud keetmata. Umbes nädalavanust piima hakati juba korjama ja hapendama /L. Sööblum/.

Piim hapendati madalates püttides. Püttide puhtuse eest peeti suurt hoolt, sest muidu tulid piimale vead juurde, millest olid tähtsamad:

piima venimine, kus piim ei lähe katki harilikuna, vaid venib ilana; kare piim, kus piim muutub kõvaks, osalt kuivaks ja halvamaiguliseks; sinine piim, kus piim muutub vesiseks ega pole hapu piima iseloomuga; koor ei lähe kokku. Enamasti tulid need vead kõik hooletumast piimapüttide pesemist. Kui hakati piima hapendama klaasnõudes, siis jäid piima vead ka harvemaks, sest neid oli kergem pesta.

Koor võeti piimalt ja pandi kuorepütti ja kui seda oli rohkem, siis kuorekirnu, kus seda hoiti või tegemiseni. Võid tehti varemalt lusikaga nõnes kausis hõõrudes; vahest pandi koor, eriti kui seda oli vähevõitu, pudelisse ning loksutati seda niikaua, kui koor läks kokku juba väikesteks tükkideks. Siis valati tükeline või pudelist kuhugi kaussi ja tehti seal lusikaga täiesti valmis. Võist eraldas// kirnu- ehk voipiim, see valati ära ning tarvitati toiduks. Või pesti veega puhtaks ning soolati paraja soolaga ja pandi voipütti, milles hoiti teda jahedas kohas kasutamiseni, või turustati ka Tallinnas. Hiljemal ajal on võetud kasutamisele voimasin, millega oli kergem võid teha. Võimasinaid oli mitmesüsteemilisi, kuid kõiki aeti ümber vändast ning sees lõid tiivad koore võiks. Enamik võimasinaid oli lahtivõetavad, sest võimasin nõudis hoolsat pesemist ja kuivatamist, et eemaldada tiibadelt ja sisemistelt seinadelt võitegemisele kahjulikud bakterid.

Võid kasutati oma peres võrdlemisi vähe ning vaid suurematel pühadel oli võitoos laual. Lapsed said võileiba ka võitegemisel, kui nad olid agarad aitamas.

Põllundus.

Prangli saare muldkond on väga ebarahuldav põllunduse suhtes. Suurem osa saare pinnasest on liiv, sagedasti tuiskliiv, mis on aetud tuulest luideteks, jättes madalamatesse lohkudesse jämedama sõmera ja väikesed kivikesed. Selline on kogu Lood ja ka Pikanõmme-pealne. Paremi pinnaselt on Rivimaa, kuid siin on ülitihedalt vähemaid-suuremaid rändrahne, mis takistavad tublisti ala põlluks tegemist. Sobivaid alasid põlluks ei olegi. Seepärast ei ole Pranglis taludes kunagi soetatud laiemal alal põllumaad ega pole kasvatatud teravilja. Üksikuid katseid on tehtud, kuid need kõik on ebaõnnestunud: vili ei kasva, jääb väga hõredaks ja varesed on tunginud vilja kallale ning selle üles kiskunud. Nii on näiteks kord püütud Länneotsa külas Länne talus kasvatada nisu, kuid see pole kasvanud ega saak kuidagi tasunud töövaeva. Kui omal ajal Prangli mõis on püüdnud soetada põllumaad suuremal määral, ei ole see andnud kuigi mainimisväärset tulu ja see on olnud rohkem nimeline majapidamine kui töövaeva tasuv ettevõte. Põllumaa vähest tulukust tõendab ka see, et endiseid mõisapõlde ei ole keegi püüdnud edasi harida selle järele, kui mõis majapidamine likvideeriti ja endiste mõisa maatükkide asemel on nüüd peamiselt heinamaad ja vaid üksik kartulimaa lapp. Põlluviljade kasvatamisest ei ole keegi huvitatud. Ka ei ole praegu saares enam veskeid ning väikese viljasaagi veskile toimetamine ja selle jähvatamine teeks raskusi ning läheks kallimaks kui osta poest jahu.

Kõige rohkem kasvatatakse saares kartuleid. Kartulimaad on enamasti kõik karduliaidades, mis on tehtud kuhugi karja- või heinamaa keskele, ümbritsetud tugeva kivi- või harvemini ka puutaraga. Kui on hobune, küntakse maa ja aetakse vaod sisse kartulite maha panemiseks. Ei ole hobust, pannakse kartulid peenratesse.

Kartulid mullatakse hobusega, kui nad on vaos. Vahest veetakse muldamisesahka ka inimeste abil, sest sõre liiv ei ole raske läbi vedada. Vähegi tuulisel ajal on kartulivaod tuulest puhutud peaaegu tasaseks, eriti siis, kui naadid ei ole veel kasvanud suureks. Peenardes tehakse muldamise ja muud harimistööd peamiselt rehadega.

Kui kartulid kasvavad umbrohtu, käiakse rohtu noppimas. Enamasti on kartulid igal pool ikka umbrohust puhtad, sest maad on vähe ja selle puhastamiseks jatkub inimesi ja ka aega.

Sügisel kartuleid maast võttes vagusid lahti ei aeta, vaid kartuleid võetakse vao otsast kardulikoukudega. Peenardelt võetakse kartuleid servast alates. Suuremas kartuliaias kantakse kartulid võtmisel kuhugi keskele kuhja, pannakse sellele ööseks peale kardulinaati, et varesed ei söögi kartuleid ega kannaks neid laiali. On kõik kartulid üles võetud, siis viiakse need kottides hobusega koju keldrisse. Kui omal on hobune, viiakse ülesvõetud kartulid kohe koju. Ei ole omal hobust, laenatakse see naabrilt, eriti siis, kui kartulid on kaugel, näiteks Lool või Rivimaal. Keldris pannakse kartulid kardulikasti, s. o. salve. - Püsivaid kartulikuhje Pranglis ei tunta, sest esiteks ei ole kartuleid nii palju, et nad keldrisse ei mahuks, teiseks pole õlgi või põhku, millega neid katta. Ka kartulite matmist aukudesse ei tunta.

Kartul on ainuke kultuurtaim, mida kasvatatakse suuremal määral. Aga teda tuleb kasvatada ikka ühel ja samal kohal. Külvivaheldust ei saa olla. Seepärast rammutatakse maad võrdlemisi hästi. Maad väetatakse peamiselt mädanenud adruga. Sõnnikut palju kartulimaale ei panda, sest see kulub enamasti heinamaa väetamiseks. Saares ei saada ju ohtrasti sõnnikut, sest põhku ei ole loomadele alla panna, vaid ainult heinapuru, mis jääb loomade söömisest järele. Ka aetakse sõnnik kohe laudast välja hunnikusse, kus ta enamasti läbi põleb ja kogus jääb väikeseks. Selline läbipõlenud sõnnik on heinamaale rammus, kõduneb täiesti rohu kasvades ning ei takista loo võtmist.

Laiemate põllulappide puudumisel ei ole Pranglis ka põlluharimise riistugi. Mõnes suuremas talus oli varemalt vähimalt sahk, millega võis künda. Äket ja teisi tööriistu pole kogu saares ja neid pole tarviski, sest liivane maa on sõre ja valgub ise siledaks. Seepärast puuduvad enamikus kõik sellised põllutööriistad, mis mandril on igas talus, kus vähegi tehakse tegemist põllundusega. Ei tunta nende nimesidki. Äket on paljud saareinimesed näinud vaid mandril. Samuti tuntakse hobuseriistade, vankrite, regede osasid puudulikult, sest

neid käsitatakse harva, kasutatakse veel harvemini. Aga paat - selles tuntakse iga auk ja pulk.

Talude ümber püütakse kasvatada ka juurvilja - sibulaid, porgandeid, kurke, mõnel pool ka kõrvitsaid, mädarõikaid, sigureid, kuid enamasti on need katsed ebaõnnestunud ja juurviljad ei anna kuigi suurt saaki, kuigi neid peenraid rammutatakse küllaldaselt ja nendest hoolitsetakse hästigi. Kapsaid-kaalikaid ei kasvatata üldse, sest ka siin on kõik katsed luhtunud. Samuti pole andmeid, et oleks varemalt saares kasvatatud naereid. "Meie maa neid ei kasvada", ütleb Prangli inimene.

Uudismaa tegemine.

Kuigi saare pinnas pole viljakas, püütakse siiski teha sinna uut maad, kus see vähegi on võimalik. Harilikult on uudismaa tegemisel kaks viisi: kas kaevatakse maapind labidaga läbi ja hakitakse kamar peeneks. Vahest hakitakse maakamar peeneks või kummutatakse see kovera maaraiumise kirvega. Teine uudismaa tegemise viis on järgmine: maapinnale laotatakse kevadel peale paks kord adru; selle all mädaneb maakamar ja järgmisel kevadel kaevatakse maa ümber. Sagedasti pannakse adru alla veel kartuleid kasvama - kartulid asetatakse maapinnale ritta ning kantakse siis poolmädanenud adru hargiga peale võrdlemisi paks kord. Kartulid hakkavad adru all kasvama, adru all mureneb maakamar, kartulid saavad sellest omale toitu ja kasvavad, kui on tarvilisel määral niiskust, võrdlemisi hästi. Sügisel võetakse kartulid üles ning kraabitakse ka kamar segamini adruga. Järgmisel kevadel on selline maa täiesti küps kartulite mahategemiseks.

Adru rammutusainena.

Tormid ajavad vahest randa suured vallid adrut. Eriti korjub seda mõnesse vähemasse lõukasse, näiteks Jäneksekari juures. Aga ka mujalgi rannal leidub teda kogu ulatuses suuremal-vähemal määral. Adruga on juba vanast ajast peale rammutatud saarel niihästi põldu, kui ka heinamaid. Teda ei saa aga kohe kasutada, vaid ta peab enne-

alt "mädanema", muutuma peaaegu pehmeks mullaks. Seepärast veetakse ereerannalt kogutud adru kokku suurteks hunnikuteks, kus ta siis mädaneb paar-kolm aastat ja siis veetakse põllule või heinamaale laiali laotamiseks.

Sellise adru väärtuse pärast hinnatakse adrut eriti kõrgelt saares kus põhu ja õlgede kasutamine sõnnikuks on minimaalne. Peale tormi käiakse kohe rannas vaatamas, kas on adrut rannale aetud. Kui adrut on vähe, tõstetakse see kohe hunnikusse, mida enam keegi muu ei puuduta. On aga adrut suuremal määral, mida ei suuda kohe hunnikusse ajada, siis ajab leidja sellesse põigiti vahed hargiga. See on märgiks, et see osa adrut, mis on märgitud, on juba peremehe leidnud. Selline adru aetakse siis varsti hunnikusse või veetakse kohe oma maatükile. Ei aeta aga adrut kokku, ollakse hooletud, ja tõuseb suur vesi ning lihib adrule sisseaetud vahed, võib seda adrut jälle teine võtta, kes saab ennemalt jaole. Kui aga varemalt sisseaetud vahed on näha, siis on see, kes ajab selle adru kokku, varas ja küsimus lahendatakse oma vahel, või ka kohtu teelgi, kus arvestatakse vaid tavaõigusega. Selline on komme, millest peetakse rangelt kinni. Enamasti aetakse märgitud adru varsti kokku ja tülisid selle pärast palju ei ole olnud. Kui aga adru jääb kauemaks ajaks vette liguma, siis kaotab ta oma väärtuse ja seda ei aja enam keegi kokku. Selliseid vettinud adruvälju on mõnelgi puul karide vahel näha.

On adrut vähesel määral, veetakse see oma hobusega kartuliaeda või ka heinamaale kuhugi kõrgemale künkale. Kogub aga adrut palju, tehakse isegi adruvedamise talgud, millest kutsutakse osavõtma neid, kel on hobune. Samuti püüavad talgutega adru vedada rannast maatükile ka need, kel pole omal hobust. Talgute tegija annab siis talgulistele süüa, sagedamini ikka paremat kui tavaline igapäevane toit. Ka hobused saavad talgutalust vajalikult heinu söögiks.

Adrut veetakse enamasti ikka vankritee ajal, aga vähest veetakse ka talvel reeteega.

Mädanenud adru loobitakse põllul laiali ja kaevatakse või küntakse sisse. Heinamaale laotatult jäävad mõned adruvarred ikka maapinnale, mis pole veel täiesti mädanenud. Seepärast leidub ranna heinas

sagedasti adruvärsi, mis takistavad vähesel määral ka heina niitmist. Adrut veetakse sagedasti ka karjaaeda hunnikusse. Siit visatakse teda ka loomadele alla, aga loobitakse ka laudast väljaaetud sõnnikuhunnikule vahele, nii et on kord sõnnikut, kord adrut. Nõnda segamini olles mädaneb adru ja sõnnik ühtlasemalt ning on parem, kangem kui paljas adru. Seepärast võib saare külades lauda ees sagedasti tähele panna adru- ja sõnnikuhunnikuid kõrvuti, eriti neis taludes, kus püütakse oma maad hästi rammutada.

Aiandus.

Viljapuuaedade asutamine kuulub peamiselt käesolevasse sajandisse. Viljapuude kasvatamist takistavad just muldkondlikud olud, sest saare pinnas on selleks täiesti ebasoodus: liiv ja sõre kruus, mis ei võimalda isegi tugeval rammutamisel viljapuudel sobivaid kasvutingimusi.

Rahva mälestiste järgi on esimesed õunapuud saarde toonud Jõelähtme kirikuõpetaja P. Loppenowe. Ta on peatanud oma talvistel saarel käimistel ikka Tüübel, kus on suuremad ruumid ja hobustel ka varjualust. Et ta seega tülitanud Tüübe rahvast, on ta toonud neile vastutasuks paar-kolm õunapuud. Need on hästi kasvama hakanud ja kasvavad praegugi. Selle järele on Tiislari talus istutatud mõned viljapuud, sest sinna talusse on tulnud mandrilt peremees ja toonud õunapuud kaasa.

Praegu ei ole viljapuuaiad Pranglis haruldased ja üksikuid puid on peaaegu igas talus. Kõige levinumad on õunapuud ning neid on toodud istutamiseks enamasti Tallinnast vastavatelt äridelt. Neid on aga sagedasti hävitanud talve pakased ja külmad tuuled, kuid selle peale vaatamata on toodud jälle uusi puid ja istutatud kuivanute asemele. Peale õunapuude on veel kirsi-, kreegi- ja ploomipuid ning ka mõned pirnid /Tüübel, Lännel, Lilleberil/. Kirsid, osalt ka kreegid on täiesti külmakindlad ning need puud metsistuvad, moodustades otse tihnikuid, eriti just kirsid /Viiperi talu/.

Marjapõõsastest kasvatatakse punaseid ja musti sõstraid, karusmarju ja vaarikaid. Kuid kogu aianduse on kõrvaline tähtsus ning vilja-

puuniast saab enamikus aiavilja vaid oma perele maitsemiseks.

Mõnes talus kasvatatakse kuski aianurgas, hoone taga või otsas väikesel määral humalaid, et neid oleks võtta oma käest õlletegemisel. Humalate kasvatamisel tapuaias peab olema teadmisi ja oskusigi, seletavad vanemad humalakasvatajad. Humalaid kasvatades peab humalataimede ladvad panema kas "lounasse vai pohisesse", muidu ei hakka need kasvama. Nende istutatud taimede juurde tuleb lüüa tappuritvad, mille ümber tuleb siduda vesud paelaga või rohuladvaga müödapäeva. Siis kasvavad suve jooksul ridva ümber umalad. Kui humalavarred lakkavad sügisepoole kasvamast, hakkavad kuivama, siis korjatakse humalad varte küljest, kuivatatakse neid õues ja hoitakse kuski nõus hinge all /Valle Puuström/.

Iluaiandus.

Peaaegu iga talu juures on enam-vähem ilutaimi. Mõne talu ees on lillepeenraid ja -sõõre mitmeidki. Ilutaimi on saares kasvatatud juba aastakümneid ning nende valik on ikka kasvanud. Ja ilutaimed näikse kasvavat hästi, sest nende eest hoolitsetakse pidevalt, kastetakse sagedasti, eriti kalade pesemisveega, millel on saareinimeste arvates hea mõju taimekasvule. Sagedamad ilutaimed on püsikud, nagu murtud-südamed, päevakübarad, poengid, võhumõõgad, tokkroosid, käokingad jt. Lühemaealistest on sagedamad jorjenid, begooniad, mungalilled. Kuid ilutaimede valikus on tihti mõõduandev kasvataja maitse ja kasvatamise oskus ja osavus. Kodust tungivad ilutaimed ka kalmistule, kus võib omaste haudadelt leida ilusamaid taimi, mis on kodu ümbruses.

Toataimi kasvatatakse paljudes taludes eluruumides, kuid nende valik ei ole eriti suur - mürdid, balsamiinid, türgipiprad, kummipuud, aspaaragused, mõned kellukad - ja need ongi sagedamad tubades aknalaual, vahest ka erilistel lillelaudadel.

Tarade valmistamine.

Kasutusmaa pindala on Pranglis kõikunud. Kõige rohkem on vähenenud karjamaa pindala. Varemalt oli karjamaad palju laiemalt. Peaaegu kogu Nüüti heinamaa, samuti Uued heinamaad on olnud karjamaa; ka Rivimaa on olnud täielikult karjamaa, kuid praegu on selles küllalt kartuliaedu heinamaatükkidega. Karjamaast on võetud suured alad heinamaaks, puhastatud võsast, tasandatud, rammutatud ja muudetud poolkultuurmaaks. Heinamaade pindala on saares suuresti kasvanud ning heinasaak ja -väärtus on tublisti tõusnud. Samuti on tehtud ka karjamaast kartuliaedu, nagu juba mainitud eespool.

Need heinamaad ja kartuliaiad nõudsid tarastamist, et kariloomad ei tungiks neile ega hävitaks saaki. Vastu karjamaad on igal pool tarad, samuti tänavates kahel pool. Kui kõikide tarade pikkus kokku arvata, teeb see välja kümneid kilomeetreid. Varemalt on tarasid olnud üldiselt vähem ning üksikute põllulappide ümber peamiselt puutarad, mis olid kergemini tehtavad. Kuid need tahtsid alaist kohendamist ja uuendamist. Siis hakati tegema kiviaedu. Suurem kiviaedade ladumise hooaeg oli aastat 60 - 65 tagasi. Sel ajal mõõdeti saare maad kruntidesse ja siis kasvas tarade hulk, sest iga talu tahtis oma heinamaad või kartuliaedu suurendada ja see nõudis uute tarade valmistamist.

Tarad tehti Pranglis osalt ühiselt, nagu tänavate tarad, või hoolitses tarade eest vaid maaomanik üksi. Kasutamisel oli kiviaid ja puuaid. Raskem oli kivitara ehitamine, aga ta oli vastupidavam. Kive on saarel tara ehitamiseks igal pool külluses, neid tuli aga kohale vedada. Kel oli oma hobune, sel oli küsimus kerge lahendada. Kel omal hobust ei olnud, palus teiselt hobuse kivide vedamiseks või tegi kivivedamise talgud, kus inimesed ei saanud muud tasu, kui ainult süüa. Ka hobused said talgukorraldaja poolt toidu, - neile anti isegi leiba või ka kaerugi, kui neid oli talus. Kivide vedamiseks oli madal kiviregi, sellele veeretati kivid ja veeti siis kohale.

Ühistara valmistamiseks vedas kivid kohale kogu küla. Kus oli ta-

lides hobuseid, sealt olid väljas hobused; kus ei olnud hobuseid, sealt oli jalamehi jälle rohkem. Kokkuveetud kividest lauti siis kevadel üles tarad - ühistarad külakonnaga, talu tara ladusid oma talu inimesed. Enamikele kivitaradele kaevati veel väljaspoole kraav ümber ning muld ja liiv loobiti sissepoole tara valliks. Enamasti olid tara tegijaks meesterahvad. Kui kuski talus polnud tarvilikul määral mehi, aitasid naabrid üksteist tara ladumisel.

Kogu saare taradest on enamik kiviaedu. Kuid igal pool on neile peale pandud üks või kaks korda roikaid või latte, kinnitades neid otstel teibapaariga, sest kiviaiad üksi ei pea loomi, peamiselt lambaid - kivitara on alusel õige lai, tara pole seepärast küllalt järsk ning sellest tarast lähevad lambad kergesti üle. Peale pandud puud takistavad üleminekut aga tublisti ja tara jääb kindlamaks.

Puutarad on kas roigastest või lattidest. Roigastara on vanem puutara tüüp. Roikapuud toodi enamasti saare oma metsast. Need olid veidi üle sülla pikad, tihti jalga 9. Need veeti talusse kevadpoole talve ning lõhuti roigasteks. Harilikult lõhuti roikaid kahekesi: vanem ja osavam mees lõi roikapuu otsa keskele esiteks lõhe ja lõi ka küljele vastavalt lõhele prao nii, et selg oli teise otsa poole. Sellesse lõhesse lõi sisse ka teine lõhkuja oma kirve ja lõhestas prao laiemaks. Eeslööja lõi uue lõhe. Kui oli sirge ja jooksev puu, läks lõhe otse edasi. Kui puu oli keeruline, nagu saares kasvavad männid üldse, siis tuli pikuti jooksvad süüd läbi lüüa, et roigas tuleks sirge, mis kõlbaks aeda panna. Peenematest puudest lõhuti kaks roigast, jämedamatest neli, kuid mõnest sai ka viis-kuus ja rohkemgi. Lõhkumisel hoiti selle eest, et roigas ei jääks nõrgaks. Vahest läks roika lõhkumisel aga kõigest hoidmisest hoolimata roigas välja, s.o. tungis killuna pinnale, nii et ei saanud sellest roigast kogu pikkuselt, - sellised lühikesed roikad kasutati tarategemisel jätkamisega.

Roikad pandi hunnikusse, kus nad kuivasid tara tegemiseni. Teibad tara tegemiseks toodi ka saare metsast. Enamikus olid kasutamisel männiteibad kas kasvavatest noortest, peenikestest mändidest või ka jämedamate mändide tugevatest okstest. Teiba teritamisel lüüakse esi-

teks kahelt poolt koorele triip, siis kooritakse teiba alumine ots ümberringi ja teritatakse tahuga kahelt küljelt. Teibad pannakse kuivama tarvitamiseni, kusjuures teritatud otsad suunatakse vastu lõunapäikest, et otsad kuivaksid kõvaks. Tara tegemisel alatakse aiapääst, s.o. kohast, kus aed, tara algab. See võib olla kas vastu teist tara või ka tarade ristamise kohal. Kahele poole lüüakse teibad tugevasti maa sisse jala pikkuselt, korduvate löökide abil, jättes nende vahele paras roika laius. Esiteks pannakse lühikesed roikaotsad, siis pikemaid. Teibad seotakse kinni aiavitsadega, et teibad ei langeks laiali ning toetuksid ka vitsadele. Roikad on teatud kallakusega /umbes 45°/. Vitsad pannakse kas peenikestest pajudest või kaskedest, mõnikord isegi kadakaokstest, kui on osav tarategija ja oskab kadaka vitsa väänata. Viimased peavad vastu palju kauemini, kui teised vitsad.

Kui roikad hakkavad ulatama täies ulatuses, siis läheb tara tegemine juba jõudsalt. Igale teibapaarile pannakse kaks vitsa ning neid püütakse siduda ikka ühe kõrgusele. Kolme-nelja teibapaari järele pannakse varateibad, s.o. toeteibad, lüües neid veidi viltu maasse, umbes 1,5 - 2 jalga tarast ning sidudes nende otsad kinni vitsaga tara kohal. Vitsa peale pannakse tugevam roigas ning see hoiab, et tara ei langeks maha ei ühele, ega teisele poole. Roigastara peab hästi loomi ega lase neid tarast üle ronida või hüpata. Prantslis ei ole need praegu kuigi levinud, sest nad nõuavad tublisti puid. Varemalt on neid olnud rohkem.

Tarast üle- ja läbikäimiseks tehakse tarvilisse kohta mulgud, - rõhtsalt vastavate teibapaaride vahele mahutatud enamasti ümmargused latid või puud. Et mulk oleks küllalt tihe, seotakse teibapaarile vastavalt vitsad. Ülekäimise hõlbustamiseks pannakse mulgu keskkohta mõlemale poole mulku kas kivid või ka libamisi asetatud puud, millede le astudes on kergem mulgust üle saada või hüpata. Läbi sõitmiseks koormaga on vaja igakord mulk maha võtta ja siis jälle üles panna. See nõuab aga aega. Seepärast on uuemal ajal mulkude asemele tulnud kasutamisele veravad. Väravatel on kahel pool kõrval tugev veravapost mille külge kinnitatakse väädiga värav nii, et teda võib lahti teha ja kinni panna. Värav ise koosneb väravasammastest ja -lattidest. Vä-

ravsuletakse veruga, mis käib väravasambast väravaposti otsa, või jälle aagiga väravasamba küljest posti obajusse. Kuid peale nende kahe värava sulgemise viisi on veel sulgemisi puust lingiga, pöörpuuga ja teisigi.

Sügisel, kui loomad lasti täiesti heinamaale peale ädala niitmist, võeti mulgud maha ja väravad keerati täiesti lahti. Sellistena seisid nad kogu talve. Kevadel karja laskmisel karjamaale, pandi kõik mulgud jälle üles ja väravad korraldati ette. Lagunenud tarad parandatakse samuti kevadel, et loomad ei pääseks heinamaadele.

Kohati on ka lattaeda, mis koosneb pikkadest ja tugevatest lattidest. Sellise tara ehitamisel valitakse välja ühepikkused latid, nende otsad pannakse teivaste vahele, mille ümber on seotud kas vitsad parajal kõrgusel või ka raudtraat /uuematel taradel/. Latt-tarad on kas kolme või nelja latiga. Kohtadel, kus karjatuvad lambad, on latte ka tihedamalt, et lambad ei saaks nende vahelt läbi pugeda. Et latt-tara ei langeks maha küljeli, on teivaste juurde pandud enamasti üks varateivas, kordamööda üks ühele, teine teisele poole tara.

Kõige uuem tara tüüp on traataed okastraadist, mis hakkas levima pärast Esimest Maailmasõda. Siin lüüakse maa sisse tugevad teibad või postid ja nende külge kinnitatakse kas naelte või obadustega enamasti okastraat, harvemini lihtne traat. On lähedal kasvavaid puid, lüüakse traat ka puude külge. Traat-tarad on enamasti kaks traadikorda, harvemini üks traadikord kõrged. Need peavad küllalt loomi kinni, sest loomad on juba õppinud neid tundma ja teavad nende mõju. Kuid siiski on sagedasti näha okastraadi küljes villa- või karvatorte, mis tunnistavad, et loomad pole siiski olnud küllalt ettevaatlikud nende läheduses. Traat-tara on praegu levinumaid taratüüpe heinamaadel omandite vahel, kuid praegu kolhoosi korras kaovad nad kiiresti, sest neid on kerge lammutada ja tülist ära koristada.

Püsttarasid peenikestest varbadest või teivastest on saares võrdlemisi vähe ning neid tehakse enamasti iluaedade ümber või nendega piiratakse ka kanade jalutusalad elamute lähedal.

Talgud.

Talgud olid enamasti abi mõnele tööle, mida naabrid või tuttavad ei suutnud üksi täiesti korraldada tööjõu puudusel. Eespool on juba peatatud mõnel talgutööl, kus vajati meeste ja hobuste abi. Aga ka naisedki vajasid vahest oma tööde teostamisel suuremat abi. Levinumaks olid vilja kraasimise ja võrguparandamise talgud. Enamasti peeti talguid esmaspäeval. Juba pühapäeva õhtul mindi talgumajasse kokku ja talgulised isegi õõbisid seal, et hommikul oleks võimalik juba vara tööle hakata. Kuid sellel kokkutulekul oli ka teine iseloom, sest sagedasti tulid pühapäeva õhtul talgumajasse ka küla poisidki ning siis aeti ühes juttu, tehti nalja ja kui oli ruumi rohkem, mängiti ringmänge, isegi tantsiti - viimast lõbu ei saanud siiski kasutada, sest ruumide kitsus ei lubanud sellel midagi hoogsalt areneda. Aga mõnda pandimängu sai ikkagi teha, samuti kõneleda naljajutte, üldiseid uudiseid jne. Talgutel oli seega ka noorematele inimeste kokkutulemise mõte.

Talgutel võtsid tööst osa ainult naisterahvad ja tegid seega talgutöö. Nad isegi riietusid vastavalt: enamasti panid neiud omale selga pikk särgi, millele pandi veel särgipiht - viimane oli õieti käiste eest, sest käikseid saarel ei tuntud. Meesterahvad naiste talgutesse ei segatud, või kui mõni sättiski seal midagi tegema, siis naerdi see välja. Kuid talgupäeva õhtul tulid meesterahvad, talgupoisid jälle talgumajasse, kus töö lõppedes jälle lõbutseti eelmise õhtu sarnaselt. Mõnikord anti talgupoistele süüagi, kui oli jõukam talu. Talgutoidud olid enamasti ~~kkk~~ lihtsad, sagedamini kartulisupp lõunal, õhtul aga ikka tangupudru piimaga. Talgudel avaldus sagedasti ka neiude suhtumine noormeestesse. Kui mõni noormees ei olnud neiudele meele järele, püüti teda kulgakesi koos olles kiusata, tõgada, vahest isegi narrida. Vahest pandi ebameeldivale poisile pudru tasku jne. Üldse olid talgud saare noorte hulgas oodatud sündmus ning siin avaldus sagedasti mõndagi, mis seisis kaua meeles.

Kuid talguid palju ei peetud. Vahest aitasid naabrineiud mõnele pruudile korraldada oma veimevakka ning need aitamised võtsid ka talgute ilme. Kuid selliseid talguid ei olnud palju, sest enamasti jõudsid abiellu-vad neiud ise ja oma koduste abil annivaka tarvilikult korraldada /L. Sõõblum/.

Heinategu.

Pranglis tehti harilikult heina ja ädalat. Vana heina niidetakse enamasti jaanipäeva järele. Heina tegemine on tavaline ja ei erine milleski heinateost mandril. Niitmiseks kasutatakse vikatit, mis kinnitatakse löe otsa, kas lukuga või vitsaga. Et vikat ei lööks liiga ette või ei jätaks ka vahele, pannakse temale paras suu: vikat lüüakse löe otsaga vastu maad mõne püstiseisva kõrgema asja, näiteks puutüve ette, ja märgitakse siis sellel koht, mida puudutab vikatitera alumine nurk; siis lükatakse löe otsa paigast liigutamata vikat kaares nii edasi, et vikatitera välimine ots puudutakse just sama kohta puul, mida puudutas löepoolne vikatitera väline nurk. Kui seda ei ole, tõmmatakse vikatitera löe otsas kas allapoole või tõstetakse ülespoole, et teraots puudutaks parajasti märgitud kohta. Seega on vikatil ees paras suu ja vikat kiilutakse tugevasti löe otsa.

Hein niidetkase maha kaartena ja jäetakse kuivama. On kaared paksud, lüüakse need lahti vigatimme löe otsaga, või karudata rehaga ümber, kui üks pool on juba kuivanud. Enam-vähem kuiv loog riisutakse kokku rehijega, vahest veel enne kieriduksesse, kus heina veel kuivatatakse ja kaarutatakse vastu päikest. Kuiv hein pannakse rouku ja veetakse siis einakorviga koju, kus see aetakse angujega lakka vai ladu. Saadu tuntakse saares heina kokkupanemisel, seda tehaksegi, kui hein peab jääma kauemaks heinamaale, aga heina kokkuvedamist saadudega ei kasutata.

Ädalheina niidetkase augusti kuu keskel või ka algul sellejärele, kuidas on ädala kasv ja ilmastik. Kui vana heina niidetkase ikka kogu heinamaa ulatuses, siis ädalat vaid sealt, kus seda on kasvanud. Ädal riisutakse kokku vahest ka pooltoorelt ja viidakse koju õue, kus see kuivatatakse lõplikult. Ädalat niidetakse peamiselt seepärast, et Pranglis on heinamaid üldse vähe, vana heina saadakse mitte küllaldaselt ja heinaks tuli niita kõik alad, kus vikat vähegi lõikas.

Ädalateoga tuli rutata, sest peale ädala koristamist lasti loomad heinamaale karjatama, ~~sest~~ karjamaad on seks ajaks juba nii paljaks söödud, et sealt pole enam midagi võtta.

Et heina oleks parem niita ja hein ka puhtam, puhastatakse kevadel, kui rohi hakkab vast kasvama, heinamaid, s.o. puude alt tõmmatakse rehaga kõik puudelt maha langenud oksad ja raod kokku ja toimetakse põõsastesse ja puude vahele. Eriti tehakse seda seal, kus talvel on puid maha võetud või hagu tehtud. Mutte saares ei ole ja seepärast pole mutimulla laiali ajamist; aga kõik kõrvalised esemed eemaldatakse heinamaa pinnalt ja mahutatakse kuhugi kõrvale, kus nad ei puutu vikatile niitmisel ette.

Heinamaa rammutamine sõnnikuga või adruga toimub enamikus kevadel, aga ka sügisel lahutatakse see lahti, kui selleks on aega. Niihästi loodasõnnik, kui ka adru on enamasti tublisti läbimädanenud ja kõdunenud ning eriti palju kõrsi ja varsi heinamaale ei jää.

Nagu juba eespool tähendatud, on Pranglis heinamaa pinda tublisti suurendatud. Seda on tehtud peamiselt karjamaa arvel ja endisest üldisest karjamaast on märgitav osa muudetud heinamaaks. Samuti on heinamaaks tehtud vähemad-suuremad alad Väessoo servadel ning need lapid annavad kohati head heina, kohati luhta. Ka Suuressoo lõunaosas on raba vähemal ulatusel haritud heinamaaks. Kuid Suuressoo, samuti ka Väessoo on alad, mis peaksid tulema kultiveerimisele, sest nende ülapinnas on selline, mis tasub viljakusega töövaeva. Uute heinamaade tegemiseks kõlbulised on samuti mitmed lodulepikud, kui neis korraldatakse vee äralaskmist ja maapinnase kuivendamist, mis ei ole Pranglis üldiselt raske. Ainult neis kohtades, kus liikuv liiv ummistab kraavid, tuleb kasutada maa sisse kaevatud torusid.

Kalapüügiriistad.

Kalapüük on Prangli saarel olnud alati pea tuluallikaks. Varemaks mere kalapüügiriistaks on saarel olnud võrk. Kui ajalooliste teadete osas on mainitud, et esimesed saare elanikud on kaevanud mere ranna lähedusse tiigid kalade jaoks, kuhu need tulid merest kraavikese kaudu, on sellises teates rohkem rahva luulelendu kui tõsist asjaolu. Prangli saare ümbruses ei ole arvatavasti kunagi olnud sellist kalarikkust, et merest oleksid tulnud söögiks kõlbulikud kalad kraavi kaudu tiiki. Sellise veekogu võimaluse kohta võiks oletada ühendust Kustakoopa loiguga, kuhu sügavama kraavi kaudu oleksid vahest võinud tulla mõned suuremad kalad. Ka Koplialuse ranna lõunasopis võiks oletada sellist võimalust, kui ~~oletada~~ arvata, et meri ulatas sel ajal kaugemale kui praegu. Kuid kalade kättesaamine loigust oleks nõudnud ikkagi mõnda püügiriista, mis oleks võimaldanud neid tabada. Vähemate kalade, näiteks ogalike tungimine kuhugi madalasse loiku võib tulla küll kõne alla, aga neist kaladest ei oleks saanud kuigi palju söögikalu.

Arvatavasti oli võrk kasutamisel juba saare esimestel elanikel, eriti kui oletada seda, et varemalt oli saar juba lähedastele mandrikülladele kalastamiskohaks. Kuid võrk on teinud läbi rea mitmesuguseid astmeid oma arengus ja madalast mõnekümnesilma kõrgusest püügiriistast on võrk muutunud 300 - 400 silmakõrguseks kalapüügiriistaks. Rahva pärimuste kohaselt on saare inimeste sissetulek tublisti suurenenud kõrgete võrkude kasutamisele võtmise järele ning saare elamute ülemine suitsutubadest korstnatega majadele seotakse ühendusse kõrgete võrkude kasutamisele võtmisega.

Uuem kalapüügiriist saarel on noot, mis nähtavasti on tunginud Pranglisse, nagu kogu Ida-Harjumaal rannaküladesse venelastelt. Seda kinnitab see asjaolu, et osa noodaga ühenduses olevaid oskussõnu kannavad venekeelseid või neist arenenud nimesid, näiteks 'nastid' - vene snasti, 'metka, mitka' - vene: metka, 'plaviina' - polovina jt. Kuid

need alguses venekeeletaolised oskussõnad on juba muutunud aastakümnete jooksul enam-vähem eestikeelseteks ning ei ole enam märgata laensõnade iseloomu.

Ka rüsa on uuem kalapüügiriist, nähtavasti siin kasutamisele tulnud Soome kaudu. Huvitav on, et Pranglis ei kasutata sõna 'mõrda', kuigi seda tuntakse, sest selle mõiste alla läheb siin vaid vitstest punutud kalapüügiriist, mida kasutatakse jõgede ja järvede kallastel peamiselt kevadisel kalade liikumisel püügiriistana. Kuid sellist mõrda ei ole saares kasutatud, ega osata seda ka valmistada. Kuigi kevadeti suure vee ajal võib vahest tähele panna suuremate kalade, näiteks haugide tungimist merest Mustakoopa loiku ja varemalt võib-olla isegi Üllivasse, on siin püügi juures kasutatud vähemaid rüsasid. Aga rüsa on saares kalapüügiriistana teinud läbi kõik viisid ja aremisastmed, mis tal on olnud viimaste aastakümnete kestel.

Võrgu kudumine.

Varemalt kooti Pranglis kõik võrgud kodus, sest osta neid linnast ei saanud, kuna võrgukudumise vabrikud asutati vast hiljemalt möödunud sajandi lõpupoolel. Või kui ~~neid~~ võrkusid oleks saanudki osta, siis polnud rahval selleks raha.

Võrgud kooti linasest lõngast. Lina saares ei kasva, sest siin ei ole sellist põllupinda. Linad toodi mandrilt, sagedamini Jõelähtme laadalt, mida peeti iga aasta sügisel mihklipäeva järele. Laadalt ostetud linad olid juba lõugutatud ja ropsitud umbes 20-naelalistes kimpudes. Saares soeti neilt veel linaharjadega takud välja. Siis kedrati võrdlemisi tugev ja mitte just keerd lõng. Sellest kooti siis käsitsi võrk.

Võrk kootakse verguargil. Esiteks kävitatakse lõng käbile. Sellega tehakse kalsimme ümber võrgusilmad. Kuid võrku alustades on vaja erivõtteid, et saada esimesi silmi. Selleks tehakse kolm-neli lenki lõngast, kinnitatakse need võrguharki ja tehakse nende ümber esimesed silmad kalsile, kusjuures lengile jäetakse vaid niipalju vehet, et saab aga silma sõlmida käbiga. Kui lenkidel on tehtud tarvilik arv

silmi, pannakse neile pael sisse, et silmade järjekord ei läheks segamini ja lõigatakse lenkidel silmade vahed katki. Nii on saadud esimene rida silmi. Vahest võetakse ka vana võrgu serv ja alustatakse sellel uue võrgu kudumist. Selline riba kinnitatakse ülemise serva võrguhargi külge, alumise serva külge pannakse raskuseks kuersi, mis hoiab võrgusilmad lahti, et neist on kergem läbi pista käbiga. Esimestele silmaridadele järgnevad teised kuni viimase silmani võrgus. Aga kogu võrgu kudumine võtab hulga aega ja tuleb oodata, enne kui saab võrgulina maha võtta hargilt.

Varemalt olid võrgud madalad. Nende kõrgus oli 50 silma, aga ka rohkem, isegi kuni 100 silma. Võrgu pikkus oli kuni 20 sülda. Kudumisest võttis osa kogu pere, - kõik töövõimelised perekonnaliikmed aitasid kaasa võrkude arvu suurendamisele. Vanemad inimesed tõusid hommikul vahest juba kella 2 - 3 ajal üles tööle ja lõpetasid selle õhtul kella 10 - 11 ajal. Võrgukudumine ei olnud just lõbus töö, sest siin tuli palju istuda üksi olles ja see tüütas ära. Eriti igav oli see lastel ning need jooksid ikka jälle ja jälle võrgu kudumise juurest minema. Et töö oleks vähegi lõbusam, käidi vahest isegi teises peres võrku kudumas, - võeti võrguhark selga ja mindi sellega teise talusse, kus jatkati tööd. Ühiselt aeti siis töö juures juttu, tehti nalja ja unustati vahest ka töögi. Seepärast ei näinud vanemad just väga meelsasti külasse kuduma minemist. Vahest kudusid lapsed võrku ka võidugi. Siis tehti söega võrgulinale risti peale must joon või pandi mingi must lõng silmadesse ja sellest loeti siis, kui palju on keegi jõudnud kududa ja kui ruttu jõudis ta kudumisel samasse kohta tagasi, ja kui tehtud märk hakkas juba paistma, siis rõõmustati: "nogimust ies, nogimust ies!" Selline võidukudumine virgutas lapsi kiiremale kudumisele ja hoidis neid ka erksamana. Isegi naised käisid samuti külas võrku kudumas, sest siis sai ühes koos külauudiseid läbi arutada ja muidki jutte kõnelda. Üldse oli võrgukudumine rohkem just naiste ja laste töö, kuna mehed võtsid sellest osa nõrgemalt.

Valmis võrk võeti võguhargilt, kus ta oli kooldunud nende keerdude ja krunnide järgi, mis talle keerati kudumisel. Hargilt võetud

võrk tõmmati esiteks põlvedel lahti, siis poimiti ta ääresilmadest läbi vergupulgale niihästi ülemises kui alumises servas ning keerati pulkadega võrk tugevasti krunni ja venitati nii võrgu silmad hästi välja, aga ka sõlmed tugevasti kinni, et nad ei liuge. Seejuures venisid võrgusilmad välja teises suunas kui nad olid hargil. Võrgule tehakse nii peale porsad ja põrsaste arvu järgi püütakse otsustada juba võrgu headust. Peale venitamist peksti veel võrku millegi vastu, sagedamini üle õla vastu oma selga. Ka püüti lapsigi naljaks peksta võrkudega. Erilisi kombeid selle juures enam ei mäletata.

Kui võrgulina oli korras, s.o. ta oli tarviliselt venitatud ja lahti löödud, hakati teda ragendama. Seda tegid enamasti vanemad mehed, sest võrgu rakendamisel on vajalikud mõningad teadmised ja oskused, kui võrgust tuleb hea püüdja võrk. Võrgule kootakse tugevamast lõngast ääresilmad, mis moodustavad äärekorra. Selle külge kinnitatakse võrgupael. Võrgulina ja -paela vahekord jaotatakse tabajuskepiga. Tabajuskepp on väike sile kepp, millele peale märgitud harilikult 33 või 34 võrgusilma laius või ka nende korrad. Selle kepiga mõõdetakse võrgupaela pikkus ning iga vahe kohta pannakse väike tabajuksetikk, mis ühest otsast terav, teisest jämedam. Rakendamisel pannakse iga tabajukse peale mitte nii palju silmi, kui oli mõõtmisel /33 - 34 silma/, vaid enamasti ikka 40 silma. Nii viisi tuleb võrgulina paras pinevus. Võrgusilmadel peab olema all terav nurk, s.o. olema kaselehel. On võrgulina pingumal ja silmad hõiavad peaaegu ruuduna, peetakse võrku lauks, ja laug võrk ei püüa hästi kala; jääb aga võrgulina kotti, ei tule sest ka head kala võrku.

Praegu kinnitatakse võrgulina võrgupaelte külge tampsaga: võrgulina ja -paela vahele kootakse käbiga tampsast kolmenurksed tampssilmad, mille välisest nurgast keeratakse tamps kaks korda ümber võrgupaela ja pannakse kindel sõlm peale. Sellisel kinnitamisel on see hea külg, et võrgulina ei nihku ka siis paigast, kui tamps peaks juhtuma kuski katkema või purunema.

Varemalt olid võrgupaelad kas kanepist või jõhvist. Need paelad või nöörid valmistati enamasti kodus käsitsi. Nööri valmistamiseks oli

kaks väikest püöra ja üks suur pöör. Viimane pandi keskmise võlli abil seina sisse lastud auku. Väikeste pööradega keeratakse säiged. Nööritegija ajab ise väikest pööra ümber parema käega, aga vasaku käega laseb ta kanepist või teisest kiudainest eietist tarvilisel ulatusel. On lastud eietis ~~tarvilisel~~ keerutatud vajalikult keeruks, mässib ta selle paremas käes oleva pööra ümber. Teise väikese pööra peale tehakse samuti säige. Valmis säiged lastakse suure pööra abil kokku nööriks, kinnitades neid pööra nurkadesse, kusjuures suurt pööra keerutatakse nööri võngutamisega. Nii valmistati võrgupaela, tervalanga, trossi, johvpaela jt.

Võrgu alumine pael oli enamasti kanepist, - selle külge kinnitati kivirihmad lihtsa lengiga; kivirihmade vahet jäeti umbes pool sülda. Ülemine pael oli jõhvist, - selle külge kinnitati pullud ja jõhvpael ei mädane nende kohalt. Pullud valmistati varemalt kasetohust või männikaarnast, uuemal ajal peamiselt korgist. Kasetohust pulludeks lõigati tohust paraja laiusega ribad, käänati siis kokku pullu laiuselt, näriti kandid hammastega vähe maha, taoti vähe haamriga ja pandi selle peale näbistimme vahele lapiti üksteise kõrva, enamasti paari pullu laiuselt. Kui näpisti vahe sai kõik täis, pandi põikpuu peale ja löödi veel talvas tugevasti vahele. Näpisti vahel kooldusid pullud paar-kolm nädalat ja kuivasid hästi kokku. Siis tehti naskliga mõlemale otsa ~~otsa~~ auk ja seoti pullu alumine ots männijuurega kinni. Ka lõigati pullu välisesse otsa väike täke terava nurgana, pulluark, mis võimaldas pullu otsa nõelumist tugevamini, - pulluhargi õmblemist toimetasid enamasti just noored poisid. Samuti seoti ka pullu ülemine ots ja pandi ühtlasi ka võrgupaela külge kõvasti kinni. Et juured oleksid sitkemad, keedeti neid enne pullutamist tulises vees. Siis kooriti juured, lõhestati ja vesteti siseküljelt siledaks. Pullu kinnitamisel, võrgupaela külge pistetakse juur pullust läbi, keeratakse siis paar korda ümber võrgupaela ja pistetakse ots veel kord pullust läbi ja lõigatakse ots siledaks. Tarvilisse kaugusse pullust pannakse järgmine pull jne. Pullutamine tahab jälle oskust ja vilumist ning seda teevad ikka vanemad kogenud mehed.

Männikaarnast, s.o. männikorbast pullu valmistamine on lihtsam, - paraja paksusega männikoorest on vaja välja lõigata paraja suurusega pull, see silida ning siis kitsamasse otsa teha naaskliga auk või põletada see poldioraga. Kuid paksu kaarna saamine ei ole alati kerge, eriti saares, kus kõik männid on enamikus noored puud. Kui tuli turustamisel kork ja sellest hakati valmistama ka võrgu pullusid, surus kork õige lühikese aja jooksul välja hiihästi kasetohust kui ka männikaarnast pullud ning need kadusid või seisid veel vanematel püünistadel. Korgist pullule põletatakse auk sagedamini sisse põletamisoraga. Aga pullutamisel ei kasutata enam puujuuri, vaid peamiselt pullutamise langa. Et see lõng peaks rohkem vastu, tõrvati seda enne kasutamist, - lambanaha tükile pandi peale tõrva, tõmmati lõng sellest läbi ja lasti vähe kuivada. Pullutuslõng pistetakse läbi pulludest ja ka pullupaela alt pullutamise neulaga.

Pullud on enamasti ümmarguste nurkadega, et need ei hakkaks kuhugi kinni. Hulgal pulludel on peale lõigatud või põletatud pere merk tunnuseks, kellele kuulub võrk, aga ka pullude eneste kuuluvuse tähistamiseks, - kui pull juhtub kuidagi võrgu küljest lahti tulema ja maha kukkuma, tuntakse märgi järgi kohe, kellele see pull kuulub. Eriti oli see tähtis varematel aegadel, kui pullude valmistamine oli tülikas ning neid polnud kerge saada. Siis oli peaaegu igal pullul peal märk. Praegu, kus pullud on korgist ja nende muretsemine ja valmistamine on kerge, ei tehta enam kõikidele pulludele märki peale. Küll on aga alati peremärk peal ainapulludel, kuid nende märk on peamiselt võrgu kui omandi tähistamiseks.

Pärast võrgu paelutamist ja pullutamist rakendati veel võrgulina otsa võrgupaelte vahele ainuspaelad samuti, nagu teised võrgupaeladki. Viimaseks tööks oli ainade valmistamine võrgu ülemise ja alumise paela otsa. Ainad on umbes 10 tolli pikkused silmused, mille abil võrgud seotakse ridadesse. Ainad valmistatakse hoolega, - nööri ots harutati 3 - 4 tolli pikkuselt üles säigedeks ja siis pitsati korralikult võrgupaela säigede vahele teatud järjekorras, mis ei muuda aina näotumaks ja jämedaks.

Nüüd on võrk valmis ja seda on vaja viia merde kala püüdmiseks. Varemalt ei tuntud võrkude värvimist või parkimist, mida praegu aga tehakse alati. Harilikult on kalamehel kümneid võrkusid, mis võimaldab temal käia merel igal ajal mitmesuguste püügiviisidega. Oli varemalt ju ka neid peresid, kel oli vaid kümmekond võrku, eriti algajatel abieluinimestel; kuid võrkusid valmistati iga aasta juurde ja nende arv kasvas. Aga samuti muutusid mõned võrgud vanaks, kärisesid nõres nii katki, et neid ei maksnud enam parandada ja kõlbasid vaid sidikaks. Seepärast jatkus võrkude kudumist ja nende valmistamist igaks muutaks, enamasti just talvetööks.

Võrkusid hoiti kodus enamasti verkunis, rannal võrgumajas. Üldse hoiti võrkusid varju all, kui nad olid väljas kuivanud. Terved võrgud läksid jälle käiku, katkised läksid parandamisele.

Käesoleval sajandil ei ole enam võrkusid kuigi palju kootud kodus, nooremad ei oskagi enam seda kuigi hästi. Nüüd on võrgulina toodud ikka linnast, kus neid valmistasid võrguvabrikud /Leesmann, Malahhov jt./. Kuid sildi- ja kammilaverku on ikka kootud, - need on suurte silmadega ja neid ei olnud linnast saadagi. Võrgukudumislõng on aga toodud linnast, samuti ka kogu rakendamismaterjal, nagu tamps, nöörid, kivirihma pael jne.

Kalal käimine.

Varemalt, kui kalal käidi peamiselt sõus, oli tähtsam kala püügi koht oma saare ümbruses, sest siis oli raske pääseda kaugemale. Kui võsti kasutamisele purjed paadi edasiviijana, laienes ka kalapüügi võimalused kaugemal merel. Käidi merel kaugemal oma saarest, aga purjetati ka juba õige kaugelegi - Malusisse, Rammu saare ümbrusesse, Pedassaarde; käidi ajuti Lohusalus Keila pool, Paldiskis ja idas tungiti kuni Türsamäeni. Meri on ju vaba kalastamiseks igal pool,ainult ööseks tuleb minna kuivale maale puhkama ning võrkude kuivatamine nõuab samuti kindlamat jalgealust. Ajuti käidi ka Soomeski holmidel kalastamas ning sinna võeti kaasa tündrid ja poolikud, soolati seal kalad sisse ja toodi siis silkudena kodusaarele. Sool on aga Soomes alati olnud kättesaadavam ning silkudel soola ei tollitud. Sagedamini käidi Soomes Mustaviiris ja Pirtil, - viimane on Kerist otse põhjas. Soomes käies tuli hankida küll väljasõiduload oma mõisnikult, Soomes tuli korraldada sissesõiduload, aga nendega harjuti ja nende saamine ei teinud enamasti kuigi suuri raskusi. Soomes klaariti paberid peamiselt just Pirtis vastavates "tullikammarites".

Kalapüügile mineku ettevalmistusi.

Kalale minnakse enamasti õhtu eel, sest võrgud peetakse meres peamiselt öösel, millal kala rohkem liigub. Keskõhtupoolikut võetakse võrgud nagidelt, rullitakse esiteks käte vahel kokku, võetakse umbes pikkuselt pooleks, keeratakse keerdu ja lüüakse sõlm peale, et "ei lähe sasi". Võrgud võetakse selga ja viiakse paati. Sõlm kesk võrku võetakse lahti. Kõige esiteks korraldatakse köied võrgu otsa, - seotakse köie otsa ankur, pannakse kupp, juhitakse köieharud võrgu alumisse ja ülemisse võrgupaela. Siis pannakse potska või leetes. Sellele järgneb võrkude kivestamine: alumise võrgupaela külge kiverihmade otsa seotakse kived, misjuures kivirihm pannakse lihtsa lengiga ümber kivi. Kivid on harilikult kas paadi põhjas või ka vastavas kastis. Kivistamisel korraldatakse võrk täiesti lahkeks, lapates võrgulinga

korda mööda ja korraldades kivide järele ülemises võrgupaelas ka pullud. On üks võrk täiesti korras, seotakse järgmine võrk ainadega esimese külge riviks. Ainade kohale pannakse leetes, kas korgist või mõni teissugune, kui seda on tarvis. Leete järele on köit nii palju, kui sügavale tahetakse võrkusid merde lasta.

Samas järjekorras korraldatakse ka teised võrgud. Rivi pikkus oleneb kalapüügi viisist, vahest ka ilmastiku tingimustest. Nii võib rivis olla 4 - 15 võrku. On kogu rivi valmis, korraldatakse ka viimane rivivõrk jälle vastavalt. Haual käies on viimasel võrgul jälle köied ja ankur, nagu rivi eesotsas, lippus käies puuduvad köied ja ankur.

Kõik võrgud ja köied on korraldatud paati kindlas järjekorras, et sisselaskmisel ei tuleks soovimata takistusi, sest siin veel kuidagi võrku lahti harutama hakata ei tasu vaeva. Eriti pannakse korda kivid ja vaadatakse, et kivirihmad ei lähe kuidagi keerdu või ei põimi segi; samuti püütakse ka pullud korraldada, et nad ei hakkaks kuhugi kinni, Kuidas võrk on on kord hunnikusse läinud, nii ta ka jääb, keegi teda enam ei puuduta ega püüa pärast kuidagi parandada. Kui kaasa viiakse mitu ribi võrkusid, siis on segamini mineku kartus küll olemas, aga harilikult läheb võrkude sisselaskmine õnnelikult. Korraldatud võrkude vahele meeleldi teisi inimesi ei lasta, vaid siin liiguvad kalurid ise, teised hoidku sealt eemale.

Võrkude merde laskmine.

Võrku lastakse merde tavaliselt kolme inimesega: üks sõuab paati vastavas suunas, teine viskab sisse ankru ja kupu, siis võrgu kive, ja kolmas loobib pullusid ning vaatab võrgu korraliku jooksmise järele. Kuid vahest tuleb lasta võrgud sisse ka kahekesi, - viimasel ajal on see muutunud peaaegu tavaliseks nähtuseks.

Suvel merel käies kindlat kohta kelgi ei ole, vaid "kes ies, sie mies" on üldine seadus. Üksikud kohad on meres siiski eelistavamad ning sinna on vahest tõtatudki, et saaks enne kohale, kui keegi teine. Teise võrkude ette keegi muidugi otse oma võrke ei lase, aga lä-

tedale küll. Kuid selle üle ei pahandatagi, sest kogemused on näidanud, et vahest teise võrgu ees olevad võrgud on püüdnud võrdlemisi väha kalu, tagumised võrgud aga palju rohkem. Saak oleneb, kuidas "kala liikub", või veel sagedamini, - kuidas on kelgi "kala onn".

Võrkude päästmine.

Võrgud veetakse välja enamasti hõmiku vara, kui hakkab minema valgeks ja kalad lõpetavad liikumise. Kõige pealt võetakse kupp merest, mille järgi igaüks tunneb oma võrgud. Kupu järele tõmmatakse üles ankur ja pannakse kupu juurde paadi keskpiidast keula poole. Nüüd pannakse vedupardale parraspuusse rull ning üle selle veetakse merest välja esiteks köied, ringitades need paadi põhja, siis võrk kaladega. Sagedamini istutakse võrku välja vedades keskpiidal ja toetakse jalgadega vastu kaari. Kätega väljaveetud võrk püütakse samuti ringidena mahutada paadi põhja keskpiidast pära poole. Seejuures ei püüta midagi korraldada, vaadata, vaid kuidas võrk välja tuleb, nii ta ka paadi põhjale pannakse. On võrgus rohkem kala, võrk on aina valge, läheb kaluri nägu lahkemaks, isegi naeruilmeliseks; aga kui tuleb välja ainult tume võrk ilma kaladeta, siis ei lähe enam hästi, paadisõudja ei pea tarvilikku suunda, ei sõua nii nagu on tarvilik. Ja kui on võrk täiesti väljas üksikute kaladega, siis kuuldub ka raske õhkamine. Väsimus on suur...

Kui võrgud on kõik välja veetud, sõidetakse koduranda. Paat vinnatakse teladele või retlimmidele, seatakse kohe paadijärgidega ja lastakse välja paadi põhjas olev vesi nagaaugu kaudu. Paadile on vastu tulnud kodust inimesi, kes aitavad võrkusid päästa. Esiteks korraldatakse ankur ja köied, mis on võrkudel peal ning pannakse köisharkidele kuivama. Siis lapatakse võrgud hunnikust põigiti paadi parraspuudele üheš kaladega; võrgu ainad tehakse sõlmest lahti, kivid võetakse võrgu alt ja visatakse vastavasse kasti, eemaldatakse leeted, kui need olid peal võrkudel ja eraldatakse võrgud üksteise järele rivist. On lappamine lõpetatud, hakatakse kalu võrgust päästama, enamasti kaheke-

st, kumbki teisel pool paati, kusjuures võrgulina pingutatakse ja ajutatakse kiirete liigutustega nii, et kalad eraldatakse võrgu silmast. Kalu langeb paati, rannale, mõnigi kala jätab oma pea võrgu silma ja mõni on nii tugevasti silmas, et teda tuleb silmast välja koppida. On inimesi rohkem, korjavad need mahalangenud kalad korvi, peavad neid korvidega meres, valivad välja katkised kalad ja mahutavad täiesti korralikud kalad kalakastidesse. Praegu, kus võrgud on kõrged ja pikemad kui paadi laius, ei mahu need kaugeltki paadi peale, vaid neist jääb tubli osa üle paadi maha. Et võrgud ei saa liivaseks, on enamasti paadi kõrvale tehtud laudadest põrandataolise alus, millele langeb üle veduparda kivirihmade poolne osa, sest päästmisel seistakse nii, et võrgu ülemine pael pulludega jääb ikka tagapardale korralikult, kuna võrgu alumine osa ulatub üle veduparda rannale või laudalusele.

Kui ühest võrgust on päästetud kalad, keeratakse võrk kohe kokku, löödakse sõlm peale ja viiakse kuhugi eemale. On kõik võrgud päästetud, võetakse ka paadis olevad kalad välja, pestakse, valitakse ja pannakse kalakasti. Saadud kalad viiakse vergumajasse, kus neid soolatakse, või uuemal ajal pannakse kalad kastidega mootorisse ja saadetakse turule Tallinna, uusimal ajal aga antakse ära kalade vastuvõtupunkti.

Peale selle puhastatakse paat kalasoomustest, milleks loobitakse ämbriga paati tublisti merevett ja kui soomused on juba kuivanud paadi külge, püütakse neid eemaldada käsiluuaga. Samuti puhastatakse ka alus soomustest, kuid viimast soomust tähele ei panda, niihästi paadis kui ka alusel.

Võrkude kuivatamine.

Osa inimesi viivad võrgud rannast seljas nagimaale ja ahtavad siin võrgud kuivama. Varemalt, kui olid madalad võrgud, kuivatati võrgud vabedel; nüüd, kus võrk on üle 300 silma kõrge, kuivatatakse ikka nadiel, mis asetsevad rööbiti üksteisest parajas kauguses. Esiteks pannakse üles ühele nagile alumine pael selliste lenkidega, et võrk

ei langeks vastu maad, siis samasuguste lenkidega ka ülemine, pulluga teisele rööbitiseisvale nagile. Enamasti kinnitatakse võrk nagipulkadele võrgu tampssilmade abil, sest viimased on tugevamad ja peavad vastu, kui tuul kõigutab võrke vahest juba teatud jõuga. Nagidel seisavad võrgud sagedasti kogu aja päästmise ja kivistamise vahel eriti siis, kui ilm on ilus. On karta vihma, korjatakse kuivad võrgud nagidelt ja mahutatakse enamasti rannamajasse. Vihmaga võrke palju väljas ei lasta seista, kuid vihmagel ilmal pannakse võrgud merelt tulles ikkagi tuulduma, aga neid püütakse kohe ära koristada, kui nad on tahenenud ja vihma vahel on võimalik neid vähegi kuivalt maha võtta.

Kalapüüdmise viisid võrkudega.

Ankurite vahel käimine. See on sagedaim kalal käimise viis, eriti suvel. Võrgud seotakse ainadega rivisse, enamasti 5 - 6 võrku rivis. Mõlemale riviotsa pannakse ankur, rivi algusesse ka kupp. Ankrute vahel käies leeteid ei panda, vaid võrk on siin ainult pulludega sirge. Võrke tarvilikul sügavusel peavad potskad, mis on rivialgul ja -lõpul. Enamasti tunnevad kalurid hästi oma ümbruse merd ja teavad juba, kui palju on vaja võrkude sisselaskmise kohal köit. Võrkude korraldamisel mõõdetakse köis ikka rindsüldadega. Päris põhja aga võrke ei lasta, vaid ikka mõned jalad põhjast kõrgemale, sest põhjast tulevad merikilgid võrkudesse, - 'saab kilki, et oi-oi!' Ka kisub põhi võrgud enamasti katki.

Ankrute vahel käimist nimetatakse ka aual käimiseks. Sellel kalapüügil kasutatakse rohkem madalaid 125 - 150-silmalisi võrke.

Puoles vies käimine. Võrgud seotakse rivisse ja korraldatakse nii, et nad meres jäävad keskvette. Neile pannakse ainade vahekohta peale leeted tarvilikus pikkuses nööriga. Mõlemasse riviotsa pannakse ankur.

Pooles vees kalal käies on tähtsus selles, millises kihis on kalavõrgud. Need püütakse asetada sellesse kihti, kus kala liigub.

Et umbkaudseltki saada teada, kus kala püsib, selleks toimetatakse

muemal ajal merevee proovimisi. Seda toimetatakse järgmiselt: Tavaline pudel korraldatakse nööridega nii, et üks nöör jääb pudeli ümber, teine haru aga pudeli korgi külge, kusjuures korgi taga olev nöör jääb lenki. Pudelil on all väike raskus, mis viib tühja pudeli vette. Pudel lastakse teatud sügavusse /nööril on märgitud umbkaudsed sügavused/ ja siis tõmmatakse järskuse nöksuga kork pealt. Vesi tungib sellest sügavusest pudelisse ja täidab selle. Nüüd tõmmatakse pudel välja ja vaadeldakse vee selgust. On vesi täiesti selge, siis seal kala ei liigu; on vesi sogane, on sellest sügavusest loota kala ja järgmisel korral püütakse võrke korraldada selle sügavuse kohaselt, kus võetud vesi ei ole selge [1].

1/ Kalurid ei tea sagedasti kuigi palju planktonist, ega ka sellest, et mitmed kalad toidavad planktonist. Kuid kogemuste järgi on nad tulnud otsusele, et segasena näivas planktonirikkas kihis on rohkem kalu.

Lippus käimine. Võrgud seotakse rivisse, enamasti vaid 4 võrku, ja viiakse merde, kusjuures võrkudele pannakse ainult ühte otsa ankur, teine riviots on täiesti lahti, 'lippus'.

Sellisel kalal käimisel lastakse võrgud ikka poolde vette, s.o. teatud sügavusse. Sügavus võrkudel määratakse enamasti juba kivistamisel leedetega. Võrke merde lastes mõõdetakse küll ka sagedasti merd miidupaelaga, aga selle mõte on rohkem küll see, et ei lase võrkusid madalamale kui on ette nähtud. Sest sügavuse muutmist merel koha peal on raske läbi viia.

Ajus käimine. Suvel ja sügise poole käiakse ajus. See toimub ikka kaugemal meres, kus maad ei ole lähedal. Võrgud seotakse rivisse, harilikult 16 - 20 võrku rivis. Leedetega korraldatakse soovitav sügavus. Võrgud lastakse ~~#1i#~~ ~~pääköiega~~ merde ja kinnitatakse pääköiega paadi pära külge ning jäädakse siis vabalt merele. Tuul ja voog ajavad paadi ühes võrkudega edasi, enamasti tuule suunas, kuid vahest on voog nii tugev, et viib isegi paadi ja võrgud vastu tuult. Harilikult heidavad kalurid peale võrkude sisselaskmist paadis magama, sest ajus käiakse ikka öösel. Et ei tekiks laevade läbi õnnetusi, pannakse pi-

veidal öösel keulas latern põlema märgutuleks. Laevad peavad see eest hoidma, et nad ei aja kaluritele peale.

Ajus käiakse peamiselt suvel; vahest hakatakse sellega peale juba kevade poole, kohe peale kuduaega, - kuduajal ajus ei käida. Ajus käimine lõpetatakse sügise poole, kui meri muutub tormiseks.

Hommikul valges veetakse võrgud merest välja ja siis sõidetakse saagiga koduranda.

Päälvie püük. Mõnikord lastakse võrgud nii merde, et võrgud on
==========
üige vähe vee all, peaaegu kohe merepinnal, nii et pullud on isegi näha. Seda viisi kasutatakse siis, kui kala liigub ülemises kihis.

Võrkudega kalapüük jää all. Talvel käiakse võrkudega kala püüdmas
==========
ka jää all. Selleks raiutakse sobivasse kohta, kus meri tarvilikult sügav, jäässe suurem auk, pääauk, umbes 1 süld pikk, 6 jalga lai. Sellest august raiutakse mõlemale poole peaaegu sirgjoones rida väheseid uiduauke vajalikul arvul /vt. noodavedu jää all/. Rea lõpul on jälle suurem auk, sava-auk. Nende aukude abil aetakse uiduga võrkude köis, savaköis, jää alla.

Peaaugu juures korraldatakse kivestatud võrkude ribi, enamasti 4 võrku rivis. Siis lastakse rivisse seotud võrgud korralikult merde tavalises järjekorras ja tõmmatakse need savaköiega peaaugust esmale sava-augu kaudu. On kogu rivi jää all, seatakse savaköie abil võrkude sügavus meres ja kinnitatakse savaköis vastava pikkusega lati, savapuu külge sava-augu kohta; samuti määratakse ka teise riviotsa kinnitatud pääköie abil tarvilik sügavus ning peaköis seotakse pääpuu külge peaaugu kohal. Ka teisele poole peaauku lastakse võrguribi samaselt sisse. Köie osa, mis jääb üle, lengitakse aukude lähedale jäälе.

Võrgud lastakse jää alla harilikult õhtu eel. Öö läbi on võrgud meres ja hommikul vara veetakse nad välja. Et ei oleks vaja köit uuesti uidata jää alla, jäätakse köis tavaliselt järgmise korrani merde jää alla, kusjuures see on veidi lookas, et ta ei külmetaks

jää jää külge. Tavaliselt käiakse ühes ja samas püügikohas merel kalu püüdmas mitmeid kordi pikema aja jooksul, vahest kogu jää aja kestel. Et peaauku oleks kergem üles leida, märgitakse sagedasti see mingi märgiga, näiteks männi- või kadakaokstega, jäätükkidega jne. Harilikult jäetakse üks püügikoht siis maha, kui sealt on kalasaak väike või kui arvatakse võrgud mõnes teises kohas püüdvat rohkem kalu. Ka võivad jääolud sundida mõnel korral püügikohta jätma, kui näiteks jää praguneb, lõhkneb jt.

Merest väljavõetud võrgud päästatakse kaladest nagu ikka. Kalad langevad siin jääle, nad on enamasti täiesti puhtad ning nende pesemine pole tarvilik. Kalad tõmbavad külmast kõvaks, neid aetakse kotti ja viiakse koju, nagu jäänooda püügil /vt./.

Võrgud pannakse jääle harkidele ja kõrendatele kuivama, sest tavaliste nagide valmistamine on jääl raske. On tuult ja käre külm, pannakse võrgud ka kahusse. Katkised võrgud viiakse koju ja parandatakse terveks.

Uuesti merele minnes kivistatakse võrgud siin samas ja seatakse korda. Transportvahendina on siin kasutamisel sagedamini kelk, kuid kasutatakse suurema saagi korral ka hobustki, kui jää on kõva ja kalasaak küllaldane.

Võrkude vedamisel talvel külmaga tarvitatakse enamasti vedukaid, s.o. koera- ja kitsekarvadest kehratud lõngadest kootud kindaid. Need ei külmeta nii ruttu ning tunduvad märjalt soemana kui lambavilladest kindad. Ka kasutatakse uuemal ajal nahkkindaid, samuti ka kummkindaid harilike kinnaste peal, et need ei saaks märjaks.

Kalastamine talvel lahtises vees.

Mõnikord käiakse talvel ka kodurannalt lahtises vees kala püüdmas, nagu suvelgi. Sel juhul kasutatakse merekminekuks neid randu, mis ei ole jäätanud. Kalal käimine ei erine kuidagi suvisest kalapüügist, ainult võrgurivid on minimaalsed. Kuid paadi juures on peaaegu alati rohkem tegemist. Vesi lainetab ju merel vastu paati, kuid külmaga kül-

astab see õhukese korrana paadi küljes. Uued lained toovad uue jääkorra ja seepärast on paadid talvel merel käies tublisti jäätanud. Järjekordsel merele minekul tuleb see jääkord aga enne eemaldada, sest vastasel korral võib jääkord muutuda paksuks ja muutuda paadile hädaohtlikuks. Selleks taotakse jääkord paadi küljest maha väikeste puuhamritega /Kaberneemes: koppar, kopp/. Kordkorralt klopitakse kõik jäätanud kohad üle, jää lööb paadi külgedelt lahti, killud pühitakse kokku ja loobitakse paadist välja. See kloppimine on omapärase kõlaga ning siis on kogu rand täis sellist muusikat, mida kuuleb vaid talvel randsadamas.

Kuid praegu ei harrastata talvel kuigi elavalt sellist merel käimist, sest rannad löövad täis näädingit ning rannale pääsemine ei ole alati kerge. Varemalt on seda aga kasutatud sagedamini. Praegu algab talvine kalapüük peamiselt siis, kui meri on jääs ja see kannab peal. Samuti lõpeb see, kui meri on täiesti vaba jääst või liiguvad veel vaid üksikud ajujää rühmad.

Kammelavõrgul.

Suvel käidi sagedasti kammelavõrguga kala püüdmas. Parem kammelapüük on juuni ja juuli kuus.

Kammilaverk on suuremasilmaline võrk, võrdlemisi madal. Tal on lühikesed kivirihmad ja kivid peaaegu vastu alumist võrgupaela, sest võrgupael peab jääma hästi vastu põhja, kuna kammelad liiguvad õige põhja lähedal. Kammelevõrgu pullud on enamasti kasetohust, mis on valmistatud ülemise võrgupaela ümber järgmiselt: kasetoht lõigatakse parajateks tükkiteks laiuses ja pikkuses, keeratakse siis võrgupaela ümber, seotakse vähe kinni ja pistetakse kuuma vette; toht tõmbab siis enese hästi kokku ja jääb võrgupaela ümber peenikese rullina. Selliseid pulle on kammelavõrgul võrdlemisi tihti.

Kammelavõrgule minnes kivistatakse võrgud erilisse kammilaverguraami, s.o. madalasse kergesse kasti, millel puudub teine otsmine laud. Kandmiseks on raami pikematel külgedel sees ümmardatud lõhed käepidemeks. Võrgud korraldatakse nii, et neid on kerge sisse lasta.

Kammelavõrgul käiakse enamasti julla või aabjaga neis kohtades, kus põhi on liivane. Enamasti minnakse merele kahekesi, - üks sõuab aabjat, teine laseb võrgud sisse, kusjuures võrgud jooksevad kergesti raamilt. Sisselaskeja jälgib vaid, et võrgud hästi jooksevad. Võrkuisel oli samuti kas poru või väike ankur, mis pidas neid põhjas.

Sagedamini lasti võrgud õige madalale. Parimaks kammelapüügi kohaks on lõuna pool saart, Mõlgi ees, kus mere põhi on liivane ja siinpärast armastavad kammelad seal asuda. Kuid püüti ka läänerannas kivide vahel.

Kammelavõrgud viiakse merde õhtu eel. Hommikul veetakse võrgud välja, päästetakse kaladest peamiselt kätega välja võttes. Selle järele pannakse võrgud vabedele kuivama. Ahtmisel pannakse võrgud sagedasti erilisse kergesse kasti, millel on peal sang. Kasti nimetatakse kammilavergutrombiks. Sanga abil hoitakse tromp käevarres ja sõlema kätega pannakse võrku vabedele või ka nagidele. Kuid tromp on jäänud kasutamiselt kõrvale ja seda kasutatakse praegu harva.

Kammelavõrgul käivad enamasti naised ja ka vanad mehed, vahest suuremad lapsedki. Kammelavõrgud on kerged käsitada ja nendega käiakse ikka ranna läheduses merel.

Uuemal ajal on kammelavõrkudel kivide asemele pandud püsivalt alla jämedast raudtraadist valmistatud rõngad, võrdlemisi suured. Need langevad põhjal küljeli ja hoiavad võrgupaela hästi vastu põhja.

Keerekalal.

Kierekala püütakse enamasti madalas meres, kus on võimalik jalgsi liikuda ja võrku käitada. Selleks kasutatakse arvverku, sama võrku, mis kammelate püüdmisel, aga ka madalat räiverku. Seda kalastamisviisi kasutatakse siis, kui kalad liiguvad parves. Sellise parve liikumist on märgata juba rannalt, sest seal kohal virvendab meri omapäraselt, nagu keeks vesi. Võrgud seotakse ainadega kokku, vahest isegi kinnuspaelad paarist kohast. Siis võetakse kergesti kivistatud võrgud selga ja minnakse merde õige vaikselt. Enamasti on võrkude kandjaid kaks. Kaldalt püüavad teised märkidega juhtida, kus kohas on kalaparv

Võrgud lastakse vaikselt merde ringina ja piiratakse nii kalaparv täiesti ümber. Siis hakatakse võrgu ringi ikka tõmbama koomale, kalaparvele lähemale. Võrgu ring väheneb ja viimaks on see õige väike, kus keskel kihavad kalad. Sellest sisemisest ringist võetakse välja kalad aamidega, nagu noodast ja pannakse paati, mis sõidab kalaparve ümber piiramise järele kohale. Võrguringi vähendatakse miinimumini ja kui on kõik kalad enamikus välja võetud, püütakse võrgu alumist paela ühendada kätega, moodustada võrgust nagu tõstenõu ja viimased ringis olevad kalad tõstetakse välja.

Kala saagiga sõidetakse rannale, võrk võetakse rannale ja pannakse kuivama. Kalad sorditakse ja soolatakse, või pannakse sumpidesse elusalt müümiseks.

Keerekalal käimine nõuab madalat merd sileda põhjaga ranna läheduses, kuhu tulevad kalad kuduajal parvedena. Prantlis ei ole kuigi palju sellist merd. Seepärast on seda kalapüüdmisviisi kasutatud väga vähe; kuid varemalt Soomes kalal käies on keerekalu püütud sagedasti sealsete holmade vahel.

Keerekalal käies saadi peamiselt suuri kalu, enamikus vimbu, hauge, ahvenaid, siigu jt.

Võrgu parandamine.

Kalu püüdes rebeneb ikka püügiriist mitmesugustel põhjustel vähemal-suuremal määral. Need augud tulevad kohe parandada, kui võrk on kuivanud, sest muidu võib auk minna suuremaks ning nendest kaladki läbi pugeda. Võrgus ei ole väike auk veel kalasaagi suhtes nii mõjuv, aga noodapäras ja rüsas võivad need tublisti vähendada saaki.

Võrku parandatakse käbiga. Parandatav võrk kinnitatakse võrguhargi le ja vaadatakse siis kogu võrgulina hoolega läbi. Kõrgel võrgul alustatakse enamasti pullupoolsest servast, vaadatakse siis läbi pikuti võrku üks käetäis, s.o. niipalju, kui saab parandada ühe korraga istudes, mitte üles tõustes istmelt. On see käetäis läbi vaadatud ja parandatud, keeratakse parandatud osa võrguhargi ümber ja võetakse ette uus käetäis. Nii järgneb läbivaatamine, kuni kogu lina läbi.

Väikesed augud, nagu silmpagu, kolmkanna-auk, nelikanna-auk parandatakse kõik näppudel, kusjuures parannuslang lõigatakse latki parandamise lõppedes sormnuaga, mis on parema käe keskmises sõrmes; samuti lõigatakse sõrmnoaga lühikseks kõik lõngaotsad paranduse kohal. Suremate aukude, lohkude parandamisel tuleb vahest kasutada ka kalpinni, et vahepealsed silmad tuleksid ühesuurused. Kuid seda juhtub võrdlemisi harva, enamasti parandatakse ikka sõrmedel.

Kõige viimaks vaadatakse üle ka kivirihmad, parandatakse needki või pannakse koguni uued.

Praegu tuuakse kogu parandusmaterjal linnast, kus on saada igasugust lõnga ja nööri igas jämeduses ning oma kedratud lõnga ei tarvitata enam üldse.

Võrgu parandamine on võrdlemisi igav töö, mis nõuab pikaldast paigal istumist. Aga see on ka vastutav töö, mis nõuab kogemusi ja viludust, eriti võrgusilmade valmistamine näppudel, kordade tegemine silmpagul ja teistel aukudel. Seepärast on võrkude parandamine ikka vanemate inimeste töö, noored ei püsi hästi istuda võrguhargi taga. Aga ka neilgi tuleb seda vahest teha, vähimalt õppida amet, et tarbekorral suudetakse ise parandustöö läbi viia. Kuid seda tööd tehakse ainult ühtelugu, kui on aga vähe aega. Vanemad inimesed ei aja muidu juttugi, kui ees ei ole võrguharki võrguga. Ning seda parandamist tuleb ikka, kuigi iga väikese augu pärast võrku koju parandamisele ei tooda, aga kui neid auke tuleb linasse ikka rohkem, läheb üks või teks võrku parandamisele.

Nooda parandamist toimetatakse enamasti ühistööga ning see on sagedasti lõbusam, sest siis aetakse laialt juttu, tehakse nalja ja püütakse tööd kuidagi teha huvitavamaks. Mõnikord kuulduvad siis selliseid mõtteavaldusi ja meeleteravusi, et tuleb enne oodata, kui jälle selliseid kuuldub.

Kalapüüdmisi nootadega.

Noot.

Noot ei ole põline Eesti kalapüügiriist, vaid see on ilmunud Harjumaa randadesse möödunud sajandi keskpaigu. Esimesed noodad on toodud Venemaalt, sest siin neid alguses ei tehtud. Korralik uus noot maksis oma 180 - 200 rubla, seda raha aga ühel kalamehel vaevalt oli ja seepärast osteti noot ikka mitme peale kokku. Osalt oli see ka tarvilikki, sest noodaga ei olnud üksi-kaksi midagi teha, vaid temaga kalapüüdmisel oli tarvis rohkem inimesi. Vanu noote sai osta vahest ka 50 - 100 rubla eest. Mõnede andmete järgi olevat nootade peaostukoht olnud Ostaškovi linn Tveri kubermangus. Uuemal ajal on noodad toodud peamiselt Tallinnast, kus neid valmistanud õppinud ja osavad valmistajad.

Noodal on tähtsam osa <u>pera</u>. See on aheneva kotitaoline, 9 - 11 sülda pikk. Tema <u>suutme</u> kõrgus on 13 - 15 sülda ja ümbermõõt umbes 35 sülda. Suudme, s.o. noodapära suu ümber on <u>pael</u> jämedamast nöörist. All on paelal küljes <u>kivid</u>. Enamasti on kivid valmistatud savist ja põletatud kõvaks tellisena, on ümmargused ja keskel sees auk. Ümmargused kivid on sellepärast head, et nad ei hakka kuhugi kinni. Siduniise nööri jaoks on kividel vastav <u>onar</u>. Varemalt olid noodakivid neljakandilised, kuid need ei olnud küllalt otstarbekohased ja need jäeti kõrvale. Loomulikke kive, nagu võrkudel, ei ole noodakivideks kasutatud.

Sagedamini on noodasuudme all vaid 5 - 6 kivi, kuid need on harilikkudest veidi suuremad. Suudme kohal üleval on pooju /Kolgas: potska/, mis hoiab suudme lahti. Noodapära tagaotsas on <u>tasku</u>, sellel kaks nurka, <u>soppi</u>, millest käib läbi tugev <u>kruoklang</u> ehk <u>seppelpael</u> /Kolgas: kurupaul/. Sopid päästetakse lahti krookiõngaga, kui tahetakse noodapärast välja võtta viimaseid kalu. Enamasti, eriti siis, kui pära on täis kalu, tõstetakse kalad pärast välja <u>aamidega</u>. Suudme lähedal on päral harvemad silmad, aga tahapoole lähevad silmad

väljemaks, s.o. tihedamaks, sopis on need aga õige tihedad.

Kummalgi pool suudmest on tiib, mis umbes 45 sülda pikk. Niipalju on enamasti noodapaela, aga lina on selles ulatuses kuni 60 sülda, sest nooda lina ei tohi olla pingul, vaid ta peab olema vähe kottis. Tiiva kõrgus ei ole ühesugune: suudme lähedal on kõrgus umbes 15 sülda, tiiva otsas aga sülda 8. Ka siin on silmad tiiva otsa pool harvemad. Tiivadel on all sagedasti niinised köied, kivid küljes. Peal on peenem köis, tuppelpael, enamasti kanepist äraspidi keerutatud. Paela küljes on pullud. Nooda pullud on ikka puust, sagedamini kuuselaudadest, 1 - 1½ jalga pikad ja 10 tolli laiad, otstest kitsamad, keskelt laiemad. Pära peal on perapullud, enamasti kolmes reas, sagedamini 2 pullu reas. Need hoiavad pära lahti, et võrk ei lange kokku. Perapullud on tihti korgist, et nende kandejõud oleks suurem; kuid on ka lauaotstestki pärapulle. Tiiva välimine ots, reieots /Kolgas: nogiots, põnugiots/ läheb teravamaks ning sinna kinnitatakse köied /Kolgas: nastid/.

Noodavedu suvel.

Suvel lahtises vees on nooda vedamiseks vaja 2 paati. Mõlemad paadid seotakse kõvasti pardaid-pidi tropiga kokku, keulast ja pärast. Selleks on parraspuust läbi auk. Tropi lenk pistetakse august läbi, samuti ka teise paadi parraspuu august. Ühele tropi otsale seotakse tugev ja jäme solm, et see august läbi ei tuleks. Teises paadis pistetakse lengist läbi kaigas ja keerutatakse nüüd lenk hästi pingule. Parraste vahele topitakse adikaid, et paadid ei ieruks üksteist. Paadid peavad olema seepärast kõvasti üksteise külge seotud, et nad laiega ei räisiks ehk prauiks, s.o. loksuks.

Mõlemas paadis on harilikult 3 meest. Noot pannakse enamasti kahte paati, pära võimalikult ühte paati. Juba nooda paatidesse mahutamine nõuab oskust ja vilumust. Esiteks lengitakse, s.o. ringitakse mõlemasse paati umbes 100 sülda köit, - sagedamini lengitakse köis köisharilt õlale, nii et käsi on läbi, ning lastakse see siis õlalt korralikult paati. Köitele järgneb noodatiib, kumbki ise paati. Kivid pannak-

se allapoole, pullud peale. Tiibade peale lapatakse noodapära kas ühte paati või ka kuidagi kahte paati, et parem oleks sisse lasta. Siis alustatakse merele. See nõuab jõudu, sest kokkuseotud paadid ei ole nii voolsad veest läbi minema.

Sisselaskmisel on igal noodamehel oma amet ja nimi: keulamies, keskmies /ka: keskpaigamies/ ja peramies. Keulamees sõuab ees, keskmees keskel ja päramees harilikult hoobab, aga kõik ühe aeruga. Kui jõutakse soovitud kohta, lastakse noodapära sisse ja klaaritakse see ära, et see meres mitte ei läheks segamini, - vahest tõstetakse pära veel väljagi, et vaadata, kas ta on täiesti klaar. Nüüd päästetakse paadid lahti, esiteks päratropp, siis keulatropp, ja mõlemad paadid lähevad lahku peaaegu sirgjoones või sellest kõrvale õige väikese nurga all. Keulamees sõuab kahe aeruga, keskmees laseb tiiva alumist köit ja kive ning päramees pealmist paela ja lina. Saab reis kõik sisse, pannakse vinn oma kohale keskmisest piidast pära poole /ennemalt oli vinn keula pool piita, et ta ei oleks tüliks/, kusjuures vinna otsad toetuvad parraspuudele. Nooda köis lastakse joosta üle vinna. Vinna jaoks on vedupardal üks konks nagu vankriassi nukipulk, mis kinnitatakse nööriga uoburiauku; tagapardas on vinna jaoks hambaraud 3 - 4 konkuga, et saaks soovikorral muuta köie jooksu suuna. Konks ja hambaraud pannakse parraspuusse ja vinnatapid nendesse, et vinnal oleks võimalik vabalt liikuda.

Paadid sõuavad nii laiali kui tiibade ehk reite laius. Siis hakkavad paadid rööbiti sõuama maa poole. Sõutakse nii kaugele kui köis ulatab. Siis viskab keulamees paadi ankru meresse ja kui paat seisab kindlalt, hakatakse köit vinnama paati. Vinn on võlliga, millest on läbi pistetud pikad tugevad pulgad, - nendega keeratakse vinna ümber täppidel. Vinnatakse nii kaua kui reieots tuleb vastu paati, kusjuures pannakse tähele köitel olevaid märke ning teatatakse nende ilmumisest kohe teisele, et märkide kaudu jälgida nooda otsekohest liikumist. Nüüd võetakse ankrud merest välja, minnakse paatidega keskele kokku, lastakse köis kõik jälle merde joosta, kusjuures keulamees muudab looma

ütsamaks või laiemaks selle järgi, kuidas on meres voog, sest kui meres on tugev voog, s.o. veejooks, siis takistab see nooda vedu.

Keskel visatakse ankrud jälle sisse, keulad seotakse tropiga kokku ja kui voog on tugev, siis ka pärad kinni. Ankrud on nüüd paadi keskpaigas tollis kinni, et paadid seisaksid otsekohe. Köis vinnatakse välja, vinnajad seletavad märkide järgi, kas noot jookseb otsekohe. Olgu tähendatud, et köitel on iga 10 sülla peal /mõnel pool ka teistel vahedel/ eri märk, 20 sülla peal teised märgid jne., ning need märgid peavad mõlemas paadis tulema nähtavale peaaegu üheal ajal. Kui seda pole, siis vinnavad need kiiremini, kelle märk on jäänud maha, teised keeravad vinna õige pikkamööda. On aga märgid kohakuti, jätkub vinnamine edasi endise hooga.

Kui reieotsad on vastu paati, algab nooda välja tõmbamine. See toimub käsitsi. Päramees tõmbab pealmist paela ja pulle, keskmees nooda tiiva lina, keulamees alumist paela kividega. Tõmmatakse kuni suud meni, siis kooritakse pära, kalad noodapäras tõstetakse aamiga /Kolgas: varpa/ välja piidalaua all olevatesse kastidesse, millesse mahub igaühte 40 - 60 mõõtu /iga mõõt umbes 25 - 30 naela/. Kui need on täis, pannakse kalad ka paadipõhjale. On kalasaak õige rikkalik ja hea, tuleb mõni losspaat /ka: priipaat, joudepaat/ kahe paadi vahele ja kalad tõstetakse ka sinna.

Väikese kalasaagi puhul või kui on aega küllalt, tehakse veel uus loom /Kolgas: varp/, enamasti samas paigas või vähe kõrval. Mõnikord tõmmatakse 5 - 6 looma üksteise järele, vahest isegi 8 looma.

Pärast nooda tühjendamist kaladest tõstetakse noot paati. Juba tiibade väljatõstmisel peetakse kinni kindlast korrast: pullupael pannakse pära poole, kivikõis keula poole. Pära pannakse enamasti ühte paati. Siis seotakse paadid jälle kõvasti kinni tröppidega /kui pära oli sidumata/ ja sõutakse endises korras rannale. On tuul vastu, pannakse paadid ka pärakuti, et oleks kergem sõuda.

Rannal pannakse noot pärast kalade ära panemist kuivama. Noot on raske ja sellega ei ole talitamine kerge. On kuiva ja liivast randa, laotakse noot otse maa peale kuivama. Sagedamini pannakse ta kuivama

mile /Kolgas: sohkijelle/. Selleks on kuivatamiskohal postid püsti, umbes 6 jalga pikad ja hargilised. Postide harkidele pannakse korendid, mille küljes on nagid, umbes sõrmejämedused pulgad. Kõrendad on 2 - 3 sülda pikad. Neile tõmmatakse noodatiivad kuivama või kinnitatakse ka nagide külge. Noodapära jaoks on pikem post ja selle otsa tõmmatakse päraots üles plokiga /Kolgas: tirriga/. Ka köied lapatakse vinnalt kuivama.

Alati ei saanud noot õige kuivakski, sest noot veetakse hommikul merest välja ja peale lõunat minnakse jälle uuesti noodale. Mõnikord jahedamal ajal ei kuivatatudki igapäev noota, eriti siis, kui noot oli tõrvatud, vaid ainult 3 korda nädalas.

Noodavedu jää all.

Talvel veetakse noota jää all. Noodaveo paigaks valitakse meres koht, kus põhi on enam-vähem sile, tasane ilma kivideta, enamasti liivane ja kus kalda pool on väike järsk parras /Kolgas: penkres/, mille vastu on hea noota välja tõmmata, ilma et kalad saaksid nooda eest ära ujuda. Noodaveo kohas raiutakse jäässe mitmesuguseid auke, millel igal liigil on oma ülesanne. Kõige esiteks raiutakse piigiga ehk tuuraga pääauk /ka: laskmeauk, laskmekoht/, umbes 5 - 6 jalga lai ja sama pikk. Sellest mõlemale poole tehakse tõmbi nurga all rida vähemaid uiduauke, mis üksteisest 10 - 15 sammu eemal, enamasti ikka selle järgi, kui pikk on uit, s.o. ritv, millega aetakse köit jää all ja seal edasi. Pääaugust umbes nii kaugele, kui on nooda tiiva pikkus, raiutakse mõlemale poole nurga-auk /ka: nurkauk/ ja mõlemast nurga-august otse ranna poole rööbiti kaks rida uiduauke nii palju kui on tarvis loomaks, - enamasti on neid 15 - 20. Peaaugu vastas, uiduaukude ridade keskvahe peal on tostmeauk /ka: peraauk, savaauk/, umbes 6 - 7 jalga igatepidi. Enamasti on tõstmeaugu ja nurga-augu vahel ka rida auke, midamööda aetakse edasi uitu. Tavaliselt on tõstmeauk viimastest uiduaukudest sissepoole, s.o. vähe peaaugu poole. Selline on umbes aukude kava noodaga jää all püüdes.

Noot lastakse sisse peaaugust. Noot viiakse jääle kelguga või

ähkjuga. On saadaval hobune, veetakse noot jääle ka reega.

Noot klaaritakse peaaugu kohal samuti nagu suvel pannakse paatidesse, kuid nüüd pannakse pära kõige alla, siis peale tiivad ja köied. Nüüd lastakse kõige esiteks sisse köied ja juhitakse need uitudega nurga-aukudeni. Uitu lükatakse jää all edasi uiduarkidega. Ei lähe uit järgmises augus otsekohe augu kohta, tõmmatakse see augu kohta uidukouguga ja lükatakse uiduhargiga jälle edasi järgmise auguni. On kõis juba nurga-augus, lastakse noodatiivad sisse ja vinnatakse need jää all edasi kuni reieots tuleb nähtavale nurga-augus. Vinn on siin teistsugune kui paadis noota vedades. Enamasti on vinn eri kelgul, millel keskel tugev post püsti; selle posti ümber on tugev toobritaoline laudkere, mille peale jookseb kõis /varemalt pandud vinnaposti ümber kas toober, silgupoolik või -veerandik, millel olnud augud sees kõrendate jaoks/. Posti ülemistest aukudest pistetakse läbi pikad kõrendad ja keeratakse siis nende abil kõis vinnakerele. Kelk vinnaga seisab paigal nii, et pestil on otsa seotud pikem puukaigas ning see puu pistetakse raiutud august jää alla, et puu jääb risti augu kohta ega tule välja. Vinnates keeratakse kõis vinnakere ümber, mille pindala on postist suurem ja võimaldab seega tööle anda suuremat kiirust.

On mõlemad tiivad nurga-aukudest vinnatud sirgeks, lastakse ka pära sisse ja klaaritakse ära. Siis aetakse kõis edasi uiduauke mööda. Iga 5 - 6 augu järele vinnatakse noota edasi, tehakse tabu. Terves noodaseinas, s.o. uiduaukude reas tehakse 3 - 4 tabu, selle järgi kui suur on nooda looma kõrgus, milleks loetakse peaaugu ja tõstmeaugu vahe. Harilikult on see umbes 200 sammu, aga vahest rohkemgi /näiteks on Kaberneeme meestel Pedassaare taga noodal käies loomakõrgus 700 - 1000 sammu, kuna Ugupõhjas, kus õige kitsas joom, on loomakõrgus isegi alla 200 sammu/. Loomakõrguse järgi on nii loom kolmetabune, neljatabune jne.

Et noot jookseks jää all otsekohe, on siingi köitel peal vastavad märgid, varemalt metkad ehk mitkad. Esimene märk /Kolgas: palaviina/ on näiteks 50 sülla peal, teine /Kolgas: tolsta/ 75, kolmas /Kolgas:

metka pervoi/ 95 ja neljas /Kolgas: metka taroi/ 110 sülla peal. Kuid siiski ei ole märkide asetamisel erilisi kindlaid reegleid ja need erinevad nooda omanike heast tahtest. Vinnates pannakse aga märke tähele ja hüütakse töötades: "merk tuleb!" "kas merk tuleb?" "esimene merk!" "toine merk!" jne. On jõutud vinnamisega välimistesse nurga-aukudesse, vinnatakse siit samuti harilikul viisil ja minnakse siis tõstmeaugule, kus vinnatakse mõlemad noodatiivad kokku ja lapatakse tiivad ja pära august välja. Pära kooritakse. Kalad tõstetakse noodast välja aamiga. Sopet harilikult lahti ei tehta, sest krooklõngaga ei ole kerge külmaga ümber käia.

Jäänoodal on tavaliselt nooda peale 8 meest: uidumehi on kaks kummaski seinas, siis kaks vinnapoissi, mõlemal seinal üks ja kummalgi seinal üks noodalaskeja /Kolgas: padavotsik/.

Talvel noota kuivama ei panda. Harilikult viiakse noot reel või selgul kuhugi lähedale merejääle, pannakse hunnikusse, kahusse, lastakse esiteks vähe kahutada, s. o. pisut külmetada, kõvaks tõmmata, ja aetakse siis noodale peale paks kord lund, et ta väga ei külmaks, sest kõvasti külmunud lõngad on rabedad ja lähevad kergesti puruks. On aga jää lumest paljas ega saa tarviliselt lund, kaetakse noot mõni kord vanade riietega ja muude kaltsudega.

Kinnakse korduvalt noodale, puhastatakse noodaaugud jääst, tõstes jäkillud lapjuga aukudest välja hunnikusse. Köied aetakse jälle jää alla, noot lastakse sisse jne.

Lõpeb jäänoodapüük, siis viiakse noot rannale ja pannakse kuivama kõrendatele. Kuivanud noot parandatakse, niihästi pära kui tiivad, et noot oleks korras, kui on tarvis. Enamasti parandatakse noot ühistöönä osanike poolt.

Peale püüki pannakse kalad kastidesse, talvel ka kottidesse, sest siis on kalad jääl juba külmetanud ning nad ei lähe nii tihti, et neil oleks karta halvaks minemist. Kalad viiakse koju. Siin pestakse neid hoovuveega, lastakse vesi valguda ja nõrguda. Selle järele soolatakse kalad poolikutesse või verandikkudesse, nagu on kalu. Suvel pannakse üks jagu kalu ja üks jagu soola, talvel enamasti kolm külimittu kalu

ja üks külimit soola. Enamasti soolatakse kalad segamini, ilma laduta. Varemalt kalade soolamisel maitseaineid juurde ei pandud.

Kammilanoot.

Kammilanoot on väike ja madal. Pära on tal terav, rüsataoline, ilma taskuta ja ühe sopiga, umbes kaks sülda pikk; suudme kõrgus vaevalt pool sülda. Ka tiivad on madalad, vaevalt kahesüllapikkused. Pullud on enamasti puust, kivid väikesed, ümmargused. Suudmel on all ahilad, enamasti tükike vana roostetanud ankruketti. Pärast kahel pool on tiivad, tiibade otsas tuustid, s.o. adikaga mässitud niineköis, sagedamini nooda vana alumine pael. Tuuste on umbes 40 sülda mõlemal tiival peale selle on veel köit sülda 50. Tuustid on peamiselt selleks, et hirmutada kammelaid välja põhjaliivast.

Kammilanoodale minnakse ühe paadiga, sagedamini kahekesti. Paremapoolse köie otsas on ankur, selle kohal veepinnal kupp. Köis ankruga lastakse merde, siis tuustid /Kaberneemes: pasinad/, tiivad ja noodapära. Ka teinepoolne tiib lastakse ringis ühes tuustide ja köiega merde. Nüüd sõuatakse köiega endisele kohale tagasi, kus on ankur. Paat pannakse ankrusse ja hakatakse köit ja tuuste välja kiskuma, üks kaulas, teine päras. Siin on samuti ühetasane väljakiskumine tarvilik mida jälgitakse märkide järgi. On tiivad ja noodapära välja tõmmatud, tühjendatakse pära kammelaist, samuti ka teistest kaladest, mis noota jäänud, - kammilanoodal on võrdlemisi suured silmad, seepärast saadakse peamiselt suurikalu: vimmu, ahvenaid, siigu jt. Kalad võetakse noodast enamasti välja kätega, kasutamata aami.

Sagedamini tehakse samas kohas veel uus loom endisel viisil, aga teisele poole, kusjuures ankur jääb ikka samale kohale. Mõnikord tehakse ankru ümberringi 3 - 4 looma, kuid tuustid ja köied lastakse ikka teisele kohale.

Kammilanoodal käiakse vaid suvel madalas vees, kui kammelaad peidavad end merepõhjal pealmise liivakihi alla. Pranglis käiakse kammilanoodal peamiselt. Mõlgi all, sest seal on liivane põhi ja meri kivideta

Kammilanoodal käivad enamasti naised või ka vanemad mehed, kes ei suuda enam hästi päris meripaadiga püüs käia.

Hauinoot.

Haugi püütakse enamasti ranna lähedalt merest. Haugide püüdmiseks on sagedasti auinuot, mis on väikesem kui suur kalanoot ja sellekäsitamine on ka teistsugune. Ka siin on pära, tiivad, köied.

Hauinoot pannakse valmis paati järjekorras: ühe poole köied, tiib, pära, teisepoole tiib ja köis. Peal oleva noodapoole köis kinnitatakse rannas ankruga vähe eemal maapinda. Nüüd sõidetakse paadiga merele ja lastakse sisse järjekorras: esiteks ankruga kinnitatud poole köis, tiivad ja pära, siis teisepoole tiivad ja köis. On pära sisse lastud, sõutakse teisepoole tiivaga teises suunas tõmbi nurga alla randa tagasi, piirates nii sisse teatud mere osa. Rannalt hakatakse köitest noota välja tõmbama, kusjuures noodavedajad lähenevad vedades ka üksteisele. On nooda tiivad juba ranna lähedal, lähevad vedajad ühele kohale ja tõmbavad nooda pikkamööda välja kuivale. Pära kooritakse ja võetakse siis kalad välja.

Peale haugide saadakse siin ka teisi suuri kalu. Mõnikord tehakse sama läheduses ka mitu luomust.

Hauinooda vedamine nõuab suuremat inimeste hulka, sest käsitsi nooda vedamine nõuab suurt jõudu. Vahest kasutatakse ka vinnamist, kui inimesi on vähe kätte saadaval.

Olgu veel tähendatud, et mõnikord osteti kasutatud noote kas oma saarest või ka mujalt rannast, sest vahest oli kelgi vaja osta näit. suurem noot ning vana noot müüdi siis sellele, kes seda tarvitas. Kuid ühes noodaga taheti saada ka kala õnnegi. Selleks pandi leiba ja soola sutsuki alla, kas paberisse või ka mõne kaltsu sisse, - see pidi siis kala õnne ühes noodaga edasi andma. Harilikult pandi leiba üige väikene tükk /Kalle Puuström/.

Rüsad.

Rüsa on Harjumaa randadesse tunginud võrdlemisi hilja, peamiselt möödunud sajandi viimasel veerandil. Nime järgi otsustades on rüsa tulnud meie randadesse Soomest ja seda kinnitavad ka rahva mälestused.

Rüsa on alatasa-ahenev kotjas püügiriist, mille keha on kootud tugevast jämedast niidist, samuti nagu kootakse võrkugi. Rüsa valmistatakse enamasti kodus, aga vahest ostetakse see ka mujalt. Rüsakeha hoiavad lahti ümmarguseks painutatud vitsad ehk verud. Ees on luok tugevast lookjalt painutatud vitsast. Looga ja alusvitsa vahel on suutme ja selle taga kaks pikka nielu, kusjuures esimest neelu hoiavad 4 nielupaela, tagumist 2 paela. Rüsasopp seotakse kinni perarihmaga. Ka seotakse rüsapära vaia külge pärarihma abil; vai surutakse tugevasti mere põhja kinni. Vaial on otsas sagedasti mingi märk, millest omanik tunneb oma rüsa.

Vanemal rüsal oli kahel pool küljel lühikesed tiivad, umbes 5 sülda pikad, mis kinnitatakse mere põhja tiivatikkude abil. Keskelt läheb rüsast ette poole, s.o. ranna poole veel kolmas pikk tiib. Kõigil tiibadel on peal pullud ja all kivid nagu võrgul. Kalad tulevad keskmise tiiva vastu ja lähevad sealt edasi rüsa poole tiibade vahele ja sealt rüsasse neeludest läbi, ega oska sealt enam välja tulla. Kalad lastakse välja rüsapärast, kusjuures avatakse pärarihm.

Rüsasid oli mitmesuguses suuruses ja nendega püüti varemalt suuri kalu: hauge, ahvenaid, särgi, siigu, vimbu, lõhesid jt. Need soolati sisse ja viidi siis soolatult maale, kus neid vahetati vilja vastu.

Uuemad rüsad on tublisti suuremad. Üldiselt on nende ehitus nagu eelmisel, kuid külgmised tiivad ei ole nüüd enam sirgelt, vaid neid keeratakse rüsa suudme ette ringina, väline ots sisse poole. Seda ringis olevat osa nimetatakse karjaaiaks /Kaberneemes ka: ketsud/. Karjaaia paremus seisab selles, et kalad ei läheks sirget tiiba mööda tagasi, vaid nad lähevad suudme ja neelude kaudu rüsasse.

Praegu püütakse rüsadega peamiselt kuduajal räimi. Selleks viiak-

se rüsad madalatele 1/. Vahest on rüsa läinud nii suurel määral täis kalu, et seda ei suuda tõsta paati. Siis on torgitud rüsa katki ning osa kalu lasti merde, kus nad hukkusid kasutalt. Ei mahu ühe rüsaga püütud kalad kaasas olevasse paati, siis kutsutakse appi mõni abipaat.

1/ Prangli lähedal on järgmised madalad, kus käiakse kuduajal kalal: Ulgumadal, Ottimadal, Vahemadal, Keri kagusäär ja loetsäär, Aksi säär.

Rüsad seisavad enamasti kauemat aega ühtjoont meres ning tuuakse siis välja, kui kalapüük lõppenud. Kaldal kuivatatakse rüsasid rannaliival. Tiivad on enamasti laotatult maapinnal, rüsapära tõmmatakse vahest kõrgemale posti otsa. Kui rüsa on kustki rebenenud, siis parandatakse see kohal.

Kuivad rüsad lükatakse tavaliselt võrude järgi kokku ja viiakse rünnamajasse või verkunisse, samuti ka rüsa tiivad. Aega olles parandatakse rüsas ja tiibades kõik augud, et uuele rüsapüügile minnes oleks rüsa täiesti korras.

Tiivatikud ja vaiad jäävad harilikult kauemaks ajaks merde, kuid sügisel kistakse need merest välja ja pannakse erilistesse rüsavaiamnikutesse. Rüsavaiade pikkus oleneb enamasti mere sügavusest. Harjumaa rannikul on peamiselt lühikesed vaiad.

Auirüsa. Hauge püütakse ka rüsadega, kuid hauirüsad on enamasti väikesed ja ühe neeluga. Muidu on need täiesti teiste rüsadega sarnased. Sagedamini püütakse rüsadega hauge Ees- ja Tagalahes, kus rüsad pannakse karide vahele, eriti seal, kus on juomakohti.

Angerarüsad. Sajandite vahetusel püüti angerjaid rüsadega. Angerarüsad olid väikesed, aga pika kerega. Angerja püüdmise kohaks oli Eeslaht ja selle läheduses olevad Tagalahe osad. Angerjarüsadega püüdsid sagedamini noored poisid ja teenisid omale taskuraha. Praegu enam angerjarüsasid ei kasutata, vaid angerjaid püütakse õngedega.

Luherüsa. Lõherüsasid ei ole Pranglis palju kasutatud, sest lõhesid on siin vähe. Lõhesid on püütud Kuhineeme lõukas, Tagalahes, Seinakari ümbruses ja mujal karide vahel. Lõhesid on saadud kätte vahest ka tiluvõrkudega.

Põhjaõnged.

Põhjaõnged on võrdlemisi uus püügiriist, sest need tulid üldisemalt kasutamisele vast käesoleva sajandi esimestel kümnetel. Nendega püütakse peamiselt turski, aga ka teisi röövkalu.

Põhjaõngedel on tähtsam osa ongeliin, mis valmistatakse tugevast ongenöörist. Õngeliini külge on seotud ongelipsud, umbes poolteist kuni kaks jalga pikad nöörid, mille otsa pannakse onged. Lipsud on üksteisest ligi pool sülda eemal. Õnged on mitmesuguse suurusega, - turskadel suuremad, angerjatel ja kammelatel vähemad.

Põhjaõngele minnes tuleb enne läbi viia ettevalmistused. Tähtsamad on õngede süötamine, s.o. õngedele söödete otsa panemine. Söödeteks on enamasti räime või ka kilutükid, umbes toll pikad; vahest kasutatakse ka salakaid, s.o. viidikaid, kui neid on olemas. Õnged korraldatakse kerge kasti sisse. Alguses oli kasti serva saetud sügavad õnarad, millesse pardi järgimööda õngelipsud, sööde väljapoole. Nüüd on see viis juba ammu maha jäetud ning söödetud õnged pannakse korralikult üksteise peale, kasti sisse aga samas järjekorras õngeliin. Merele minnes võetakse õngekast kaenlasse ja viiakse nii paati.

Õngeliinil on peal vahest ka väikesed pullud, sagedamini palbiedast, s.o. musta papli koorest. Need hoiavad õnged tarvilikul kõrgusel ega lase liini lamada otse põhjal. Kohati on ka liini küljes mõni väike kivi.

Merel lastakse õnged põhja, sest tursad liiguvad põhjal ja otsivad siit peamiselt toitu. Esitake visatakse sisse kupp, siis poru või ka väike ankur. Kui ankur on juba põhjas /õnged lastakse vahest 20 - 25 sülla sügavusse/, lastakse liin söödetega, kus juures üks mees sõuab paati, teine loobib õngi ettevaatlikult sisse. On kõik õngeliin sisselastud, visatakse lõpus jälle kupp ja poru.

Õnged seisavad sees kogu öö, hommikul kistakse need välja, alates kupust ja ankrust. Saak on mitmesugune, olenedes sellest, kuidas tursk liigub ja võtab. Vahest saadakse õige suuri turski. Prangli saare ümbrusest on püütud kuni 10 kg raskuseid turski. Parimad tursapüügi

kohad on läänes Prangli ja Äigna vahel, umbes 7 km Pranglist, samuti ka umbes 15 km Pranglist põhja poole.

Kuid alati ei võetagi õngeliini täiesti välja, vaid tõstetakse kupu abil õngeliin vee pinnale ja vaadatakse saaki siis kogu liini pikkusel. Üks vaatab siis õngi, teine sõuab vastavalt paati. On õngedel otsas turski, võetakse need ära, visatakse paati ja lastakse õngeliin kohe jälle tagasi merde. Sellist õngede vaatamist ja saagi eemaldamist nimetatakse vitjamiseks. Eriti vitjatakse õngi vaiksel ilmal ja kui sööted on veel värsked. Kui aga sööted on juba ligunenud, neid tursadki enam ei taha ega võta, võetakse õngeliin välja, kuivatatakse, korraldatakse, pannakse uued sööted ja viiakse siis jälle merde. Värskeid sööteid võtavad tursad paremini.

Tursaõngel käiakse ka talvel jää all. Augud raiutakse jäässe, naga võrkudega jää all kala püüdes, aga põhjaõngede peaauk on tublisti väikesem. Kuid uiduauke on palju rohkem, sest õngeliin on palju pikem kui võrgurivi. Et vaba nöör ei külmetaks jää külge, lastakse ta seista lõdvalt kaares.

Jää all turski püüdes söödetakse õnged kas jääl peaaugu lähedal, kui on ilm soem või sula; pakasega viiakse aga õngeliin koju ja söödetakse siin soojas.

Põhjaõngi kuivatatakse erilisel ongepuul. See on umbes 5 - 6-jalapikune õhukese servaga puu, mille peal on tugev vibu. Õngepuu pandi kuhugi seinale naelte otsa, enamasti kahele naelale, ja siis lükitakse õnged konksudega õngepuu servale, kuna lipsud ja liin ripuvad allapoole. Õngepuuga on kerge õngi viia ühest kohast teise. Varemalt kuivatati õngi ka nööril, mis oli kinnitatud kuhugi hoone välisele seinale, kusjuures õngekonksud riputati nöörile. Seda kuivatamisviisi kasutatakse ka praegugi, kuid seinale riputatud nööri õngedega ei saa kanda enam teise kohta.

Turski on tuntud saares juba ammust ajast ja neid saadi enamasti noodal käies, aga ikka väiksemaid. Kuid põhjaõngedega püüdes on saadud palju suuremaid turski, mida varemalt üldse ei arvatud meil Soome lahes esinevat.

Tursaõngel käiakse kõige sagedamini kevadel ja sügisel, aga ka muul aastaaegadel püütakse neid aega olles.

Turska saareinimesed eriti meelsasti oma toiduna ei kasuta, sest sellest ei peata kuigi suurt lugu. Püütud tursad turustatakse peamiselt värskena Tallinnas.

Ael käimine.

Sügise poole pimedatel öödel käidi Ees- ja Tagalahes ahingaga kala püüdmas. Seda nimetati ael käimiseks. Ael käidi enamasti kahekesi väikese julla või aabjaga. Üks kalur oli ahingaga taga päras, teine istus keulas ja sõudis või hoobas, kuidas oli tarvis.

Aabja päras oli üle paadi põigiti aepuu, mis kinnitatud parraspuude külge aekonksudega. Aepuule oli kinnitatud ühel küljel väljaspool pärast ae-ang, millele oli pandud harude vahele tõrvakaid ja hästi kuivi puid, mis süüdati põlema ja põlesid siis heledalt. Tuli valgustas mere põhja, kus oli näha paigalpüsivaid kalu ahingaga löömiseks. Ja tulid haugid tule valguse peale vee pinnale, kus neid võis ahingaga tabada.

Ael käidi enamasti ikka ilusa vaikse ilmaga, kui lainetus ei takistanud mere põhja vaatamist. Aabja juhiti ranna läheduses, kus meri ei olnud sügav. Raiuti ahingaga peamiselt hauge ja ka angerjaid.

Ahingaga käidi vahel ka talvelgi lääne pool maad kalu püüdmas. Kuid saak ei olnud enamikus kuigi suur ja seepärast eriti sagedasti ael käimisi ei olnud.

Kalapüük põrutusega.

Ees- ja Tagalahes on sügisel noore ja selge jää ajal püütud kala ka nii, et jää all paistva kala kohta on põrutatud kiviga. Kivi põrutuse mõjul on kala uimastunud löögist ja kerkinud vastu jääd küljeli. Siis on kirvega jää katki raiutud ja kala välja võetud. Kuid selline kalapüüdmisviis ei ole andnud kuigi suurt saaki ja seepärast pole seda palju harrastatud. Mõne kala on kätte saanud noored poisid, kuid ka need on varsti sellest tüdinenud.

Käsiõngega jääl.

Mõni kalamees on katsetanud jääl käsiõngega kalu, peamiselt turski püüda. Auk on raiutud piigiga jäässe, õng söötega on lastud august alla ning seda siis käega alatasa liigutatud, et teada, millal kala võtab. Enne on katsutud veel miedupaelga vee sügavust, et siis teaks õnge hoida tarvilikus sügavuses. Kuid käsiõngega kalapüük on olnud väikese saagiga ja sellel pole kuigi sagedasti käidud. Selle asemel on käidud parem põhjaõngel, mille saak olnud alati suurem.

-- o --

Kõige uuemad kalapüüdmiseviisid - kakuam ja bottengarn ei ole veel /1950. a./ Pranglisse tunginud. Kalurid seletavad, et neil ei ole nende püügiriistade kohast merd. Katsed, mis on tehtud nende püüstega, ei olevat andnud soovitavaid tulemusi. Kuid arvatavasti tungivad need püügiriistad peagi ka Pranglisse ning nendega harjutakse varstigi, nagu harjuti omal ajal rüsadega, mis olid esiteks samuti uued ja vähe tuntud püügiriistad.

Kalade säilitamisest ja turustamisest.

Pranglis on alati olnud peatööks kalapüük ning karjandus on olnud abitööks. Põllutöö ei ole saarel kunagi olnud mainimisväärne. Seepärast on kalasaak olnud ikka pea sissetuleku-allikaks ning merepüük on pidanud andma inimestele tarvilikku toitu ja ülespidamist.

Varemalt, kui saares olid vaid sõu- ja purjepaadid, ei olnud kalade turustamine nii kerge kui praegu, kus mootoralused ja -paadid käivad peaaegu iga päev saare ja Tallinna vahet. Varemalt soolati kõik püütud kalad silkudeks. Kalade soolamine toimus üldjoontes järgmiselt: Rannas püüstest päästetud kalad pestakse korvis soomustest puhtaks ja lastakse siis norguda. Siis ruogitakse, s.o. eemaldatakse suljud kaladest kas kodus või ka rannas vergumajas, valatakse veega üle ja jäetakse valuma. Esiteks pannakse roogitud kalad riimsuola, osalt seepärast, et eemalduks kaladest kõik veri ja verine vesi, - selle tagajärjel jäävad kalad puhtamaks ja seisavad paremini.

Riimsoolas seisnud kalad soolatakse siis täissoola tündritesse, puolikutesse, vierandites se või teistesse nõudesse. Nõud pestakse hästi puhtaks ja hautatakse vahest ka ära. Esiteks pannakse kahmaluga nõrk kord soola nõu põhja, sellele kord kalu, siis jälle soola ja kalu. Soolamisel rõhutakse kalu kergelt käega alamale, enamasti siis, kui on kaladele soola peale riputatud. Nii talitades soolatakse kogu nõu täis väikese kuhjaga. Täis nõu lastakse paar päeva nii seista ja pannakse siis kaladele peale paraja suurusega puuratas, kants, ja sellele vajutes paraja raskusega, enamasti hästi puhtaks pestud munakivi. Kalad soolduvad ja vajuvad servast vähe allapoole. Nii seisavad kalad kuni nad soolduvad täiesti silkudeks.

Tavaliselt jääb silgu nõu pealt ikka vähe puudu, aga teist korda kalu samale nõule enam peale ei panda. Kui on tarvis panna nõu müügi puhul täiesti täis, võetakse lisa teisest nõust ja täidetakse siis nendega.

Harilikult soolati silku nii, et võeti kaks osa kalu, üks osa

soola. Seda peamiselt suvisteks silkudeks, sest vähese soolaga silgud lähevad hapuks, - neil tuli juurde hapukas maik ning liha lõi lahti selgroo küljest. Hapu silk on aga söögiks kõlbmatu. Talvel soolati ka kergema soolaga, - kolm osa kalu ja üks osa soola. Tavaliselt räputati kalad nõudesse segamini nagu nad kätest langesid, kuna nõudesse ladumise viisi ei tuntud ega tarvitatud. Kalakihi paksus ja soola riputamise oskus olenes soolaja isiklikust tahtest ja tundest, see pärast olid silgud ka mitmesuguse headusega. Maitseaineid soolamisel palju ei tarvitatud, kuid eri tellimise peale võis saada ka piprasilku, kus soolale on juurde lisatud ka peeneks taotud musta pipart. Enamasti valmistati just piprakilu, aga räimedele pipart ei raisatud.

Soolatud silgud viidi müümiseks kas maale või Tallinna. Maal müütamiseks viidi silgud paadiga peamiselt kas Kosteranda või Jõesuusse, palgati seal tuttavalt taluperemehelt hobune vankriga ning käidi maas silku müütamas või vahetamas vilja vastu. Harilikult oli vahetamise taks: tünder silku ja kaks tündrit vilja, peamiselt rukist. Vili viidi hobusega rannakülasse ja sealt paadiga saarde koju.

Kuid sagedamini viidi silgud Tallinnasse müügile. Paatide seisukohaks oli seal Kalarand. Seal seisti nii kaua, kui kõik silgud olid müüdud. Paadile tehti purjest telk peale ning selle all magati. Toidupoolis viidi enamasti saarest kaasa, kuid seda osteti ka linnastki. Kalarannas olid kõrtsid, sealt sai osta süüa ning seal käisid mehed juttu ajamas ja napsutamas. Ka olid Kalarannas saiaputkad, kus keedeti kalasuppi, peamiselt turskasuppi, mida võis osta, 3 või 5 kopikat taldreku täis. Samuti sai sealt suslat, teed, saia ja muudki söögikraami. Nälga karta ei olnud, kui aga raha oli, ja seal võis süüa sedagi, mida saares ei saanud.

Kalarannas tõmmati paadid enamasti kaldale ning need pandi seal enamasti samuti kohe, nagu kodus rannalgi. Harilikult oli Kalarannas palju meremuda ja -sodi ning sellest oli raske paati läbi juhtida. Siis olid sagedasti paadi vedamisel abiks pätjalad, kes elasidki Kalarannas paatide all. Oma abi eest said nad vastu silku ja kalu, va-

best ka mõned kopikad rahagi. Enamasti olid ka pätid kalameeste vastu ausad ja palju ei tulnud ette vargusi või petmisi.

Kalaranda tulid maamehed viljaga, et seda vahetada silkude vastu. See oli omamoodi silgulaat. Harilikult toimus silkude vedu saarelt linna suuremal mõõdul kaks korda aastas, - jaanipäeva ümber ja sügisel mihklipäeva paiku. Aga ka muulgi ajal toodi silku müümiseks ning maamehed käisid Kalarannast silku otsimas. Kevadel ja ~~sügisse~~ jaanipäeva ümber usaldati maameestele silku võlgagi ja sügisel toodi siis kokkulepitud vili teatud päevaks Kalaranda. Petmist palju ette ei tulnud ning mõlemad pooled täitsid oma lepingu. Kuid mõnikord on esinenud ka t[illegible]samisi /vt. alamal/. Samuti viidi silku suuremal määral ka Jõesuhu ja sealgi käisid maamehed vahest silku otsimas. Sügisel toodi peale vilja ka köögivilja vahetamiseks, nagu kapsaid, kaalikaid ja teisi.

Vahetatud vili või ka jahud viidi saarde. Vili jahvatati saarel, sest seal oli varemalt kolm veskit: Tüübe veski Kelnasi neemel, Tiislari veski samanimelise talu juures, ja Madikse-Jüri veski Länneotsa külas kabeli lähedal mäel. Kõige peenemat jahu tegi Tüübe veski, teised jahvatasid vaid jämedat jahu. Tangu saares ei tehtud.

Õige vanal ajal on Pranglis vili jahvatatud käsikivil leivajahuks ja käsikivi olnud siis peaaegu igas talus. Prangli käsikivi seisis ühes kambri nurgas ja oli erilises laudadest tehtud kastis, mis asetatud jalgadele. Alumine kivi oli kesk kasti ja seisis paigal, ülemist aeti ringi. Ülemise kivi keskel on ümmargune auk, silmauk. Selle (kivi) alumisele küljele on kahele poole serva raiutud erilised õnarad, millesse pannakse tugeva raudlati otsad. See raudlatt on põigiti augu kohal. Raudlati keskkoht toetud terasest kangi ülemisele teravale otsale. Seda kangi nimetatakse pilliks. Pilli alumine ots on löödud tugeva puuklotsi sisse, mis toetub käsikivi kasti alla kinnitatud põikpuule. Vastava seadeldisega kergitatakse jahvatamisel selle põikpuu abil ülemist käsikivi kas ülespoole, või lastakse allapoole ja reguleeritakse nii jahude jämedust.

Ülemise käsikivi ümber on eriline puuvõru, kromp, millel on sees

kk või öös, kuhu pistetakse sisse väntpuu alumine ots, kuna selle lumine ots on laes vastavas augus. Väntpuuga aetakse käsikivi ümber. Vili pandi käsikivi silmauku enamasti pühuga. Sealt langevad terad üride vahele eri sooni mööda, jahvatatakse siis peeneks ning jahu langeb kivi ümber olevasse kasti, kust ta võetakse välja kühvliga või võitakse kaltsuga kasti servas oleva augu kaudu kotti.

Käsikivid läksid aegamööda nüriks ja ei teinud enam häid jahu. Siis teritati neid pikkaga, s.o. käsikivi pinnal olevad kaarjad sooned uuti teravapinnilise haamriga sügavamaks. Käsikivi teritamine tahtis oskust ja igaüks ei osanudki käsikivi teritada. Siis kutsuti küsst keegi teine käsikivi teritama, kes seda oskas teha.

Praegu jahvatatakse käsikivil veel vaid õllelinnaseid. Palju käsikive enam järel ei olegi, vaid neid leidub ainult üksikutes taludes näiteks Koistul, kus on veel täiesti töötav käsikivi/.

Silgu soolamisenõud - tündrid, poolikud ja veerandikud toodi kõik lmast. Seal oli vabrik, mis neid valmistas. Varematel aegadel on ohusid toodud ka Soomest. Saares neid palju ei valmistatud. Kappu ja ämne valmistati ka saares kodugi oma inimeste poolt. Kui talvel meri ulmas kinni, siis on käinud vahest ka Aminorma /= Avinurme/ mehed ummõudega saares ja nende käest osteti ka puuriistu.

Olgu veel tähendatud, et varemalt on saaremeestel olnud ka oma silgusepru, kes alati ostnud ühelt ja samalt saaremehelt oma silgud. Selliste sõprade vahel on vahekord muutunud sõbralikumaks ja sagedasti on toodud mõlemalt poolt üht ja teist võõrustuseks ja sõpruse tunnustuseks, ilma et seda oleks arvatud rahalise tasu alla.

Maàmies tüssas.

Kord on üks maàmies tüssand saàremiest. Pranglimies on tuond silgid Tallinna Kalaranda. Maàmies vottand silgud ärä ja luband vastu tuhada jahu. Maàmies oskand juba kirjutada, prangliimies aga mitte. Maàmies luband paberile kirjutada oma aàdressi ja kuha, kust jahu saab tuha. Ta kirjutand ka midagi paberille ja andand siis saàremihele.

Prangli mies mend koju ja näidand kirja teistele. Teised akkaned naerma, sest paberille old kirjudatud: "Jüri on andand, Mihkel on vastu vottand, sellega on asi aetud."

Saaremihel ei ole enam old midagi tiha. Ta ei ole tuld selle päälegi, et maamies voib ka kauba juures pettada.

Iida Noormets.

Atru pipraks.

Kolgamies teind kuiva atru puruks ja pand seda silkujelle pipra asemelle pääle. Nie silgud möend ta maal piprasilkuje pähe maha. Pärast naerand siis ise viel maamiest, et maamies ostas atruga pippardatud silku.

Kalle Puuström.

Pätjalad aitasitte.

Kui ma olin viel nuor, siis oli Kalarannas alati pätjalgu. Siel sai elasittegi. Üöseks lükkasitte nad mone madala paadi ümber ja magasitte siis paadi all.

Meil oli pätjalgujest kasugi. Varem oli Kalarand aina muda täis, sellest ei saand kudagi paadiga läbi. Sielt oli paati raske läbi vedada. Aga siis tulitte pätjalad appi ja vedasitte paadi läbi muda. Selle iest saite nad siis kas kalu vai vahest vähe raha. Silku vottasitte ka ää mielega vastu. Nad tassisitte ka kalakastid paatidest välja. Aga kalakastid ei lmenned kaduma ühtagi. Ma mäletan ainult paari juhtumist, kus kalakast jäi kaduma.

Pätjalad ei hallined, et neid narritti ja saite siis vihaseks. Iord lükkasitte Prangli poisid ommigu vara paadi pätjalguje päält ära ja panitte ise siis jooksu meie juure. Pätjalad tulitte järele, etsisitte poissa taga ja kirusitte, et kas mei olemme teid käined juutumas. Nad olitte vääga kurjad. Aga poissa nad käde ei saaned.

Liisa Sööblum.

Kalade suitsetamine.

Kalade soolamine on vanimaid säilitamisviise ning seda on tehtud alati, kui aga oli soola saada. Aga soola müüdi linnast ikka kalameestele, kuigi seda toodi vahest ka salakaubana Soomestki.

Pärastpoole on hakatud kalu suitsetama. Selleks tehti kalasuitsetamise ahi kuhugi aia äärde või liivakingu servale, osalt maa sisse. See ahi on lihtne laudkast, mille alumine osa on kivist, umbes paar jalga kõrge. Selle kiviosa peale tehäkse siis laudadest neljakandiline kast, mille ülemises osas on valtsid raamide jaoks, sest raamid lükatakse valtsidel ahju. Lagi ahju peal on enamasti hõre, mis laseb suitsu läbi. Kogu ahi on jalga 5 - 6 kõrge. Enamasti on ahjud ühepoolega, kuhu mahub vaid üks raam laiuti, kuid on ka kahepoolega ahjusid, kus kaks ahju on üksteise kõrval ühise lae all. Raame on vahest kolm-neli üksteise kohal parajate vahedega, mis laiemad kui kalade pikkus.

Värsked pestud kalad tuuakse suitsetamise ahju juurde. Siin aetakse kalad ükshaaval vardasse, pistes varras läbi enamasti kalasilmadest, harvemini ka põskedest. Vardad kaladega asetatakse raamidele, millele on peale tehtud parajas kauguses madalad täkked. Kui kogu raam on kalu täis, lükatakse raam suitsetamise ahju vastavatel valtsidel.

Kaladele raamidel tehakse alla tuli, enamasti lehtpuudest. Männipuu on pihkane ja seda ei tarvitata, sest okaspuu annab üldse musta suitsu ja maik ei jää kaladel ka hea. Paremad on lehtpuud, eriti lepapuu. Et tuleks rohkem suitsu, visatakse tulele peale lepa lehti, lehtpuude saepuru, või tehakse märjaks lehtine oks või võetakse vana riht ning raputatakse sellega vett põlevatele puudele peale. Lepp ja teised lehtpuud annavad hea suitsu, mis teeb kaladele ilusa kullakarva värvuse. Mõnikord visatakse puudele peale ka adrut, kuid adrud annavad tumeda suitsu, mis rikub kalade värvuse, kuigi ta ei riku maiku, nagu okaspuu.

On kalad tarvilikult suitsetatud, tõmmatakse raamid kaladega välja

ja kalad laotakse tihedalt üksteise vastu kuhugi nõusse, kõhud ülespoole, sagedamini peerust vakka ning raputatakse igale kalade kihile vähese kergelt soola. Nii seisavad kalad kodus või saadetakse kohe turule. Suitsetatud kalad ei seisa siiski eriti kaua ja seepärast tuleb neid võrdlemisi kiiresti turustada.

Praegu suitsetatakse kalu peamiselt oma jaoks, sest nende müügile saatmisel on raskusi. Varemal ajal suitsetati kalu palju rohkem ning nende turustamine Tallinnas tasus keskmiselt.

Kalade kuivatamine.

Kalu Prānglis tuule käes ei kuivatata, - siin ei ole seda moodi. Minult turski kuivatatakse vahest. Selleks pandi väheldased tursad esiteks riimsoola. Siis nõrutatakse neid vähe, aetakse nöör põskedest läbi, pannakse nöörile iga kala järele sõlm peale, et kalad ei jookse nööris kokku ning riputatakse siis kuivama kuhugi tuule kätte, kuid mitte päikese paistele.

Selliseid kuivatatud turski pandi koorimatuid kartuleid keetes kartulitele peale. Need tegid siis kartulid soolasemaks ja tursad olid head võtta kartulitele kõrvaliseks.

Kalade hoidmine elusalt.

Varemalt käisid ranna- ja saarekülades Sumplaevad, kes ostsid elusaid kalu ja viisid need linnadesse turustamiseks. Siis oli saare kaluritel huvi elusate kalade hoidmiseks. Elusaid kalu, - hauge, ahvenaid, angerjaid jt. hoitakse elusalt sumpides. Sumpi on ranna lähedal umbes 1 - 1,5 m sügavuses vees, kus neid kinnitatakse põhja porudega või ka väikeste ankrutega. Sumbid on enamasti kolmenurksed, külgedel läbilastud aukudega, et vesi võiks läbi käia ja värskenduda. Peal on luuk, millest võetakse kalu välja kas kätega või aamidega.

Vargust sumpidest varemalt ette ei tulnud, kuid viimasel ajal pole sumbid enam võõraste inimeste poolt puutumatud.

Mõnikord viidi elusaid kalu linna ka püttides müügile. Eriti hoiti sumpides angerjaid, kui omal ajal nende püüdmine andis saareinimestele lisa-sissetulekut.

Hülgepüügist.

Kalapüüdmise kõrval on Pranglis kaluritel tähtsamaks kõrvalteenistuseks hülgepüük, mida toimetati peamiselt peale jõuluid kevadepoolsel talvel, kui meri on kinni külmetanud, enamikus märtsi ja aprilli kuul. Hülgepüügi kombed on olnud peaaegu samased niihästi varemalt kui ka praegugi, seepärast käsitatakse siin peamiselt just viimaste kümnete püügitehnikat ja kombeid.

Hülgejahile minnakse enamasti ikka hülgeseltsiga, millesse kuulub ikka kuus, harva ka neli inimest. Hülgeseltsi rühmitumine ja lõplik liitumine toimub tavaliselt iivaknuudil, s.o. kolmekuningapäeva õhtul. Ühialgne rääkimine osalistega oli ikka enamasti juba varem salamisi, sest meeste valikul oli ju mitmesuguseid nõudeid. Peamiseks nõudmiseks oli osavus ja julgus. Iivaknuudil kogunesid kõik hülgeseltsiks ühinenud mehed kuhugi talusse ühe seltsiliikme juurde, kus siis räägiti kokku tööplaan, jaotati osalt ka ülesanded ning tehti kõige lõpuks head liigud hülgeseltsi kinnitamiseks. Võõruspiduks võis seda kinnitamist nimetada, sest selleks praeti liha, keedeti vahest tugevamat toitugi, kohvi igal juhtumil ja selle kõrvale saiagi. Viimast hoiti sagedasti jõulusaiadest, viidi see lakka, pandi tihti isegi puhaste kelnte sisse, et ta ei läheks "allesse", s.o. hallitama. Pooltoopi viina on ikka hülgeseltsi kinnitamiseks ja sagedasti ei puudu ka koduõlutki. Hülgeseltsi pidutsemise kestus on olnud mitmesugune ja olenenb oludest. On olnud iivaknuudi pidusid, mida peeti vaid ühel päeval ühes ainsas talus, aga on seda peetud ka kahel päeval, teisel päeval juba teises talus teise osalise juures. Kõige tavalisem on kolm päeva, kus siis pidu peetakse ka kolmes talus, sest harilikult on ühest talust ikka kaks meest hülgeseltsis, vanem ja noorem meesterahvas. Kuigi vahest võib osavõtjaid olla rohkematest taludest, aga üle kolme päeva iivaknuudi pidu ei peeta. Sest harilikult ollakse ikka neil päevadel auru all ja see väsitab.

Kui meri on kinni külmetanud ning jääolud soodsad, siis hakatakse

tagoma ettevalmistusi hülgejahile minemiseks. Kõige pealt seatakse paat korda. Paadiks võetakse keskmise suurusega meripaat või aabi. Väikesema seltsi juures on selleks eistuk. Mõnikord värvitakse paat kuni veerajani valgeks, aga seda siiski võrdlemisi harva. Paadile kinnitatakse trou alla, s.o. paat tõstetakse anduriga trou peale, lükatakse keula alumise osaga sellekohasesse õnarasse, trouikärssa ning seotakse siis tugevasti vaieriga troui ja keula aukudest läbi pistes trou paadi külge kinni. Samuti kinnitatakse ka pera troui külge tugeva vaieriga. Trou teeb paadi vedamise kergemaks ja ei lase paadi kiili, andurit kuluda. Paadi peale pannakse põigiti kohepuu ning seotakse nõega parda külge kinni. Selle kohepuuga hoitakse paat liikumise juures kohe, s.o. otse, et see ei langeks külje peale; kuid ühtlasi aitavad kohepuumehed ka paati edasi tõugata. Harilikult on kohepuumeesteks kõige tublimad ja hakkajamad mehed, sest üle jäärisu on paadi vedu võrdlemisi tülikas ning ülesalla paadiga liikudes tuleb olla hoolega ametis, et paat ei kalduks küljeli.

Paadi kaarte külge kinnitatakse veduköied, enamasti niimitu, kui on seltsis osavõtjaid, ning ulatatakse välimised otsad üle parda välja. Paadi keula kinnitatud pest on enamasti pikemal vedamisel kasutamata, sest esimesed veduköiemehed juhivad paati.

Jääle ehk jäisse minnes pannakse valmisseatud paadi põhja söögimoon - harilikult terve ümmargune leib, silgud pütiga või muud soolaliha ning enamasti ka kuivatatud või suitsetatud lambareis või isegi seasinki. Toidumoonast on osa ühine, osa aga igal ühel oma isiklik. Ühistatud on enamasti tangud ja kartulid, - neid kogutakse juba kodus ühisesse kotti, tangu enamasti kolm toopi mehe kohta, kartuleid üks korvi täis, mis mõõdetud jaotamiskorviga. Leib, liha, või, suhkur on igal oma. Kui keedetakse suppi, siis paneb igaüks liha oma osa ja märgistab selle siis kas pügalatega, täketega või tikuotstega, et oskab oma osa leida üldisest pajast.

Keetmiseks võetakse kaasa kaks pada, üks suurem, teine väikesem. Suuremasse - see võib olla mõni vana pada lõhedega - tehakse tuli ning sellesse pannakse siis tulijalgadele väikesem pada keedetava toiduga. Nii saab keeta ka paadis, kus suurem pada asetatakse liivale,

ga ka väljas jääl. Vahel pannakse üle paadi parraste puu ja riputatakse mõne konksuga pada tule kohale; või tehakse tuli just kohepuu kõrta.

Puud keetmiseks võetakse kodunt kaasa. Enamasti on need hästi kuivad ja tõrvased, mis hästi põlevad, kodus pikkuselt parajaks saetud. Puid kui kergemat lasti hoitakse keules. Uuemal ajal võetakse keetmiseks kaasa priimus ning selle jaoks õli. Olgu aga tähendatud, et eriti ägedasti keetmisega hülgepüügil ei vaevata ja lepitakse tavaliselt külma toiduga.

Vett keetmiseks sulatakse kas jääst või lumest, - jääst raiutakse ümmisest kihist kuiva jääd lahti, enamasti piigiga ja sulatatakse siis pajas veeks. See vesi on täiesti mage. Merevett ei tarvitata, või vahest äärmise häda puhul. Ka joogivett sulatatakse jääst ja seda juuakse ikka joomakondi abil, sest muidu juues löövad huuled lõhki.

Keula pannakse ka laskeriistad ja laskemoon. Laskeriistadeks on suured jämeda rauaga hülgepüssid ehk rihvlid, mida veetakse jahil olles enamasti tangu peal; rihvlid on hülgenahast tupedes. Laskemoonaks on püssirohtu, mida hoitakse püssirohusarvedes, siis suuri ümmargusi kuule riidest kotis ja tonge plekk-karbis. Tangud pannakse perasse, samuti tarvilik jagu poosakeid ja hülgeraudu peltidega. Riided pannakse keula. Erilisi magamisriideid kaasa ei võeta, sest magatakse harilikult kuidagi paadis, enamasti hülgeste pindadel, mis küllalt pehmed. Tarvilikuks esemeks on ka kompas, mille peab tingimata kaasa võtma, sest vahest, eriti lumetuisuga, on see jääl tarvilikum kui suvel lahtisel veel. Enamasti on kompassid lihtsad, papptorus ja neid valmistatakse kodus ise.

Harilikult veetakse suuremad talveriided, toidumoon ja laskeriistad jääle minnes kodunt paadi juurde kelga peal, vedades seda järele kelgupesti abil. Ka on jääle minejail tang tagajooksul.

Tavaliselt on hülgekütid tegevasti riietatud. Peale harilikkude talveriiete pannakse selga veel lambanahast vest ning üleriieteks suur kasukas. Peas on soe lambanahkne müts, enamasti harilik karvane müts, millel alumine serv 10 - 15 sentimeetri laiuselt on üleskeeratav, villane pool peal. Üleskeeratava osa otsad seotakse tagant paeltega vas-

kuti. Külmaga ja tormiga lastakse serv maha, see kaitseb siis kõrvu
ja kaela, kuna vagumine paeltega pool jääb näo kohale ning võimaldab
vaatamise; randiotsad kaitsevad aga nägu külma eest. Jalanõud on tuge-
vad kalamehesaapad, millesse mahuvad sokid ja kaltsud jalgade ümber.
Pallukaks on enamasti kokkukäänatud luhaheinad või ka õled. Sagedasti
kasutatakse saabaste asemel ka tossusaapaid ehk tossusid. Käte kaitseks
külma eest on paksud omakoetud labakindad, millele tõmmatakse peale
veel nahkkindad. Mõnikord on kaasas ka vedukad. Tavaliselt on edasi
liikumisel üleriided ülearused, need hoitakse paadis, aga öösel maga-
des ja tormiga on kõik riided kasutamisel. Peale tavaliste riiete võe-
takse kaasa ka valged jääsärgid ja -mütsid, mis tõmmatakse peale üle-
rietele, kui püütakse jääväljal läheneda hüljestele - need valged
riided teevad hülgeküti peaaegu nähtamatuks valgel jääl ning hüljes
ei pane vaenijat tähele.

On kõik ettevalmistused tehtud ja paat korras, algab jahiretk.Kõik
paadid asuvad kohale, kohepuu ja veduköied haaratakse. Reis algab. Sel-
le raskus oleneb jääoludest. On jää tasane, liiguvad jääleminejad
kergesti. Kuid tasast jääd on harva. Enamasti on tormide ja tuulte
mõjul jää väga purune ja krunniline ning täis jäävalle ja jäärisu. Ko-
hati on majakõrguseid krunnisid ja nende vahelt tuleb läbi minna kee-
rutl ja loogeti. Ei saa alati otse minna. Üles tõustes krunnidele ja
alla laskuda jälle tasasemale kohale, see nõuab osavust ja jõudu. Eri-
ti rasked on Pranglis jääolud siis, kui puhub idapohja torm. Siis on
mõnes kohas mitmekümne meetri kõrgused jääkrunnid otse põhjal ja nii
tihedalt, et kaladki ei saa vahelt läbi. Siis on rand üle poole kilo-
meetri ulatuses jäärisu täis ning selle vahelt on keeruline läbi poe-
tada. Kohati on lamedaid jäätelisid ja purunenud jääsuppu, mis liigub
jõe all. Kõik need takistavad paadi edasilibisemist tasaselt.

Juba enne jääle minekut käiakse saarel postidel vahtimas kiikariga,
kas ei ole kuskil näha hülgeid. Sagedamini leidub saare läheduses suu-
red halle. Harilikult tulevad hülged jää alt jääreekudesse hingama,sest
hülged vajavad sagedat õhu hingamist ning tulevad siis ka jääle, kus
nad selevad nagu elusad jahukotid. Väikesemad viigarid esinevad kauge-
mal merel. Raudhalle on Prangli ümbruses aga võrdlemisi harva.

Praegu käiakse hülgejahil peamiselt oma saare ümbruses või ka kaugemal, aga ikka jääl järeleveetva paadiga. Varemalt on hülgejahis käidud ka purjepaatidega Tagaidas, s.o. Soomelahe idaosas kuni Krunstadi /Kroonlinna/ laheni. Tagaidas külmetas meri igal aastal rutemini kinni ning siis käidi seal jääl hülgeid püüdmas. Enamasti sõideti sinna suurema purjepaadiga, millel oli eistuk taga. Hülgejahil Tagaidas magati kas holmadel või ka paadis. Suurem purjepaat hoiti sulavees, kuna eistukiga liiguti jääl. Mere järgulise kinnikülmamise puhul taganeti ka lääne poole.

Oma saare ümbruses minnakse paati vedades edasi kümneid kilomeetreid. Vahepeal puhatakse, kus reeke ning püütakse nende lähedusest leida hülgeid, kes on tulnud jääle lesima või ka poegima ja poegi imetama[1]. Kui hülgeselts on jõudnud sobivasse kohta, peatutakse ja minnakse hülgeid otsima. Üks meestest jääb ikka paadi juurde valvesse, sest teadmata on meremehe asi: torm võib jää murda ja paadi eraldada püümeestest või ka tuulispask või tuulekeerutis paadi viia teise kohta, mida on ette ka tulnud. Vahiks ei jäeta mitte just kõige saamatumat püügiseltsilist, sest hädaohu korral peab paadivahil olema otsustamisvõimet, samuti ka jõudugi, sest paadis on ju hülgeküttide kogu elamine ja ilma paadita on hülgekütt täiesti abitu ning oleminegi muutub küsitavaks.

1/ Hüljeste bioloogiat tuntakse Pranglis vähe. Hülgeid on raske kaugemalt eraldada emast isasest, - neid eraldatakse vaid suguorganite järgi, mis on räbilate lähedal.

Hüljes poegib enamasti veebruari lõpul. Ema valmistab tavaliselt pesa jäätükkide vahele või lumehange, kui see on lähedal. Seal on hülgepoeg kaitstud külmade tuulte eest. Ema hülged käivad poegi imetamas jääl. Üldse ei tahtvat hülgepoeg meeleldi minna vette.

Hülgekütid on näinud ka hüljeste paaritamist. Selle juures on emamehe allselili ja isane tema peal, nagu inimestelgi.

Teised püümehed lähevad igaüks oma haara, tarvilik varustus kaasas, s.o. tang, tangul rihvel ja ka valgevari, samuti poosak hülgerauaga. Enamasti minnakse haarale ikka üksi: teine segaks tarvilikku ettevaatust ning siis võib saagi jagamisel tulla tüli.

Jahti peetakse peamiselt hallide peale, sest need on suuremad ja
nad enam tulu. Hallid matkavad, s.o. liiguvad edasi kõhuli jääl
ng see liikumise tee annab teada hüljeste asupaika. Hülgeküttt muutub
ettevaatlikuks ja tähelepanelikuks. On vaja tasa liikuda, eriti siis,
ui on vaikne; mõnikord käiakse isegi "sukkijes", et hülged ei kuuleks
utmise kahinat. Ettevaatus on siin väga tarvilik ja nõuetav voorus.
Kuti tuleb hoida libedal jääl, et maha ei kukuks, sest libedaga ei
e liikumine kerge ning on juhtumeid, kus mees on maha kukkunud hin-
tuks, eriti siis, kui kukutakse selja peale.

Sagedasti on kaks liikumisteed näha, - siis on liikunud vana hall
ja poeg. Harilikult nutab hülgepoiss, kangman, ja see annab hülge asu-
kohagi teada. Mõnikord kostab nutmine otse teiselt poolt krunni. Nüüd
tuleb olla äärmiselt ettevaatlik ja luurata, kus on merihobune varsa-
ga. Olgu siin tähendatud, et hülgeküttt ei armasta jahil olles nimeta-
da isegi mõttes hüljest või hülgepüüngi riista õige nimega, vaid ikka
mudselt: hüljes on merihobune, meriellukas, meremürakas, meriloom,
kristi, pikanurrudega kala, must klimp, jahukott jne., hülgeraud on
eeraud jt. Selle tava pidamisel arvatakse olevat parem õnn looma
[1]
tabamiseks .

1/ Hüljeste kohta teatakse Pranglis vähe rahvaarvamusi ning teateid
eloomulikest mõjutustest tabadena palju ei tunta ega kasutata. Hin-
atakse ainult osavust ja julgust, mis on hülgejahil tähtsamaid oma-
dusi, kindlustades ka suurema saagi. Võib-olla, oli varemalt ka mõnin-
gaid "kunsse" ja tabasid, mis mõjutasid hülgesaaki, aga praegu neid
nam kuigi palju ei tunta. Paarile tavale olen juhtinud kirjeldises
a tähelepanu.

Kui jõutakse hülgele lähedale, siis visatakse poosaki otsa aseta-
tud hülgeraud loomale pähe. Kuid alati ei ole hoop surmav, eriti siis,
ui hülgeraud ei satu pähe. Siis läheb vana hall surma hirmus viha-
seks ja hakkab vastu, püüab ennast kaitsta, isegi hammastega jalast
ihmi haarata. Kui aga kütt juhtub libedal jääl kukkuma, siis tormab
all talle peale ja püüab oma raskusega vastast lömitada, hävitada.

Osavust peab olema kütil hülgerauaga tabades. Hülgeraual on kaks
äge, s.o. kiska, mõlemad tuliteravad, nagu otski. Väed ei ole mitte

kahuti, vaid üks allpool, teine ülemal, üks kitsam, teine laiem - kitsas lõikab, lai hoiab raua hülge sees kinni[1]. Hülgeraua taga on pelt, s.o. nöör, mis enamasti punutud, kolmesäigeline, 2 - 3 sülla pikk. Hülgeraud pannakse poosaki otsa parajasti kergelt, pelt tuleb vaalt vart mööda üle poosakinoka. Hülgeraua visates tõugatakse poosak kiiresti tagasi, et ta tuleks hülgeraua putkest välja. Enamasti visamise poosak kiiresti jääle, kuid kütt peab tugevasti kinni peldist nii kaua, kui hüljes väsib ja sureb. Siis tõmbab ta hülge veest jääle.

1/ Et teravad väed ei lõikaks katki pelti, või ei nürineks teiste asjade vastu, mässitakse talle kandmise ajaks ümber tükike nahka või paljanit.

Õige trehvamise koht hülgel on pealagi. Sinna visates on hülge tabamine kindel. Siis ta enam ei pääse. Läheb aga löök sellest mööda või kuhugi pehmesse kehasse, siis võib kõiki oodata ja alati ei ole saak veel käes. On kõikxxx hallil poeg läheduses, siis selle tapmine pole keeruline - pojad ei tea veel hülgekütti kartagi, ei oska igakord ära põgenedagi, jäävad rahulikult jääle ja neid lüüakse lihtsalt pähe tabides surnuks.

Vähema saagi suudab hülgeküttt üksi jääl järele lohistades paadi juure kaasa viia. Selleks lüüakse hülgeraud harilikult hülge lõuapärast sisse ning peldist vedades viiakse oma järele kohale. Kui aga on suur elukas, siis jäetakse laip jääle ning antakse märku abi vajamise üle. Siegi tuleb appi ja ühisel jõul lohistatakse siis ka looma paadi juurde, kus siis teised kergel sõnul hindavad saaki. Sest see on ju kõikide saak, kuna tava kohaselt saak hülgeseltsis jaotatakse ühetasaselt seltsi liikmete vahel.

Paadi juures tehakse tarvilised korralduse saagi säilitamiseks: kõikidelt saagiks saadud hüljestelt võetakse pinnad maha, kasutades selle juures harilikku pussnuga, ning mahutatakse paati üksteise peale, nahad vastamisi. Liha ja luud-kondid jäetakse maha varestele, kajakatele ja teistele röövlindudele söögiks, osalt just seepärast, et vähemärtuslikku liha ei jaksata kaasas kanda ja hülgeliha ei tarvitata eeleldi toiduks tema vastiku traanimaigu pärast. Vahest võetakse kaasa küll noorte poegade liha, mida kodus soolatakse, siis kuivatatakse

ja selle järele kasutatakse toiduks, sest kuivatatult väheneb traanisisk. Olgu mainitud, et kodu läheduses hülgeid püüdes kasutatakse hülgeliha peaaegu täielikult, ainult kaugel jahil olles jäetakse see maha.

Esimesel päeval on hülgeküttidel veel kombeks arutada, kes surmas esimese hülge, sest vana tava kohaselt on sellel mõningaid eelistusi: ta jääb nagu seltsi peaks ja ta sõnal on kaalu; ta võib jääda soovi järgi paadivalvajaks ning esimese öö saab magada hülgepinna peal, s. o. valastud hülgepinnal, kuna teistel seda sagedasti veel kasutada pole.

Rüsuline jää on enamasti ranna lähedal. Säärte otsas on vahest tõe ilmatu kõrged jäämäed, mõni krunn meetrit 20 kõrge. Krunnide kokkujamine on huvitavamaid nähtusi talviste rannamoodustiste tekkimisel. Vahest kogub krunnivalle kilomeetripikkuseid ja majakõrguseid. Päikesepaistelisel ilmal säravad need ja sätendavad kiirtemängus.

Rannast kaugemal on jääpind enamasti tasasem ja paadi vedamine kergem. Liigutakse ikka kaugemale kodust. Sellistel kohtadel ei ole palju näha hülgeid ning siis on selts kärarikkam: aetakse juttu, tehakse nalja ja mõnikord kostab isegi laul. Leinalaulu just ei laulda ja "laulusanad" on sellised, kuidas seltsi vaated. Kuid mõnikord muiatakse laulu pärast, kui on laulus kohti, mida tavalises elus palju ei tõnelda. Meeleolu püütakse hoida hea. Kui on saaki, siis on ka tuju ikka ülev.

Kui <u>türbitakse</u> paadi vedamisest, jäetakse <u>vaart</u> vähemaks ning puhatakse, istudes jäätelidel. Vahest koguvad kokku ka teised jäämehed ning siis on seltsis segasem, hulgas hubasem. Kuid kokku saades saagist palju ei räägita. Kui keegi peaks küsima saagi suurust, siis seda kuidagi ei mainita, vaid luisatakse igasuguseid uskumata lugusid, selgitatakse, et <u>midagimildist</u> pole saadud ning õigust ei räägita, sest hüge saagi nimetamine viivat saagi õnne. Teiste paati kolama ka ei minda. Aga näod näitavad, kuidas on meeste meeleolu, sest see oleneb suuresti saagist.

Kui ollakse juba vähe hinge tagasi tõmmatud, siis hakatakse varsti ümbrust uurima, palja silmaga või <u>kiikariga</u>, kas pole kuski näha halle või viigareid. Sagedasti tõustakse selleks paadi <u>keulakanale</u>, toe-

des poosakile. Kui on midagi hakkamist, s.o. nähakse viigareid või
alle, tuleb elu jahiseltskonda. Juba õige kaugelt osatakse vahet teha
llega on tegemist: viigar tõstab tihti pead ja vaatab ringi, hall
a palju rahulikum. Seltsis ei tehta peaaegu midagi, vaid armastatak-
e tegutseda üksikult. Keegi hakkajam ja osavam vaanija korraldab tan-
u, paneb sellele peale rihvli ja valgevarju. Esiteks minnakse püsti-
lt, tang tagajooksus. Jõutakse hüljestele lähemale, siis lastakse
ngule kõhuli ja hakatakse valgevarju taga olles pikkamööda loomale
lähenema. On vari kõrgem, võib poolkükakili liugleva puu peal edasi
nihutada. Harilikult aga toetatakse vasakupoolse kehaga tangule ning
lükatakse vabaoleva parema jalaga tangu edasi. Sagedasti on veel saa-
s või tossu peale seotud raudking, millega lükatakse tangu edasi,
mt raudkingas olev teravik tungib jäässe ja ei lase jalga libiseda
ning võimaldab anda temale suuremat hoogu libisemiseks.

Edasi liuglemisel peab olema õige tasa. Vaikse ilmaga kostab tangu
hiin ja jalakrabin erksa hülgeni ning see võib kaduda enne laskekau-
gsele jõudmist. Hüljes tõstab siis juba tihti pead ja vaatab läheneja
poole. Kuid valgevari ei lase teda lähenejat märgata. Ka on vaanija
enamasti veel valges riides, jääsärgis, mis sulab kokku ümbrusega
ning hülgel on raske hädaohtu tähele panna. Ta rahuneb ning ei tõsta
enam nii sagedasti pead.

Laskekauguseks peetakse umbes 100 sammu eemalolekut, kuid tavali-
selt püütakse jõuda lähemale, sest siis on tabamine kindlam. Kuid sel-
les kauguses on hüljes ka väga erk. On jõutud soovitavasse kaugusesse,
siis on ka viimane aeg laskmiseks, kui ei soovita hülge sulpsamist
veekogusse, s.o. jääauku. Kütt seab rihvli otsa varjuaugust läbi, mää-
rab veel üle valgevarju serva laskekaugust, sihib ja kostab pauk. Har-
va laseb hülgekütt mööda. Enamasti sihitakse hülgele otse pähe, sest
siis tapab kuul silmapilkselt. Pehmesse lihasse kuuli saates ei sure
mask kohe ning kaob jää alla, kui kütt ei jõua enne poosakiga kohale
ning ei tee sellega hülgele lõpu. Mõnikord jõuab aga surmani haavatud
hüljes laskuda ikkagi jääreeku. Ta ei ole enam võimeline ujuma kauge-
le, vaid tõuseb jäälakke. Siis on tegu tema kättesaamisega - auku tu-
leb suuremaks raiuda või teha koguni uus auk saagi kättesaamiseks.

Mõnikord lüüakse hülgele hülgeraud seejuures sisse lähemasse kohta, kuid see rikub nahka.

On laskmiseks viigar pojaga, siis surmatakse esiteks ema, siis poeg, sest poeg on enamasti ikka veel kogenemata ega tea aimata hädaohtu ning teda on kerge tabada. Saak lohistatakse oma järel paadi juurde, turvitades selleks hülgeraua nööri abi, mässides seda sobiva koha ümber, näiteks kaela või räbilate ümber.

Paadi juures "tehakse nüüd hülge nööbid lahti", s.o. lõigatakse hülge nahk läbi ja purustatakse välja sisikond. Siis lõigatakse pinnad nahka.

On seisupaigas kõik säilitamistööd tehtud, minnakse edasi. Kui juhtub tuul olema päraline, tõmmatakse paadil väike puri üles ning see vähendab meeste vaeva vedamisel. Vaiksel ja muu tuulega tuleb jäämeestel paati omal jõul edasi vedada.

Õhtul pimedikus hakatakse otsima sobivat kohta ööbimiseks. Kui tegutsetakse oma saare läheduses, Keri ümbruses, siis ööbitakse ka Keri peal, kus magatakse majakameeste juures toapõrandal oma kasukatel ja soojeriietel. Kui aga ollakse kaugemal merel, tuleb ööbida väljas. Ööbimiskohaks valitakse koht, kus jää on mitmekordseks krässinud, et häkilise murdmise või ülestikku ajamise tagajärjel puhkajad ei satuks jäärumni sisse või paat ei saaks purustatud.

Paat korraldatakse, seatakse jäätükkidega tarvilikult kohe. Selle järele süüakse. Varemalt loeti isegi kellegi poolt söögipalve, samuti ka peale sööki, millele lisati juurde: "Aitäh loojale onneliku ülgesaagi iest!" Peale sööki minnakse puhkama. On paat küllalt suur, katsuvad kõik kuidagi mahutuda paati. Ei jatku ruumi kõigile, magatakse ka jääl paadi varjus, kusjuures laotatakse alla kasukas, riide pool vastu jääd. Peale võetakse mõni teine riie ja siis magatakse täiesti riidis.

Hommikune ülestõusmine ei ole alati kõige lõbusam. Kiire liikumisega, kätte kokkulöömisega keha ümber tehakse sooja ja varsti on vajalik soojus kehas. Mõnikord keedetakse hommikul teed kaasavõetud katlas. Palav tee virgutab kohmetanud liikmeid. Kuid varsti liigutakse jälle edasi. Sagedasti ööbivad mitu seltsi ühes koos ja lähevad hom-

kul alguses kambana edasigi, sest ühes-koos on parem, kergem ja hu-
tavamgi pantsida. Jäämehed on aga liikumisel erksad ja kui on tar-
is, peatutakse ning kütitakse hülgeid.

Aga alati ei ole jäis olles ilus ilm. Vahest tõuseb torm, mis mü-
seb, sahiseb ja keerutab vastu paati lumekübemeid ning tuul tungib
i kasukatestki läbi. Sagedasti paneb maru jää liikuma ning siis pole
kuigi tõtata. Jäälagendik on ju suur ning lagedal merel pole märki,
mille järgi saaks otsustada, et jää liigub. Siin ei aita ka kompaski.
Ainult hülgekütid teavad seda, sest ees ja taga kisub jää kohati lõhki,
ubeneb ja käriseb ning kohati tekib jääse suuri ragusid. Vahel lähe-
ad jäämehed siis paati ja kössitavad selles. Kui aga liikmed juba
iesti kohmetavad, tullakse paadist välja, rüseletakse, jookstakse,
etakse poosaki varrega vägipulka, aga ikka paadi läheduses, sest
ellise ilmaga on paat ainuke kindlam koht igasuguste ootamuste vastu.
agedasti läheb lumetuisk nii paksuks, et ei näe mõne sammu pealegi.
iis püüavad hülgeseltsid olla rohkem üheskoos, et juhtumisel osutada
ni kaaslastele.

Sellisel jääliikumisel satutakse vahel sinna, kuhu ei taheta min-
a. Kui jäävälli on veel küllaltsuur ning servad kaugel, ei tee jääli-
mine muret. Aga jää praguneb, servast löövad lahti suuremad-vähemad
kid, ja siis tuleb hakata liikuma jääservast kaugemale. Ikka sisse-
poole, nii kaugele kui saab. Veetakse paati, saadakse sooja, väsitak-
se ja puhatakse. Otsustatakse liikumise suuna üle, vaadatakse kompas-
i, vaieldakse. Aga midagi peab tegema. Kui aga torm hakkab rohkem
ma lõhkuma, jalgealune jäävälli ikka väheneb, siis kasvab mure ja
llakse valmis silmapilk paati kargama, kui hädaoht on lähedal. Va-
est loobitakse välja püütud saak, et paat oleks kergem ja ruumi roh-
em. Siis kerkib isegi kodu tihedamini silmi ette...

Aga torm raugeb. Mõnikord kestab liikumine mitu päeva ja ei teata,
uhu viimaks satutakse. Jääliikumine väheneb või lõpeb koguni. Kuid
ormi lõppedes ei hakka jäämehed sugugi otsima teed kodu poole, vaid
ülgejaht on jällegi ainuke mõte. Tormiga ei ole hüljestelgi hea olla
ares, vaid sagedamini koguvad nad jääle oma poegadega. Siis on neid
alju üheskoos. Samuti on hülgeid palju poegimiskohtades. Sellistel

[illegible]tidel hoiavad hülged lahti hulga jääreekusid ja sulatavad isegi [illegible]ja hingega ja kraabivad küüntega hingamisaugud jäässe, sest hüljes [illegible]ib jäida vette vaid minutit 5 - 7, siis tuleb ta veepinnale hingama. [illegible]i talvel jää katab mere, siis käivad hülged nende aukude ja reekude [illegible]ulu hingamas, aga ka jäält vette toitu otsimas ja tarbekorral soen[illegible]maski.

Kui hülgeküttid satuvad sellisele hüljeste asukohale, siis kaovad [illegible]nad hülged enamasti merde. Hülgeküttidel on siis esimene töö toppida [illegible]dani jäätükkidega ja kättesaadava lumega kõik augud ja reegud, mille [illegible]kudu jääle jäänud hülged võiksid pääseda jäält merde või ka jää all [illegible]olevad hülged tulla hingama. Üks auk keskel raiutakse suuremaks. Kui [illegible]ge kõik on sündinud, siis algab hüljeste tapmine, mis muutub sagedas[illegible]ti massiliseks. Ei anta armu kellelegi, kõik tapetakse maha. Esiteks [illegible]surmatakse pojad, kes on sagedasti kahvlikusel jääpangal, 4 - 5 poega [illegible]ülgülje vastu, mõned isegi teliae alla peidetult või lumehange val[illegible]mistatud "pesades". Kui pojad surmatud, tuleb järg vanade kätte. Jää[illegible]ul olevad hülged ei saa enam hingata ning suunavad keskel olevale suu[illegible]remale augule. Kuid siin varitsevad kütid, - pistab hüljes nina välja, [illegible]lmdab hülgeraud selle pähe. Ning pääsu ei ole. Teda kistakse varsti [illegible]välja jääle. Kui on palju hülgeid, raiutakse veel teine, kolmas hinga[illegible]misauk ning siis jatkatakse samasugust hävitamist. Ei pääse ka haava[illegible]tud ning kuidagi viisi lahtipääsnud loomad, sest ka nemad vajavad õhku, [illegible]ga augu lähedale ilmudes satuvad ka nemadki vaanijate hülgeraua või [illegible]pootshaagi löögi alla.

Hülgejaht sellisel kohal nõuab eriti suurt ettevaatust. Vanad hül[illegible]ged, eriti hallid on hädaohu korral väga tigedad ja nende hambad pole [illegible]ühe viletsamad kaitsevahendid; ka tormavad nad otse inimese kallale [illegible]ja kui see libiseb, siis materdab ta kütile otse peale ja püüab teda [illegible]tõsiselt kahjutuks oma keha raskusega.

Kui jääauku ilmub tugev loom, siis on vähest tegu hülge kättesaami[illegible]sega. Hülgeraud on kinnitatud viskamisel või löömisel poosaki otsa. [illegible]Kui hülgeraud satub hülge nahast läbi, vabaneb ta vähesel tõmbamisel [illegible]poosaki küljest ning loom jääb hülgeraua külge kinnitatud nööripidi [illegible]otsi kätte. On tarvis jõudu, et hoida kinni surmahirmus rabelevat hül-

st, seni kui see väsib ja laseb ennese tõmmata jääle. Kütt peab ole-
a ettevaatlik, et ei jää jalgupidi nöörilenkidesse ning ei satu taht-
ta jääauku. Hülgekütid teavad kõnelda juhtumitest, kus hüljes on ve-
nud jäämehi auku; isegi teatakse kõnelda sellest, et on leitud sur-
nud hüljes, mees nööripidi järel. See tuleb siis, kui püüdja on enese-
le sidunud käevarre ümber ja loom surmavihas ja -hirmus sai inimese
jõust üle ning vedas selle enese järele jääauku, enne kui sai käe va-
stada nööriringidest. Hülgekütid jälgivad hoolega selle järele, et
hülgerauanöör kuidagi ei mässiks mõne kehaosa ümber.

Hüljeste poegimiskohtades on sagedasti saak rikkalik. Kuid mõnigi
kord läheb haavatud saak ikka kaduma, - loom tõuseb kuski jäälakke,
aga seda ei teata otsida. Nii jääbki loom surnuna merde. Oodatakse
veel küll augu ääres, ehk tuleb vahest haavatu hingama; kuid need läm-
buvad varsti jää all, langevad põhja ning hüljes on hävinenud asjata.

Sagedasti tähistavad selliseid tapakohti hüljeste laipade hunnikud,
nest tapetud hüljestelt võetakse pinnad maha ning liha luukontidega
laotakse hunnikusse - viitaks teistele hülgeküttidele.

Randlased on liikudes väga tähelepanelikud. Teraselt otsitakse mär-
de, mis juhataksid neid saagile lähemale. Vahest kajastub lahtine ve-
ki mõnest suuremast reegust pilvetes. Sellist nähtust nimetatakse
summajuseks ehk summaduseks. Nende lahtiste reekude ümber on ikka hül-
geid. Selliste summajuste ümber jäädakse varitsema telide taha või te-
hakse isegi ette jääst varju. Vaanides peab olema väga tähelepanelik,
sest hülged on samuti ettevaatlikud. Eriti targad on viigarid - need
on enesekaitses targemad kui ükski teine veeloom. Teda võrreldakse
kavaluses rebasega kuival maal. Kui ta jääl sooja päikese paistel ae-
leb, ühe külje pealt teisele keerates /aeledes on viigar ikka küljeli/
vaatab ta iga minut kaela sirgeks ajades, kas pole kuski hädaohtu. Ja
kui ta miski asja aimab liikuvat, siis ei lase ta enam pead maha:
uurib ja uurib, nagu taganeja sõjamees, kas on aega vaenlase eest kõr-
vale põigata.

Kuid sagedasti vaanib, röödleb jäämees kodu lähedal päeva otsa ühe
hülgega. Aetakse tangul, lumivalge vari ees, valged riided seljas, iga
liigutus ette kaalutud. Ning lõpptulemus on ikka - kaval viigar lan-

po veel kavalama küti saagiks. Ja kütt läheb heas meeleolus oma saa-
ja koju.

Hülgejahil ollakse vahest nädalaid. Argipäevadel tehakse peatus-
pikadel pikad haarad hüljeste vaanimiseks. Ja saadakse saaki ka.
Pühapäevadel puhatakse ega minda väljagi, sest pühapäevapüügil pole
õnnistust - selline on rahva arvamine ja usk ning selle tõenduseks
öeldakse mitmeid juhtumeid, mis näitavad sellise arvamise tõde. Pü-
hapäevadel keedetakse hülgelihagi soojatoiduna. Kui on vaiksem ilm,
tehakse jääle kuhugi teli varju tuli mingi pleki peale ja keedetakse
harilikku toitu. Söömiseks istutakse paadipiitadele, mõni vanem mees
loeb kaasavõetud uuest testamendist mõned salmid söögipalveks ning
selle järele algab söömine. Üldse on saarerahvas uskliku kasvatusega
ning pühapäeva esimene pool on puhkamiseks. Õhtupoolne päev on sage-
sti juba tööpäevaks, sest kalastades nõuab seda isegi töökorraldus.

Hülgeküttide pühapäevalõbudest võib mainida võidu märgilaskmist -
lastakse pihusuurusesse märklauda, lastakse puruks ülesvisatud tuba-
karotid ja piibud, lastakse välja ratas paadipiidast. Ikka rihvliga
või kuulipüssiga, mitte haavlipüssiga, sest viimasel ajal on kuuli-
püss mitmel asendanud endise rihvli, mis oli raske ja kohmakas.

Kuid alati pole ilusad ja rahulised päevad jääl hülgepüüs olles.
Keespool kõneldi juba marust, mis paneb liikuma jää. Ei siis teata,
mhu jõutakse, kus pääsetakse kindlale maale. Siis kerkivad kartused
ja kahtlused. Ei siis saa magada, silma kinni lasta. Hülgeküttid lii-
kuvad siis ühest kohast teise vaid tarbekorral, muidu ollakse oota-
val seisukorral. Sest keegi ei tea, kus on julgem. Parem on siis
veeretada kõik mured saatusele. Kuid ollakse siiski agarad, kui miski
oleneb oma kiirest talitamisest. Jääservast aga hoitakse eemale, sest
siin ei ole kindlust. Kuuldub kärinat, praginat, murdumist, lõhki-
miskumist. Tekivad lõhendikud, lahvandused...

Hülgeküttid hingavad kergemini, kui jõutakse kuhugi kindlale maa-
le. Olgu see kasvõi kaugel kodust. On olnud juhtumeid, kus maru on
viinud Prangli hülgeküttid Suursaarde või Tütarsaarele, aga ka Ojamaa-
le ja Rootsi randa. Kuid igalt poolt on viimaks ikka jälle jõutud
koju, oma saarele Pranglisse.

Sagedasti pöörab tuul ja endised lootused jõuda kuivale maale, mõ-
le saarele või mandrile pääsemiseks luhtuvad. Tuleb koostada uued
tegevuskavad, alata paadivedu teises suunas. Tehakse tööd, esiteks, et
paadi sooja kõledas tormis, teiseks, et aidata kaasa pääsemise võima-
lusele. Kuid ettevaatust on vaja, äärmist ettevaatust. Väsimus lähe-
neb vahest otse kiirusega. Ning tarbekorral puhatakse kordamööda. Mu-
relisemaks lähevad meestenäod, kui laine hakkab käima jää alla. Siis
hakkab lahtise mere ummikas jääserva kordkorralt sööma, lahutama, pu-
rustama. Nüüd tuleb servast eemale hoida. Aga siis on karta, et teki-
nud teele ette sulad, s.o. jäässe tekkinud laiemad avandused. Neist
tuleb paadiga üle sõita, kuid alati pole see kerge, eriti tuulega.
Peati sulast välja kiskudes võib trou katkeda, muidki takistusi tulla
ning paat maha jätta, kui on hädaohu korral paate rohkem koos. On hül-
gepüüdjad ainult ühe paadiga, siis tuleb õnnetuse puhul paat kuidagi
purustada ja ikka paadiga edasi minna, sest ilma paadita sellisel
juhtumil jääl liikuda on kindel ots kõikidele. Aga jäädes liikumisel
viivad jääpangad paadi puruks pigistada ja hädaohtu suurendada. Jää
ummahakkamist kardetakse tõsiselt tormiga jääl olles. Puhkamisest
sel ei saa siis juttugi olla, sest on olnud küllaltki juhtumeid, kus
jää kokkuajamine on purustanud paadi sel ajal kui inimesed magasid
sees. Valveta ei või siis olla ööbimiskoht ning üks kütt on ikka
leval kui teised magavad. Sest torm sööb jää, tükk tükilt ja järk-
kult, ajab ülestikku jääpangad ning jalgealune jääväli jääb ikka
ksemaks ja väiksemaks ning servast jääle ajanud telid korjuvad
hti suurtesse hunnikutesse. Ka jääserval muutub jääpudru nii pak-
s, et laine enam ei jõua läbi lüüa. See annab jälle lootusi...

Hülgepüüdjad ei tea peaaegu kunagi, millal nad jõuavad tagasi
oju. Lootused on ju alati head ning tagasi tahetakse tulla parema
agiga, et vaev ei oleks raisatud asjata, et kaotatud aega oleks ik-
a viljakas. Kuid merejääl ei saa aina ise juhtida töökäiku ega saa-
suurust. Tuleb leppida sellega, kuidas asjad kujunevad.
Kuid koju ihaldatakse ikka. Ja kui hakkavad paistma kodusaare hoo-
d, esile kerkib kodusaare rand, metsaviirg, siis läheb kiiremaks

...m, käed haaravad tugevamini kinni kohepuust ja veduköitest. Samm ...heneb ja kiireneb, paat tundub kergemana ja liugleb kiiremini. Jutt- ...jääb vaiksemaks. Ning varsti paistab kodurannal ka liikumist, sest ...siin oodatakse, oodatakse isa, venda, kallimat. Juba mitmel päeval ...ronitud posti otsa vaatama, küll palja silmaga, küll kiikariga.On ...regi kasvanud vahest suuremaks, kui vahepeal on olnud raskeid ilmas- ...tu tingimusi. Aga kui nähakse lähenevat meestesalka paadiga saare ...ole, kui paistavad juba täiesti meeste kogud, siis - siis tõuseb ...u ootajais. Noored poisid ja tütarlapsedki jooksevad püüdmeestele ...ule vastu, perenaised panevad keema toidupajad, kohvikatlad. Ei os- ...a lihtne saaremees avaldada oma tundeid tormiliselt, aga silmad sä- ...vad, otsivad omakseid. Lihtne tervitus, vahest ka käepigistus. Mõned ...ojad sõnad ja varsti on tulijad ja ootajad liitunud ühiseks pereks ...ing varsti käib läbi kõikide külade, nii Kelnasis, Idaotsas, Länne- ...otsas teade, et püümehed on tulnud tagasi. Ja uudiste rääkimiseks on ...ega edaspidi veel küll...

Nii jõudsid hülgeküttid tagasi talvisest püügist. Kuid mitte üksi talvel ei kütita hülgeid. Ka suvelgi püütakse neid, kui on võimalik. Kuid suvine püük ei ole niihästi korraldatud. Hülgeid lastakse ka kividelt, kui nad sügisepoole tulevad veest välja kividele ning lamavad seal tundide viisi. Siis vaanitakse neid kivide tagant ja lastakse püssiga. Ka siis on vaja oskust ja ettevaatuast. Üldine on nõue, et hülgeid tuleb lasta alati alla tuule või põiki tuult, siis ei vii tuul hüljestele inimese lõhna. Pealt tuult hüljestele, eriti viigarile ligi ei saa, sest juba kaugelt märkab ta inimest ja sulpsatab merde. Alt tuule jõuavad osavad luurajad hüljestele nii lähedale, et nad tabavad hüljest ja saavad ta saagiks.

Olgu veel tähendatud, et hüljestele peetakse jahti ka paadiga, sagedamini mootorpaadiga. Viimasel juhul on kaasas väike julla, sest sellega saab kergemini liikuda jäätükkide vahel ning läheneda hüljestele. Enamikus lastakse sellisel juhul hülgeid püssiga. Poegi saab mitte vahest ka laskmata, sest hülgepoeg ei taha noorelt minna meeleldi vette, jäävad seepärast jääle ning nende pikaldase liikumise

rast on neid kerge tappa lihtsalt poosakiga. Nii tapetakse vahest
tmeid hülgepoegi.

Mõnikord läheb hüljes ka võrkudesse ja mässivad end nendesse nii,
et saadakse hüljes elusalt kätte. Aga tavaliselt purustavad hülged
võrgu täiesti puruks ning teevad kaluritele suure kahju. Võrkudest
lgub hüljes kalu omale toiduks ja purustab seega võrgulina. Ka on
sed sattunud rüsadesse, kuid kui nad siit enam ei suuda välja pääse-
da, siis lämbuvad nad, kui ei saa veepinnale tõusta hingama. Kui tul-
lakse parajal ajal rüsa välja tõstma, saadakse hülgeid ka elusalt
kätte[1/].

1/ Allakirjutanu mäletab juhtumit oma noores põlves, kus kaberneemes
mudi rüsast kätte elus hall hüljes. Temale tehti ühes õues mädal
ed ümber ning peeti kauemat aega nii taras. See oli ka esimene kord,
ma nägin elusat hüljest.

Pranglis ei ole hüljeste püüdmiseks kasutatud kunagi hülgevõrku.
a õngega hüljeste püüdmine on tundmata. Samuti ei tarvitata hülge-
õlgil koeri.

Olgu see talvel või suvel, aga pärast hüljeste püüdmist kodu jõu-
des hakatakse saaki korraldama. Pindadelt nülitakse nahk pealt maha
ja pannakse seinale kuivama. Rasv eraldatakse lihast ja pannakse tünd-
ritesse magedalt. Liha soolatakse astjasse. Soolast hülgeliha kuiva-
tatakse sagedasti kerisel, siis on tal parem maitse. Rasv müüakse tük-
kidena enamasti linnas mitmesugustele tehastele määrete ja võiete val-
mistamiseks. Kodus tarvitatakse seda enamasti saapamäärdeks. Vahest
keedetakse sellest ka hülgerasvaseepi.

Hülgenahad pargitakse harilikul viisil /vt. nahaparkimine/. Osa jäe-
takse omale, enamik müüakse linnas. Kodus valmistatakse hülgenahast
saapasäärt, tossusaapaid ja ka pastlaid. Hilisemal ajal on tehtud hül-
genahast ka kasukaid ja kantakse neid karv väljaspoole. Eriti ilusad
mütsukad saadakse noorte viigarite nahkadest, sest nende nahad on rum-
mulised ja ilusa kirjaga. Üldiselt on poegade nahk enamasti kollakas-
valge, vanematel halli-mustekirju. Ostmisel eelistatakse valgeid nah-
ka ning need on kallimad.

Hülgerabilaid ja -käppe eriti laialt ei kasutata. Mõned teevad suu-

matest räbilatest ka lastele pastlaid. Käpad pannakse seebirasva sulka.

Hiljeste siseorganeid ei osata kasutada. Verekäkki ei tunta, samuti ka soolikate kasutamist. Varemalt on hülgemaost valmistatud torupilli, kuid praegused vanimadki inimesed ei ole enam torupilli näinud ega seda ei tunta.

Hülgerasva turustamine.

Kui hülgekütid jõudsid randa, korraldati kõige pealt hülge pinnad - need rulliti kokku ja seoti nööriga kõvasti kinni, sisemine kilega [illegible] väljapoole. Enamasti pandi need rullidena üksteise peale ranna-äärsesse, kus nad seisid turustamiseni.

Hülgerasva turustati peamiselt Tallinnas. Seda ostsid nahaparkalid [illegible]rgitud naha pehmendamiseks ja muuks otstarbeks oma tööstuses. Ka [illegible]teekidesse osteti hülgerasva. Enamasti viidi pinnad rullidena linna. [illegible]ri katsus Järve Pent ise sulatada saares hülgerasva ja siis turusta-[illegible]da seda sulatatult traanina. Selle eest sai ta siis paremat hinda. [illegible]id enamasti ei tahetud hülgerasva kodus sulatada, sest see haiseb [illegible]sulatades tublisti. Ka ei olnud vahendid sulatamiseks küllalt head.

Kui hülgerasva-paat jõudis Kalaranda, tuli esiteks käia kohe nende [illegible]pool, kes harilikult ostsid hülgerasva. Saadi nendega kaubale ja lepi-[illegible]ti hinnaga kokku, tuli ostja poolt saadetud voorimees, hilisemal ajal [illegible]kto sadamasse ja sellele laksiti peale hülgerasva-rullid ning viidi [illegible]kohale. Enamasti saadi rasva eest rahuldavat hinda ja nii tasus hülge-[illegible]pük vaeva. Raha jagati siis seltsist osavõtjate vahel ühetasaselt.

Ka koduses elus tarvitati hülgerasva. Sellest valmistati saapamää-[illegible]ret: sula hülgetraan segati kas tõkatiga, või vahest ka puutõrvagagi [illegible]ja nii saadi hästi vastupidev ja nahka veekindel-hoidev määre.

Suvel määriti hülgerasvaga ka lehmi, sest siis ei tulnud kärbsed ja [illegible]teised putukad loomadele kallale, - hülgerasva paha hais peletas neid [illegible]eemale. Heinaajal määriti hülgerasvaga ka oma jalad sisse, eriti kui [illegible]oli vesine aeg, - siis ei hakanud jala varvastevahed auduma, ega tul-[illegible]nud sääsed jalgade kallale. Pärast pesti jalad rohelise seebiga jälle [illegible]puhtaks. Hülgerasvast palju seepi ei keedetud, sest see seep jättis [illegible]pesule halva lõhna juurde.

Osa hülgerasva turustati ka mandrikülades, kus teda kasutati samu-[illegible]ti saapamäärdeks, osalt ka loomade ravimiks mitme haiguse puhul /Kalle [illegible]Ernström, I. Noormets/.

Lugusid hüljestest.

Kord kukkusin ma ülgejahil mere[1]. Mul oli ülge kaasas, sest olin selle saanud käde. Ühel sula kuhal oli jää viel ~~xxxx~~ küll pääl, aga oli nork[2]. Ma akkasin siiski üle menema, kuid kukkusin sise. Kiskusin ühe troù[3] oma ala, akkasin ambujega[4] ülge räbilatest kinni ja kiskusin mi jää pääle ja ruomasin edasi. Raaspiik[5] oli mul taskus, selle sain aidagi taskust välja ja sellega kiskusin edasi. Riided olid mul vies juba vettined ja oli külm. Toised nägid minu onnedust ja tulid kiiresti appi. Varsti olingi juba kindlal jääl. Paadi juures vottasin ma eik märjad riided seljast ära ja panin kuiva pesu selga. Siis väänanin vie riietest välja, panin selga ja püüdasin saada suoja kärmede liigutustega. Riided kuivasite[6] seljas ja muutusitte[7] painduvaks; kuid sellest ei saand ma oijete nohugi.

Kalle Puuström.

Ülgei on ka kivide päält lastud. Kord menned[8] Madikse eit ja taat Riviotsa kammilavergule[9]. Ülge magand kivel. Taadil olnud kaasas ülgeraud, mille toine ots olnud kinnitatud eistukki[10] keula. Taat viskand ülgeraua ülgesse. Sie ei ole aga sattund ülgele pähe, vaid kihasse. Siis akkand ülge ujuma, temband nüöri sirgeks ja vedand paadi oma järele nii kiireste, et eistuk tahtund umbe juosta[11]. Taat ja eit istuned peras ja olled irmul. Taadil old küll nuga kaasas, tahand ülgeraua nüöri katki leikada, aga ei ole julgend menna keula, et viimaks sie ähebki umbe. Ülge vedand eistuki puole Äigna vahesse, siis kierand ugasi ja tuonud eistuki jälle Riviotsa. Siel surd ta ja eit ja taat läsened randa. Ülge vedaned nad samati randa.

Iida Noormets.

Linnujaht.

Prantlis käidakse linnujahil jullaga, enamasti karidel, aga ka [illegible] maanurkades, kus linnud rohkem peatavad ja läbi käivad. Karide [illegible]ale või ka ranna lähedusse pannakse sagedasti merde vidad, s.o. linnukujud, mis meelitavad linde lähemale. Julla tõmmatakse kuhugi [illegible]ride äärde randa. Nüüd algab vaanimine, kas otse jullast või tehak- [illegible] vaanimiseks kividest, adrudest või liivast paras kõrge linnupüügi- [illegible]ri, kus taga oodatakse linde. Ujuvad linnud vidade juurde või lase- [illegible]d lennust veele parajas laskekauguses, siis laseb kütt. Ja vähe on [illegible]t juhtumeid, kus kütt laseb linnust mööda. Saak tuuakse ära julla- [illegible]s kas kohe, kui ilm on tuuline; ilusa vaikse ilmaga võib oodata, ehk [illegible]b veel teisi juurde lasta. Vahest antakse ka teine pauk linnuparve [illegible]s, kui linnud tõusevad lendu peale püssipaugu kuulmist.

Lindude läbirände, reisimise ajal käidakse ka väikese jullaga või [illegible]otorpaadiga kaugemal merel jahti pidamas, peamiselt aulidele. Sel [illegible]rral on jahiseltskond nii suur, kui palju on soovijaid jahile min- [illegible]. Läbirände ajal oleneb jahisaak sagedasti ilmastikust ja muust tin- [illegible]ustest, näiteks tuultest. Sobiva ilmaga võib lasta mõnikord 10 -15 [illegible]li, vahest isegi palju rohkem, kui linnud esinevad parvedes. Aulide [illegible]lka juhtub ka mõni mustlind, kägardaja või kalatirk.

Mootorpaadiga saab kergesti sinna, kus linnud asuvad ja ujuvad, [illegible]st mootorpaati kardavad linnud palju vähem kui paati, kus aerud ala- [illegible]t liiguvad; mootorpaat liigub täiesti ühtlaselt ning seepärast ei [illegible]ed linnud seda kartagi. Sellisel jahil lastakse linde enamasti vee [illegible]lt, aga sagedamini ikka siis, kui nad veelt tõusevad lentu.

Linnujaht toimub peamiselt ikka rannas või meres veelindudele. Kui- [illegible]al maal jahipidamine ei ole kuigi mainimisväärt, peamiselt just see- [illegible]rast, et ei ole Prangli metsades jahiloomi ega -linde. Jäneseid ei [illegible]le enam mitmel aastal saares olnud; aastat kümmekond tagasi oli neid [illegible]vahest ikka ning siis sai neid vahest lastagi. Ka rebaseid on olnud [illegible]mel aastal, kui meri saare ja mandri vahel on olnud kauemat aega [illegible]ga kattunud. Teisi jahiloomi ei ole. Jahilindusest lastakse koovi- [illegible]jaid ja parte Üllival, kuid neidki on saares jahiajal võrdlemisi

...letri on siin näha olnud aastakümnete jooksul vaid mõni üksik, ...ka põldpüüsid. Jahti peetakse enamasti püssiga ning kasutatakse ...ajamiseks koerigi, kui on jahiloomi. Püüniseid jahiloomade ja ...lindude püüdmiseks ei tunta, ega tarvitata.

...gu veel tähendatud, et ka talvel käidakse jääl lindude jahil väi...ga julladega: kuhugi reeku pannakse sisse kujud, tehakse siis pa...sse lähedusse jääst vari ning jäädakse linde vaanima. Mõnikord ...se ka kunstlikult linnulaulu suuga /vilesid siin ei kasutata/ vas...lt linnuliigile, kelle vidad on välja pandud, - siis tulevad lin...rgemini reeku kujude juurde.

...linnujahi saak süüakse enamasti ise või antakse ka tuttavatele. Va...lt realiseeriti linde ka Tallinnas, kuid praegu on sellega rohkem ...kui tulu. Oma tarvitamiseks soolatakse ka linnud sisse.

Lindude pesitamine.

...lindudest pesitavad Pranglis Ülliva ümbruses jääpardid ja koskled. ...itajaid ja kiivitajaid pesitab Üllival ja Mustakoopal. Kadapikus ...l pesitavad värdid ja pikakaelaga pardid. Aastat 40 - 50 tagasi ...siin pesitanud isegi metshaned ja vaagalinnud, kuid nüüd reisi...mad siit mööda ega peata, - vist põlgavad siinseid jahimehi. Ka ...pool tähendatud linde on siin pesitanud varemalt rohkem.

...Peale nende pesitavad siin veel kajakad, tiirud, rohutüllid ja pal...teisi väikesemaid linde kõigis saarenurkades ja kadapikes. Varese ...on saares tihti, aga viimasel aastatel läsevad neid armutult saa...mitid, et nende abil täita oma kohustusi röövlindude hävitamises.

...Teistest loomadest nimetatagu veel siili, kes esineb üksikutena. ...ti, kärpi, nirki ja oravaid saares ei ela, ega pole neid nähtud. ...madest on vaid rohukonna, kärnkonna õige harva. Ka rästikut pole ...astel aastatel nähtud /Vold. Linholm/.

Jää saare elus.

Jää on saare elus võrdlemisi tähtis tegur. Jää sillutab talvel tere ja võimaldab saarelt pääseda mandrile hobusega, et sealt vedada üht ja teist kraami, mille vedu paadiga on tülikas. Ehituspalgid, ridvad ja lauad püütakse ikka vedada mandrilt saarele talvel jääd mööda. Talvel jää ajal on isegi suuremaid liikumise võimalusi, sest saarelt võib jalagi minna mandrile, kui ei karda 10 - 12 versta, mis tuleb sammuda lagedal jääl. Praegu on tõukekelguga, potkaga kerge seda maad ületada ja talvel jääl liikumisel on potkakelk muutunud väga tarvilikuks liiklemisvahendiks.

Kuid mandrilkäigud jääd mööda pole alati hädaohuta, sest vahest tekivad jäässe laiad raud, praod, millest ei saa kuidagi üle. Siis tuleb kaua otsida ülepääsu kohta. Kuid lumetuisu ja -tormiga ei taha keegi viibida jääl, - siis võib kergesti eksida ja koju pääsemine pole alati kerge.

Samuti hädaohtlik on jää ka sügisepoole, kui hakkab tegema noort jääd. Merele, eriti ranna lähedusse tekib õhuke kord jääd, mis ei kanna ega katke. Sellest näädingist on raske paadiga läbi pääseda, kuigi püütakse löidiga jää katki taguda või vajutada. Kui ollakse jäävangis vaigi ilmaga, ei ole veel hädaoht suur, aga kui on tuult, võib torm ja jäärõhumine ajada jääsuppu paati, selle täita ja siis muutuvad juba paadisolejad tõsiseks, sest alati ei suudeta jääd välja ajada ning selle eest ei ole pääsu. Hea on, kui selline õnnetus juhtub ranna läheduses, kus jää on ikka tugevam ja millel saab ettevaatlikult liikuda rannale...

Kuid jää tekkimisega algab merel ka jääelu: käiakse jää all võrkudega kalastamas, veetakse jäänoota, püütakse jääl hülgeid. Viibitakse nädalate viisi jääl, harjutakse seal raskustega ja ollakse otaval seisukorral, kui jää lööb lahti rannast ja tuul viib neid mugele merele, teadmata, kuhu randa jõutakse ja kas üldse pääsetakegi. Raskusi on mitmesuguseid, aga need kannatatakse, sest meri on saaremehe põld ja jää on ju merel.

Kui hakkavad liikuma kevadel jäät, siis ajab tugev tuul suured kardsi hunnikud rannale. Vahest ajab torm suured jäämäed, jääkrunniranna lähedusse, eriti seal, kus on järsk rand, Mõnikord on jäämäed kuni 10 sülda kõrged. Ja kui jäät hakkavad tormi mõjul liikuma, mis on nende jõud tohutu, - nad purustavad rannal sillad, sadamad, nihutavad kohalt suured rändrahnud ja kivid merest rannale. Saare inimesed teavad näidata mõndagi suurt kivimürakat rannal, mille on rannale toonud jää tormide ajal. Ka ranna lähedusse merde tekivad jää survel uued kivid, mis sunnivad muutma harilikku paadi sõiduteed.

Pranglis ei ole jääliikumine veel mitte nii väga kardetav, sest siin on laug rand ning jää puutub põhja ega tungi mandrile. Kelnasi juures olid sadama kaitseks Kelnasi kari, Kelnasi neem ja ka suured kivid nende ümbruses, need võtsid kinni jääliikumise hoo ning jääkrunnid kuhjusid juba kaugemal rannast. Raskemas seisukorra jääliikumisel on Aksi saar, kus vahest kevadeti ajavad tormid määratu suured jäämäed rannale, kus liikuv jää lõhub sadamasillad ja lautrid. Ja vahel ei pääse tükil ajal paadiga merele harilikust merele minemise kohast.

Kuid siiski ei mäletata, et jäämäed oleksid kahjustanud rannamaju. Neid tehakse ju nii väga ranna lähedusse. Kelnasi sadamas on võrumajad peaaegu randjoonel, aga praegu kaitseb neid tugev raudkivivall muul jääsurve eest ning rannamajad seisavad ikka kindlalt omal kohal.

Olgu tähendatud, et jää pakub lõbugi, eriti noorematele. Sügisel jää tekkimisel käiakse keilimas, peamiselt Eeslahel, kus on alati kiledam jää. Ja kui on parajat tuult, võetakse väike puri selga ja liigutakse keilidel kiiresti, nagu merel paadiga. Aga ka Üllival ja Kõistu Luhaallikul on suuremat pinda keilimiseks. Järvesoole on tehtud sagedasti ka jääpüöra, kus postile asetatud pika ridva otsa kinnitatud kelgul keerutatakse üksteist niisuguse kiirusega, et võtab ridame alt külmaks.

Käsiõngega jääl kala püüda ei armastata. Kuid siiski on Eeslahel vahest raiutud jäässe auk ja sealt katsutud püüda käsiõngega kalu. Aga selline kalasaak on väga mannetu ning saare inimene ei taha istuda jääaugu serval. Aga põhjaõngedel käia jää all, - see on teine asi.

Paadi valmistamine.

Paat on kaluril tähtsamaid varandusi, sest ilma paadita pole tal võimalik ju kala püüdagi. Ning hea paat on kaluril sama tähtis, kui põllumehel hea hobune.

Paadi valmistamisest võtab kalamees ikka enamasti ise osa, vähimalt ehitusmaterjali kokku otsimisega ja kohale toimetamisega. Kõik ei suuda küll omale paati ise valmistada, sest paadi valmistamisel on vaja teatud oskusi ja teadmisigi, kui paadist tuleb hea kalapüügi abivahend. Aga abiks on igaüks oma paadi ehitamisel ikkagi, sest suurem osa paate ehitatakse just oma saarel. Ning paadi külgede kerkimisel nõudeldakse seda sagedasti, arutellakse paadi kujunemist, püütakse mõõdule panna tema häid külgi ja hoida puuduste eest, või kui need takistavad paati tulla, siis neid juba kohe ka kõrvaldada.

Kõige pealt otsitakse metsast paadi pohjapuu. Harilikult on selleks mõni jämedam kuusk, millel tugevad juured hargnevad teatud nurga all juba maa pinnal. Pranglis aga kuuski ei kasva, sellepärast tuleb põhjapuu tuua mandrilt; või leppida männipuust põhjapuuga, kui leitakse saarelt selline puu, millest võib saada sobiva põhjapuu. Leitud ja kojutoodud põhjapuu kooritakse ära ja kuivatatakse. Põhjapuu külge jäänud looduslik tugev juurikas jääb keulapuuks. Paadi põhjapuu otsimisel ongi just see tähtsamaks ülesandeks, et looduslik juurikas sobiks hästi keulapuuks, sest paadi valmistamisel on üldiseks nõudmiseks, et vähimalt keulapuu alumine osa peab olema ikka põhjapuuga ühenduses. Hea on ka kui põhjapuu on kogu paadi pikkuselt üks puu. Nii keulapuud kui ka põhjapuud võib jatkata, kuid seda meeleldi ei tehta.

Põhja- ja keulapuule antakse tahumisega soovitav kuju. Kahele poole põhjapuud raiutakse pohjasulg, millesse pannakse pohjapaari laudade alumine serv. Põhjapaarid valitakse välja parimad lauad teiste hulgast, et nad oleksid ühelaiused ja ühepaksused. Üldse paaritab paadimeister enne paadi alustamist enamasti kõik paadilauad ära, s.o. otsib välja ühesugused lauad, mis kummalegi poole paati hästi sobivad

ja st paadilaudade, seega ka külgede tõusmine oleks ühtlane.

Põhjapuu külge kinnitatakse paadi solkpuu /solgpuu/, mis annab paadile tarvilise kumeruse ning on õieti paadile nagu painutamisvahendiks. Sõlgpuid pannakse ette keula ja taha pärasse just nendesse kohtadesse, kus paadi lauad painduvad kokku otsa poole.

Pärast sõlgpuude kinnitamist pannakse paadipaarid kordamööda kohale, painutades neid sõlgpuudega arvestades, Enne painutamist aurutatakse lauad aurukastis pehmeks, et neid oleks parem painutada ja et lauad paremini taibuksid. Neljakandiline aurukast on valmistatud paksudest laudadest hästi tihedalt ja on ühenduses suure katlaga tooru kaudu pajakaanes. Paadi lauad pannakse sellesse kasti, katlasse pannakse vesi, tehakse tuli pajale alla ja aetakse vesi keema. Et aur ei läheks välja kastist, topitakse kasti välimine ots hästi kinni kaltsude ja nartsudega. Aurus hautatud lauad painduvad nüüd hästi sõlgpuude järele ja paat saab vajaliku kuju. Mujalt, kus on tarvis lauda vähe koolutada, aidatakse seda pihtidega.

Lauad kinnitatakse üksteise külge saamakohtadelt naeltega. Paadinaelad on õhukesed, aga laiad ja suurte peadega. Varemalt valmistati neid kodusepa juures käsitsi hästi sitkest rauast, kuid uuemal ajal valmistasid neid ka tehased ning neid toodi linnast. Lauaservad pannakse umbes tolli laiuselt üksteise peale ja lüüakse siis naeltega üsvasti kinni väljaspoolt, pikki lauasüüd, seest poolt vastatakse naelaotsad korralikult esiteks umbes poole tolli pikkuselt, siis lüüakse ülejäänud naela osa kõik täiesti sisse ja lüüakse uuesti maha, naejuures ennemalt mahalöödud osa taotakse hästi laua sisse, et naela otsad ei jääks kuidagi välja, mis võiksid kiskuda võrku ja ka riideid. Need kohad, kus lauad on üksteise peal ja kinnitatakse naeltega, on saamad.

Harilik verkpaat on põhjapuult otse üles mõõtes 32 - 33 tolli kõrge - kõrgust mõõdetakse keskelt põhjapuult põigiti üle parraste pandud ääre puuni. Kui paat on saanud paraja kõrguse ja kõik paarid on korralikult külge löödud, siis kinnitatakse saamaga paadile kaared. Need on enamasti looduslikult kõverad puuoksad, eelistavamad tammeoksad,

...lepitakse ka männi ja kuuse harudega. Kõik kaared tuleb enne ...sse panemist kirvega tahuda parajaks oma kohale, et nad oleksid ...dadel korralikult paadi järgi. Kaared kinnitatakse paadi külge ...miselt puust pulkadega, kus juures auk puuritakse ikka oherdiga, ...annab ühtlasema augu. Pulgad valmistatakse hästi kuivast puust, ...gedamini kuuseoksast. Alati ei ole kaared terved kogu paadikülje ...tuses, vaid siin jatkatakse neid õige sagedasti. Kaarte valmis ...rmine nõuab tublisti muret ja need otsitakse ja kogutakse juba ...malt kokku. Nende sisse panemine võtab aega ja mõnigi kord tehak... paadi kaaritamise talgud. Uuemal ajal kinnitatakse kaared paadi ...lge ka raudkruvidega.

Kaartel on alumises osas kõigil, aga mõnel ka ülemises osas vas... paadilaudu uoburiaugud, mille läbi jookseb alumises osas vesi ik... madalamale; ülemises osas kasutatakse aga ooburiauke tarbe korral ...ri otste sidumiseks, vahest ka koui kinnitamiseks. On paadil kaa... täiesti sees, pannakse paadile peale parraspüud, tappides mõned ...reotsad parraspuusse. Selle järele korraldatakse keulas keulakana ... päras perakana. Mõlemad kanad on enamasti tugevad, ühest tükist ...ad, peamiselt männitüve alumisest osast, kus tüvi hargneb juureks. ...ed kanad seovad hästi parras- ja keula- ning perapuud. Mõlemate ...nade all on veel väike kapitaoline ruum asjade mahutamiseks, keulas ...ulakapp, päras perakapp.

Kui paadikere on enam-vähem täiesti juba valmis, seatakse ta ka ...est korda. Kõige pealt pannakse sisse piidad, s.o. istepingid. Ta... olisel kalapaadil on kolm piita: keskel keskpiit ehk ka mastipiit, ...ulas lühem keulapiit ja päras perapiit. Piidalauad on enamasti ...hest tükist, tolli 10 laiad. Piidad toetuvad piidapolvedele, mis ...innitatakse kaarte külge. Piidad on tugevasti kinni piidapõlvede ...ljes ja neid ei saa tõsta paigalt. Keskpiida tagumisel serval on ...keskel masti jaoks poolümmargune auk, mille vastas on obaduses liikuv ...arjas mastiklammer - sellega surutakse mast piidas olevasse auku ...a klambri haak pistetakse vastavasse piidas olevasse üösi ehk obadus... Masti alumise otsa jaoks on paadi põhjapuul neljakandiline masti-

hind. Ka keulapiidas on kahepurjega-paadil samasugune seadeldis keu-
lemasti jaoks.

Parraspuudele pannakse veel tolliklombid ehk souklombid parajasse
kohta keskpiida ja keulapiida kõrvale. Iga tolliklombi sisse lapitak-
se kaks tolliauku, millesse mahutatakse alumise otsaga tollid sõudmi-
se jaoks. Enamasti tehakse need tugevast tammepuust.

Nüüd triivitakse veel paat saamakohtadel tublisti tervatakkudega,
mida saadakse enamasti tervaköie harutamisest; vahest triivitakse ka
teibiga või ka mõne vähemaväärtuslike kaltsudega. Triiv topitakse
laudade vahele kas peitliga või ka pussiga, kuid need riistad ei to-
hi olla teravad. Peale triivimist tervatakse kogu paat korralikult
seestpoolt kui ka seestpoolt. Tõrv aetakse kuumaks tervapajas,
mis on asetatud maa sisse kaevatud tulekoldele, kus suits tuleb väl-
ja veidi eemalt torust - selliselt keetes ei lähe tõrv põlema. Peale
tõrvamist kuivab paat veel mõne aja.

Veel ei ole paat täiesti valmis. Põhjale pannakse karningid, et
laks paadis liikudes jalal parem toetada ja paati tunginud vesi ei
teeks jalgu märjaks. Keulapoolsed karningilauad kinnitatakse kergelt
ümadele kinni, pärapoolsetest jäetakse mõned lahti, sest nende alla
kogub ikka paadisse tunginud vesi ning neid pealt ära võttes on ker-
gem siis vett auskariga välja visata. Praegu siiski enam auskarit
palju ei kasutata, vaid paati tulnud vesi pumbatakse välja paadipum-
bega. Et vesi saaks valguda kaarte tagant allapoole, selleks olidki
eriilikud ooburiaugud paadilaudade ja -kaarte vahel. Paadi pärasse
ige kitsamasse osasse põhjapuu kõrvale lastakse oherdiga naa-auk
ja naga-auk, mille kaudu lastakse vesi välja siis, kui paat on tõm-
batud rannale teladele või retlimitele. Naga-auk suletakse merele
minnes naapulgaga, või ka korgiga, millele on ümber keeratud kaltsu.
Selle kaudu valgub paadist välja ka vihmaga paati sadanud vesi.

Ka korraldatakse paadi pärasse tüür - paadi pärapuusse kinnitatak-
se tüüriraud, tüüri sisemisele servale pannakse tüüriüösid, mille abil
tüür lastakse ülevalt tüüriraua ümber. Siis tehakse veidi kõver elmar,

...pistetakse otsapidi tüüri õnarasse. Elmari abil pööratakse tüüri.

Paadi väljaspoole, mõlemale küljele lüüakse enamasti kaks külgvit-... 3. ja 5. saama kohale, mis kaitsevad paadilaudu kulumise eest, ... paat tõmmatakse rannale ja vahest lastakse selle juures teisele ...pikiljele. Paadi põhjapuu alla lüüakse ka trae, põhjapuu laiune ...ev liist, mis kaitseb põhjapuud kulumise eest. Põhjapuu ühes trae-... moodustavad anduri ehk kiili. Ette keulale lüüakse peale keula-... keula kulumise kaitseks. Keulapuust lastakse alumises osas läbi ..., millesse pistetakse vähematel paatidel pest, suurematel paati-... pannakse sellest august läbi paadisäkkel, mille tou või ahelaga, ...ga vinnatakse paat rannale.

Mõnele paadile tehakse parraspuule peale veel varped paadikülje ...rgendamiseks tormi või ka suurema tuule ajal.

Nüüd on paat üldjoontes valmis, aga veel on vaja korraldada pur-... Purjeriie õmmeldakse vastavas suuruses kokku. Puri on enamasti ...eljanurkne, alumisel serval laiem, ülemisel kitsam. Purje riidele ...meldakse purjeneulaga serva purjenöör, purjeliik ning aetakse kahe-... poole sihtrihmad, enamasti iga kanga vahekohta üks paar sihtrihmu, ...millega võib kinni siduda kokkurullitud purje, et see ei langeks ma-... Purjenurkadesse õmmeldakse koussid, et parem oleks purjest läbi ...sta nööri ja et puri ei käriseks tuule pingutamisel. Purje välimi-...es nurgas üleval on peenikesest nöörist valmistatud üös pirkli otsa ...oks, alumises välimises nurgas on tugev nöör, koud ehk suot, mille-... pingutatakse purjet sõites tarvilikul määral. Purje alumises sise-...ises nurgas, vastu masti on purjealts, millega seotakse puri masti ...lge. Ülemises sisemises nurgas on võiköis, - sellega tõmmatakse pu-... üles, kusjuures võiköis jookseb mastirattal. All purje serval on ...mal purjel veel puomirihmad, millega seotakse puri puomi külge, kui ...e on olemas. Purje sisemisel serval vastu masti käib litsliin, mil-...ga puri kinnitatakse masti külge.

Mastil on ülemises osas mastiratas, mille üle jookseb võiköis, na-... juba tähendatud. Alumises osas, sobivas kohas on mastipüör, mille

ülge kinnitatakse võiköis, kui puri on üles tõmmatud. Purjekoud seotakse perapüöra, mis on enamasti paadi parraspuu küljes; vahest on siin selleks ka eriline pulk, mille taha kinnitatakse koud vedusolmega.

Selline on purje seadeldis peamiselt pirkliga purjel. See puri lükatakse lahti pirkliga ehk priistangiga, mille ots on vestetud vähe peenemaks ja pistetakse pirkliüösi; alumine pirkli hargiline ots pannakse mastitroppi ja tõstetakse siis sellega masti mööda parajasse kõrgusesse.

Poomiga puri tõmmatakse sirgu puomivalliga ja seotakse siis puomipüöra. Poomiga purjeid ei ole saares enam kuigi palju.

Mõnel suuremal paadil on keulas veel kliiverpuom kliivri jaoks. Kliiver tõmmatakse lahti kliivrivalliga ja seotakse siis keulamasti pöörasse. Keulamastis on keulapuri, mille ehitus on üldjoontes samane, kui keskmisel purjel, kuid keulapuri on enamasti ikka väikesem.

Igasse paati valmistatakse vähimalt üks paar aerusid, sagedamini aga kaks paari, sest aerud peavad kaasas olema paadis igaks juhuks, olgu edasi viivaks jõuks puri või mootor. Aerud valmistatakse sagedamini kuusepuust, sest sel puul on tüvi sirge tarvilikus pikkuses. Aerupuud tuuakse enamasti ikka mandrilt. Aerul on käepide, mida hoitakse sõudes käes, siis säär ja laba, viimast surutakse sõuatões vette. Aerudega souata, kui töötatakse selg keula poole, ja uovata, kui sõudes selg on pära poole, - hoovates lükatakse aerusid ette poole. Keulapiidal sõuav enamasti ikka üks inimene, keskpiidal aga vahest ka kaks inimest.

Kui paat on täiesti valmis, s.o. tõrvatud, purjed korras, siis viiakse ta, kui ta oli valmistatud kodu õues, vankriga randa, kasutades suurema paadi puhul ka kahte vankrit, mida veavad mitu hobust. Kannas aset atakse paat teladele või retlimitele ja seatakse paadijärgide abil kohe. Siis tehakse sobiva tuule puhul pruovisoit lähemale või kaugemale, kus kaasas on meister, paadiomanik ja veel ka teisigi tuttavaid, kes on aidanud paadi ehitamisele kuidagi kaasa.

Saares valmistatakse paate kahte moodi: saamaga paat ja triiviga

...Eelpool käsiteldud paat on saamaga paat. Triiviga paat läheb ...isest lahku peamiselt selle poolest, et temale pannakse kaared ...ennemalt sisse ning tema laudadel puuduvad saamad, kuna paadi ...i pannakse serviti üksteise vastu hästi tihedalt samal põhimõttel ...gu see on vitsutatud puunõudel. Triiviga paadi lauad on hästi kui- ...d [illegible] ja kui nad vees turbuvad, siis hoiavad lauad tihedalt üks- ...ise vastu. Lõhe kohad tõmmatakse veel ka kitiga tugevasti üle. Kui ...tarvis, kasutatakse ka triivi; enamasti tuuakse selleks linnast ...triivi.

Triiviga paadid ei ole saares kuigi levinud, - need on rohkem ker- ...teks sõitudeks. Suurem enamik paate on ikka saamaga paadid, - nen- ...ga on harjutud merel käima ja neid osatakse ka paremini valmistada ...Nad peavad ka kauemini vastu ning neid osatakse parandada.

Paadimeistri tööriistad on lihtsad. Tähtsamad neist on haamer, tan- ...d, kirves, saag, oherdi, puurid ja vindlad, mõned peitlid. Paadi ...adele kuju andmiseks on painupakud, klambrid.

Aabjate ja eistukkide valmistamine on üldiselt samasugune, kuid ...d on väikesed, need vajavad vähe materjali ja neid valmistavad ena- ...sti kalamehed ise oma jaoks. Aabjal on ka põhjapuu, kuid eistukil ...puudub ning lauad on siin koolutatud vastavalt ja põhi on kiilita. ...l on all kaks tallataolist külgvitsa.

Suuremaid aluseid - jahtisid, jaalasid jt. on saares valmistatud ...ga vähe, sest selleks vajaliku materjali muretsemine on siin tülikas. ...varemalt on saaremeestel olnud suuremaid aluseid, siis osteti need ...sti ikka juba valminult või lasti neid teha mandri randadel.

Mootorpaate valmistatakse ka praegugi veel sagedasti rannatalude ...õuedel,

Olgu veel tähendatud, et Aksi saarel oli varemalt paatide valmista- ...e töökoda, kus valmistati mitmesuguseid paate. Aksis valmistatud ...atidel oli hea kuulsus ja need olid kiire sõiduga.

Meeste käsitööd.

Kanglis ei ole meeste käsitöö kuigi hästi arenenud. Osalt tuleb see [illegible]st, et kalastamine ei lase nagu käsitööd esile tõusta. Õhtul viiakse võrgud merde ja hommikul vara tuuakse välja. Öösine magamine ei ole [illegible]ast ka rahulik. Sagedasti viibitakse ööseti isegi kuski kaugemal [illegible]al, kui kalapüügi koht on nende lähedal, näiteks Keril, Malusil, [illegible]us. Kaladega rannale sõites läheb ka tükike aega enne kui kalad saab [illegible] ja võrgud kuivama. Siis aga tahab keha puhkamist ja ei ole nagu [illegible]mist midagi pidevamat tööd ette võtta. Ja talvel jääl püüdes läheb [illegible] aeg samuti kala püüdmisele. Merelkäijatel ei jää head aega käsitöö [illegible]miseks, kuigi selleks vahest mõned tunnid oleksid vabad. Aga iga [illegible] tahab harjumist ja et harjutamist pole palju, siis võetakse käsi[illegible] vähe ette.

Kuid mõndagi ikka tehakse, peamiselt vanemate inimeste poolt, kes ei [illegible] enam osa kalapüüdmisest. Varemalt on majariistad tehtus saares ja [illegible]damini igas talus peamiselt oma tarbeks. Samuti on kodus valmistatud [illegible] pumnõud. Ka põllutööriistu ja veokeid on tehtud saares, vähimalt [illegible]tab iga omanik neid parandada, kui on tarvis. Samuti on ka jalatseid [illegible]andatud ikka kodus, mõni saapa- ja tossupaar on tehtud kodusel viisil ning kogu pere saapad ja pastlad on alati olnud oma meeste parandada. Aga on ka olnud saares oma kingseppi. Kuid on ka mandrilt toodud [illegible]rele kingseppi paremaid saapaid tegema.

Paate on valmistatud mitme mehe poolt kodusel teel, aga siin on enamasti ikka nõu küsitud kogenenumatelt paadivalmistajatelt. Ja uute paatide tegemisel on täiendatud neid endistel paatide valmistamistel saadud kogemuste kasutamisele võtmisega. Kuid tavalise taglase valmistab iga saaremees ise ning teeb ka kõik tarvilikud paranduses, tõrvab paadi ja pargib võrgud. Aksi saarel tekkis aga otse paatide valmistamise [illegible]žoda, kus valmistati igasuguseid aluseid ja mille paadid, olgu need [illegible]maga või triiviga, olid kuulsad kiire sõidu poolest. Ka valmistati [illegible]sis häid harmooniume kodusel teel.

Tarbekorral rakendavad meeterahvad ka võrkude ja teiste püüniste

...misele. Kuid püüniste rakendamine on peamiselt meeste töö ja sii... naine esile vaid üksikutel kordadel, kuna võrkude ja rüsade pa...damine seisab enamasti ikka nende õlul. Samuti on meeste ülesandeks ...last korraldamine ja parandamine.

Koduseid käsitöid tehakse peamiselt talvel kui merepüük on võrdle... tagasihoidlik just ilmastike olude tagajärjena. Kui algab täielik ...-kalapüük, siis kulub kogu aeg kalastamisele.

Ka sepatööd tehakse saarel. Paadil on üht ja teist rauast valmista..., need tehakse kõik oma saares, kus on igas külas oma korralik sepi..., kuigi sepaks on vastava talu omanik või keegi tema perekonnast. ...malt valmistati ka kõik paadinaelad saares - need peavad olema lai... ja eriti heast rauast, et nad annaksid hästi painduma vastamisel. ...id mööd on vabrikunaelad, mis täidavad samu nõudeid, surunud koduse ...valmistamise koguni kõrvale ning neid valmistatakse vaid hädakor... Saare oma sepad teevad samuti kõik tööd põlluriistade valmistami... ning vankrid ja reed pannakse tarvilikult rausse, s.o. tehakse rau...sel kõik rauatööd.

Samuti rautatakse sügiseti kõik hobused sepikoja juures enam-vähem ...tamisega harjunud inimese poolt.

Sepapada.

Sepapadasid on saarel mõnigi, sest kõik tarvidused sepatöödes [illegible] enamikus lahendada oma saarel. Enamasti töötavad sepapades ka [illegible] saare inimesed, kes olid ja on kas kodus õppinud, või end ka täi[illegible] väljaspool, mõned olnud sepaks kroonuteenistuses jne. Siin [illegible] peamiselt Tüübe talu sepapada.

Tüübe seppapada on teistest hoonetest eemal edelas, tee ja karja[illegible] vahel. Sepapajal on ees lai kahepoolega uks, mida pannakse kin[illegible] haagiga ja keeratakse ka lukku. Sepapada on seest umbes 5 meetrit [illegible] ja 3 m lai. Lage peal ei ole, vaid tema kohal on katus pikuti plan[illegible], mis kinnitatud ruodiritvadele pulkade abil. Siit võib vabalt [illegible] vahelt välja pääseda suits.

Sepapaja paremas nurgas tagumise ja otsmise seina vahel on kividest [illegible] ääs, umbes 2 meetrit pikk ja 1 meeter lai. Ääsi keskel, vastu [illegible] müüri on ääsis lohk, mille kohal põleb tuli ja kuhu on juhitud [illegible] müüri lietsatoru. Ääsi tagumises seinas on auk, mille kaudu lü[illegible] ääsilt välja rauasitt. Ääsil tagumises nurgas on seppasüed, [illegible] kas kivi- või puusöed, ja vastu paremat seina on viekünа, milles[illegible] kastetakse raud või teras kiire jahutamise korral, näiteks karas[illegible]. Samas on ka liivaunnik, millest võetakse raua jootmisel lii[illegible] ja visatakse tulisele rauale, et see hakkaks paremini kokku. Ka on [illegible] serval, tule ja veekünа vahel kättesaadaval mitmesugused pihid, [illegible] ja vähemad, saksid laia mokkadega, kühvel sepasüte viskami[illegible] ääsitulde.

Ääsiedisel on parajas kauguses alasi, mis on kinnitatud tugevale [illegible] alasimmepakkule. Alasipakk on enamasti jämeda männi tüve alumine osa [illegible] see on kaevatud sügavale maa sisse. Alasi kinnitatakse pakule [illegible] tugevate raudpoltide abil, mille pead käivad alasi serva peale.

Alasil on alasimmepäälne, kus peal taotakse rauda, ja alasimmenena, [illegible] ja ümmargune teravik, mille peal painutatakse rauda tarviliselt [illegible] ümarguseks. Tömpi alasiotsa nimetatakse alasimmepinniks, - see on [illegible] järskuste servadega, millel antakse raua järskusel painutamisel [illegible] ja kuju. Ninapoolses osas on alasis auk, mille kohal naelatuosi

...valmistatakse naeltele ja kruvidele päid. Ka pannakse sesse auku ...kuel, kui tahetakse üksi rauda katki raiuda, aga ka muidki peitleid ...setsaamreid, mida on vaja käsitleda raua töötlemisel.

...lasi peal hoitakse sagedamini aamer ~~xxxx~~ käsitamiseks tagumisel; ...peal on ka külmarauapeitel ehk meissel. Enamasti on alasipaku ...mine osa kaetud paksult rauasademetega.

...lasi ees on suuraamer, mida kasutab raua tagumisel sepapoiss, s.o. ...abiline. Harilikult toimub sepal tagumine sepapoisiga kiires ...surka/ taktis: sepp lööb kaks korda käsihaamriga vastu alasit ja ...nda hoobi annab sepapoiss suure haamriga rauale. Sepp aga kee- ...rauda ning seab selle ette löögiks. Vahest taotakse ka kordamisi ...lemisi kiiresti, kusjuures sepp lööb ka haamriga rauale. Selle ...res lööb abiline sinnasamasse kohta, kuhu lööb ette sepp. On tar- ...lõpetada abilisel peale löömist, laseb sepp oma haamri alasile la- ...t. Selliseid juhatusi pidi iga abiline tundma ja neid seletas sepp ...gale abilisele.

...Sepa selja taga seina ääres on vaamn mitmesuguste haamrite, torni- ...ja meislite jaoks. Siin on haamreid ümmarguse raua silimiseks /var- ...setsaamer/, raudlati pikuti pooleks raiumiseks /varrega meissel/, ...silimiseks lamedalt, augulüömise aamer ja teisi vähemaid, millel ...erinime.

...Otse ääres esimeses seinas on erilise aluse külge kinnitatud kruus- ...rid, mille mokkade vahele keeratakse raudasju kruvi abil. Siin lä- ...aknal on kruuleht, millega lõigatakse raudpulgale kruvid. Kru- ...jämedust tellitakse pallidega, mida seatakse soovi järgi kruuleh- ...kugu löömiseks rauda on mitmed tornid, osa neist on varrega ning ...ega hoitakse torn kuuma raua kohal; tornile lüüakase peale haam- ...kruvid mutritele lõigatakse vindilõikamisepuuriga.

...lasi kõrval tulemüüri taga on nahast liets, mida tõmmatakse lietsa- ..., mis on ühendatud lõõtsa alumise osaga lietsanüöri abil.

...Sepapaja seintel ja aknal on mitmesuguseid riistu, mis vajalikud ...töö juures: viilid, juotmispeitlid, rauasaag, vinklavänt, kover- ...ga, mollikirves, vinkel, niimeister, käsiüövel, pikküövel, ärg- ..., raamsaag ja muid kõrvalisi asju, nagu lambarauad, kovasimmed

...lukud, vigadikraapimisenuga, vestupuss, uherdimmed, kardulikriu-
...ja muudki asjad. Seina ääres on raudlatte, mitmekujulisi rauatük-
...ja -otsi ning muudki rauakraami. Sepapajas tehakse ka mõningaid
...tid, mis on vajalikud sepatööde juures, näiteks vankri või ree
...misel, ja seepärast ongi sepapajas ka puuseppariistu. Samuti koon-
...ase siia teisigi raudriistu. Siin on ka obuserautamisekast, milles
...ik rautamise riistad: haamer, tangid teravate mokkadega, hobuse-
...mise nuga, raspel, värkraud, hobusenaelad.

Sepapada on peamiselt kasutada oma talu sepatööde tegemiseks. Aga
...duse korral aidatakse sepatöös ka naabreidki. Elukutselist seppa
...es ei ole. Kuid vähesel määral oskab iga korralikult arenenud saa-
...tees kasutada sepahaamrit ja pihte, vähimalt oma jaoks. Kuigi alati
...le sepatööd oma välimuselt etteheitevabad, aga oma otstarvet täi-
...vad nad täielikult. Aga mõned saare mehed valmistavad ka nõudlikke
...d, näiteks Aksi saare paadimeistrid, kelle töö ei jäta midagi soo-
...tu.

Varemalt valmistati kõik paadinaelad kodus oma sepapadades. Need
...elad olid eriti sitkest rauast, kujult laiad ja õhukesed, et neid
...es kerge kõverdada ja nende otsi paadi laudadesse vastata. Pea oli
...ja lame. Nende valmistamine nõudis juba teatud osavust ja ka ko-
...gust.

Hobuseid rautatakse meeleldi sepapadade juures, aga seda tehakse
...muti kodudes. Üldse on hobuste rautamine saares väikene, sest hobu-
...sid rautatakse ainult talveks, suvel on saare hobused ilma raudade-
...s. Kevadel kistakse hobustel rauad alt ära, sest saare teed on lii-
...ged ja pehmed ning need võimaldavad vedada ka suuri koormaid, ilma
...hobused libisesiksid. Kapjade kulumist pole karta, kuna saare veod
...väikesed. Kui on talvel ette näha suuremaid vedusid mandrilt, siis
...sel rautatakse hobused teravasse; muidu on osa hobuseid ka talvelgi
...rautamata.

Naha parkimine.

Pranglis püüti suuremal arvul hülgeid ning saadi neilt nahku. Ka nahku turustati, kuid neid kasutati ka oma majapidamises. Enne tarvitamist tuli need aga parkida, et nad oleksid vastupidavamad ja et nahk ei läheks pehmeks, kui saab märjaks.

Enamik hülgenahku pargiti kodusel teel ning seda tehti peaaegu igas talus, kus oli hülgenahku.

Hülgenahkade parkimine toimus järgmiselt: Nahad pandakse 2 - 3 päevaks lubjavette. See võtab karva nahal lahti ja teeb naha paksuks. Siis kraabitakse nahk labidaga karvadest puhtaks ning pestakse hästi üle veega, et kuskile ei jää karvu. Nüüd pannakse nahk parki. Parkaineks võetakse mitme puu koort, kuivatatakse hästi ära ja murtakse siis parajateks tükkideks. Nahad mahutatakse suurde tünni ja neile raputatakse hästi korralikult kas paju-, pihlaka-, kase-, lepa- või kuusekoori. Paju- ja pihlakaparki peetakse parimaks. Siis valatakse vesi nahkadest üle. Nii peetakse nahku tünnis kuu või poolteist. Siis parkis nahk ja tõmbas jälle nahapaksuseks. Kui nahk juba on küllalt parkinud, võetakse tünnist välja ja määritakse mõne rasvaga, näiteks hülgerasvaga või masinaõliga üle. Selliselt pannakse nahk kuhugi vilusse puu või nööri peale kuivama. Kuivanud nahka hõõrutakse veel nahakouguga üle. Selleks seotakse nahk kuhugi lenki kinni ja nahakougus oleva rauaga tõmmatakse nahapinnal korralikult ülevalt alla, surudes kouku jalaga, mis toetub kougu otsas olevale lengile. See hõõrumine teeb naha pehmeks ja siledaks.

Pargitud hülgenahast tehti saapasääri, aga ka saapaidki. Pastlite jaoks pargiti vahest hülgenahku ka karvadega, - need pidasid rohkem vastu, sest karvapool kanti väljaspool. Viimasel ajal hakati hülgenahku parkima ka kasukaks, mida kanti karvapool peal. Kasukanahkadeks otsiti eriti ilusad rummulised nahad. Sellised nahad

olid ka heaks müügiobjektiks. Sagedamini valiti kasuka nahkadeks just halli poegade nahad.

Hülge räbilad pandi enamasti seebirasva hulka, samuti ka käpad. Mõned tegid räbilatest ka pastlaid, eriti lastele.

Ka lambanahku pargiti saares. Lambanahad hapendati samuti tünnis või tõrres. Kuid siin oli parkaineks jahukört. Tõrde pandi jahu ja soola: "tuop jahu ja pihutäis suola naha pääle". Ka lisati vette marjajäätd. Nahad peavad olema veega kaetud. Nahku hoiti nii kaua tõrres, kui vill hakkas lahti tulema. Siis võeti nahad välja ja kuivatati siledal ja sirgel puul. Puu ei tohi olla kõver, sest siis läheb ka nahk kõveraks. Ka ei tohi nahka panna raudasja peale, sest see teeb naha mustaks.

Kui nahk oli kuivanud, siis kougiti nahad üle nahakouguga, - nahk riputati lakke, nagu hülgenahkki ja kougiti nahk üle. Nahal tuleb koukimisel kord pealt ära ja nahk jääb valgeks ja pehmeks. Hästiselt pargitud lambanahk ei karda kergesti niiskust.

Saares tapeti sagedasti ka vanemaid lehmi liha saamise eesmärgiga. Kuid nende nahad müüdi enamasti ära või lasti neid parkida linnas, sest oma parkimisel ei saadud head nahka. Aga vahest kasutati ka raagnahka, näiteks pastlite valmistamiseks. Vähemaid loomanahku pargiti ka koduski samuti, nagu hüljeste nahku.

Saun ja vihtlemine.

Saun on peaaegu igal talul. Nii on olnud varemalt, nii on ka praeenamasti on see omaette hoone ja koosneb kahest osast: saunast saunakojast ehk -köögist. Saunakotta viis uks, sealt teine uks saun oli võrdlemisi pime, sest saunaaken oli õige tilluke ja sel ajal puudunud see koguni. Sauna seinas lae all oli reppan repnuauk, mille kaudu lasti saunast välja ving. Repnuauk suleti, tihti repnutukiga, s.o. mõne vana kokkupigistatud kaltsuga, sagedasti kotiga.

Saunas oli ees ukse kõrval nurgas saunaahi kerisega parajatest muridest; ahju ees oli lee vee soendamiseks. Mõnes saunas soendati ka saunakojas, kus oli ahju kohal nurgas lee, mida suvel kasutati toidu keetmiseks. Oli ka neid saunu, kus vesi soendati kerisel: ride vahele pandi pada kindlasti, täideti veega ja see soendus siis ju kütmisel. Mõnes saunas oli pada kerisel kõvasti kinni savetatud ja seda ei võetudki maha. Kui vesi pajast vähenes, pandi uut vett alle. Kuumad kivid tegid vee jälle soojaks, mida kiirendas ka leili viskamine - nii arvasid vähimalt saunakütjad.

Saunaahi köeti enamasti hagudega, aga ka puudegagi. Köeti võrdlemisi tugevasti, et keris kuumeneks ja annaks tarvilikul määral löili. Leili visati mõne kapaga, aga enamasti ikka külma veega, seepärast olid saunad ikka tublisti aurused. Külmavee nõu, mõni suurem tõrs või tünder, seisis ahju kõrval. Vahest toodi ka külm vesi toobriga sisse ja selles seisis ta ka vihtlemise ajal.

Ahju kõrval, otsaga vastu ahju, on lava kahe-kolme astmega. Mõnes saunas oli lava ka otsmises seinas, põigiti ahjule. Laval viheldi tuggavas leilis, aga nii, nagu keegi kannatas. Oli inimesi, kes vihtlesid tulises leilis keha üleni punaseks, siis tulid lavalt maha, visksid omale külma vett kapaga üle ja läksid jälle üles lavale ning vihtlesid veel edasi, kui said täiesti keha tuliseks.

Viheldi omatehtud vihtadega. Vihalihed toodi heinamaalt ja seoti siis kodus parajateks vihtadeks, köites tüükad kinni mõne nööriga või

ja pikema oksaga: peenike oks pisteti viha tüügastest läbi, tõmmati peenegu ladvani, keerati ümber tüügaste niipalju ümber kui ulatas ja pisteti siis vitsatüüka ots vihatüügaste vahele. See köide pidas viha küllaldaselt kinni. Vihad kuivatati siis kuski laos, enamasti puri viisi kokku köidetult mõne puu peal risti, ja hoiti tarvitamiseni lakas või teises kuivas ja õhurikkas ruumis. Sauna minnes hauti vihad kas tulises vees paraja suurusega kapas, või ka kerisel tulises leilis, pannes märja viha kuumale kerisele ja visates siis sellele peale vett; viimase haudumisviisi juures loputati siis viht enne vihtlema hakkamist leiges vees, sest muidu tegi ta keha nõgiseks.

Pesemiseks oli sauna seina ääres pikk pink, millel istuti. Pesti enamasti kappadest, aga ka silmapalidest, viimasel ajal silmipesemõudest. Pesemiseks olid nuustikud, mis valmistati robuskist - jämedamad robuski niined kisti peenikesteks kiududeks ning suruti siis kägarasse kokku nuustikuks. Ka kasutati pesemisel paksusid villaseid lappe, kui keha ei kannatanud karedat nuustikut. Uuemal ajal on linnast toodud matsalkasid, aartuke ja vamme, millega pesti, viimasega pesti peamiselt väikesi lapsi. Pesemisnuustikule määriti peale tublisti seepi. Pead pesti vahest ka lehtpuu tuhast valmistatud lihelisega.

Lae all kerise läheduses oli aampalkide külge kinnitaud sile pärs, millele pandi must ihupesu sauna leili, sest arvati, et saunaleil kaotab kõik söödikud pesust.

Saunas käidi lahus, esiteks mehed, siis naised. Harilikult käiakse saunas iga kahe nädala järele, aga kui töö iseloom nõuab, siis ka sagedamini. Mõned perekonnad käivad ka igal nädalal saunas. Saunas käimisel vahetatakse pesu. Kui vahest ei saanud korralikult saunas käia, vahetati ka vahepeal pesu, arvestusega iga kahe nädala järele, või ka tihemini, kui pesu saab mõne töö juures rutemini mustaks.

Suurte pühade laupäeval käidi ikka tingimata saunas. Jõululaupäeval käidi tavaliselt hommiku vara saunas. Juba jõulureede õhtul viidi vesi sauna valmis, et hommiku vara võiks kohe hakata sauna kütma. Mõnes talus tehti juba öösel kell 2 tuli saunaahju. Saunas käidi seepärast vara, et jõululaupäeval jõuaks kõikide töödega õigeks ajaks

...is. Samuti tõtati ka teistel suurte pühade eel saunas käimisega. ...unas käidi ka kirikuhärrapüha laupäeval, sest suurem osa vane- ...d inimesi käisid sel pühal lauakirikus ning "ihu poolest hästi val- ...tsia" peeti kauniks kombeks. 1/

1/ Mõnest ihnsast talu peremehest kõneldi, et see käinud aastas vaid ...s korda saunas, s.o. ainult "kirikerrapühaks".

...rast vihtlemist ja pesemist loputatakse keha korralikult üle lei- ...veega puhtaks. Riidesse pannakse saunakojas. Enamasti on see külm, ...t sagedasti ei ole see tehtud täiesti külmakindlaks. Aga kui väline ...s hoitakse hästi kinni, siis on koda võrdlemisi leige. Põrandale on ...ti toodud heinu, et jalgadel oleks puhas ja soem. Et uus pesu oleks ...t selga panna, hoitakse mõnel pool pesu saunas parrel.

...lvel pannakse saunast tuppa minemiseks suuremad riided selga, ...i vahest mitte nii väga korralikult, aga siiski ikka nii, et hoiab ...re külma eemale. Suvel minnakse aga enamasti ikka saunast särgiväel ...ppa ja valged, puhta pesuga saunast tulejad on suvisel laupäeval ...ul omapäraseid külaelu väljendusi.

...id suvel on saunas käimine palju harvem kui jahedamatel aasta- ...ajal, sest soojaga käiakse sagedamini meres suplemas, kus ka pes- ...se keha ja seepärast pole saun nii väga hädatarvilik. Vanemad ini- ...sed aga ei armasta kuigi suurel määral mere vees suplemist ja nemad ...vad omale ikkagi sauna, kuigi harvemini. Suvel käiakse ju kerge ...ega ja seepärast ei hakka keha ka nii ruttu kihelema. Aga heina- ...al, kui on higistamist küllalt, tehakse peaaegu igal nädalal sauna.

Riide valmistamine.

Varemal ajal kooti peaaegu kõik riie ülikondadadeks ja pesuks kodus. Lõid saadi lammastelt, keda peeti tarvilisel määral, aga pesuriide [illegible] toodi linad mandrilt, sest linu ei olnud võimalik saares kasvatada. Linad osteti kas linnast või sagedamini Jõelähtme laadalt. Ostetud [illegible] olid juba kõik ropsitud ja sagedamini leisikastes kimpudes. Saa[illegible]tinult sueti need puhtaks takkudest linaharjal. Linaharju oli kaks: [illegible]ters soeti harval harjal välja suuremad takud, otstakkud, siis veel [illegible]harjal, mille juures saadi õige peenikesi sisutakku. Linad keera[illegible]pale sugemist nuustideks, kümmekond pihu igas nuustis. Takud puis[illegible]takkuvardaga ja keerati kohe koonlasse. Lina nuustid riputati ku[illegible]seina peale, takukoonlad hoiti kuski kastis või korvis kergelt, [illegible]koonlad ära ei vanuks ja vajuks.

Mihästi linad kui ka takud kehrati vogiga. Kasutamisel oli harilik [illegible], mida kasutati ka mandril. Ta ehitus oli üldjoontes järgmine. Ko[illegible]või verk oli vokipingil, millel oli all kolm jalga. Vokipink oli [illegible]tatud jalgadele libamisi. Alamise otsas oli pingis kaks aisa, mille [illegible]sel keerles vokiratas /vogiradas/. Vokirattal olid kodarad, pöiad [illegible]keskel rumm, millest käis läbi vogivänt. Vokipingi all oli tald/tall/ [illegible]lle külge oli kinnitatud kargudi - talla ja karguti abil pandi voki[illegible]as veerlema.

Vokipingi ülemises otsas oli tellverk, millele kinnitusid järgmised [illegible]d. Tellvärgi peal oli põigiti tellvärgipuu ehk rindpuu, selle mõle[illegible]a otsas oli sammas. Mõlema samba keskkohas oli nahast mokkad, mille [illegible]ele pandi lüht. Mokkadest läbi pisteti esiteks lühiraua tagumine [illegible]a ja siis esimene ots - see moodustas lühikurgu, jämeda augu, mille [illegible]s oli suurem rauaotsast läbikäiv lõhe. Lüht oli puust ja selle mõle[illegible]poole servas olid raudtraadist kõverad vogiambad, haagid, millest [illegible]e jooksis kedratud lõng tarvilises korras lühiraua ümber pöörlevale [illegible]rtnale. Värtna tagumises osas on värtnakehr ning selle järele kruu[illegible]ga lühirauale keeratud kehr, mille soon on ikka suurema ümbermõõduga [illegible] värtnakehral, - nii käib värten kiiremini ringi ja võtab lõnga värt[illegible]le peale. Vokihöörid panid kehrad pöörlema, need jooksevad vokirat-

kradele. Et vokiratta ümbermõõt on mitukümmend korda suurem kui
te ümbermõõt, sellepärast keerleb värten kedrates ringi suure kii-
, keerates eietust lõngaks. Tavaliselt oli vokil kolm värtnat, mi-
tati, kui üks värten oli täis saanud.
pingi ülemises otsas on vogikruu, mille abil võib keerata vokki
aks ja lotvemaks. Vokikruvi otsas oli sagedasti väike klaas või
arv vogivoide ehk -määrdega. Olgu veel tähendatud, et kõik voki
lid enamasti treitud - vokid osteti peamiselt laatadelt, kuhu neid
id Tudulinna mehed, kes olid osavad vokitreialid.
kehrati peenikeseks selle järele, kuidas oli vaja. Lõimelõnga
hoolega kedrata, sellele ei pandud peale lipsu, ta oli hästi si-
t pird ei kisuks üles kudumisel kiudu. Ka oli see hästi kierd ja
kergesti krunni, kui see seisis lõdvalt. Koelõng oli enamasti laum
kus, hargnes kergemini; ka läheb see rutemini katki.
Kipingi ülemises otsas oli jäme auk, millesse pisteti käsipuu ots.
puu põikpuusse käis kuontlalaud. Selle ümber tehti linadest koonal:
pihu võeti nuustist, suruti vähe otstest keskele kokku, pandi siis
kiud koonlalaua ümber ja pöörati kogu linapihu õhukeste kihtide-
koonlaks. Sellest koonlast tõmmati kehramisel kiude vastavalt lõnga
kusele. Takkude ketramisel on käsipuus takkuark, kas tehtud lihtsalt
ilisest puuoksast või pandud treitud alusele sisse hõredalt tera-
pulke, mis hoiavad kinni takukoonlat. Takkude ketramisel pandi ta-
ugi peale terve koonal ja kisti siis sealt kiude lõnga keerutamiseks
kedratud lõng /lang/aspeldati värtnalt asplitega langavihiks. Hasp-
seisid asplijalal, aga vahest pisteti asplivarre ots ka kuhugi sei-
sse lastud auku ning hasveldati siis nii. Aspliarude otsas olid
likorvad. Üks kõrv oli liikuv, harul kahe auguga - ühes augus oli
ti pulk, teise auku pandi pulk, et kõrv hasveldamisel ei langeks al-
Selle kõrva liikumine võimaldas lõngavihi hasplitelt võtmist kerge-
.

Hasveldamisel pandi värten värtnavardasse, - pikem raudtraat piste-
värtnaaugust läbi ning siis pöörles selle ümber vabalt värten. Et
tnavarrast oleks parem kinni hoida, selleks oli tal otsas väike pöö-
d silmus.

lõngad hasveldati passma, 60 lõnga pasmas. Pasmad seoti kinni kaar-
dupaelaga ehk pasmalangaga. Hasveldades hoiti selle eest, et vihti ei
läks sisse vimpsi. Lõngavihi hasplitelt mahavõtmisel keerati vi ht
kaks ja seoti kaardupaelaga otsast kinni, - siis ei länud viht se-
gi.

õne kasutamist keedeti takuste ja linaste lõngade vihid pajas leheg, et lõngad jääksid pehmemaks ja ka valgemaks. Pärast keetmist
tati need, väänati välja ja pandi kuhugi tugevale lauale, kus neid
seti pesukurikaga tugevasti ja suruti nii leheline lõngadest välja.
pandi vihid õue korendate vahele kuivama ja pliekima. Enamasti toi-
see kevadepoole talvel ning päike pleegitas siis juba tublisti.
duse järgi toodi lõngavihid tuppa kerimiseks, kus neid veel kuiva-
täiesti kuivaks. Enne kerimist keerati linane ja takune lõngaviht
kate keerudega kokku ning taoti siis pesukurikaga või mõne teise
g, et oleks pehmem, ei läheks nii ruttu krunni ja jookseks kerilau-
lt paremini.

Varemal ajal kehiti lõng vihtidelt kehadele. Kehade ümber ajamiseks
eriline vänt, mis käis läbi kehade neljanurgelistest aukudest. Vänt
li pöörlema erilistele kõrgetele alustele, mis olid kinnitatud ku-
pikema pingi sisse. Kehi oli talus enamasti 2 - 4, harva rohkem.
ale vähesus oli sagedasti töö edu takistuseks. Sellepärast hakati
stepoole lõngu kerima. Selleks olid kerilauad, mis keerlesid naga
ber. Naga oli kinnitatud kas erilise kerijala otsa või ka järile,
llesse oli tehtud selleks paras auk. Lõngaviht pandi kerilaudadele
g pingutati pulkade abil vastavasse auku vajalikult pinguli. Keri-
el oli esiteks kera alguseks kerapohi - mõni paberitükk kokku kee-
tud, puuots või mingi teine kindel asi. Keripõhjadeks kasutati ka
alindude kõrisid, mis olid ringiks painutatud ja kuivatatud. Neile
ti vahest veel kuivi herneid või ka haavleid sisse, et need siis
ides hästi krabiseksid. Selliseid kerapõhje kasutati sagedamini nii-
kera aluseks. Kartulitele ei lubatud kerida, sest kauase seismise
ale hakkas see kera all mädanema või kasvama ning rikkus lõnga. Va-
st oli ka eriline keripulk, millele keriti otsa peale eriliselt ris-
kerapõhi, keerati siis pulgalt ära ja keriti edasi kera vajaliku

rusemi. Liiga suuri kerasid ei armastatud. Et lõng kerimisel ei
ks või sooniks näppudesse, kasutati kerimisel viiulit; viiuliga
ides sai ka kõvema kera, mida eelistati linase ja takuse lõnga juu-
s, villase lõnga kuures aga mitte. Osav kerija keris nii, et ühte
n otsa jäi auk, teise väike kuhi. Et kera tuleks ümmargusem, selleks
tati ühtepuhku näppude asendit keral. Ka ei nähtud hea meelega, et
ale keritaks suured kaardud, sest need võivad pealt ära tulla ja
ga ajada sassi.

Nagu juba tähendatud, ei keritud villast lõnga kõvasti kerale, sest
s veniks ta välja. Linase lõnga juures hoiti, et ta ei läheks krun-
ja seepärast keriti ka hästi kõvasti. Kui kerimisel läks lõng kat-
, sõlmiti see kinni väikese kangrusolmega, mitte kukkesolmega. See
aksev ka teiste tööde juures, kus lõng võib katkeda. Lõngakerad
iti alal mõnes vakas.

Lõnga kudumiseks kääritakse loimelangad käärpuudel kangalettiks.
Käärpuud koosnevad kahest raamist, millel on üleval ja all ristpuud
ülgedel postid või küllepuud, mis on tapitud nurkadest kõvasti kokku.
Keskelt käib ristpuudest läbi jäme auk ning selle ümber alumises rist-
us on paras neljakandiline õnar, millesse mahub ülemine ristpuu, -
se seadeldis hoiab, et käärpuud hoiduvad täiesti risti. August käib
ühi keskmine seljapuu, tugev püstvõll.

Käärpuud pandi üles enamasti tuppa, nii et käärpuude keskmise sel-
puu alumine ots asetati põrandale selle jaoks tehtud või juba kulu-
ud lohku, ülemine ots pisteti läbi aampalgis oleva krambi, mis oli
ast või vitsrauast. Käärpuud lükati käima kas võlli ümber või keer-
s ka võll ümber. Kui olid lõngad kehadel, siis kääriti vahest kõigest
lja lõngaga. Aampalgi külge oli löödud rõngaid ja vanu võtmepärasid
ing nendest juhiti kehadelt lõnga otsad läbi, - nii oli kergem võtta
iste ja panna neid pulkadesse käärpuu raamides. Pärast, kui kehade
selle tulid rohkem kerad, pandi kerad nõudesse - korvidesse, kaussi-
esse, vakkadesse, püttidesse ja kääriti juba rohkemate paaridega. Mõ-
al pool oli ka kerade jaoks eriline käärkarp, enamasti kümne kastiga
erade jaoks. Enne käärimist mõõdeti üks lõng küünarpuuga välja para-
s pikkuses, nagu kangas oli kavatsetud üles panna, ning see mahuta-

rapäraselt käärpuudele, mille järgi siis kääriti teised lõngad
ga, et mõni kord ei jääks vahele. Kanga laiust arvestati pasmade-
lleks loeti ära käärimiskorrad ja ristidesse pandud lõngad ning
pasma, 60 lõnga pasmas, s.o. kui kääriti kümne lõngaga, aeti käär
mber 6 korda ja seoti pasm kinni; kääriti aga nelja lõngaga, aeti
id 15 korda ümber ja seoti pasm.

äritud kangas lettidi käärpuudelt maha. Kas samal päeval või ka
lt pandi siis kangas üles kangaspuudele.

ere kangaspuud ei läinud lahku mandril kasutamisel olevatest. Neil
ks küllepuud, mis kinnitati kokku vahepuudega; vahepuude otstes-
stavatesse aukudesse löödi tugevad talvad. Esimest vahepuud kasu-
ka istepingiks, mille peal istuti kududes. Istepingist parajas kõr-
oli rindpuu, mille otsad pisteti kahe raudklambri taha küljepuu-
ga oli vahepuu keskel eriline plokk lõhedega, millesse kinnita-
aldade otsad aukudest läbipistetava tugeva pulgaga. Vahepuu kohal
on loimepakk. Keskel on kangaspuude vahel ka riidepakk, mille
keeratakse juba valmiskootud riie. Riidepaku parempoolses otsas
buline raud, mille hammaste vahele käib nokk ehk lusikas, mis
b pinguli keeratud riiet tagasi laskmast, keeramast.

d kangast hakatakse üles panema, võetakse käritud kangaleti väli-
ots, pannakse vardasse ning sellega parajasti laiali laotatult
paku sees olevasse soonde. Nüüd jaotatakse veel kangaleti osad
oliselt vardale ja kinnitatakse varras paraja pikkusega pulkade
korralikult soonde. Kangaleti alt pannakse ees läbi rindpuu ning
nud lett kangaspuude taha väljaspoole lõimepakku. Siis pannakse
s rihasse, iga pulga vahele võimalikult ühtlane osa. Kangariha
tatakse üleval üle kangaspuude pandud reha seljapuu külge nööride
, mis mõlemal otsal. Kui kangas on korralikult rehasse pandud, haka-
kangast üles ajama. Selleks on vaja vähimalt kolm inimest: üks
kangaspuude taga tugevasti kinni kangaletti, teine peab kangare-
kolmas keerab lõimepakku /ka: langapakku/ kas lõimepaku välimises
olevatest ristiaukudest läbi pistetud pulga abil või ka lõimepa-
remal otsal olevatest sarvedest - see oleneb sellest, milliseehi-
on lõimepakk. Kanga laskja hoiab kangaletti tugevasti kinni, et

läheks peale pakule kõvasti - pehmelt peale aetud kangas ei jook-
ti kudumisel; vahest lööb ta ka letti veidi lahkemaks, et see joo-
laiemalt. Kanga tugevasti kinnihoidmine nõuab lõimepaku keerajalt
jõudu ning mõnigi kord keeravad seda kaks inimest, kui keerajad
rekonna nooremad liikmed. Rehahoidja vaatab selle järele, et kan-
jookseks lõimepakule võrdlemisi lahedalt. On takistusi kanga jooks-
näpib ta need kohad lõngades lahti. Et kangaservad jääksid kõ-
järsuks, pannakse lõngade alla vahest õlepassid - väikesed kim-
10 - 15 kört, millele on otsa keeratud sõlm; nende sõlmede taha
servalõngad, kuna kõrred jäävad laiali kangaleti alla. Mõnikord
õlepasside asemel ka pikemadd paberitükke, mis välimises ot-
paksemad. Vahest pannakse lõimepakule kangaleti alla pikad, üle
ulatavad peerud, et kangalõimed jääksid ühtlasemalt. Niihästi pas-
kui ka peerud pannakse peamiselt alla villasele kangale.
kangas on üles aetud lõimepakule, pannakse käärimisel tehtud
desse kangaleti otsas tihvad, mis hoiavad lõimelõngad koos vajali-
sendis ning seepärast ka lõimede jooksu kangaleti järelelaskmisel,
tarvilikul lähedusel kanga kudumisel, et neid võib kanga tagand
tõusmata kätega üle niite tahapoole lükata, kui nad nihkuvad ühes
leti järelelaskmisel niitele õige lähedale. Kui vahest tihvad häs-
jookse, seotakse neile peale veel erilised pirrud.
ale tihvade sissepanemist pannakse kangas niide, s.o. kõik lõngad
takse kindlas järjekorras korralikult läbi niiesilmadest, alates
servalt. Niisi on labasel kangal kaks, toimisel neli, keeruli-
mustriga kangastel rohkemgi. Niied on valmistatud tugevast korru-
linasest lõngast, mida on hoolega kehratud nagu õmblusniitki,
nieniit on õmblusniididt jämedam. Niied valmistatakse niietuolil.
on tugev enamasti kasepuust plokk, millesse on kinnitatud tarvili-
kaugusel neli pulka, mis määravad niiesilma ja niite alumise ja üle
osa kindla pikkuse. Niite sidumiseks aetakse niielõng esiteks üm-
niietooli. Et oleks sõlmimiseks ja otste jätmiseks vajalikult lõn-
on niietooli ühes otsas veel eriauk, millesse pistetakse lõnga
sel pulk, et pikendada seotavate lõngade pikkust tarvilisel mää-
. On kõik vajalik niielõng ümber niietooli aetud, lõigatakse lõngad

[illegible] otsast noaga läbi ja punutakse siis kõik lõngad kolmekeermelisse [illegible], et lõngad ei läheks segamini. Plehi mõlemad otsad seotakse va- [illegible] veel kergelt niidiga kinni, et oleks otsi kergem kätte saada ja [illegible]eneks kiiremini. Ka pannakse niielõngad lahtiselt tooliseljatagu- [illegible], et neid oleks kergem kätte saada. Siis võetakse niielõngad ükshaa- [illegible] pannakse niietoolile ümber ülemise pulga, seatakse alumisel poolel [illegible] ühetasaseks ning sõlmitakse siis iga keskmise pulga taha tugevad [illegible]kel, mis ei jookse ega anna järele, s.o. vedu- ehk kalurisõlmega. [illegible]sõlmitakse niietool täis. Äravõtmisel loetakse niied pasma, - 60 [illegible] pasmas. On tarvilik osa niisi valmis seotud, siis pannakse need [illegible]varbadele - neid on kaks, ülemine ja alumine. Kui niied seisavad [illegible]ühata, keeratakse need varbadega keerdu, et ei läheks sassi.

[illegible]ega niide panemisel on niied seotud niiepöörade külge. Iga niite [illegible]s on kaks pööra, mis on seotud üle kangaspuude käivate niiepuude [illegible]. Niiepuude jaoks on mõlema kangaspuude küllepuu ülemisel pinnal [illegible]ine raudhammastik või lohk, millesse käib niiepuu küljes olev raud- [illegible], et niied ei liiguks õigest kohast.

[illegible]iiepöörad kinnitatakse tugeva nööri abil niiepuu külge. Nöör käib [illegible] niieploki ülemises otsas olevast august. Alumises ploki otsas on [illegible] lõhet, milles pöörlevad enamasti kasepuust saetud hästi ümmargu- [illegible]attad; nende üle liiguvad tugevast nahast pöörapaelad. Pöörapael- [illegible]otsad seotakse niievarbade külge.

[illegible]d teatud osa lõngu on pandud niide, seotakse need otstel ajutiselt [illegible]. On kogu kangas niies, algab pirda panemine.

[illegible]irdu on mitmesuguse laiusega ja tihedusega. Laius loetakse pasmade [illegible]: 15- - 22-pasmane pird. Iga pasma loetakse 30 piivahet. Piid olid [illegible]malt kaislast, vahel ka kuusmanist; uuematel pirdadel on piid aga [illegible]est. Piide otsad olid kinnitatud pirraraamidesse, kusjuures raami- [illegible]de vahe on 4 - 5 tolli. Vanemal ajal valmistati pirrad käsitsi ja [illegible]e otsad mässiti ümber paraja jämedusega tõrvatud nööriga, millest [illegible]ka vajalik pirra tihedus. Raamipuud kleebiti ilu pärast üle veel [illegible]ega paberiga. Vaskpirrad on valmistatud tehastes ning need on mitme- [illegible]otstarbekohasemad.

[illegible]irdapanemisel on pird vabalt käes, mõlemast otsast vaid topsudega

nitatud. Pannakse iga pii vahele kaks lõnga. Pirda panemist alusta-
se paremalt poolt. Lõng tõmmatakse pii vahelt läbi pirrakouguga.
din seotakse pirda pandud lõngad väikeste osade viis topsu, et
ei tuleks välja kogemata pirrast. Pirda pannakse lõngad samas jär-
rras, kui nad on pandud niide - esiteks võetakse niidepandud lõng,
ntakse see niiega niievarval edasi ja pannakse siis samas järjekor-
s pirda.

Kui kõik lõngad on pandud pirda, asetatakse pird kaidepuude vahele
ule ja kui pirraraam loksub, pistetakse väike talvas raami ja kaide
ale. Kaided kinnitatakse kangaspuude küljepuudel olevatesse onara-
ne, millel kaide ülemine puu võib vabalt liikuda. On pird tugevasti
idepuude vahel, tehakse topsud mõlemalt servalt lahti ja seotakse
er peenikese, aga tugeva varva, mis on seotud tugevate nööride kül-
ning kinnitatud kindlasti riidepakule. Need nöörid ühes varvaga
akse käima üle rindpuu. Varva külge kinnitatakse kõik topsud pirra
ant, esiteks otstest, siis üks tops ka keskelt ning seejärele kõik
psud korda mööda, kusjuures topsud sidumisel tehakse tarbekorral
l vähemaks. Kui kõik topsud on kinnitatud, keeratakse nöörid jakan-
lõimede otsad riidepaku abil pinguli. Riidepaku keeramiseks on paku
remal otsal suurem ratas sarvedega, millede abil keeratakse kangas
nguli ja pannakse raudnokk hambulise riidepakuraua taha, et see jä-
le ei annaks.

Nüüd on kangas üleval. Veel seatakse kangaspuude tallad korda, sea-
se need tallapaeltega alumiste niievarbade külge ja siis algab kudu-
e. Esiteks tõmmatakse pirraga pikkamööda peaaegu vastu nööride otsas
evat varba, tallatakse niied korda ja visatakse pirra eest sukkulase-
koe lõimede vahelt läbi. Nii järgneb koe koe järele. Kuduja istub
tepingil ja toetab keha esimese poole vastu rindpuud kui lükkab kai-
pirraga tagasi vastu niisi.

Kui kangas kasvab juba niipalju, et varb läheb üle rindpuu, siis
akse kangale peale tempel, et servad oleksid tarviliselt pingul.
pannakse kanga pahema serva, untusääre lähedale küüntralang, mille-
kuduja mõõdab umbkaudselt kootud kanga ulatust. Küünralõngal on ühes
ääs sõlm, teine ilma sõlmeta. Küünralõng pannakse lõimede vahele ja

...kse sõlmega vastu riiet. On küünar täis, võetakse lõng riide ...lja ja pannakse uuesti endiselt lõimede vahele.

...etakse vokiga puolapulgale ehk -pillile, see pannakse puolavar- ...ik sukkulase varvaga sukkulasesse ja pistetakse lõnga ots sukku- ...liljel olevast augustläbi. Sukkulase varva kinnitamiseks on ühes ...lase otsas auk, teises lõhe sügavama auguga, milles surutakse var- ...lla pinguli.

...kangast on juba niipalju kootud, et kaidedel on vähe maad liikuda ...ies, lastakse kangast järele lasipuuga, ehk käsipuuga, ehk elmari- ...lle ots käib lõimepaku otsas olevasse auku. Riidepakule keeratak- ...tud kangas, raudnokaga kinnitatakse see pinguli, lasipuu ots pan- ...kas sellejaoks olevasse nöörilenksu või ka kangaspuude küljes ole- ...rgile. Niite taga lükatakse ka tihvad taha poole ning kudumine ...edasi. Läheb vahest mõni lõimelõng katki, parandatakse see kohe, ...muidu jääb katkise lõime kohale halb kangas. Sõlmitakse kangrusõl- ..., Läheb koelõng katki, siis seda ei sõlmita, vaid visatakse sukku- ...teist korda veel sama tallamisega koe läbi ja tõmmatakse ots pea ...katkise lõnga otsa kohale. Mõnikord tuleb tallamisel ka eksitus ...siis jääb kangasse trepp.

...läheb kudumine edasi. Hea kuduja koob päevas 10 - 12 küünart, ...rohkem, villast vähem. Kudumise rohkus oleneb ka sellest, kuidas ...käib, - tõuseb kangas hästi, on tööhoog suurem ja kudumine jõud- ... Läib kangas aga halvasti, püütakse seda parandada mitmel viisil. ...tihvad käiksid paremini ja ei valguks liialt peale niitele, seotak- ...esimese tihva külge mingi raskus, näiteks pesukurikas nööriga ja las- ...see lõimepakk ust üle rippuda.

...kangast juba niipalju kootud, et lõimepakult enam ei saa järele ..., tehakse seda veel nööride abil, sest muidu jääks lõimeid pikalt ...tamata. Lõimede otsas olev varb võetakse lõimepaku soonest välja, ...asemele pannakse peenike tugev nöör soonde parajas pikkuses /um- ...lõimepaku ja niite vahe/, seotakse otstest ja ka keskelt varba kin- ...keeratakse siis ümber lõimepaku pinguli. Jatkatakse kudumist en- ...lt. Läheneb varb aga niitele nii lähedale, et enam kuidagi ei saa ...lasta, võetakse tihvad välja ja kootakse viimase võimaluseni il-

...dieta. Kui enam kangast ei saa lasta, leigatakse kangas maha
...ga või lambaraudadega. On majas vähemaid lapsi, tehakse nalja ja
...rse neid mõnest naabri talust tooma kangaverepütti. Seda muidugi
...ei jääda, vaid kangas lõigatakse maha, enamasti pirra eest. Sage
...tõmmatakse kanga väline serv veel lõnga ja nõelaga üle ääre, et
...les ei hargneks. Siis lengitakse kangas riidepaku pealt lappesse
...akse toast tülist kodakamprisse. Niite kohta jäänud lõimeosad
...akse niitest välja ning need otsad on kanganarmad. Enamasti kor-
...akse need sirgeks ning punutakse siis kolmesäigeliselt plehti, et
...ei läheks segamini. Lõngu tarvitatakse neist mitmeks otstarbeks
...kie- ehk traagellangaks, lihtsamaks õmblusteks, lapsed pärgade
...seks lilledest jne.

...me tarvitamist keedetakse linast ja takust kangast suures pajas
...ch-lehelises, et riie jääks pehmemaks. Siis virutatakse teda pesu-
...tega kaevu ääres mõnel tugeval pingil, - enamasti teevad seda
...sterahvast, lüües kurikaga voorumööda. Siis loputatakse kangast
...lle virutatakse. Viimaks pannakse kangas kuhugi kodu lähedale rohu
...pliekima, kusjuures kangale tehakse lõngast tugevad öösid serva
...gutatakse kangas pulkade abil sirgeks. On kangas pleekinud val-
...lapatakse ta kokku ja pannakse kuhugi tarvitamiseni.
...asest riidest valmistatakse pesu, takusest kotte, vahest ka alus-
...või muud vähema väärtusega eset.
...remalt pleegiti kangaid Aabeneeme mäel ja Rätsepa mäel, Kelnasi kü-
...rduni koplis. Enamasti olid siis kangad ka öösel väljas, sest var-
...sgares ei olnud.
...llane kangas läheb enne tarvitamist, peamiselt just kalev, vanuta-
...ks. Vanemal ajal vanutati kalevit kodus, uuemal ajal enamasti lin-
...Vanutamiseks oli vanutamise rull. See oli tehtud laudadest, vähe
...kui harilik kanga laius. Selle põhi oli hambuline - tugevale plan-
...oli sisse raiutud hambad ümmardunud harjaga; teine samasugune laud
...pal. Pealmisele lauale pandi peale veel teine laud ja sellele ki-
...rajas raskuses. Pealmine laud oli liikuv, alumine püsis paigal.
...ine kangas tehti märjaks sooja veega ja õõruti peale hästi seepi.

pandi see vanatamise rullile ja tõmmati pealmist kaant edasi-ta-
. Selleks kulus harilikult 6 inimest. Kaanest kinni hoidmiseks
ane servas tugevad pulgad, millest hoiti kinni. Vanutamiseks võe-
inimesi abiks ka naabriperedest, kui omal ei olnud küllalt vajalik-
jõudu. Oli omal vähe kangast, vanutati ka kahe pere kangad ühes
. Pärastpoole peeti kodus vanutamist raskeks ja käidi mandril va-
sveskitel, mis oli peaaegu iga vesiveski juures ja mis töötas
jõul. - Olgu siin veel mainitud, et peale kalevi vanutati ka veel
seid sukki, kindaid ja kapukaid, - neid vanutati otse käte vahel
ruti hästi seebitatult mõnel kivil.

olvillast kangast dikateeriti enamasti linnas enne kasutamist,
sagedamini kasutati seda ilma ümbertöötamata.

illane ja poolvillane riie läks kõik ülikondadeks. Ülikondi valmis-
rätsepad. Varemalt oli saares oma rätsepad, kuid vahest toodi
ka mandrilt, sest mandri-rätsepatel oli uuemad moed ja need te-
paremaid ülikondi. Uuemal ajal palju enam ülikonariiet saares ei
, vaid ülikonnad ostetakse linnast või lastakse see seal valmis-
tellimise peale, - on ju saar mootorpaatide läbi lähenenud tub-
linnale ning paari-kolme tunni pärast on iga pranglilane soovi
al linnas.

Ülikondadest.

Praegu elavad inimesed ei ole Pranglis üksi kannud rahvariideid igapäevase töö juures, vaid alati on olnud ülikonnaks sellised riided, mida on valmistatud üldise moodi järgi ning mis ei ole erinenud teistsugi mandrirahva ülikondadest. Kuid nendeaegsete vanemate inimeste jutustuste järgi on varemalt meesterahvad kandnud lühikesi pükse ja pikki sukke. Seljas on kantud kampsunit, mille ees metallnööbid. Suvel on üleriideks olnud sinine kuub, talvel kasukas. Mõlemaid on kantud ilma vööta. Jalanõud olnud meestel pastlid, siis tossud, mida valmistatud ise kodus. Tossude valmistamist on õpitud soomlastelt. Viimaks on jalanõudeks tulnud peamiselt saapad.

Naisterahvad on kandnud alumise kehaosa ümber seelikuid. Seelikud olnud enamasti neljavaagilised, s.o. neli kanga laiust, aga olnud ka kolme- ja isegi kolme ja poole-vaagilisi. Seelikud on olnud pikad ja ulatanud kandadeni. All servas seespool oli valgest linasest riidest toot, umbes kolme-neljasõrme-laiune; tooti võis alt ära harutada, pesta ja jälle tagasi õmmelda, - see oli tarvilik seepärast, et toot pidi alati olema puhas. Seeliku alumises servas oli seelikupael, mis kunstud kolmesäigeliselt villasest lõngast.

Pranglis kanti seljas ikka kaks seelikut pealikuti, - peal oli pääl-lissielik, enamasti parem riie, ja all alussielik - lihtsama kirjaga. Enamasti on seelikud olnud pikitriibulised, kuid mõni kandnud ka põiktriibulist seelikut. Triibud on olnud mitmevärvilised, näiteks sinised, mustad, rohelised, kollased jt. Selliseid seelikuid on veel praegused inimesedki näinud ja valmistanudki. Üks jutustaja /L.Sööl-lum/ on ise kudunud seeliku, millel olnud 15 karva. Lõngas on värvitud peamiselt poevärvidega; näiteks on punase värvimiseks toodud värv linnast, pandud patta veega, lisatud juurde vahest ka äädikat ja soola. Taimevärve ei ole enam eriti sagedasti kasutatud, aga olnud ka kaselehe-kollast ja kivisambluga on värvitud villast lõnga pruuniks. Värvimise retsepte enam aga hästi ei mäletata.

Ülemist kehaosa katnud enamasti särk, millele peale pandud veel ...rgipiht, mis vastab käistele mandril. Käikse nimetust ei ole saares ...lju tarvitatud. Särke on olnud kahesuguseid: harilik särk, mis ula... allapoole põlvi, ja pikksärk, mis ulatas kuni seeliku toodini, - ...a särki kantud rohkem pidulikemal juhtumitel, näiteks pulmas, tal...el jne. Talvel on kantud mitmesuguseid kampsuneid, mis valmista... villasest riidest, või kootud villasest lõngast. Kaelas on kantud ...lmeid ja pärleid, vahest ka keed, mille külge oli kinnitatud ka kae...raha. Jalas on kantud lappikingi, või ummis- ja kurpakingi.

Kampsunitel on olnud valdavamaks värvuseks potisinine. Seda on ...rvitud järgmiselt: võetud suur pott, korjatud sellesse inimese kust, ...llesse pandud sinist värvi, silmakivi ja värvitav villane riie, seo... siis pealt kinni kõvasti tiheda riidega või ka nahaga ja pandud ...juotsele sooja hapnema. Aegajalt liigutatud riiet vedelikus, kuid ...lleks ajaks viidud pott välja õue, sest poti sisu haisenud harili...lt tugevasti. Kogu värvimist on nimetatud pottimüristamiseks.

Naisterahvad on oma ülikonnad valmistanud enamasti ise. Kui mõni ...st oli riiete valmistamises osavam, siis küsitud sellelt ka nõu.

Ka meesterahva ülikonnad on valmistatud enamikus saare rätsepate ...lt. Need rätsepad õmblesid riideid kas kodus või käisid ka talust ...lusse, kus oli vaja. Juba uuemal ajal, käesoleva sajandi algul ha...ti rätsepaid saarde tooma ka mandrilt, sest nende mood oli parem ...ülikond istunud paremini seljas. Need oli nii-öelda paremad rätse...d. Esiteks peatusid nad talus, kes neid mandrilt tõi, kuid vahest ...ks neil kaua aega, kui nad said mandrile jälle tagasi.

Viimasel ajal ostetakse Tallinnast valmis ülikondi või lastakse ...d valmistada ka linnas.

Ka jalanõud on varemalt valmistatud kodusel teel. Pastleid oskab ...a meesterahvas valmistada ja sagedasti sai sellega toime ka mõni ...isterahvaski, kui talus ei olnud meesterahvast. Keerulisemad olid ...lmistada tossud ning nende tegemist ei võtnud iga meesterahvas oma ...le. Saapaid ja kingi valmistasid kas saare oma kinksepad või osteti ...d valmilt linnast. Saapa pooltallad lõid alla meesterahvad oma ta...; samuti tegid nad ka väikesemaid parandustöid.

Pesupesemine.

...al inimesel oli ihupesu tarvilikul määral, vähimalt kaks-kolm ...tust ikka. Sai pesu mustaks, tuli see pesta puhtaks. Enamasti pes... ...su kas pesukünas, mis asetati künajalgadele, või pesupalis, mil... ...oli all oma jalad. Vähemat pesu pesti ka vannis pesulaual. Ka palis ...kse pesulaual, kuna pesukünal on enamasti mõlemal otsal libamisi ...pesemiseks. Seepärast võis siin pesta korraga kaks inimest.

...remalt pesti pesu läbi ainult kätega, nüüd uuemal ajal kasutatak... ...pesuharja. Pesu pandi esiteks tuovrisse ligu. Sealt võeti see väl... ...väänati läbi, pandi künasse või palisse, lisati peale sooja vett; ...võetakse pesu tükkhaaval ja nühitakse seebiga üle, pestakse hoole... ...läbi esimest korda, virutatakse pesukurigaga ja väänatakse siis ...t välja. Pesu pannakse siis suurde patta, vesi peale ja keedetakse ...i läbi seebiga. Enamasti kasutati pesupesemiseks loomade rasvast ...etud seepi. Ka hülgerasvast keedetud seepi kasutatakse pesupesemi... ...kuid see seep on must, peseb küll hästi puhtaks, aga jätab pesule ...e ebameeldiva lõhna. Seepärast tarvitatakse hülgerasvaseepi ai... ...t esimesel pesukorral, teine kord pestakse ikka hariliku seebiga. ...valiselt pestakse pesu läbi kaks korda. Teiskordne pesemine on ...mise järele. Pestud ja väljaväänatud pesu pannakse kuhugi peale ...ka korvi, kui on pesu vaja kanda loputamiseks kaugemale. On kõik ...välja väänatud, loputatakse pesu kas vannis või toobris puhtas ...vuvees. Üldiselt pestakse pesu ikka kaevuveega. Vahest käiakse pesu ...tamas ka meres, kui puhta põhjaga meri on lähedal, kuid enamikus ...ub loputamine ikka kodus. Peale loputamist väänatakse pesu hästi ...ja pannakse õue kuivama, sagedamini ikka pesunöörile, aga ka kõ... ...tele ja muudele puudele. Pesu nöörile panemiseks olid varemalt ...tehtud pesuargid, millega pesu kinnitati nöörile, et tuul ei ajaks ...maha; nüüd aga on kõik linnast toodud pesupulgad vedrudega.

...uiv pesu korjatakse nöörilt, pannakse pesukorvi ja vaalitakse siis ...i laual siledaks - pesu aetakse vaalikaika ümber ja rullitakse vaa... ...rigaga. Pesurulli ei ole Pranglis kunagi olnud, seda ei tunta saa... ...Vanemal ajal on kõik pesu vaalitud ikka vaalikurika ja -kaikaga.

triigitakse pesu siledaks peamiselt triikrauaga. Pärast vaalimist triikimist pannakse pesu korralikult kokku ja siis mõnesse kappi korvi, vahest ka kasti, kus teda hoitakse kasutamiseni.

Katkine pesu parandatakse ja lapitakse - enne aetakse augule lapp ja siis kerrustata korralikult auguservad. Lappe ei jäetud kerrustamata, sest siis imestati: "sel särk seljas, aga lapp kerrustamata". aetud lappi peale poole. Selline lappimise viis ei olnud üksi pe-, vaid kõikide katkiste riiete parandamisel. Kerrustada püüti ka ste ja ühesuguste pistetega, et lapp näeks ilus. Ainult kottide damisel aeti lapp vahest pealepoole.

Nõude pesemine.

Igal laupäeval oli puunõude pesemine. Eriti nõudsid pesemist ja hau- piimapütid. Toodi tuppa pesumold ja seati künajalgadele. Suure ga pandi leheline keema. Kui see oli juba saanud tuliseks, mitte aks, siis pandi sellesse serviti piimapütid, kerrati vees korrali- ümber ja lasti siis vähe haududa. Siis võeti need välja ja hõõruti mollis nuustiku ja kareda liivaga hästi üle, eriti just seest, vit- vähelt ja põhjast. Liiva toodi kas kustki mererannalt või valmis- kunstlikult hästi läbipõlenud ja juba lagunenud kerise-kividest, des neid peenikeseks haamri või kirvepõhjaga.

Nihitud ja pestud pütid lasti veel kord läbi tulisest veest, lopu- vannis külmas vees ja pandi kuhugi pingi peale serviti üksteise le kuivama. Samuti pesti puhtaks ka teised puunõud, - lüpsikud, , kibud, lähkrid, söömlaud, lauajalad; ka värvimata toolid pesti aks ja kuivatati.

Mõned nõud vajasid erilisi pesemisviise. Nii pesti lehkri seest väi- kividega, mis aeti lähkrisuust sisse, ja loksutati siis nendega sti tükk aega lähkrit. Kivikesed hõõrusid lähkri sisekülgedelt ud hapukorra maha, see uhuti veega välja ja piim ei võtnud lähkris pahamaiku. Kui lähkrit kasutati iga päev, siis pesti lähkrit isegi korda nädalas. Lähkri pesemist oli harilikult juba kaugele kuulda. Lüpsiku toru pesti seest tavaliselt nii, et pandi riidelapp kepi ot- ja pisteti see siis torust mitu korda läbi. Kui oli kättesaadaval,

...oksi, siis hõõruti ka nendega lüpsiku toru mitu korda tublisti ... aa piimapudeleid pesti jämeda liivaga ja loputati siis hästi üle.

Nõude vitsutamine.

...õudel lõi ikka vahest vitsad pealt ära, sagedasti just pesemisel ...utamisel. Siis tuli neid vitsutada, s.o. uued vitsad peale panna. ...eks võeti Pranglis paju, pihlaka ja ka toominga võrdlemisi siledad, ...steta võsud, lõhestati need ja siliti seestpoolt pussiga siledaks, ...lõigati tüükapoolsesse otsa serva vitsakünts, eriline järsk täke, ...issepoole libamisi, mõõdeti ümber nõu paras pikkus ja lõigati ka ...poolsesse otsa samuti künts, kuid tüüka küünega võrreldes vastu- ...esse serva. Nüüd painutatakse vits ümmarguseks, sagedamini nõu ... ja ühendatakse (künned) üksteise vastu pidama. Selline vits pannakse nõule ..., venitades alguses ammaspuu abil vits võrdlemisi pinguli nõule, ...e suruks nõulauad hästi servadega üksteise vastu. Kui vits oli ...sti peal, suruti see alla, esiteks haamriga õrnalt peale koputades, ...st aga kostipulga abil allapoole nihutades, - kostipulk pandi vitsa ...e vastu nõu laudu ja löödi sellele kergelt haamriga peale. Löödi ...parajasse kohta, lõigati küüneotsad pussiga vitsa laiuselt ära ja ...oligi seega peal.

...uremaid nõusid - astjaid, tünne jt. vitsutati sagedasti kuusevitsa- ..., mis lõhestati kuuseokstest. Selliseid vitsapuid toodi mandrilt. ...t toodi ka vahest sarapuuvitsu, mis on parimaid vitsutamiseks. Kase ...tega palju ei vitsutatud, sest need on rabedad ja lähevad kergesti ...d. Uuemal ajal tehakse vitsad enamasti vitsrauast, mis toodi linnast. ...vitsad neediti ja need pidasid kauemini vastu. Kuid raudvitstega ei ... hea vitsutada neid nõusid, milles on soolvett, sest siis hakkavad ...ad roostetama ja purunevad varsti. Lihaastjad aga vitsutatakse ala- ...vitsadega, sest raudvitsad roostetavad ruttu läbi niiskes ruumis ...lase astja ümber.

Puunõusid tehti saares sagedasti, aga neid töid ka vahest talvel ...rme mehed Pranglisse, kui meri oli kinni külmanud.

Seebi keetmine.

Seebi keetmiseks koguti kõik söögiks kõlbmatud rasvained, Enamasti need kuhugi tünni. Sinna visati soolte rasv, lamba udarad, ..., muud rasvatükid "kõlbmatudest kohtadest", vahest ka hülgerasvad jne. Enne seebi keetmist raiutakse see rasv peenikesteks tükkideks, pannakse suurte patta ühes veega, lisatakse juurde seebikivi ja ka artsi, s.o. kampoli, - seebikivi võetakse 5 naela rasva kohta 1 nael seebikivi. Seda segu keedetakse 2½ - 3 tundi tasasel tulel. Seep on siis valmis. Seep on siis valmis, kui segu hakkab "kuulli laskma", s.o. kui segu ei tõuse enam kühmudena, nagu hariliku keedes, vaid vallidena, lainetena. Siis jäetakse seep patta jahtuma. Seep kerkib peale, alla jääb suop. Kui seep on juba jahtunud tükkideks, võetakse seep pajast välja. See on seebiratas. Ratas lõigatakse pikkadeks siiludeks, seebikangideks. Need kuivatatakse ahjus, soojamüüri peal jne. Kuivanud kangid lõigatakse parajateks seebitükkideks, enamasti peenikese traadiga saagides, sest noaga lõigates lähevad tükid katki. Sagedamini lõigatakse seebitükid juba siis kui seep ei ole veel täiesti kuivanud, - on parem tükke lõigata. Kasutamiseks parajad seebitükid pannakse vahest seebikeslisse ja hoitakse selles kuski kuivas kohas.

Seepi keedetakse ka hülgerasvast, samuti meresea /seakala/ rasvast. Nende loomade rasvast keedetud seep jääb mustaks ning seda kasutatakse peamiselt jämedama pesu pesemiseks. Ka kasutatakse hülgerasvast seepi pesu esimesel pesemisel, sest see seep jätab pesule külge halva lõhna. Kui aga teiskordsel pesu läbipesemisel pestakse harilike loomade rasvast keedetud seebiga, siis kaob lõhn täiesti ära. Taludes, kus harilikku seepi on tarbeks, ei püüta tavalist pesu pestagi hülgerasvase seebiga. Viimast kasutatakse ka siis pea pesemiseks, kui peas on kõõma, - hülgerasvaseep kaotavat kõõma peast.

Seebi soobaga, mis jääb seebi keetmisel pajapõhja, pestakse tõrvaseid riideid ja kasutatakse ka lehelise asemel jämedama pesu pesemisel.

Prangli kabel.

Prangli kabeli ehitamine on seotud muistenditega, nagu mainitud ...ajaloolises ülevaates. Arvatavasti on selle ehitamine olenenud ...dusest. Prangli saare elanikkond kasvas ja tekkis tarvidus palve... järele. Saarelt oli raske pääseda mandrile kuhugi kirikusse ja ...rast oli vaja saarele ehitada ruum jumalasõna kuulamiseks. Tolle... vaadete kohaselt püüti seda soovi ka rahuldada.

...llal on ehitatud esimene kabel, selle kohta ei ole kindlaid tea... Jõelähtme pastor O. Tomberg arvab, et see võis olla umbes 1550. ümber [1]. Kuid millele põhjeneb see väide, ei ole märgitud, aga ...tavasti oli tal selleks aluseid.

---

[1] Tomberg, O., Tagasivaade Jõelähtme koguduse möödaläinud aegade ...le. Tallinnas 1912, lk. 11.

...simene kabel on olnud Prangli saare idarannal, seal, mis kannab ...gu veel Vanakabelineeme nime. Samas on ka veel järele vana surnu... koht, mis jäänud juba täiesti metsa alla. Kabeli kõrval on kas... vana jäme kasepuu, mille jämedus on olnud kaks sülda. Seda puud ...rahvas pidanud pühaks ega seda pole julgenud keegi puutuda. Kui ...keegi Maardu /Uueküla/ mees kevadel sellesse puusse löönud neli ...retäket, et saada kasemahla, on see kohe surnult maha langenud [2]. ...kui 1710. a. venelased Prānglis on maandunud ja sellelt kaselt ...raiunud, ei ole neile midagi juhtunud. Seda kaske on pastor ...de veel näinud, kuid siis on ta olnud juba peaaegu liivaga kattu... ja kuivanud [3].

---

[2] Võib oletada, et vanad pranglilased rahuldasid oma usulised asjad ...lle vana kase juures, pidades kaske pühaks. Kui tuli ristiusu vaa... kohaselt ehitada saarele palvekoda, siis valiti kabeli kohaks ...t endine palvekoht vana kase juures.

[3] Winkler, R., Ueber Kirchen und Capellen Ehstlands in Geschichte ...Sage. Beiträge Ehst-, Liv- und Kurlands, V /1900/, lk. 11.

...simene kabel on ehitatud liivakingule. Pärast katku 1657. a. on ...el mattunud liiva alla [4]. Nähtavasti on katkuajal saanud suurem osa ...rast hukka, kabeli eest ei olnud hooldajaid ja korraldajaid ning ...kliiv on matnud kabeli. Vana kabel on olnud ka tõotatud kohaks.

---

[4] Sealsamas.

[illegible] kord aastaid pole saare ümbrusest saadud kalu, on keegi vana ta[illegible]geg andnud tõotusena kabelile hõbedase kala ning sellele on järg[illegible]mi rikkalik kalasaak. See kala on ka kabelisse jäänud ning keegi [illegible]le julgenud sellesse puutuda 1/.

1/ Finkler, R., m. k., lk. 11.

Pärast katku on inimeste arv saarel jälle kasvanud. Nad on omava[illegible]l raha kokku pannud ja ostnud Kolgast palke 27 rubla ehk 34 vask[illegible]ali eest ning ehitanud uue kabeli saare edelaosasse. Kuid juba [illegible]gmisel aastal on nad selle lammutanud ning viinud tagasi vana ka[illegible]eli lähedale, et Pranglist laevadega möödasõitjad võiksid palvetada [illegible]da nähes. See uus kabel olnud lihtne puuhoone, ilma laeta, kolme [illegible]naga - üks põhja, teine ida ja kolmas lõuna poole. Uks olnud läänes. [illegible]bel on olnud Jõelähtme koguduse abikirik ning Jõelähtme pastor on [illegible]tlustanud seal kolm korda aastas: üks kord talvel, teine kord jü[illegible]ripäeval ja kolmas kord heina-maarjapäeval. Neil päevadel on pastor [illegible]ele jutlust talitanud ka teisi kiriklikke talitusi 2/.

2/ Sealsamas. Vt. ka: Tomberg, O., Laulud Prangli saare uuendatud Lauritsa kabeli 50-aastase juubelipäeval 10. augustil 1910. a., lk.9. Vanakabelineem on kõrgel kaldal ja seal olev kabel paistis kaugele [illegible]aevateele, mis kulgeb harilikult põhja pool Prangli saart ulgumerel. [illegible]saare edelaosas jäi ta täiesti metsa varju.

Pärast Põhjasõda käis pastor Wrede Prangli saarel esimest korda 5. märtsil 1717. Kabel oli siis juba lagunemas. Kirikuasjadest leidis Wrede alles järgmisi: üks hõbekarikas leivataldrekuga, mille maanõu[illegible]nik Walter Stackelberg oli kinkinud kabelile, ja ka altarirätikud. Kabelis oli ka väike kell, mille saaremehed olid toonud ühelt Põhja[illegible]sõja ajal Prangli ranna lähedal hukkunud Rootsi laevalt. Ka oli jä[illegible]rel kirikuraha 127 kopikat 3/.

3/ Tomberg, O., m. k., lk. 9.

Suures tulekahjus 6. mail 1725 põlesid ja said osalt rikutud ka [illegible]abeli hõbekarikas, leivataldrek, altarirätikud, raha ja kell, mis olid ühes mahapõlenud talus. Kuid Haljava mõisaomanik Georg Johann Stackelberg on lasknud rikutud hõbekarika ja leivataldreku ümber te[illegible]ha ja kullata ning andis need 6. juulil 1731 jälle kabeli tarvita[illegible]miseks.

Oma vanuselt teine kabel oli juba 18. sajandi algul lagunemas,

...selgus juba eespool pastor Wrede teates; ta ei olnud enam kül-
...kohane jutluste pidamiseks. 1748. a. ehitas saare omanik maanõu-
...G.J. Stackelberg saarele kolmanda kabeli saare läänenervale. Ka
...kabeli kell lasti valada, milles on aastaarv 1748. Selle kabeli
...ehitus ei olnud küllalt kindel, lasi vihma läbi, mispärast seinad
...hakasid mädanema ning 19. sajandi algul oli ta juba sellises seisu-
...orras, et tema enam ei lubatud jutluseid pidada. Saareomanik Wolter
...Stackelberg lasi selle kabeli maha kiskuda[1]. Juba 19. juunil 1824
...kirjutas Eestimaa Luteriusu Konsistoorium Jõelähtme kihelkonna kogu-
...konnale sel puhul järgmist:

"Et Prangli sare kabbel, mis puust on ehhitud ja ka 75 aastat va-
...na, tännini ei muidu kui tuggede varral ühhes on seisnud, agga nüüd
...mõnda otsa sanud, et ühtepuhko temma langemist karta, siis kelatak-
...se rahvast eddespiddi jummala tenistust seäl sees piddamast. Tulgo
...nemad sest aiast, sennigo ue kabbeli saab ehhitada, igga pühhapäeva
...temma maiasse kokko, kus õppetaja muidogi kui sarel käib, asset peab."[2]

---

[1] Tomberg, O., m. k. , lk. 10.

[2] Kiri Eesti NSV Riiklikus Keskarhiivis. A I, 1824, nr. 5198, lk. 25 ff.

See kabelis kooskäimise keeld oligi kabeli mahakiskumise põhjuseks. Aastal 1829, kui pastor G. Schüdlöffel käis Pranglis, olid kabeli palgid surnuaial ilma katteta ja mädanesid. Jutlust loeti Keisari talus, kus oli selleks väike tuba, millesse ei mahtunud pooligi kogudluse inimestest. Kuigi jutluse ajal oli talvel uks, suvel ka aknad lahti olnud, on siiski inimesed mitmel korral jutluse ajal langenud minestusse. Veel pahem olnud see, et jutlusepidamise ruumiga ühe ja sama katuse all olnud kõrts.

Pastor Schüdlöffel alustas kohe raha korjamist uue kabeli ehitamiseks Prangli saarte. Ligi paarkümne aasta korjamise järele oma kogudluses ja annetuste läbi mujalt oli 1846. a. koos juba ligi 300 rubla ning selle rahaga hakati kabelit ehitama. Palgid toodi Soomest Virtö'st, lauad /24 tosinat/ Anija metsast, paekivid /3 kantsülda/ Kundrilt. Ehitusmeistriks on Jaan Bendersdorf. Prangli inimesed ja talud aitavad agarasti kaasa ühistööga. Ehitus algas 8. juunil 1848 ja juba 10. augustil samal aastal õnnistatakse sisse neljas kabel

rlis, samal kohal kus oli kolmaski. Pastor Schüdlöffel tahtis
kabeli ehitada küla keskele, kuid rahvas pooldas endist kohta,
oli kalmistu nende omastega.

Kabel seisis 12 aastat vooderdamata. 1860. a. täiendati ja kaunis-
kabel selleaegse omaniku konsul Edmund Girardi kulul ja õnnista-
siis 10. augustil 1860 uuesti. Peale selle on kabelil paarkorda
endatud katust ja surnuaeda kabeli ümber suurendatud. 1909. a. mu-
seti kabelile uus orel [1].

1/ Tomberg, O., m. k., lk. 10 - 14.

Prangli kabelis on jutlust pidanud enamasti Prangli saare talume-
, vähimalt nii kaua, kui saarel ei olnud kindlat kooli. Kui asu-
ati saarele kool, siis on jutluse pidamine olnud rohkem kooliõpeta-
ate ülesandeks. Pastor on käinud saarel enamasti vaid kaks korda
astas. Selle eest on Prangli inimesed maksnud pastorile kirikumaksu,
e 18. sajandi algul pastor Wrede ülestähenduste järgi oli järgmine:
p talumees annab 1000 kuivatatud räimest, kimp kuivatatud kammelaid
200 kala või soolatud räimest. Kiriklike talituste eest maksetak-
tavalist maksu [2]. See maks on jäänud üldiselt samaseks, arvestatud
id talude peale, kuna möödunud sajandi lõpupoolel muutus see enamas-
rahamaksuks. Lapsi on ristinud ja surnuid matnud kas kooliõpetaja
või kabelimees, kuna neid siis pärast pastor saares käimise puhul
kmistas, ristituid lapsi kabelis, maetute haudu kalmistul.

2/ Tomberg, O., m. k., lk. 9.

Surnuaed, kalmistu on kabeli ees edelas, kõrgel liivaseljandikul,
adisel randvallil. Omaksed püüavad haudu korraldada, kuid eeskuju-
likku korda seada kalmusid takistab osalt lähedase vee puudus, aga
a mullastikulised omadused. Vana surnuaed Vanakabelineemel on täies-
ti mahajäetud, hauad tasandunud ja neid pole enam hästi tundagi. Ida-
pool, Vanakabelineeme ja küla vahel metsas on ka aurulaeval "Eesti-
mi" 1941. a. hukkunute ühiskalmistu, kuhu maetud üle 40 surnu.

Uude kabelisse.

Vana kabel on jäänd viletsaks ja selles ei ole enam lubatud jutlust pidada. Siis on jutlust luetud Keiseri talus, siel on olled [illegible] ruumid. Keiseri peremies on möend moisa viina ja siel on [illegible] ühes tuaotsas olnud korts, toises on luetud jutlust. Viinakamber on Keiseril viel praegu alles.

Uude kabelisse on mendud Keiserilt suure rahvahulgaga. Ärämenemisel on lauletud laulu, mis ma enam ei mäleta. Esimised sanad olled:

Nüüd jumalaga jättame
Me seda kitsast paika
ja suure ruumi tottame
.....

Uue kabeli ehitamine on old Sutleppa ajal.

Liisa Sööblum.

"Kirikuerrapäev".

Juba ammust ajast on Jõelähtme pastor käinud Prangli saarel sealsete inimeste hingeasju lahendamas. Vähimalt kaks korda aastas on ta seda kohustatud tegema, - kord talvel, kord suvel. Kuid alati ei ole saadud seda kohustust täita, eriti talvel, kui meri ei külmetanud kinni ja saarele pääsmine jääd mööda polnud võimalik. Paadiga talvel saarele sõita on raske ja seda sõiduvahendit talvel palju ei ole kasutatud.

Selle vastu oli suvel saarel käimine kindlam ja üks või kaks korda käis pastor ikka saares. Mõnel aastal on pastor käinud saares ka kolm korda, aga selliseid juhtumeid on olnud väga harva.

Vana kombe kohaselt sõideti saarelt pastorile paadiga Kosteranda vastu ja toodi ta sealt siis saarde. Harilikult on selleks olnud mõni suurem ja parem paat ning selle liikuma panemiseks on ikka olnud teed võimalused, mis olid üldised kogu ajajärgule. Kahtlemata on seda maad käidud ka sõus, enamikus aga purjete abil, kuid viimasel sajandil enamasti ikka juba mootorpaadiga, mis on sõnakuulelikum, võimsam ja kiirem, kui purjepaadiga sõitmine. Küllap see oli ka pastorile seeldivam, sest sõita 10 - 12 versta lagedal merel, oodates vahest tuulehoogu või jälle vähendades purjet, ei olnud alati lõbusam sõit.

"Kirikuerrapäev" või vahest ka "pappipäev" oli tähtis sündmus saarerahva elus. See oli üldine püha ja sellele valmistati nagu suurele pühale. Prangli kabel on Lauritsa kabel ja sagedasti käis pastor ka kabeli nimepäeval, s.o. lauritsapäeval saares. Lauritsapäev on saarel alati olnud üldine püha. Toad seati korda, õued puhastati ja isegi karjatänavalt eemaldati suuremad korratused ning asjatud karilomade väljaheited, eriti selles osas, mida mööda liikus pastor kabelisse[1]. Harilikult läks pastor lähemate saatjatega Kelnasi külast koolimajast jala kabelisse, esiteks heinamaid mööda ja siis Länne kohalt tänava kaudu läbi Laiatanuvaotsa kabelisse. Hobusega pastori kabelisse viimise viisi ei ole Pranglis olnud. Ainult talvel, kui pastor sõitis saarde oma hobustega ja kui saare teed olid umbes, siis sõitis pastor koolimajast ka hobustega kabeli juurde.

...ngu saar valmistas kirikuhärra vastu võtmiseks. Kirikuhärra ühes ...riga toodi juba laupäeva õhtupoolikul Kosterannast mootoriga ...lisse. Kelnasi sadamasse sõitmisel oli rannal juba inimesi vas... ...kes tervitasid pastorit ja köstrit, enamasti vaikselt. Kes olid ...dmal, neile andsid kirikuesindajad ka kätt, kuid erilist pidulik... ...lmet kirikuhärra vastuvõtt ei omandanud. Sadamast läks pastor ena... ...koolimajasse ja kui kooliõpetaja juhtus olema poissmees ja tal ...vastuvõtmisega raskusi, siis peatas pastor kas kirikuvöörmündri ...või vahest ka mõnes teises suuremas ja paremini korraldatud ta... ...See oli õieti talule auks, kui pastor seal peatas. Harilikult ...lis pastori vastuvõtja kõik kulud ise ja teised saare inimesed sel... ...kaasa ei aidanud. Kuid siiski viidi kooliõpetajale vahest ka ka... ...seda ju tal omal ei olnud,- ja vahest ka piima.

...Tänava puhastamisel oli tavaks, et igaüks puhastas oma talu kohal. ...kirikuhärrapäevaks puhastamist korraldas III tallitaja ja oli ka ...esi, kes oskasid virgutada tänava puhastamist isegi ühistööna ...rema hulga inimeste abil.

...Pastor puhkas laupäeva õhtul, aga püüdis ka teada saada üht ja ...st saare elust, mis tal oli tarvilik. Ka pühapäeva hommikul olid ...lised asjad tähelepanu all.

...Saarerahvas kogus juba vara kabelisse. Puudusid vaid need, kel kui... ...gi ei olnud võimalik kabelisse minna, nagu haiged, vanatudid, väi... ...ed lapsed. Muud olid kõik kabelis. Kabel oli puupüsti täis. Siis ...asid lööma kabelikellad ja varsti tuli pastor vöörmündri, köstri ...kooliõpetaja saatel ja sammusid altari ette läbi müürina seisva ...rva ja võtsid istet altari kõrval. Köster asus oreli taha ja küllalt ...tugevad hääled kõlasid väikeses kabelis eesmänguks ning teatasid, ...algab jumalateenistus kokkukogunud saarerahvale. Ning varsti lii... ...sid oreli häältele saare inimeste karedad hääled üldiseks lauluks.

Kirikuhärra pidas siis jutluse, jagas armulauda, õnnistas vahepeal ...liõpetaja poolt ristitud lapsed. Peale jutlust õnnistas ta surnu... ...el samuti vahepeal maetud surnud ja nende hauad. Oli saares haigeid ...vanu, kes ei saanud kabelisse lauale tulla, käis pastor ka nende ...ures taludeski ja andis neile jumalaarmu.

Peale ametitalituste toimetamist tuli ta tagasi koolimajasse, kus ...mutas. Harilikult revideeris pastor ka kooli samal päeval. Õpila...

d olid kooliklassis, istusid samuti nagu talvel oma kohtadel ja
dsid meelde tuletada seda, mida olid talvel õppinud. Mõni kordas
el katekismuse peatükke, või vaatas ka piibliloraamatusse, sest
õpetusele pani pastor suurimat rõhku. Aga kõik läks revideerimi-
l kuidagi rahulikult. Lapsed väljusid klassist õue.

Sel ajal kogusid saareinimesed ka koolimajasse. Kui koolikatsumi-
oli lõpetatud, siis pidas pastor siin veel ühe kõne, milles ta sa-
lasti puudutas kohalikke olusid, juhtis tähelepanu puudustele ja
ele külgedele ning virgutas rahvast lügupidama oma kirikust ja
elist.

Peale koosviibimist koolimajas hakati valmistama ärasõiduks. Kogu
re rahvas kogus Kelnasi sadamasse õpetajat saatma. Siin oli rahva-
rd, sest ka Rammust, Aksist, Viimsist ja mujaltki mandrilt tuli
ttavaid ja omakseid Pranglisse kirikuhärrapäevaks ja sõitsid ühes
storiga ka saarest minema.

Kirikuhärra mootor oli ehitatud kaskedega. See andis piduliku ja
haliku mulje ning tunde. Kui kõik oli valmis ärasõiduks, ütles pas-
r lahkumiseks veel mõned sõnad koosolevale rahvale, tänas suure
stuvõtu eest ja laulis lõpulaulu, enamasti "Õnnista ja hoia". Kui
n oli halb, siis lauldi vaid viimane salm /"Aamen, aamen, aamen"/.
lle peale astus pastor ja köster paati, mootor pandi käima ja paat
liugles läbi suurte kivide vahelt Kelnasi kari ja sadama vahel,
ma järel suur paatide rida. Inimesed vaatasid lahkujaile järele,
hvitasid rätikuid, viipasid kätega....

Möödas oli oodatud suur päev, mis tõi elevust ja liikumist saare
hetaolisse ellu, Inimesed peatusid veel, ajasid juttu. Siis rühmi-
sid nad salkadeks ja hakkasid liikuma kodu poole, kus neid ootas
rilik igapäevane elu. Nooremad kogusid kuhugi kokku ja algas üldi-
lõbustamine.

Pastori saares käik talvel ei olnud harilikult nii pidulik, osalt
ka seepärast, et külmaga kogu elu ei võtnud vajalikku hoogu. Kuid
levust tõi see samuti.

Enamasti ei olnud talvel saarele sõitmiseks kindlat päeva, vaid
ee toimus selle järele, kuidas meri kinni külmetas ja kuidas sai

...ta üle jää saarele. Ka oli talvisel pastori saarekäigul ikka ees-...s ka kooli revideerimine. Enamikus käis pastor saares kas veeb-...ari lõpus või märtsis, aga vahest ka jaanuariski.

Pastor sõitis saarde enamasti oma hobustega, harilikult kaks ho-...st ees, kellad peal. Pastor Loppenowe hobustel oli peal ikka kahed ...llad - üks oli loogas, teine aisa otsas. Kuid alati käis pastoril ...stas Kosterannas üks Prangli mees hobusega. Sellel oli rohkem tee-...id ülesanded, sest sagedasti ei saanud ju saarele otse sõita, näi-...ks kas või jääpragude pärast ning vähese käimise pärast ei olnud ...rel tihti jälgigi ees teeks. Siin oli tarvis mere tundmist nagu ...vel, vahest isegi veel rohkem.

Pranglist mindi Kosteranda harilikult juba reede õhtuks, ööbiti ...osterannas ja oodati laupäeval siis pastori jõudmist kohale. Siis ...lgas sõit üle mere, - Prangli mees ees, pastor köstriga oma hobus-...l järel. Kui jää oli nõrk, siis istus köster vahest ka pranglime-...e reele. Enamikus on kõik talvised sõidud olnud õnnelikud, ega ole ...eada õnnetusi. Samuti käis üks pranglimees teejuhiks, kui pastor ...õitis tagasi, kuid mõni kord keeras teejuht poolest teest tagasi, ...ui tee oli teada ja jää kõva. Kirikuhärrale vastusõitmisel peeti ...arilikult kindlat korda, nagu ikka küütides.

Pastori hobused olid saares kuski talus, kus suuremad kõrvalruu-...id, enamasti Tüübel, aga ka Otsal. Pastor ja köster ööbisid enamas-...ti kooliõpetaja juures. Köster, kel saarel oli tutvusi, peatas sage-...mini mõnes suuremas talus. Tihti ei olnud talvel isandat, s.o. ...östrit kaasas ki.

Jumalateenistus kabelis oli talvel üldjoontes samane kui suvelgi. ...a talvelgi avaldusid saare elus samad jooned nagu suvelgi ning pea-...le pastori ärasõitu oli "kirikerrapäev" kauemaks ajaks veel jutuai-...eks.

Olgu veel mainitud, et sagedasti toimetas pastor saares käimisel ...a laulatusi ning siis oli saares elukulg kõrgel. Siis olid saare ...inemsed paar päeva heas meeleolus ja laulu kostus külatänavatel ...vt. pülmad/.

Prangli kool.

Pranglis on arvatavasti juba ammu olnud neid, kes oskasid lugeda, kuigi kindlalt sellel ajastul, kui oli lugemiseks raamatuid eesti keeles. Prangli on jutluste ettelugejateks olnud lihtsad talumehed, kes oskasid lugeda ja laulda. Kui pastor Wrede käis Prangli saarel esimest korda, s.o. 1717. aastal, juhatas siis kabelis laulu ja tegi palvet [illegible] Wabbat Roma Maddis[1]. See talumeeste lugemine kabelis on ka [illegible] kestnud, sest Jõelähtme kiriku visitatsioonil 16. juunil 1824 [illegible]takse, et Pranglis loeb jutlust "pühapäeva-ettelugeja" /Sonntags-Vorleser/.

[illegible]mberg, O., 1910, lk. 9.

[illegible]oolide kohta Pranglis on möödunud sajanditel vähe andmeid. Kui [illegible]istes valdades Jõelähtme kihelkonnas on juba 18. sajandi keskelt [illegible]teid koolide kohta, puuduvad Prangli saare kohta sellised andmed. [illegible]l teatatakse Jõelähtme kiriku visitatsioonil 1745. a., et Prangli [illegible]rel on maanõunik Stackelberg määranud koolmeistri laste paremaks [illegible]gemaks õpetamiseks, kuid lapsed olnud täiesti sõnakuulmatud, nii et [illegible]ster käinud seal asja korraldamas[2]. Hupeli kirjeldises, nagu on toodud [illegible]d juba ülevaates Prangli ajaloost, oli teade, et 18. sajandi lõpu[illegible]ajatel oli Prangli saarel "pühapäevadel jutluste lugemiseks koolmeister". Milline oli see koolmeister, ei ole kindlasti teada, aga [illegible]tavasti oli see lihtne talupoeg, kes luges pühapäeval kabelis jutlusi, kuid talvel õpetas ta ka lapsi lugema kas oma juures kodus või [illegible]es suuremas talus, nagu oli üldiselt viisiks sel sajandil mujalgi. [illegible]s kaovad aga teated Prangli kooli kohta ja pärast ei ole enam andmeid, et Pranglis oleks olnud kooli kuni möödunud sajandi keskeni. Tõenäoline on, et ajutisi kodukoole on saarel olnud mõnigikord, kuid [illegible]ainkus on lapsi õpetanud lugema vanemad ise, mõni ka kirjutamagi. [illegible]ta võib tõendada juba seegi, et esimesed koolmeistrid Pranglis on [illegible]nud pärit saarest.

[illegible] Jõelähtme kirikuarhiivis.

Kindlapaigaline kool on asutatud Pranglisse 1869. aastal, nagu

Kust on tulnud selleks esimene tõuge, ei ole küllalt selge. Aga juba 1688. a. teatab Jõelähtme pastor J. Wilcken Bengt G. Forseliusele, et Prangli saarel on veel üks naisterahvas, kes Tallinnas elades on oma prevanemate lastelt ära õppinud lugemise ja kellele Wilcken on mõisavanematelt muretsenud loa, et ta võib mõned talulapsed enese juurde võtta ja neile lugemist õpetada[1]. See naine on siis seda ka teinud ning õpetamine on hästi edenenud, lapsed on lugemise ära õppinud ja ka oma vanemaid lugema õpetanud, nii et nüüd oma saare kabelis mitte üksi iga pühapäeval evangeeliume ja epistleid ei loeta, vaid ka kõiki laule tervest käsiraamatust õige viisi järele laulda osatakse[2].

1/ Liiv, O., Lisandeid Eesti rahvakooli ajaloole 17. sajandi lõpul. "Eesti Kirjandus" XXVIII /1934/, lk. 258.

2/ Reiman, V., Bengt Gottfried Forselius. Eesti Üliõplaste Seltsi Album III. Tartu 1895, lk. 45.

...avad sellekohased andmed 1/. Esimeseks koolmeistriks on olnud Gus-
... Aksberg Aksist, kes olnud ühtlasi ka mõisavalitseja. Teda hüütud
...salt Moisa Kustakseks. Esimeseks koolimajaks on olnud rahva tea-
... järgi mõisa ruumid Kelnasi külas. Aksberg on olnud koolmeistriks
... ühe aasta. Sellel 1869. aastal on ehitatud ka koolimaja praegu-
... kohale Kelnasi küla lõunaossa, et kool oleks lähedane kõigile
... küla õpilastele.

Prangli algkooli kroonikaraamat, lk. 4. Järgnevad kasutatakse pea-
...selt selle kroonikaraamatu teateid, kuid neid täiendatakse rahvalt
...mujalt saadud andmetega.

...eine koolmeister oli Johannes P r e i h o l m, pärit Pranglist
... õppinud Jõelähtme kirikuõpetaja W. Kentmanni juures. Oli ametis
...0 - 1890.a. Palgaks on koolmeister saanud 1 rubla aastas igast pe-
...t. Nagu Preiholm ise teatab, ei ole tema ajal olnud veel klassi
...tust, vaid lapsed on käinud koolis igapäev 3 ~~xxxxxx~~ talvet ja vahekoolis,
... 1 kord nädalas, samuti 3 talvet /Preiholm muutis vanas eas oma
... Väin'aks/. Ta lahkus ametist peamiselt vene keele vähese oskuse
...rast, aga jäi kabelisse ettelugejaks.

...olmas kooliõpetaja oli Jaan K r ö n s t r ö m /pärast Kaseste/,
... 20.III 1851, surnud 14.IV 1945; oli Pranglist Mäe Mardi poeg.
...valmistust kooliõpetaja ametiks ei omanud, kuid ta oli teeninud
...onuteenistuses ja agaral püüdmisel tõusnud alamohvitseriks /kahe-
...lameheks/ ning omandanud teatud määral vene kõnekeele. Oli kool-
...striks 1890 - 1898. a. Krönströmi ajal on esimene koolimaja olnud
...ivõrd viletses seisukorras, et J. Krönström peab lõpuaastatel kooli
... kodus Mäe talus. Endise koolimaja kohta hakatakse ehitama uut koo-
...maja.

Järgmiseks kooliõpetajaks-vallakirjutajaks valitakse 20. okt. 1898
...hannes H e i m b e r g, pärit Kolga vallast. Tema hariduse kohta ei
... andmeid, kuid arvatavasti on ta õppinud Leesi õigeusu kiriku abi-
...oli's Kiiu-Aablas ning valdab vene keelt rahuldavalt, nagu selgub
...ooli protokolliraamatust. Tema valimise kohta on Prangli valla voli-
...u protokolliraamatus vastav protokoll, mis annab ülevaate palgatin-
...mustest ja tuuakse siin täielikult:

1/ Johannes Jakobi p. Heimberg võtab kooliõpetaja, vallavalit-

suse ja kohtukirjutaja ameti oma peale kahesaja viiekümne rubla palga /250/ eest aastas, peale selle prii korter, küte ja valgus.

2/ Teenistuse aeg arvatakse 15. oktoobre k.p. peale kahe aasta peale, see on 15. oktoobrini 1900.

3/ Kooliõpetaja ja kirjutaja ametist lahtilaskmise korral valitsuse poolt Johannes Jakobi p. Heimbergil ei ole õigust palka nõuda rohkem kui selle päevani, millal valla asjad ja kirjad uue kirjutaja kätte saavad antud.

4/ Kui Johannes Jakobi p. Heimberg soovib teenistusest lahkuda enne kahe aastase teenistuse aja lõppu, ei või tema Heimberg mitte enne teenistusest ära minna kui uus kirjutaja valitud on; peale selle peab tema oma äraminemist tallitajale kaks kuud aega enne teada andma.

5/ Sel korral kui volikogu tahab kooliõpetajat ja kirjutajat lahti laskma, peab tallitaja seda Heimbergile kaks kuud aega enne teada andma ja temale selle päevani, millal kirjad käest ära saavad uue kirjutaja kätte antud, palga välja maksma, peale selle veel ühe kuu palk.

Volikogu, neid tingimusi tähele pannes tegi otsuseks: Nende tingimustega rahul olla ja Heimbergi rahvakoolide Inspektori ja Kommissari herradele kinnitamiseks ette panna.

Allkirjad 1/.

1/ Protokoll 20. oktoobrist 1896. a. Sellised tingimised korduvad ka järgmiste kooliõpetajate-vallakirjutajate palgalepingus väikeste muudatustega kauemat aega.

Viiendaks kooliõpetajaks valitakse 11. okt. 1900 L e p p, Aleksander Hantsu p., pärit kõigi vallast Paide kreisist, kes lõpetanud Eesti Aleksandri kooli Põltsamaal ning omab õpetaja tunnistuse, välja antud Pärnu 3-klassilise linnakooli pedagoogilise nõukogu poolt. Tema valitakse 1 aastaks peaaegu samul tingimusil, kui eelmine kooliõpetaja. Ta algab tööd uues koolimajas, mis õnnistatakse 9.VII 1900. Nõustase töötamise järele lahkub ta ametist Prangli koolist 30.juulil 1901 ja uueks kooliõpetajaks-vallakirjutajaks valitakse H e i m b e r g Julius Jaagupi p., pärit Kolga vallast, õppinud Jastrebino 2-klassilises ministeeriumi koolis. Valitakse esiteks kõigest üheks kuuks,

20 rubla kuus ning jääb siis edasi üheks aastaks eespool tähen-
üldtingimustel. Lahkub Pranglist 1903. a. kevadel.
järgmiseks kooliõpetajaks valitakse 14. juulil 1903 M e l l e s,
Peetri p., kes saanud hariduse kuuda Koolmeistrite seminaris.
valitakse esiteks üheks aastaks üldtingimustel, kuid ta on ame-
kuni 1906. aastani. Tema järele valitakse F e l d b a c h, Alek-
Juhani p., Narva linna kodanik, lõpetanud Vaivara kihelkonna-
li, täiendanud oma haridust Rakvere linnakoolis, olnud õpetajaks
ja mujal 16. aastat. Teda valitakse kooliõpetajaks määramata
ks ja ta saab palgaks 300 rubla aastas. Feldbach püüab elustada
litsitegevust Pranglis, aga lahkub paari aasta pärast, 1910. aastal
nglist. Uueks kooliõpetajaks valitakse 17. dets. 1910 K o n n o,
gust Mardi p., kes lõpetanud Vaivara 2-klassilise kihelkonnakooli
ng täiendanud haridust Narva gümnaasiumis. Ka tema ei pea vastu
kem kui vaevalt ühe aasta ja lahkub järgmisel 1911. aastal Prang-
st. Uue kooliõpetaja valimised korraldatakse Tallinnas Kalarannas
Pärsi" poes. Kohale ilmub vaid üks kandidaat, kes pole nõus valla-
rjutaja kohuseid täitma. Kuulutatakse välja uued valimised, kuid
ed jäävad ära kandidaatide mitteilmumisel. Et valimised ei andnud
tulemusi, pööratakse palvega Neeme õpetaja Ludvig V a h e r i poole,
et see tuleks Pranglisse ametisse. Ta nõustubki ja 6. sept. 1911. a.
valitakse V a h e r, Ludvig Ludvigi p., kooliõpetajaks-vallakirju-
jaks palgaga 300 rubla aastas. Vaher on pärit Ihasalu külast Jõe-
Ühtme vallast ning saanud hariduse Kolga 2-klassilises ministeeriu-
koolis ja selle juures pedagoogikaklassis. Prangli kooli õpeta-
aks jääb ta kuni 24. sept. 1920. Tema kauemini ametis viibimine
lemas nähtavasti sellest, et Vaher oli ise rannas sündinud ja üles-
svanud ning randlaste resp. saareinimeste eluga rohkem harjunud.
Kodanliku Eesti ajal Pranglis olevate kooliõpetajate kohta puudu-
mul andmed täielikult.

Kooli sisemise elu ja korralduste kohta ei ole erilisi laialdasi teateid, kuid arvatavasti ei erinenud need kuigi palju üldistest korraldustest selleaegsetes koolides. 1875. a. seatakse Jõelähtme pastor P. Loppenowe poolt sisse "Prangli koli protokolli ramat", milles ta koolikohus peab kirjutama oma otsused kooli kohta, kui koolivanem või tallitaja käib kooli vaatamas. Kuid protokollid on lühisõnalised ja šabloonilised, ega võimalda kuigi hästi tungida koolielu. Avaramad on pastori protokollid kooli katsumiste üle ning need lubavad meie pilku ka kooli eelule. Alamal toome seepärast mõned protokollid selleaegses kirjaviisis.

Esimese protokollina on protokolliraamatus pastori protokoll vaatluse korralduste üle ja oma tähelepanekute kohta kooli edus:

"Tallitaja peab kooli seaduse järrele igga loupääv kooli majasse tulema ja järrele vatama, kas koolis polle middagi tarvis, kas raamatuid ehk hevtisid. Kui lapsed on ilmaasjata koolist ärrajänud, siis peab lo kop. päva pealt trahvi vanematte käest võtma. Iggakord kui ta on, kui üllevel rägitud, kooli majas olnud, siis peab ta omma nimi selle ramato sisse kirjotama.-

2-sel Märtsi kuu päval ollen seda kooli läbi vatanud. Lapsed peavad 1 x 1 parreminne õppima. Igga lapsel peavad 3 hevti ollema, neid ollid pudo. - Nooremad lapsed peavad illusaste jure õppima.

2 Märtsil 1875. P. Loppenowe, Kirrikoõppetaja."

Muid korraldusi ei taideta. Selle üle on järgmisel aastal pastoril rääkimist tallitajaga, kes nähtavasti püüab ennast õigustada ja arvab, et kooli järelevaatus ei ole tema ülesanne, sest tema ajab muid valla asju. Sellest märgib ka pastor oma protokollis:

"8-mal Veebruaril 1876 ollin kooli vatamas. Möda läinud aastal polle tallitaja kooliasju järrele küssinud, egga olnud kooli vatamas." - Lapsed jävad koolist ärra ilma trahvita, hevtisid, mis peavad neil ollema, neil polle. Tallitaja ütles mulle, et ta polleks teadnud, seda ta assi ollevad, kooli järrele vatama. Esmaspäva lapsed 9 poisi ja 14 tüdrikud polnud veel koolis olnud. Nende luggemine on vaene.

P. Loppenowe, kooli kohto poolt.

"10 Veebruaril 1877 sai see kool läbivaadatud. Laste tundmine oli [illegible], niisamoti nende kirjutamine. Tallitaja pole nenda kui protokolli raamatust on näha, kooli käinud vaatamas.

P. Loppenowe."

Järgmisel aastal ei saa pastor kooli vaatamas käia. Kui ta siis 1879. a. suvel Pranglisse tuleb oma ameti talituste asjus, siis laseb ta ka lapsed kooli kokku kutsuda, revideerib nende teadmisi, leiab kooli seisukorra olevat õige halva ja kirjutab seepärast protokolliraamatusse, kuhu ei ole koolikohtu poolt veel mitte ühtki protokolli kirjutatud, kurjustava protokolli:

"30 Juuil 1879 olin kooli vaatamas. Lugu polnud lastega parem kui enne. Monel lapsel oli üks hevt, ja sesamma täis solkitud, mõni ilma. Geograafia ja lugemise raamatuid olid väha. Üks kord üks oli tundmata läsi. Sundmist kooli tulla, pole olemas. Kooli kohto pole saares olemas, kooli võörmündrit neil pole ega kirikovõörmündrid. Vene keele õpetus lastel pole. Kui laps tahab, siis tuleb kooli, kui ei taha, siis jäeb koolist ära. Ükski ei küsi selle järele. Võla päevad ei saa kirja pandud. Ühe sõnaga - see kooli asi on Pranglis üsna hukkas.

Lihtne allkiri.

Pastor võtab protokolliraamatu kaasa, arvatavasti selleks, et seda esitada kohalikule kihelkonna-koolirevidendile puuduste kõrvaldamiseks. 4. juulil s. a. saadab pastor protokolliraamatu nähtavasti koolirevidendile ja kirjutab protokolliraamatusse saksakeelse kaaskirja, mis eestikeelses tõlkes on järgmine:

"Ma palun koolirevidendi-härrat, et ta niihästi vanale, kui ka uuele, veel vannutamata Tallitajale laseks ametlikult selgitada /kõige paremini ja sobivamalt toimub see Jõesuu randrüütlite kaudu, sest neil on alati vajadusi Prangli sõiduks/ ja kooliasja kuidagi liikuma panna. Koolmeister ei või midagi läbi viia ilma walla kooli kohtuta ning selle korraldamiseks ei suuda ma, nagu siit on näha, midagi teha, kõikide nõudmiste, manitsemiste ja ähvarduste peale vaatamata. Koolmeister on täiesti mõjuvõimutu. P. Loppenowe."

Koolirevident täidab nähtavasti pastori palve, Pranglis valitakse

koli- ja kirikuvöörmünder ja 20. oktoobril 1879 käivad tallitaja, kirikuvöörmünder ja koolivanem esimest korda koolimajas, koolmeister Johannes Preiholm kirjutab esimese koolikohtu protokolli, millele tallitaja teeb alla kolm risti, teised kirjutavad oma nime. Protokoll on üldsõnaline ja tõendab vaid koolimajas käimist. Siis käiakse peagu igal nädalal kord koolimajas, kirjutatakse ikka üldsõnaline protokoll ja pannakse nimed alla tunnistuseks, et on täidetud nõudmine. Iseloomustavaid märkusi protokollis ei leidu.

Järgmisel suvel saares käimisel revideerib pastor ka kooli. Tulemuste ja muude asjaolude kohta kirjutatakse protokoll kolme järgus, mis juba pehmemalt:

"21-sel Juuni k. pääval 1880 sai kool koolikohto poolest läbivaatud. Oli näha, et koolis oli tööd tehtud; kooli lapsed aga peavad veel palju terasemaks minema ja peavad püüdma, et nad ei unustaks ära, mis nad suure vaevaga on õppinud. Iseäraliste peavad hoolt kandma, et üks kord üks oleks neil üsna selge. Iga hevti sees peab üks Abschnitt alati olema. Ilma temata sõlgitakse hevti ära.

Saaks last Jaan. H., Jaani poeg ja Mihkele V. poeg Johannes, et ainud täna koolis, ehk küll oli igamehel teada, et täna kool kooli kohtu poolest saab läbikatsutud. Teine oli isaga linna läinud, teine oli vanemate poolest tööle pandud saanud. Nende laste vanemad maksavad selle holetuse ning vastopanemise pärast 50 kopika trahviraha kooli kassase. Mihkel V. on 50 kop. välja maksnud.

P. Loppenowe, kooli kohto nimel.

Koolmeistri palga lubas Tallitaja nädala järel tema kätte maretseda, mis üle õpetajale pidi üks kvitung koolmeistri poolt saadetud saama. -

Nende kahe esmaspääva laste trahviraha /50 kop./ olen kätte saanud

P. Loppenowe.

Kui uued 10 aastased kooli lapsed saavad sügise koolise toodud, siis peavad enne vastuvõtmist truuiste läbikatsutud saama. Nad peavad oskama: 1, veerima ABD raamatu järele, 2, lugema sellesama ABD raamatu järrele, 3, Pildi piibli raamat peab neil selge olema, 4, katekismusest peavad oskama I ja II peatük ja issa meie palve sõnad, 5, üks kord üks peab

ei selge olema. Vanemad, kelle laps katsumise ajal ei oska, maksa- üks ühe rubla trahvi ja peavad oma lapse jälle koio võtma ja tulevaks pühiseks kooli vasto valmistama.

P. Loppenowe.

Pastor ei olnud siis mitte üksi kooliõpetuse korraldaja ja revideeri- ja, vaid ta püüdis lahendada ka kõik kooliga ühenduses olevad küsi- used. Nagu märgiti eelmises protokollis, püüdis ta korraldada kool- meistri saamata oleva palga maksmist ning nõuab, et koolmeister peab maksma selle kättesaamisel temale kviitungi tõenduseks, et palga ära on korras. Aga ka koolimaja parandamist püüab ta edasi viia. Prang- i esimene koolimaja ehitati 1869. aastal, kuid nähtavasti hooletult ja juba 1881. a., s.o. 12 aasta järele on ta nii lagunud, et selles ei saa enam pidada kooli korralikult. Kooli mööbel on korratu ja puu- dulik ja selle muretsemiseks tuleb mõjutada vallainimesi. 1881.a. al- guses käib pastor saares, revideerib kooli ja kirjutab protokolliraa- matusse:

"24-mal Januaril 1881 käisin kooli vaatamas. Päevaraamatu järele olid 15 päeva last ja 20 kooli last. Kõik lasped said katsutud. Oli hea, et lapsed olid juure õpinud. Hehvtid olid kõigidel, aga lapsed peavad enam selle eest hoolt kandma, et kirjutaksid ilusamine ja puh- taste. Seks ja kooli pidamise juures olgu kooli vanemad koolmeistrile igapidi abiks. -

Koolimaja on lagunud, nõnda et pole võimalik seal kooli pidada, ega talve ajal elada. Kooli vanemad saavad nüüd kõva käsko, selle eest muret pidada, et Jaani päeva ajaks, mil tulen jälle saare, see koolimaja oleks igapidi parandatud, et sünniks talvel seal kooli pi- dada ja koolmeister võiks seal elada. - Kui see maja siis pole iga- pidi parandatud, siis pean seda vibimata ülema kohtuse sisse kaebama.

Kooli kohto nimel P. Loppenowe.

Kolm kooli laudu on alles, üks peab juure tehtud saama. Nisammoti peavad ka neli kooli pinki tehtud saama, mis kooli jäuks jäävad.

P. Loppenowe.

Kuid ka seekord ei täideta pastori käsku. Arvatavasti ei olnud koolimaja parandamine selleaegsetes oludes väikesel saarevallal su- ri kerge, kuigi tahtmist võis olla. Kui pastor tuli järgmisel suvel

arde kabelisse teenistust pidama, seejuures ka kooli revideeris, siis
rjutab ta järgmise protokolli:

"4-mal Juulil 1881 olin kooli vaatamas. Piibli lug. I olid 34 numb-
õpitud, piibli lug. II 46 numbri, - katekismus olid läbi õpinud.
kendamises olid 26 §§ õpitud, Geograahviast 41 §§ ja vene keeles
§§. - Lapsed said loetatud piibli lugudes, katekismuses, vene kee-
s ja rehkendamises. - Oli näha, et olid juure õppinud. Hehvtid olid
htamad kui enne; aga lapsed peavad püüdma, et kirjutaksid paremine.
Võla päevad ei olnud.

Koolimaja oli veel parandamata. Kooli vanemad lubasid parandamist
el enne heinaaega ette võtta.

Kooli kohto nimel P. Loppenowe, Jõelehtme kiriku õpeta ja

Nagu selgunud eespool, on pastor Loppenowe püüdnud koolielu Prang-
s tõsta. Kuid 1882. aastaga väheneb see hool ja püüe, mis avaldub
remalt kooli revideerimise protokollides. Kooli protokolliraamatus
jätkuvad küll koolikohtu šabloonilised protokollid, nagu näiteks
järgmine:

"23-mal ~~xxxxx~~ Januari ku päval /1882/ käisid kooli järrele vata-
s, lapsed ollid keik koolis käinud. Koolmeister J. Preiholm, Tal-
litaja J. Talström ÷÷÷, Kooli Vöörmünder E. Plumgwist, Kiriku Vöör-
ünder W. Sumberk."

Sellised märkused ei anna võimalust kuidagi tungida kooliellu.
pastori protokollid jäävad samuti lühisõnaliseks ja ka sisutuks.
1882. a. suvisel saares käimisel kooli revideerides kirjutab ta veel:

"10-mal Julil 1882 olin kooli vaatamas. Piibli lugude I ja II jä-
gu ja katekismuse peatükid said loetatud, niisamoti vene keel. Hehv-
tid said läbi vaadatud, mõned laulu viisid lauldud."

Järgmisel aastal koosneb aga kooli revideerimise protokoll õieti
hest lausest:

"5-mal Martsil /1883/ olen kooli revideerinud. Kihelkonna kooli
kohto ja Kreiskooli kohto nimel P. Loppenowe, Jõelehtme kiriku õpe-
taja".

See on ka viimane protokoll Prangli kooli protokolliraamatus kiri-
õpetaja poolt. Enam neid ei ole. Mis on sellise muutuse põhjuseks,

selgu kuidagi kooli protokolliraamatust ega ka rahvapärimustest. ...-olla väsis pastor, keda on nimetatud Jõelähtme kihelkonna kooli-...isaks[1], ja hakkas agaramast tööst tagasi tõmbama, sest koolid olid ... asutatud ja nüüd sammugu nad siis ise edasi, kuidas on rahva ...tmine ja nõudmine. Ka olid sel ajal tunda tublisti koolides vene-...lse õpetuse sisse seadmise hõngu ning ka seegi võis pastori tööd ...ivata.

Kooliõpetus käib edasi. Muutuvad koolikohtu liikmed ja 1889. a. ...rjutab koolivanem J. Krönström alla oma nime juba vene keeles. Sa-... J. Krönström kirjutab 1890. a. alla protokollidele koolmeistrina. ...e keele õpetamise nõue on suurenenud ja seepärast tuleb lahkuda ...olmeistril J. Preiholmil ning tema asemele astub samuti oma saare ...mene, kes oskab rohkem vene keelt. Koolikohus käib koos, J. Krön-...römi kirjutatud protokollid on samuti šabloonilised, ortograafili-...lt ebakindlamad ja vigu vahest rohkem. 1893. aastal kirjutab kool-...ister juba "februaril" venekeelsete tähtedega, pärast aga juba "...evralja". Koolmeister käib sagedasti vallapaberitega Tallinnas ja ...olis näikse kooliskäimise korralikkus läinud tagasi. Peetakse hoo-...ega riigipühi ja mälestuspäivi. Protokollides võitleb vana kirja-...is uuega, aga kindlust ei ole. Kirjamärgid puuduvad täiesti. Kooli ...i peeta terve nädal, sest "koolmeistril olli valla majade asikureri-...ise paberite kirjutus" /26.III 1894/. 24. aprillil 1894 on jälle ...rotokollis: "Käisid kooli vattamas sel nädalil kooli ei olnud kool-...eistril olli valla majade asigorerimise paberite kirjutamine". 24.märt-...il 1895 on protokollis: "25-mal kooli ei olnud olli Baast Maarja ...ev".

Kooliõpetaja J. Krönström lahkub 1898. a. ja sügisel 7. detsemb-...il kirjutab kooliõpetaja Joh. Heimberg esimese venekeelse aruande ...rotokolliraamatusse. Vene keel näib olevat rahuldav. 1900. a. sü-...isest peale kirjutab venekeelsetele aruannetele alla õpetaja A.Lepp, ...rgmisel aastal Jul. Heimberg ja 1903.a. sügisel G. Melles, kelle ...ene keel pole etteheitevaba. Ka koolivanem kirjutab oma nime alla ...enekeelsete tähtedega.

1/ Tomberg, O., Tagasivaade Jõelehtme koguduse möödaläinud aegade peale. Tallinnas 1912, lk. 26.

Viimane protokoll on kirjutatud 24.II 1906, millele kirjutab alla õpetajana G. Melles, koolivanemana G. Tamberg.

Protokollide kirjutamine ja koolikohtu kooskäimine kadus umbes samal ajal ka mujalgi koolides, peamiselt seepärast, et vastavate määrjade alusel polnud koolikohtu pidamine enam sunduslik. Koolimajas käimised olid koolivanemale teatud koormaks ning puuduvate päevade eest trahvi nõudmine polnud samuti enam kohustuslik, kuigi vastavates korraldustes see veel ikka püsis. Osa kooliõpetajaid ei soovanud seepärast kuigi palju koolikohtu kokkukutsumisega ja nähtavasti on selleaegsed Prangli kooli õpetajad olnud selliste hulgast.

Mälestisi Prangli koolist.

Olin esimene koolmeister /Prangli/ saarel. Kool hakkas 1869. aastal. Siis ehitati koolimaja. Enne seda kooli polnud. Mõisa juures pidanud küll Aksberg /Aksist/ ühe talve kooli. Minu ajal klassi jaotust ei olnud. 3 talvet käidi igapäev koolis ja 3 talvet vahekoolis, s.o. 1 kord nädalas... Vahe peal, kui seda praegust koolimaja ehitati, peeti kooli Mäe talu toas. Mäe peremees oskas vene keelt ja pidas vene keele kooli. Mäe peremees oli olnud sõjaväes, õppinud seal vene keele ära ja saanud kapraliks. Mina käisin Jõelehtme kirikuõpetaja Kentmanni juures õppimas. Isa saatis mu 12 aastaselt sinna. Käisin mitu kuustat ja õppisin õrilal mängima. Isa oli meil siin kabelis ettelugejaks, peale isa sain mina tema asemele ettelugema ja õrilat mängima.

Joh. Preiholm [1].

1/ U u s t a l u, Evald, stud. hist., Aruanne 1933. aasta suvel toimetatud traditsiooni korjamise üle Jõelehtme kihelkonnas, lk. 115 - 116. - Joh. Buchholm'i all; viimane nimi on viga, peab olema kindlasti: Preiholm.

Esimine kuolmeister oli Preiholm. Ta oli saare mees ja käis Sahal õpimas kuolmeistriks. Tal oli aga vähe tüma kiel. Tema vene kiel ei olnud üä. Vahest käisite randrüütlid kuolimajas ja küsisite lapsi vene keles. Aga mei ei saaned nende vene kielest aru, - meil oli 'röntsitsina', neil 'ženštšina'. Preiholm käskes meid ikke lugeda ninda, mida soldatid räägivad, aga mei ei osanud nii lugeda. Soldatid te-

...ite meiega vahest kuolimajas nalja. Aga ega mei ei saanad aru, mis ...d rääkisitte. Aga meie naerasimme neile vastu.

Preiholm oli vahest kuri ka. Ma olinta ristitüdar. Ta sagis mind ...ka juustest, aga ornalt. Kord lugesin ma soldatille vene kielt. ...dat parandas minu lugemist, aga ma ei osand järele üölda. Preiholm ...les: "Ristitüttar, eks sa ütle ikke ninda, nagu soldat ütleb!" Ma ...stasin: "Ma ei saa, mul on tüma kiel." Siis sain ma Preiholmi käest ...gida.

Liisa Sööblum.

Lugema obettamine.

Lapsi agetti obettama aabitsast. Aabitsal oli pääl suur punane ...k. Lapsele anti pulk käde, näidati sellega puokstavile vai tähele ...a üöldi tähe nimi. Esteks obedati keik puokstavid selgeks. Ettäht ...ääks paremine miele, seledatti nende kuju, näiteks oli puostav, mis ...gidab s; kel tipp naelas, on i.

Kui tähed olid keik selged, neid oskasimme lugeda küll näitajes, ...ll näitamatta, siis akkasimme kokku vierima. Vahest kogu sana, va...est ka sana osa. Kui tükk oli läbi, siis pandi pulk aabitsa vahele ...a raamat kinni.

Oli ka salm lugemise kohta:

aa bie akka pähe,

kui ei akka, - saad sugeda.

Kalle Puuström, Liisa Sööblum.

Lapsi obedati, kui nad läksite külasse midagi tuoma: " "Ärga ...ääga seisuma, sorm suus!" Muud obetust ei osatud andada.

Kalle Puuström.

Vaimne elu.

Üldiselt on Prangli saare kalur olnud oma hingelaadilt vaimulik-
[illegible]ditsiooni kalduv. Ta ei ole küll vagatseja, kuid jumalasõnast
[illegible] ta pidanud lugu. Pranglis on juba vanast ajast osatud lugeda ja
[illegible]pärast ei mäletata inimesi, kes pole osanud lugeda. Praeguste va-
[illegible]tegi inimeste vanemad on ikka lugenud raamatut ja esimese õpetu-
[illegible] lugemises on kõik saanud oma vanematelt. Koduõpetus on alati olnud
[illegible]tsal kohal ning kooli kõrval on kodu olnud suuremal määral lugeda
[illegible]mise virgutajaks. Kodus loeti ja näidati eeskuju lugemise tarvi-
[illegible]sest.

Prangli kalur on meelsasti külastanud oma kodusaare kabelit mitte
[illegible] suurtel pühadel, vaid ka harilikel nädala pühapäevadel. Kuid ko-
[illegible] on mõned pered pidanud jutluste lugemisi: igal pühapäeval, hom-
[illegible] kella 10 paiku kogutakse kokku ja pereisa loeb siis vastava jut-
[illegible] jutluseraamatust, kusjuures lauldakse ka vastavad laulud kas et-
[illegible]tlemise järgi või ka otse lauluraamatust, sest lauluraamatuid on
[illegible]res peaaegu kõigil täiskasvanud inimestel. Ka loetakse vähimalt
[illegible]rtel pühadel enne sööki palveid, mida toimetavad peamiselt lapsed
[illegible]masti peast. Lapsed pidid oskama vastavaid palveid lugeda ja kui
[illegible] seda ei tahtnud teha või ei suutnud kuidagi, siis ähvardati neid
[illegible] sealauta. Peale sööki ei olnud palve lugemist, vaid igaüks pani
[illegible] risti ja lausus vaikselt: "aitehh Iesukesele, kes süüa andas!"
[illegible] ka: "Iesuke tule kaasa!" Lapsed pidid seda ütlema ka kõvastigi
[illegible] kordama nii kaua, kui see kulus otse pähe.

Ka hommikupalvete lugemine oli mõnel pool viisiks, kuid kalamehe
[illegible] ei luba seda kuigi hästi harrastada ning seepärast ei ole see saa-
[illegible] levida. Mõnes talus on seda aga siiski tehtud kui oli võimalusi.

Kuid on saares olnud ka vagatsejaid. Näiteks on teinud Tiislari
[illegible]remees, kes tulnud mandrilt, omale aeda kajuti, s.o. väikese onni
[illegible] käinud seal siis jumalasõna lugemas ja ka palumas. Teisi selliseid
[illegible]tsejaid ei tunta ega teata, Nähtavasti tõi ta vagatsemise mand-
[illegible] kaasa; ka pole püütud selgitada, mispärast tuli põllumees maalt
[illegible]rele elama, kus igapäevane töö talle tundmata. Arvatavasti olid

...mõjutajaks ehk vaimlised üleelamised, mis sundisid elukohta va-
...etama.

Varemalt oli raamatuid saares vähe. Jutluseraamat, piibel, testa-
...nt, lauluraamatud olid küll igas peres; eriti viimaseid oli küllu-
...ses, sest kabelis käies lauldi jutluse laulud ikka raamatust. Ai-
...lt jõululaupäeva õhtul, kui kabelis oli ikka hämar, öeldi kabelis
...lusõnad ette.

Juturaamatuid on olnud väga vähe. "Ienuteva", "Ahasvierus" e hk
...ramata juut, mõni "Appulluonius" leidus ka ja need olidki saare
...tsamad ilmalikud raamatud, mida loeti. Vaimulikest lugemisraama-
...dist olid sagedasemad "Mirri-rohuaed" ja "Vürst Taaveti kojast".
...urt lugemise isu ei olnud inimestel ka käesoleva sajandi algupoolel.
Pranglis on üldiselt pooldatud luteri usku kindlal kiriklikul alu-
...al. Varemalt lahkusulisi saarel ei käinud. Kuid käesoleval sajandil
...a saarel tegutsenud siiski vanavennaksed ja paptiislased, aga ka tei-
...sikh. Enamasti on lugijad olnud Tallinnast ja Kaberneemest keegi
...ogu Johannes. Enamasti on lugemisi peetud Madikse talus, kus on
...remad ruumid. Seal olnud ka perenaine usklik. Suvel on peetud lu-
...emisi Madikse talu õues. Kord käinud Kuusalust isegi laulukoor ühes
...ugijatega. Kuid see on olnud ikka juba hilisemal ajal. Kõige sage-
...mini on käinud Pranglis "Sinine Rist" Tallinnast - igal aastal ik-
...a paar korda.

Lugijaid on saares lahkesti vastu võetud. Naised on siis kokku
...anud mitmesugust toidupoolist ja kuski talus, enamasti Praagal, on
...is sellest valmistatud toitu lugijatele ja kaasaskäijatele.

Mõnikord on lugijad olnud ka pealetükkivad. "Meile tuli kord Jä-
...ärse vai Vasiga-Aapram", kõneleb L. Sööblum. "Ma keitasin para...jalt
...iimasuppi. Aapram akkas selettama: Akkame paluma! Ma vastasin, et
...ei kieb piimasupp, ei ole aega. Aapram sai pahaseks ja ütles: „Mis
...ime sie on, kes ei palu!" Mina aga siiski ei saand paluma akkada."

Kombeline elu. "Prangli saar ja tema rahvas kuritegudelle vahvas"
...ages mulle keegi vanem meesterahvas, kelle juurde mind juhatati kui
...utustaja ja lauludemõistja juurde. Tema ei teadvat mingeid laule
...ei oska midagi

tustada. Ta olnud kord Pranglis kaupmees, siis on ta vahest võtnud
tte mõne paberitüki ja lugenud sealt pealt üht ja teist, mis aga
ilde tulnud sel silmapilgul, samuti nagu ta mullegi lugenud Prang-
saare rahvast. Sellest on vist tulnud arvamine, et tema oskab
ulda ja jutustada. Aga ei teadvat tema midagi, mida mõiks üles märk-
da. Ja ma ei saanud temalt ka tõesti midagi.

Briti vahvad kuritegudele aga pranglilased siiski pole olnud. Kuid
sikuid kuritegevusi on saares ikka olnud: on varastatud, on paar
nest tapetud, on olnud süütamisi, on küllalt viina joodud ja päe-
le viisi pummeldatud. Aga see ei ole kuidagi üldine nähtus. Hulga
nneste keskel juhtub ikka midagi, millele võib näidata näpuga.

Kuid üldiselt on saare inimesed ausad ja üksteise vastu sõbrali-
ni. Varemalt on lukud olnud tundmatud ning inimeste varandus seis-
d lahtiste uste taga. Ei ole tahetud teiste oma. Viimastel aasta-
metel on nüüd vaated selles küsimuses muutunud ja lukud on saanud
ajalikuks.

Sugulised vahekorrad on olnud ikka enam-vähem normaalsed ja rahva
ivaadetega kooskõlas. Öösel on käidud külas neiude pool ja see oli
ühiseks kombeks, peamiselt just laupäeva öösetel. Esiteks kogusid
noredmehed kampa kokku ja siis käidi koos ühest kambrist või lakast
ise. Kuid viimaks leidis igaüks oma ning salk jäi väiksemaks. Kes
id siis paariti, ajasid juttu, mida päeval ei olnud aega ajada ja
gati üksteise kõrval.

Mõnigikord ei olnud magamine lihtne üksteise lähedal viibimine,
id tuli ette juhtumeid, kus varrud kiskusid pulmadest ette ja pat us-
ti üldise heakombe vastu, eriti siis, kui käidi kauemat aega ühe ja
sama neiu juures. Loodus nõuab oma. Kuid sellised juhtumised likvi-
eeriti enamasti rahulikult. Aga naisi toodi mujaltki kaugemalt, küll
Kalgast, Rammust, Neemest, Viimsist, isegi Soomest. Samuti said Prang-
i neiud mehele ka mujale, eriti siis, kui nad läksid teenima kauge-
sse. Mõned tulid vanunasa saarde tagasi, aga mitmedki jäid välja.

Viimasel ajal on läinud suguline valik märgatavalt lõdvemaks.
"Eestiranna" päivilt on mitu last sündinud ilma isa juuresolekuta,
ammitati mulle, ja praegu omab mõnigi Prangli neiu laps NSV Liidu

...gemate osade noortemeeste verd - saares on piirivalve ja lähedal ...al Keri saarel on majaka meeskonnas mitmeid poissmehi.

Olgu siin veel tähelepanu juhitud ühele Prangli saare omapärale. ...e vanasti on talvel nooremad inimesed käinud koos saunades pärast ...htlemist. Seal on aetud juttu, keedetud vahest kaasatoodud lihast ...muust söögikraamist toitu ning söödud siis ühiselt. Magamist ei ...olnud. Soe saun on olnud lihtsalt kokkusaamise kohaks, kus vii-...ti aega. Osalt oli see ka seepärast, et eluruumid olid harilikult ...väikesed, et sinna ei mahtunud peale oma pere kuigi palju võõ-...id. Saunas said aga noored olla omaette, ega olnud vanemad neid ...gamas. Ja küllap vanemad taltsutasid nooremaid.

Kuid saun kooskäimiskohana ei ole siiski püsinud kuigi kaua. See ...le olnud üldvaadetega kooskõlas. Peale selle hakanud eespool mai-...tud Tiislari taat noori saunas alati laiali ajamas käima. Võib-ol-..., tegi ta seda oma sisetunde tõukel, võib-olla, saanud selleks ju-...seid ka kihelkonna vaimuliku elu juhtijalt pastorilt, aga ta on ot-...nud üles saunad, kus olnud koos noored ja ajanud need laiali pa-...nduste ja noomimistega 1/. Taat on leidnud pooldajaid ka noorte va-...mate hulgas ja saunas juttuajamiste ja kooskäimise komme on kadu-...ui.

1/ Tiislari taat käinud mõnel laupäeval kõik külade saunad läbi ja ...tsinud sealt noori. Sellest on jäänud Pranglis ka kõnekäänd: "Käib ...i Tiislari vanamies müöda küla saunade."

Seltsielu ei ole Pranglis eriti hästi hoogu võtnud. 1909. a. asu-...ati saarde Haridusselts õpetaja A. Feldbachi algatusel. Sellest võe-...i algul ka osa, asutati laulukoor, mis andis kontsertegi nii ilma-...likke kui ka vaimulikke. Ka mujaltki käisid solistid Pranglis kont-...serte andmas. Seltsil oli ka oma raamatukogu, mis püüdis rahuldada ...likmete nõudeid lugemismaterjali suhtes. Aga õpetaja Feldbach läks ...pariaastase saares ametisolemise järele Pranglist minema ja ei ol-...nud enam seltsielu edasiviijat. Sellele järgnes varsti Esimene Maa-...ilmasõda, mis tõi raskusi seltskondlikku tegevusse ja noore seltsi ...luavaldused jäid nõrgaks, ega pole pärastki erilist hoogu võtnud. Võib-olla on selle takistajaks liigatugev alkoholi pealetung, mis

kutses eriti sel ajal, kui Eestist veeti palju piiritust salaja
me ja kus Pranglis oli teataval määral salakaubitsemise baas. Aga
ib olla on selle põhjuseks pranglilase veidi kinnine iseloom, mis
i harrasta eriliselt avalikku tegevust, vaid jääb parema meelega
llises tegevuses kõrvale, kui tükib seltsitegevuse näitelavale.

Külalised lehmlauta.

Kord tulid Naissaarest kaks poissi laupäeva ehtuks Pranglisse
ja tahtuned menna saare tütrukute juure. Ise olled aga viinased.
Saare poisid viened Naissaare poisid Otti lehmlauta. Behm kierand
sugumise otsa poiste puole. Üks Naissaare poiss üöld: "Kus sa niit
tüppul?" Saare poisid seisuned ise ukse pääl ja naeraned suure häle-
ga. Viimaks menned juoksu ja jättaned Naissaare poisid sinne.

Liisa Sööblum.

Leeris käimine.

Esimene suurem mandril viibimine oli saareinimestel leeriaeg, kus ... olid Jõelähtme kiriku juures lühikesel õppusel enne, kui neid ...eti vastu täieõiguslikuks liikmeks kogudusse. Jõelähtmes käidi lee... kahel korral, sügisel ja kevadel, mõlemal korral 3 nädalat. Prang... oli ju võrdlemisi kaugel Jõelähtmest, koju pääsemine ei olnud ka ...ti kerge ja seepärast tuli need 3 nädalat viibida kogu aeg Jõeläht... Enamasti olid leeriajal tütarlapsed korteris köstri juures, poi... leeritoas. Selleks pikaks ajaks tuli kaasa viia magamisriided ja ...u toit. Leerileivaks tehti terve tegu leiba, mida püüti hästi val...stada, et kõlbaks ikka teiste hulka sööma. Samuti varustati ka lee...liha. Harilikult tapeti selleks üks lammas, peamiselt päss. Seda ...eripässi pidi leerilaps tihti ise kasvatama ja tema eest hoolitse... et ta oleks rammusam tappes. "Sie on sinu lieripäss, süöda seda ...i ise", ütlesid vanemad, ja leerimineja hoolitseski agaramalt te... eest, andis talle käest rohtu ja vahest leibagi. Kogu leerikraam ...di harilikult lukustavasse kasti ning hoiti ka alati luku taga, ...est hulga keskel juhtub ju mitmesuguste kalduvustega inimesi, ja ...gu olgu kiusatust, selline oli arvamine kodustel, selline oli ta ...storil ja teistel, kes valvasid leerilaste järele.

Enamasti oli saarest ikka mitu leerilast korraga. Kogu kraam viidi ...ga Kosteranda, sealt palgati hobune ja viidi sellega siis see ...lähtmesse, vahest ühe, vahest kahe hobusega nagu oli leerilapsi.

Leeris olles hoidsid saare noored kokku ning nende vahel ei olnud ...handusi. Kuid maa-lastega tuli ette tõgamisi. Saare, samuti ranna...lade noored olid "ranna suljumaud", maaküladе noored jälle "agana...rssed". Leerilaste keskel oli sagedasti küsimus saarlastele: "Mis ...sial saares ka süöte? Ainult suljusid" - sellest ka "suljumaod"; ...ja saareinimesed arvasid, et mandril süüakse ainult aganaleiba ja ...epärast olid nad "aganaperssed". Prangli saare inimestel oli mand... "maintrimihed, kes soirivad ja noirivad äiripäevad ja pühapäevad ...rsapoigi ja meriärgi", see on sorivad ja norivad jne., ühe sõnaga

nud seda, mida saareinimene ise ei taha ja viskab minema. Maamehe-
ga kõlbab, sest muud tal pole.

Selliseid nöökamisi ikka oli, aga teravaks ei läinud vahekorrad
leeris, ega muuski elus. Arusaamatused tekkisid peamiselt keele-
lt, - erines ju saaremurrak tublisti maamurrakust ja ka elulaadilt-
oli mõningaid lahkuminekuid.

Leerielu oli sagedasti huvitavki. Ühiselt võiŭka kahe-kolme pajaga
eti toitu, ühiselt söödi. Ühiselt võeti ette matku ümbruse vaatle-
eks, - käidi Jägala joal, Kostivere urgetel ja imestati salajõe
ja tulemist Jõelähtme küla juures. Ühiselt elati, ühiselt magati.
ga ju oli, sest ega alati istutud raamatu taga. Mõne lähedase maa
erilapsega loodi sõprussidemeid ning käidi nende vanemate juures
pühapäeval külaski. Saare noored õppisid enamikus leeriajal maaelu
meeseks tundma tema mitmekesisuses. Pandi tähele, et elavad maame-
, elavad rannamehed, ja mõlematel on ühtteist tarvis. Sagedasti
id sidemed kauemaks ajakski püsima ja leerivendi ja leeriõdesid
letati vanuseski ning nendega aeti alati juttu, kui saadi kokku.

Leerist lahtisaamine, s.o. koguduse liikmeks õnnistamine oli ena-
sti kevadel. See oli tähtis päev noore inimese elus. Paari viisi
ndi parimates riietes kirikusse läbi inimeste murru, sest leerist
htisaamine oli tähtis sündmus koguduse elus ja selleks pühaks min-
ikka suuremal arvul kirikusse, eriti nooremad. Selleks päevaks
ati tihti suuremaid-vähemaid leerikinke koduste, vahest ka sugulas-
pooltki. Kuid üldiseks kombeks oli saares, et leerilaps pidi too-
kodustele ja omastelegi leerisaia ja seda sagedasti suure koti täie
st jägada tuli sugulastele, ristiisale ja -emale, aga ka naabrite-
gi. Igakord ei ei jõudnud ise käia jägamaski. Selle kohta jutustas
s kõneleja /Iida Noormets/: "Kui ma sain lahti leerist, ostis isa
uure koti täie saia, mis tuli jägada sugulastele. Ma ei jõudnud ise
gal pool käia ja õed aitasid jägada". Kui käidi Jõelähtmes leeris,
is toodi sai Koogilt pagari käest. Nooredmehed viisid vahest lee-
ist lahtisaamisel viinagi, aga seda enamsti ainult ristiisale ja ka
-emalegi. Kes ei toonud leerisaia, selle kohta öeldi: Sie nii vaene,
ei jäksa lierisaia ostadagi". Leerisaia vastu ei antud harilikult
idagi või mõni andis ka pluusariide või rätiku. Aga seda vähe.

Kiiged.

Kiiged on juba vanemast ajast peale olnud noorematele inimestele [illegible]skohaks. Need ehitati kuhugi vabale, aga vähe kõrvalisemale [illegible]le, kus ei olnud kiikujad vanematele inimestele jalus. Kuid ka [illegible]ki inimesed käisid sagedasti kiigel ja võtsid osa noorte lõbus-[illegible]istest.

Üldisemaks kasutamiseks olid volliga kiiged. Neil kiigetel oli kaks [illegible]gevat kiigeposti, mis kaevati otsapidi sügavale maa sisse ning kii-[illegible]i siis puukiiludega ja kividega kõvasti kinni, et nad ei liiguks. [illegible]stide vahele pandi kiigevoll /ka: kiigevolv/ jäme, enamasti ümmar-[illegible]ge või kantidesse löödud tugev puu, mille kahel-pool otsas olid kii-[illegible]tapid, tugevad ja võrdlemisi pikad raud- või teraspoldid, sisselöö-[illegible] kaugele võlli. Tapid toetusid postides olevatele kiigepüssidele, [illegible]idele raud- või terasvõrudele. Et võlli otsad ei lõhkneks tapi sis-[illegible]lõömisel, löödi neile peale raudveru. Tapid ja püssid olid enamas-[illegible] valmistatud sepapajas vastavalt, et kiige liiguks kergesti. Tava-[illegible]selt määriti kiiget, s.o. pandi määret püssi ja tapi vahele, et kiige ei [illegible]muks. Lihtsamatel kiigetel puudus vahest kiigepostides püssid ja [illegible]pid käisid posti puuritud jämedasse auku, kuid need augud kulusid [illegible]sti loperguseks ning ei võimaldanud ühetasast kiikumist. Et kiige [illegible]ks ühtlaselt ja ei annaks vonkuma ja loksuma, pandi kiigepostide-[illegible]a kolmest küljest pikad ja tugevad tütsid, mille ülemine ots toetus [illegible]tisolevasse onarasse, alumine ots aga kiiluti kiilude ja kividega [illegible]revasti maa sisse.

Kiigevõllist läbi tapitakse kiigeaisad, suurematel kiigetel kolm, [illegible]demetel kaks paari. Aiste alumistes otstes olid kiigelauad. Et aisad [illegible]ersid tugevasti, lasti niihästi võlli peale, kui ka laudade alla jä-[illegible]ad pulgad, millele toetusid lauad. Kiigelaudade vahel olid otstes [illegible]hepuud, vahest ka keskelgi. Nii oli kiige tugev ja sellele võis pea-[illegible]istuda mõlemale lauale niipalju inimesi kui mahtus. Vanemad kiiku-[illegible]istusid aiste vahel, hoides kinni aistest, nooremad, eriti lapsed, [illegible]tusid aiste seljas. Nooredmehed soudasid harilikult püsti olles, ku-[illegible]istujad aitasid kaasa sõudmisele jalgadega, neid kiigelaua alla su-

...sel välja sirutades, üleskerkimisel aga laua alla kokku tõmmates. ...gemal õõtsumisel istusid aremad kiikujad õige rahul ja hoidsid ...dega aisast, teise käega kiigelaua tagumisest servast kinni. ...masti kiiguti vaikselt, oliti. Sellejuures lauldi üldtuntud lau... või aeti ka samuti juttu, tehti nalja. Mõned ei kannatanud hästi ...mist, - need läksid varsti kiigelt maha, istusid murul ning aja... juttu.

...hest ajasid nooredmehed kiigega ülevolli, ülepää. See tahtis ...a juba tugevat jõudu, tugevaid käsi aisadest kinni pidamiseks ja ...head pead, mis kannatas ülevõlli ajamist. Niisugused mehed ajasid ...est mitu korda üksteise järele ülepea, isegi kümneid kordi. Aga ...ülevõlliajamine läks harilikust määrast nagu rohkemaks, siis ha... pealtvaatajate poolt hüüdma hoiatavaid hüüdeid ja kästi järele ...ta. Sellistele hüüetele reageeriti ka vastavalt. Nõrgad mehed üle... võlliajamist ei harrastanud, sest nad oleksid võinud maha kukkuda ja ...etus oleks siis olnud möödapääsematu. Kuid õnnetusi siiski ei mä... ...ata.

Sagedasti tantsiti kiige juures, enamasti lõõtspilli või viiuli ...rele, ja mängiti ringmänge, vahest ka teisi seltskondlikke mänge ...masti 'tagumine paar välja!' 'pandimängu' jt./. Kiige oli selle... ...ne rahvamaja, kus noored said kokku ja kus veedeti vabaaega. Kuigi ...tse aja vanad kiigelaulud vahetusid uuemaaegsetega, oli kiige juu... ...ikka alati laulu.

Vähemaid kiigesid oli ka üksikute talude juures, sagedamini kahe ...ri aisadega. Sellised kiiged olid peamiselt omapere inimeste jaoks ...ka tuttavatele külastamise puhul. Lapsed tegid omale kiige mõnesse ...uri alla, visates köied üle aampalgi ja mahutades köie otstesse ...lmistatud silmustesse tugeva lauaotsa istumiseks. Selliseid kiige... ...i tehti ka õue tugevatele puuokste külge. Heinamaadel tehti kiige ...käseokstest, põimides paar oksa kokku istmeks, - sellel kiigel ...i kiiguda ainult üks laps korraga.

...a praegugi on kiiged lugupidamises. Viimastel aastatel oli kiige ...ressoo mäel Punase kivi lähedal. Kuigi nüüd on juba noortel rahva... ...ja, käidakse meeleldi kiigel.

Muusikast ja tantsust.

Pranglis ei ole kunagi olnud muusikariistu suurel määral. Vanimat muusikariista torupilli ei mäletata saarel olevat, kuid seda tuntakse arvatakse, et seda on kunagi ka saarel mängitud, sest selle valmistamine ülgemaost ei olnud eriti raske. Ka viiulit on saarel mängitud, kuid sel ajajärgul kui noored inimesed hakkasid harrastama tantsimist. Pranglis tantsimine ei ole vanemal ajal olnud eriti levinud, osalt vast sellest, et ei olnud saarel suuremal osal aastast vastavaid ruume, sest tantsimaja ei olnud siin ning saare elumajad olid võrdlemisi väikesed selleks, et noored inimesed võisid korralikult kokku tulla pidutsemiseks. Aga ka pranglilaste vaimulik kasvatus ja ilmavaade ei soodustanud tantsuõhtute pidamist taludes. Suvel tantsiti peamiselt kiikede juures, enamasti ikka pilli järgi, esiteks viiuli, pärast lõõtsapilli leidmisel, sest nende mängijaid on saarel ikka leidunud, - viimane on umbes pea muusikariist, mille järele saares on tantsitud aastakümneid. Tantsu õppimine on aga enamasti olnud ikka laulu järgi. Mõnel tantsul on olnud isegi oma laul. Valtsi ja labajalavaltsi jaoks on olnud enamasti järgmine laul:

Iir üppas ja kass kargas,
vana karu löi trummi.
Iire ihu oli igine ja
kassi käpp oli verine.
Kirp aknast välja,
nahkpüksid jalga .

L. Sööblum

Üks tants on varemal ajal olnud "tuurittat", sest seda lauldud ikka "tuurittat, tuurittat". Mis tants see oli, ei läinud kindlaks teha, aga tõenäolisemalt võis see olla polkamasurka, arvestades lauldavate sõnade sobitamist [1]. Polkat on ikka tantsitud, samuti ka leilenderi. Muid tantsuviise on möödanud sajandi lõpul ei tuntud. Käesoleva sajandi algul tulid kõigepealt krakujaak, padispaan ja siis aegamööda ka teisedki tantsud, mis

---

[1] Kuid ta võis olla ka polka. Kolga rannas lauldakse üht tantsulaulu järgmiselt: "Siin pole muud kui tuurita,/ maailm käib ilma uurita jne. Selle laulu viis on sobiv polka tantsimiseks.

---

kõikid moodi mandril ja mujal. Tantsu on enamasti ära õppinud esiteks noored mehed, kes on liikuvamad ja käisid sagedamini linnas ning mandril. Need õpetasid siis jälle saarel oma oskusi edasi. Aga oli loomu-

[illegible] et vähest mõni keeruline tants sai omale lisaks tantsusammudele [illegible] liigutuse, mida ei nähtud linna tantsusaalides, kus tantsisid [illegible]sed, kes seda kunsti õppinud tantsuõpetuse kursusel. Kuid see ei [illegible]mi kellelegi peavalu, sest saarel oldi omakeskel ja siin tantsiti [illegible]tisi ning lõbu oli samuti kui linna tantsusaalides.

[illegible]koli asutamisega tulid saarde 'orilad' - orel. Kuid selle mängimine [illegible]b juba teatud oskust, mispärast ei orel ega ka selle järglane har-[illegible]nium pole eriti olnud levinud, kuigi Pranglis oli paar orelit. Ore-[illegible]mängis peamiselt kooliõpetaja koolimajas ja kabeliski ning enamasti [illegible]koraale, mille järele sai laulda. Seevastu olid orel ja harmoonium [illegible]pidamises Aksi saarel ning seal leidus neid igas talus, vähimalt [illegible]oleva sajandi algul, Mänguriistad valmistati seal enamasti kodus. [illegible]s on olnud ka häid muusikamehi, kes on mänginud harmooniumi ja ore-[illegible]hästi. Mainitagu siis näitena A.J. Luusmanni /ka: Lusman/, kes oli [illegible]r orelimängija, kandideeris köstrikohtadele ning komponeeris isegi [illegible]sse ja laule, mida avaldas trükiski ning mida siis saatis maailma [illegible]rtele pühenduseks[1/]. Ka teisigi Aksi saare elanikke on püüdnud kom-[illegible]eerimisega tegeleda - mulle näidati üht marssi, mille oli komponee-[illegible]s aksilane, kes olnud kroonuteenistuses muusikakooris mängijaks, [illegible] seal arenenud heaks muusikatundjaks ning oli pärast kodus olnud [illegible]n harmooniumimängija. Üldse on Aksi saare inimeste arenemine olnud [illegible]tsugune kui Pranglis ning siin on vaimlised huvid tunginud palju [illegible]remal määral esile kui naabersaarel. Ka on Aksis olnud alati alko-[illegible]li tarvitamine vähem ning osa elanikest olid isegi täiesti karsked.

[illegible]Selle rahva seast tõusnud omapärase muusikamehe tegevus vajaks eri-[illegible]nust. Tema muusikalise päranduse ja osa mustendeidki õnnestus mul [illegible]etada Tallinnasse Teatri ja Muusikamuuseumi.

[illegible]Möödunud sajandi lõpul ja käesoleva algul on Pranglis mõnes talus [illegible]d mängimiseks mollipill. Seda on ikka ise valmistatud, peamiselt [illegible]s jaoks. Peatan siin selle kirjeldamisel, mida nägin Länneotsa külas [illegible]stu talus. Mollipill oli õhukestest laudadest valmistatud pikk kast, [illegible]alt lahti, peal aga veidi kumer kaas paksemast lauast, millele on [illegible]mitatud astmeline klahviduur; selle kohal on üks keel, varemal ajal [illegible]evast niidist või peenikesest traadist, uuemal ajal linnast toodud

...ast viiulikeel. Keele üks ots on kinnitatud mollipilli alumises ...liikumatu pulga abil kasti külge, ülemises roobupoolses otsas kää... ja keerutatakse pöörleva pulga ümber. Keelele pannakse kasti ...alla puust ruop. Keel keeratakse ülemises otsas oleva pulga abil ...ks tiiviks ning pulga käänamisega timmitakse ka parajasse häälde... ...lel mängitakse hobusesaba jõhvidest valmistatud vibusarnase ...ga, tõmmates parema käega üle keele seespool roopu. Pahema käe ...ga surutakse klavituuril astmikule, mis on märgitud nootide ni... ...: c, d, e, f, g, jne. Klavituurile vajutades annab keel ka tooni ...i saab mängida mollipilliga pikaldasi viise ning õppida ka laulma ...isi, kui noodituntmine on selge. Et poogen oleks karedam, tõmma... ...see üle kampoliga. Nagu tõendavad vanemad inimesed, on mollipil... ...õpitud laulma enamikus koraale ja muidki lauluviise /Kalle Puust...

...ele pillide on kasutatud mängimiseks ka puulehti, mis seati vasta... ...painutatult huulte vahele ning puhuti piiksuvalt tuntud viisi. Mõ... ...on osanud lehepilliga mängida otse meisterlikult ning lehepill on ...mi kaugele. Lehepillina on kasutatud peamiselt toominga ja ka haa... ...ahte. Ka on liivarohu /Elymus arenarius/ lemm pandud kahe käe päka ...le, puhutud siis huultega lemm värisema ning see on teinud piuksu... ...kält, millega aga pole saanud välja viisi /L. Sööblum, I. Noormets,

Mängud.

Külas on talud külades võrdlemisi üksteise lähedal ning seepärast käivad ka inimesed alati üksteise lähedal. Nii harjuvad inimesed kergesti teineteisega ja läbikäimine naabrite vahel igapäevane asi. Eriti võib seda märkida laste kohta, kes jooksevad suvel, kui on võimalusi õues väljas olla, alati ühes koos. Üheskoos viibimine tekitab tahet mängimiseks, kas vähema hulgaga või isegi üldmängimiseks, millest võtavad osa enamasti kõik koosolejad, olgu need siis lapsed või ka täieealised noored.

Kahe-kolmi olles on poeg- ja tütarlastel oma mängud. Poisid harrastavad rohkem kepimänge, tütarlapsed kivimänge. Üldmänge mängitakse siis kui on koos suurem hulk lapsi ja kõik tahavad mängust osa võtta. Mängud on sagedasti samased, mida mängivad ka täiskasvanud inimesedki siis, kui neid on rohkem koos, olgu see siis jootudes või suvel vabal ajal kiikede juures.

Ülemal vaadeldakse neid mänge üksikasjalikumalt, kusjuures jaotatakse mängud 1/ kepimängud, s.o. mängudeks, kus mänguvahendiks on lühike, umbes paraja pikkusega või ka pikemgi kepp; 2/ kivimängud, mida mängitakse väikeste ümmarguste kividega ja 3/ üldmängud.

1. Kepimängud.

Kullipää. Mängijaid võib olla mitu. Mängimiseks on vaja keskmise suurusega /5 - 8 cm läbimõõdus/ puust muna ja igal mängijal umbes 1,5 m pikkust tugevat keppi. Kuhugi siledamale maale tehakse suurem auk, muna-auk, millesse püütakse ajada eemale vistud või löödud muna. Selle augu ümber, paar sammu muna-august eemale, teevad mängijad igaüks enesele kepiaugu, aga ikka jaotatud nii, et mängijad on ringina keskmise augu ümber. Mängu algusel loositakse, "visata kebid" nii, et kepi alumine ots pannakse parema jala varvastele, ülemine ots hoitakse kergesti käes. Nüüd antakse jalaga kepile hoogu ja visatakse see ettepoole niimoodi. Kelle kepp jääb kõige ligemale mängijatele, see hakkab esimeseks muna-ajajaks. Ta püüab muna ajada keskmisesse auku, teised mängi-

...ga püüavad seda takistada ja löövad oma keppidega muna august eema-
...i muna-ajaja suudab selle löömise ajal saada lööja augu omale, s.o.
...oma kepi otsa lööja auku, jääb ta mängijaks, ilma auguta mängija
...muna-ajajaks. Nii jätkub mäng nii kaua, kui viimaks ajajal õnnestub
...ajada muna-auku. Et mängu elustada ja teha põnevamaks, vahetavad
...ngijad löömise ajal auke ning lööja selja taga võtavad teisedmmän-
...d tema augu ära ja ta peab jääma ajajaks. Seepärast peavad mängija-
...lema silmad mängu ajal "ees ja taga". Mäng nõuab mängijatelt osa-
...ja kiirust, aga ka kavatsuste võimet, et jääda ikka mängijaks ja
...tuleb jääda ka ajajaks, siis viia muna kiiresti auku. Muna kaitstak-
...löökide eest kepiga, sama tehakse ka jalgadega, kuigi see on vasta-
...reeglite järgi lubamatu. Aga alati ei, peeta kuski reegleid...
...muna aetud keskmisse auku, lõpeb mäng ja seda jatkatakse soovi
...l ka edasi, mis algab jälle keppide viskamisega, nagu esimesel
...gul /Kalle Puuström/. Samal mängul on nimeks veel ka "porsas"/L.
...lum/. Mandril on kullipää-mäng kitsemängu ehk ämmamängu nime all.

Pilbumäng. Mängivad kaks või kolm poissi. Suurt mängijate hulka siin
...taheta, sest siis tuleb oodata järge kaua. Enamasti on ikka kaks
...ijat ja vahest ka kolm, kui kolmandal pole paarimeest. Neli poissi
...ivad juba kahe paariga.
...änguks on vaja umbes meetripikkust peenikest keppi ja 20 - 25 cm
...ust pulka. Maapinnale tehakse piir, enamasti neljakandiline ja nii
...r, et piire iga külg on umbes mängukepi pikkune. Piire keskel on
...või ka lühike puuots või järskuste servadega kivi. Augule või kivi-
...pannakse pulk nii, et üks ots on õige vähe üle aluse. Siis lüüakse
...iga sellele lühikesele otsale nii, et pulk kerkib õhku ja siis lüüak-
...talle hoop kepiga, võimalikult kesk-kohta. Pulk lendab eemale. Teine
...ija on väljaspool piiri ja püüab pulka vastu lüüa. Õnnestub see,
...b ta ühe. Kuhu aga pulk langeb maha, sealt katsub vastasmängija pul-
...visata piiresse. Osutub see tagajärjekalt, pulk langeb korralikult
...iresse, hakkab ta piirest pulka välja lööma, kuna endine mängija on
...ga vastuvõtja. Ei saa viskaja pulka piiresse, siis lööb sama mängija
...t pulga jälle edasi, kuhu see kukkus ning mäng kestab nii kaua kui

mängija saab pulga piiresse. Siis vahetatakse kohad ja mäng läheb
korduvalt, kuni mahatehtud arv on täis.
ne mängimist loositakse, kes algab esimeseks pilpu lööma: mängukepp
takse teise mängija kätte, see haarab sellest kustki kinni ning te-
ale panevad teised mängijad kordamööda oma käed kuni kepi otsani.
käsi jääb kõige otsmiseks, see algab mängu esimesena ja temale
vad teised selles järjekorras, kuidas käed on kepi ümber tema käest
l. Loosimisel püütakse keppi tabada võimalikult keskkohast ja kui
sel mängijal jääb vähe keppi kätte, siis loetakse see temale maks-
, kui ta saab keppi kolm korda ümber pea tõsta - kukub aga kepp see-
s maha, hakkab järgmine mängima esimeseks.
ängima hakates lepitakse kokku, mitme peale mängitakse, kas 20, 30,
50 peale - väga suurt arvu ei armastata, sest selle lõpuni mängimine
b kaua aega. Igal löömisel saab niipalju, kui mitu korda lööja suu-
kepiga vastu pulka lüüa. Kui lööja lööb pulga otsale, pulk lendab
est välja ilma et ta oleks suutnud lüüa veel teist korda pulga kül-
saab ta ühe; suudab ta ka veel teist korda lüüa vastu pulka, saab
ks - viimane viis on tavaline vähegi harjunud mängija juures. Ka
d väljaspool piiri siis, kui viskaja ei saanud piiresse ja lööja
uuesti, loevad samuti kui piireski. Mõni osavam oskab isegi kolm
ga saada, kui ta kepile saab õhus kaks klõpsu anda. Mängu võidab
kes enne saab täis lepitud arvu. - Soovi korral võib siis mängu
ta, kusjuures alustatakse jälle loosimisega, või algab see esime-
lööma, kes võitis /Kalle Puuström/.
lbumängu nimetatakse ka "pilpu lööma" ehk "pilbast lööma" /L. Sõõ-
/. Mandril, näiteks Saunjas, vastab selle mängule "krapats".
pimaängud on peamiselt poistemängud ja tütarlapsed võtavad sellest
osa. Need nõuavad osavust ja löögi tugevust. Kullipää mängimisel
gedad ka hoobid vastu jalgu ja sääri, mis vahest on isegi päris
ad, et mõni hellem niisutab isegi silmi. Aga siis võrreldakse pois-
likaga ja halvustamine ning plikaks nimetamine vaigistab valu. See-
t ei mängita kullipääd sagedasti, sest selle mängu puhul minnakse
gedaks ja tuleb üldse kiiresti mõelda ja teotseda. See aga väsitab

Kirgats. Mänguks on tavaline kepp, pulk ja piir, nagu pilbumängu [illegible]. Kesk piiri on auk. Sellele pannakse põiki üle pulk, mille alla [illegible]takse kepiots, tasakaalustatakse vähe pulka, tõugatakse siis järs- [illegible] nõksuga pulk üles ja püütakse talle anda tugev hoop, millega lüüak- [illegible] välja pulk piirist. Teine mängija püüab pulka vastu lüüa ja siis [illegible] piirisse visata, nagu pilbumängulgi. Edasi on korduvalt, nagu [illegible]lbumängus. Vahe on just esimese löögi, samuti ka teiste löökide juu- [illegible], sest ka piirist väljas püütakse pulgale ikka löömisel kepiots al- [illegible] pista või osava tõmbega see veeretades kepile peale tõmmata ja siis [illegible] küljelöök.

Kirgats näib olevat mandrilt sisse viidud ja seda mängita ASC harvemini [illegible] pilbumängu.

Kurn. Kepimängude hulka kuulub ka kurnimäng. Seda mängiti kas kahe [illegible] rohkema arvu osavõtjatega. Mänguks oli vaja tavalise pikkusega [illegible], aga siiski tublisti raskemat kui teistel kepimängudel. Enamasti [illegible]iti selleks paraja pikkusega kaigas. Siis on tarvis veel kurnid - [illegible] on ümmargused, tolli 3 läbimõõdus ja pool jalga pikad, alt tasa- [illegible] ja sellised, et seisavad hästi püsti. Neid saetakse harilikult mõ- [illegible] ümmargusest puust. Neid on enamasti 5 - 10.

Siledale ja kõvale kohale tehakse vastav piir, mille lähedale sea- [illegible]se kurnid püsti enam-vähem hõredalt. Umbes 15 - 20 sammu, või ka [illegible]gemalt hakatakse siis kurni viskama, s.o. püütakse kaikaga visata [illegible] püsti pandud kurnid, aga ka lüüa piirist välja. Visatakse korda [illegible]da, kusjuures järjekord kas loositakse või määratakse samuti kind- [illegible].Kes suudab rohkem kurne maha visata või neid piirist välja lüüa, [illegible]võidumees.

Kurni ei ole mängitud eriti sagedasti. Siin on mitmeid põhjusi. Noo- [illegible] poisid ei jaksa veel paraja raskusega kaigast hästi visata ja sel- [illegible] vajalikku hoogu anda, et kurnid viiks piirist välja. Kerge kepiga [illegible] just suurt midagi teha - kurnid ei karda seda. Vanemad poisid, [illegible]on juba rohkem jõudu, ei harrasta samuti kurniviskamist, sest kai- [illegible]iskamine tugeva jõuga venitab käe tublisti välja.

Kõmbid. Kõmpidel käimine ei ole õieti mäng, vaid see on omapärase ...ruse omandamine. Kuid sellega viidetakse vahest tublisti aega ja ...pärast käsitame neid ka kepimängude hulgas. Võidu saamise iseloomu ...l aga ei ole, aga need näitavad peamiselt osavust keha hoiakus, kõm... tõstmises, kui ka vajalikku jõudugi.

Kõmbid valmistatakse järgmiselt: võetakse kaks peenlast, aga tuge... sirget teivast, neile lüüakse parajasse kõrgusesse - umbes $1\frac{1}{2}$ - 2 ...ga maast tugevate naeltega külge puuklotsid - järskuse pinnaga laua... ...d, enamasti ikka paari naelaga. Mõlemal teibal peavad klotsid ole... ühel kõrgusel. Siis tõustakse klotsidele püsti ja püütakse kõmpidel ...lida, tõstes seejuures käte abil kordamööda kõmpe. Kes on harjunud ...pidel kõndima, keha tarvilikult hoidma, kõnnib vahest pika maa neil, ...algaja saab vahest teha vaid paar sammu ja on siis kohe maas; mõ... ei saa kõmpidele tõustagi. Mõned lapsed kasutavad õige kõrgeid kõm... ja kõnnivad nendega, tehes seejuures õige pikke samme. Siis on imes... ...istki küllalt ja kiitmist ka. Ja ega kiitmist keegi ära põlga...

Kõmpidega käimine nõuab aga kõva maad, et kõmbi otsad ei vajuks ...sisse. Sellist maad on ~~ägh~~ saare taluõuedes küllalt ja kõmbid see... ...ast tarvilikus aus.

2. Kivimängud.

Kivimänge mängivad peamiselt tütarlapsed. Mängimiseks valitakse ilu-
[illegible]marguded kivid, umbes 1,5 - 2 cm läbimõõdus. Enamasti mängitakse
[illegible]iga, mõnes mängus ka 10 kiviga - viimast oli siiski võrdlemisi har-
[illegible]est 10 kivi ei mahu hästi väikesesse pihusse ning suure hulga ki-
[illegible] ei olnud kerge talitada.

Kivimängudel on järgmised liigutused: kivid võetakse pihusse ja vi-
[illegible]se need kärme liigutusega käeseljale. Sinna võib neid jääda kas
[illegible] kivid või ka üksikuid, osalt seejärele, kui palju on mängijal osa-
[illegible]. Algajal ei jää neid kuigi palju käeseljale või langevad koguni
[illegible] maha - viimane juhus ei ole mängus soovitav, sest siis läheb mäng
[illegible]ini ja mängukord läheb teise kätte. Tarbekorral nopitakse kivid
[illegible] üles: võetakse üks kivi kätte, visatakse see üles, võetakse maast
[illegible] või mitu kivi üle, pööratakse käsi ja lastakse õhus olev kivi lange-
[illegible]uti pihusse teiste kivide peale. Liikumised peavad seejuures ole-
[illegible]ired ning vastavad. Osavus kivimängus tuleb üldse kauase harjuta-
[illegible] järele. Aga on ka tõesti osavaid mängijaid.

[illegible]ngu alusel loositakse, kes algab esimeseks mängu. Seks visatakse
[illegible] kivid käe peale. Kel jääb käeseljale suurem arv kive, hakkab enne-
[illegible] mängima. Kui aga käele jääb ühesugune arv mängijail, korratakse
[illegible]ist kuni ühel jääb rohkem. See algab siis mängu.

[illegible]ngitakse enamasti siledal murul, kus on hea kive noppida. Kui ki-
[illegible] maha viskamisel lähevad liiga laiali ning neid on raske haarata,
[illegible] on võimalik neid paitada, s.o. kivi ülesviskamisel ja õhus olemise
[illegible] kerge liigutusega tarvilisele kivile lähemale nihutada. Ka paitada
[illegible]rul parem. Kui tahetakse talvel kivimängida, siis pannakse selleks
[illegible] mingi riie, sagedamini kasukas, villapoolega ülespoole, millel on
[illegible] hea kivi mängida kui õues murul.

[illegible]kib mõne mängu viguri juures ebatäpsus, kas jääb näiteks tarvilik
[illegible] maha, või langeb kivi asjatult käeseljalt, siis läheb mäng segami-
[illegible]rikki ja mängukord antakse järgmise kätte. Mängu algusel lepitakse
[illegible], mitu korda tuleb mängu läbi mängida. Sagedasti mängitakse ka nii

...rda, kui palju jääb loosimisel kive käeseljale. Aga on ka osa-
...gijaid, kes mängivad kõik oma korrad ühekoonega läbi, kui aga
...kivid oma kätte. Kuid siiski äpardub ikka mäng ning kivid käivad
...est teise kätte.

...glis on levinud järgmised kivimängud:

...r-tipp. Mängitakse 5 kiviga. Mängu alustades tehakse esimesed:
...kivid visatakse käest maha, võetakse maast üks kivi ja nopitakse
...kshaaval kõik teised kivid maast üles ja pannakse kuhugi maha.
...tehakse teised: kivid visatakse samuti kõik maha, aga noppimisel
...se kaks kivi korraga. Lähevad paariskivid viskamisel üksteisest
...le, siis kraabatakse kaugemal olev kivi teise juurde, s.o. eemal
...kivi haaratakse kiire liigutusega teise kivi lähedale ning võetak-
...se koos üles. Paitamist siin palju ei lubata, sest see viidab aega.
...sti osatakse kivid maha visata juba nii, et paarid ei lähe kaugele,
...aga otsustada, kuidas on parem maast neid võtta. Teiste järele
...se kolmandad: kivid visatakse kõik maha ning nopitakse üles üks
...lt, teised kolm kõik korraga. Neljandad tehakse nii: võetakse
...kivid pihusse, üks kivi pannakse peidla ja esimese sõrme otste va-
...visatakse see üles ja pannakse siis kõik teised neli kivi käest
...mi ülesvisatud kivi on õhus; siis visatakse üksik kivi teist kor-
...les ja nopitakse kõik maasolevad kivid korraga üles. Viiendateks
...tõstse kõik kivid käeseljale ja sealt jälle pihusse; kui mõni kivi
...seejuures maha, nopitakse see ka üles pihusse. Mõned hoiavad ma-
...kmmute noppimisel kõik teised kivid pihus ja lõpuks on kõik 5 ki-
...ikus. Seega on üks mängukord läbi ja alustatakse teist korda jälle
...stest. Mängu jatkatakse, kuni kõik ettenähtud korrad on läbi. Kes
...sellega toime esimeseks, on võitnud. Teine mängija mängib siis
...ediasi kuni tal läheb segamini või jõuab kõik oma korrad läbi. Siis
...b mäng.

...mängu nimetatakse ka parlampkaks või parlapiks /I. Noormets/.
...tsud. On üldjoontes samasugune mäng kui tipp-tipp, kuid maast nop-
...el peavad kivid pihus kukkuma üksteise vastu, nii et on kuulda.
...e klõpsu kuulda, on mäng segamini.

ässimäng. Samane mäng, nagu tipp-tipp, kuid üles visatud kivi püü-
kimi, lüües käega ülevalt alla, nagu kass vahest oma käpaga kär-
püüdes.

Ühesadu. Sama, mis tipp-tipp, kuid pihust mahaviskamisel ei lasta
ndalalt maha, vaid kivid visatakse kõrgele üles ja need langevad
ma maha. Seejuures ei lange paarid ja kolmik mitte nii üksteise
ale, vaid laiali, misjuures mäng on raskem.

Ühemäng. Selle mängu juures nopitakse kivid kõik ükshaaval üles,
tipp-tipi esimeste juures, aga ka hästi näpuotstega. Teisi mängu
ei ole. Mängu korratakse nii mitu korda nagu on kokku lepitud.

3. Üldmängud.

Paremaid üldmänge ei ole Pranglis enam säilinud ja neid palju enam meeldetata. Kuid tuntakse veel mõnda nime. Neid mänge on mängitud peamiselt talvel tubades - nad ei nõudnud eriti avaraid ruume. Erilisi mänge, nagu neid mängiti vanemal ajal Kolga rannaküladesja ka mujal randril, praegu enam ei mäletata, aga neid on arvatavasti Prangligi mängitud. Kõneldakse küll mingist "leigarimängust", kuid seda [1/] mängida ei osata. Aga ma olen toonud oma "Jõulumängudes" ühe 1913. a. Kuuli saarest päritoleva 66-ne aasta vanuselt Leena Nelbergilt üleskirjutatud "leigarimängu", mida täielikuma ülevaate saamiseks ka siin lisan.

1/ Nelberg, G., Jõulumängud. Eesti Kirjandus, XIV /1920/, lk. 45 - 56, 93 - 96, 152 - 162.

Leigari-mäng.

Mängijad on ringina. Üks neist ringis, väljaspool ringi leigar, meeskõhvas. Lauljad laulavad:

Siiep leigarid tulevad,
Siiep leigarid lähevad,
Siiep leigar lüöneb lieri
Üva muori moisinusse,
Kaunis-proua kardinusse.
Mis sie leigar meilta otsib?
Ei meil kulda ei obeja,
Ei meil pienta penningita,
Vana ei vaskista rahada.
Tühi uolib kullastagi,
Uelus obejastagi, -
Meil on kodus kullasseppad,
Tie pääl tinatagujad,
Veräväs vasevalajad,
Kattusel on karrasseppad,
Lie loukas lindiseppad, -
Sie ta'ab nuorta neitsikesta,
Siidi-sorme vüökudujat,
Louendite loksutajat,
Paberitte paugutajat.
Ei mina anna neidusida,
Pane ei paiga vottijada.
Laidus, laidus, paha proua,
Paha andi andamasta!
Nii kurvast, nii raskest
Tantsib meie neidu.

÷

Mina aga annan neidusida,
Panen aga palga vottijada.
Kiidus, kiidus, üä proua,
Üäd andi andamasta!
Nii kergest, nii ruemsast

Tantsib meie neidu.
Tantsi, tantsi, neiukäne!
Jätta koju kottisolmed,
Taha nurka takkusolmed,
Lie äärde linade onne.

Nagu laulu sõnadest näha, ei anta leigarile iga kord mitte neidu. ...sta ta mitte neidu, käib ta kurvalt ümber mängijate, kuna neiu rin...pikkamööda "kurvast ja raskest" tantsib. Lubatakse temale neiu, ...lauldakse "Ei mina anna neidusida" asemel "Mina aga annan neidu...da" jne., siis on leigar rõõmus ja neiu tantsib "nii kergest, nii ruem...". Lõpuks lauldakse neiule veel "tantsi, tantsi, neiukäne" jne. ja ...g lõpeb."

...a selles mängus on peahuvi tunnete avaldamise oskuses, nagu mõnes ...ses jõulumängus, näiteks "leinamänguski".[1/]

1/ Samas, lk. 156 - 157.

Suudari sosima. See mäng kuulub samuti rohkem talviste üldmängude ...lbi ja seda mängitakse elutubades, sagedamini just jõulude ajal. Ülgedest tehakse kolmejalgne kujutis, et ta seisaks püsti. Sagedasti ...tal nagu inimese kuju. See ongi 'suudar'/kingsepp/. Suudar pannakse ...ugi põrandale püsti, kus on rohkem ruumi. Selle ees seisavad kaks ...st, seljad vastakuti. Nende jalgade vahelt on läbi pistetud mingi ...kem peenlane teivas, sagedamini toobripuu. Mängu ülesanne on kolme...lgne kuju, suudar pikali lüüa jalgade vahelt läbioleva teibaga. Kel...le selg on suudari poole, pidi suudari maha lükkama; kelle silmad on ...udari poole, see kaitses suudarit ja juhtis seepärast teiba otsa suu...drist eemale, et see ei puudutaks suudarit. Üks tõukas, teine kaitses ...kui oli osav kaitseja, võttis 'sosimine' tükk aega, enne kui sosija ...tis suudari pikali tõugata. Sosimisel olid mõlemate mängijate liigu...sed enamasti vastupidised ja näisid naljatekitavatena ja osalt ka ...katena. See sünnitas vaatajatele lõbu, aga mängijatele isegi higi.

Seda mängu mängiti veel 60 - 70 aasta eest, kuid praegu enam ei ...ta /Kalle Puuström/.

Jõulumängude harrastamist on takistanud arvatavasti siiski ruumide ...sikus ning need vaibusid juba möödunud sajandi lõpupoolel. Osalt ...muutus siis juba ka nooremate lõbustuste iseloomgi ning huvi pöör-

peamiselt tantsule. Et selleks saada avaramaid võimalusi, käidi tal- tantsimas vahel randrüütlite kardunis /piirivalve kordonis/, kus seda võimaldati ka meelsasti. Harvemini käidi koos selleks ka mõnes ta-, kus ruumid võimaldasid vähegi lahedamat tantsupaaridel liikuda. id ikka võrdlemisi harva. Peamine tantsu hooaeg oli ikka suvel kiige ähedasel murul, kus rohi viimaks kulus ja paljastus kõva kruusane pin-, mis muutis tantsugi vähe kergemaks, sest murul tantsimine on ikka ris raske töö.

Ringmängud.

Umbes ühel ajal tantsudega levisid ka ringmängud, millede mängimine üldiselt tuttav: Mängijad on suuremas ringis, hoiavad üksteise käest inni ja liiguvad lauldes ringi kas möödapäeva või vahest ka vastupäe-. Üks või ka kaks mängijat on ringi sees. Mängijad laulavad mingit tuntud laulu, mille järele tuleb tantsuviisiga refrään, selle laul- se alguses ringi sees olija võtab ühe mängija ringist ja tantsib sel- ga refrääniks lauldud osa, kusjuures tantsu lõpus ringi sees olnud heb mängijate hulka, mängijatest võetud tantsija jääb aga ringi sis-. Nii kestab mäng edasi laulu lõpuni. Mängus on ühendavaks momendiks iselt laulmine ja sammumine. Ergutavaks osaks on tantsimine, aga ka ba enne ettearvamine, keda peaks ringi sees mängija omale kaastant- jaks valima. Sest siin avalduvad sagedasti sümpaatiad ja ka muudki jaolud, mida mängijad jälgivad ja meeleski peavad.

Pranglis on sagedamini lauldud möödunud sajandi lõpus ja käesoleva jandi alguaastatel ringmängudel laulu: "Mäe otsas kaljulossi /oli l üks armuke jne., mille refrääniks olnud:

Samm triiam triiam trallalla,
Mu ingel oled sa!
Mina omplen Mannil pollekest,
viralle-ralle-raa!
Sie poll oli pikka paelaga,
viralle-ralle-raa!
Ja suure laia pitsiga,
viralle-ralle-raa!

Selle refrääni ajal oli tantsuks polka, mida tantsiti läbi paarkorda, arvestades külainimeste tantsuhoogu ja kitsast ringi, võttis see re kiirelt käima, siis hingeldama ja selline vaheldus oli mängus tarlik. Ning kes kordagi ei saanud tantsida kogu ringmängu ajal, tundis ese isegi õnnetuna.

Teine sagedamini lauldav laul oli: "Kakskümmend aastat olen mina / in saare maa peal elanud jne." Selle refrääniks oli:

Sina sinne ei saa, kuhu mina läen,
sina piad mu järel leinama.
Kuhu lähen ma, siis jäed sa
mu järel nuttes leinama.

Sellel mängul oli tantsuks reinlender, mis ei väsitanud niipalju kui lka. Seepärast oli see ka sagedamini teiseks ringmänguks. Mitmeid ngmänge kohe üksteise järele ei armastatud mängida /Ida Noormets/.

Peale nende kahe laulu lauldi veel mitmeidki, mis üldiselt ringmänlema tuntud, nagu "Oh, kui rasked on mu päevad"

Laste üldmängud.

Kus lapsi oli rohkem koos, seal algas mäng. See korraldati osalt paa-
, kus kaks last olid tegevuses, teised pealtvaatajad. Enamasti võt-
mängust kõik koosolijad osa. Sagedamini mängiti järgmisi üldmänge.

Kula. Mäng on lihtne ega vaja erilisi meelespidamisi. Üks mängija
kula, kull, kes ajab teisi lapsi taga ja püüab neid käega lüüa. Keda
lõõdud, see jääb kulaks ja algab omakorda jälle tagaajamist.
Kes jääb esimeseks kulaks, selleks on mitmeid salme, mida loetakse
iga sõna ütlemisel kellegi mängija peale näidatakse. Kelle peale
geb salmi viimane sõna, see jääb kulliks, kulaks.
Salmidest tuntakse:

1. En tsvei trei, ema mind löi.
   Mis-perast löi? Mina palju sõin.

lele langes sõna 'söin', jäi kulaks.

2. Veike valge tui lendas üle Riia linna -
   Riia linn oli lukku pandud,
   Votti sie oli katki murtud.
   Üks kaks kolm, mina olen prii.

3. Endel tendel trikkal tri,
   Treitsen kinder kommulei,
   Ingel nuot, vissen pruot,
   siira-viira to pist tuot! /Iida Noormets/

Leiba sotkima. Kaks last seisavad näod vastakuti, võtavad teineteise
st kinni, peamiselt sõrmeotstega, s.o. ühe konksu tõmmatud sõrme ots-
taha lähevad teise samuti konksu tõmmatud sõrmeotsad. Siis pööratak-
ühes suunas ja tõstetakse käed üle pea, keeratakse täiesti ringi ja
lakse algseisundisse, aga jatkatakse edasi pöörlemist. Sagedasti
reldakse õige kiiresti ning jätetakse siis järele, kui mängijad hak-
ad juba hingeldama.
Mandril saunjas nimetatakse seda mängu 'asveldamiseks'.

Leiba ahju viskama. Üks laps, enamasti poiss, laseb seljali maha
le ja sirutab käed üle pea välja nii, et pihupesad jäävad ülespoole.
i teine mängija, olgu poiss või plika, läheb palja jalgadega pihu-
dele ja seisab püsti, maas lamaja tõstab siis oma jalad üles keha
a. Kätel seisja võtab neist kinni ja laseb rinnaga jalgadele. Nüüd

jääb maaslamaja jalgade ja käte abil püstiseisja "ahju", s.o. üle oma murule. Ahjuvisatud jääb kas kohale murule lamama või jääb ka jalule püsti - see oleneb ahjuvisatu osavusest - algaja langeb muidugi kuli, saab isegi veidi põrutada; osav visatu jääb püsti, sest ta hoiab jõud kõveras. Tugev ahjuviskaja viskab siis ka järgmised lapsed ahju. /Ida Noormets./

Laua-hüppamine. Tugev pikk laud pannakse kuhugi palgiotsa peale. Siis seatakse esiteks laud ühetasaseks, s.o. tasakaalustati mõlemad otsad. Ühele otsale läheb üks laps või ka täiskasvanud inimene ja seisab normalikult püsti. Nüüd hüppab üks oma otsal kergesti üles ja laseb kohe tagasi oma otsale. Teises otsas hüppab nüüd teine omakord üles saadud väikese tõuke mõjul ja langeb samuti samuti kohe alla oma otsaga, mis annab tõuke teisel otsal olevale hüppajale. Nii hüppavad mõlemal otsal olevad hüppajad, kordamööda, kusjuures langemise raskuse all vajub laua ots teise hüppaja üles, aga selle langedes jälle vastaspoolele. Korraliku hüppamise juures võib selline hüplemine kesta kümneid minutid, mis on omaviisi sport ja osavuse ilmutaja. Harjumata hüppaja kukub aga varsti maha.

Laua-hüppamiseks valitakse ikka tugev plank, sest nõrk laud võib kergesti alustoe peal katkeda. Erilist aega lauahüppamiseks ei olnud ette seda tehti siis, kui selleks oli võimalusi. Eriti levinud lauahüppamine siiski ei olnud /Kalla Puuström/.

Viimane! Kuski ühest kohast lahkudes püüiti kedagi 'viimaseks' lüüa, öeldes: Viimane! See püüdis kas vastu lüüa või jälle ka kedagi lähedalolijat. Jooksmist ja ajamist oli siis küll /I. Noormets/.

'Suu panna kinni'. Kui vahest lapsi oli palju koos ja nad palju kõdesid ja kisendasid, siis pandi nendel suud kinni järgmise lugemisega

Ennemuiste oli muor,
muoril oli vaar,
vaaril oli poig,
pojal olid punased püksid.
Läks alla keltrisse,
sittus oma püksid täis.
Kes keige enne sana räägib
sie süöb selle ära

kuldase kulbiga,
liemese lusikaga,
tammise taltrikuga.

sed olid selle järele natuke aega vait, kuid varsti kõneles jälle gi. Siis näitasid teised lapsed kõnelejale ja ütlesid: Sa söid ärä. söid ärä! /Ilse Puuström/

Kukkelinn! Vahest kogusid lapsed ühe madala kivi ümber ja püüdsid k selle kivi otsa ronida. Teised aga takistasid seda. Kes sai kivi s, see kiitles: "Mina kukkelinna otsas,/ sina sittaratta otsas!" ta püüdis kõiki maha tõugata, kes tahtis kivi otsa ronida. Viimaks gati ta ka maha ja uus kukelinnamees algas jälle oma kiitlemist /L. irissaare/.

Pimesikk. Ühel mängijal seoti rätikuga silmad kinni. See oli pime- k. Ta ajas teisi mängijaid taga. Teised narritasid teda ja hoidsid lle eest, et pimesikk ei saanud kedagi kätte või ka käega kedagi lüüa. a pimesikk sai käega lüüa, see jäi pimesikuks ja mäng algas jälle le suure kilamisega /I. Noormets/.

Kelle perses kera? Kui lapsed istusid kuski kõik maas, siis kargas gi üles ja hüüdis: "Kelle perses kera?" Siis püüdsid kõik üles tõus- . Kes jäi viimaseks istuma, sel oligi see häda, mida ülaltoodud lause laja tähendas. Sama tähendati mõnikord ka tarast üle ronides /I. Noor- ts/.

"Limasoda". Kuski mereranna1, kuhu oli meri välja ajanud palju lima, sid lapsed limasõda, s.o. nad loopisid üksteist märja limaga. See gi muidugi lapsed mudaseks ja limaseks. Aga missuguses sõjas saab s puhas olla /I. Noormets/!

"Kukk vai kana?" Lapsed tõmbasid käe pöidla ja esimese sõrmega kas- sina pöörise otsast ja küsisid siis teistelt: "Kukk vai kana"? Kui üles pikk ots, siis oli kukk, aga kui madal, siis kana, sest kanal ju madal hari. Kui oli kana, siis jatkati veel küsimusega: "nuor vai a?" - noor kana oli õige ümmarguse tutiga /I. Noormets/.

Härga kaevule jooma panema. Keegi laps paneb oma parema käe kaks ...nest sõrme vasaku käe esimestele sõrmedele risti, nii et sõrmede va...le jääb auk - kaev. Siis kutsub ta kedagi lastest ja käsib: "Pane ...juoma!" s.o. pane üks näpp sõrmede vahelisse auku. Kui nüüd seda ...kse, siis pigistab ta sõrme tugevasti oma sõrmede vahele ja näpis...seda parema käe põidla ja vasaku käe nimetessõrme vahelt. Härg ei ...siis joomast ära minna.

...äng on võrdlemisi süütu ega tee kellegile eriti valu. Aga kui här...joomist tuntakse, siis ei panda harilikult "ärga kaevule juoma", sest ...s naeravad teised lapsed ümberringi seda, kes "keiki jutte usub". ...Sööblum, Kalle Puuström/.

Kes armas? Keegi võtab teisel lapsel ninast kõvasti kinni põidla ...esimese sõrmega ning pigistab seda, küsides: "Kes armas?" Kui nüüd ...tatakse, et armas on isa, ema, onu, tädi, õde, vend jne., siis lah...ei lasta. Aga kui vastatakse: "Kirikukell ja raudlabidas" või pigis...ja nimi, siis lastakse kohe lahti.

...ina kinni pigistamisel ei ole just lõbus tunne ja kes seda ei ta..., vastab kohe nagu nõuab komme. Mõni aga loeb vahest kokku terve maa...ka, kes võivad olla armsad. Lahti ta siis muidugi ei saa, aga teised ...sed naeravad ümberringi /I. Noormets/.

Hundiratast viskama. Seda mängivad peamiselt poisid. Joostakse esi...ks hoogu, visatakse siis ette laiali sirutatud kätele maha, keeratak...endel oma keha üles, jalad kõrgele, pööratakse ümber ja lastakse ...lgadele, keeratakse siis jälle kiiresti kätele ja samuti jalgadele. ...keerleb siis nagu suur ratas maast kõrgel. Hundiratta viskamine ...ole kerge ja seda suudavad puhtalt teha vaid need, kel "kiha on ästi ...rge". Ka nõuab see avarat tasast ja puhast muru/Kalle Puuström/.

Urraadina. Uuem linnast saarde toodud mäng. Lapsed koguvad kokku, ...s on võimalusi peitmiseks. Keegi võtab kätte kepi, katab oma silmad ...ni, lööb millegi asja vastu, enamasti kasvavale puule ja loeb arvu...: üks, kaks, kolm ... enamasti kuni 50-ni. Sel ajal peavad kõik män...jad ennast peitma, et lugeja neid kergesti üles ei leiaks. On lugejal

tud teatud arv täis, teeb ta silmad lahti, paneb kepi vastu puud ja
b mööd puust eemale mängijaid otsima. Kui ta kedagi leiab, nimetab
lle nime ja mõlemad jooksevad kepi juurde. Kui keegi otsitavatest
b enne kepi juurde, lööb ta kepiga kolm korda vastu puud ja ütleb:
raadina, ukraadina, mina olen prii!" Tema on siis ka võitnud. Jõuab
otsija enne kepi juurde, siis lööb ta kolm korda vastu puud ja otsi-
on mängu kaotanud. Nii otsitakse kõik mängijad üles, kusjuures mõni
gija jõuab enne ennast "välja lüüa", kui otsija teda saab nimetadagi
ja enamasti on ikka võistlus otsija ja otsitava vahel.

Mängu peamine huvi on peitmise oskuses ja paraja aja valimises, kus
ks võimalik ennast välja lüüa enne otsijat. - Eriti sagedasti seda
ngu saares siiski ei mängita /I. Noormets/.

Viimane paar välja! Samuti uuem üldtuntud mäng. Mängijad seisavad
aris üksteise seljataga. Mängijate ees, paar-kolm sammu rea otsast
sab püüdja, selg teiste mängijate poole, jalad jooksuks valmis ja
üab: "Ass, ass, tagumine paar välja!" Tagumine paar jookseb välja ja
üab jooksmise järele püüdja eespool kokku saada, püüdja aga tahab
ist ühe kinni saada. Õnnestub see tal, siis läheb ta kinnipüütuga
aris rea etteotsa ja üksik jääb püüdjaks. Ei suuda aga püüdja kedagi
nni saada, hüüab ta järgmise paari välja ja püüdjaks nii kauaks, kui
kedagi kätte saab. Mäng võib kesta kaua aega, kuni see üldise heaks-
idu all lõpetatakse.

Lapsed seda mängu siiski palju ei harrasta, vaid sagedamini mängi-
d seda täiskasvanud noored, sest neil tuleb mängimisel juurde huvi-
kkuvaid momente üksteist tabades, mida lastel veel enamasti ei ole.
mängivad seda siiski meelsasti koolilapsed koolis vahetundisel, kui
väljas soodsad ilmad /I. Noormets/.

Kassikangast kuduma. See mäng nõuab pikemat peenikest nööriringi.
ängivad kaks inimest. Nöör seotakse käte ümber ja põimitakse sõrmede-
mitmel korral läbi, kusjuures põimik läheb kordamööda ühe mängija
telt teise kätele. Seejuures tulevad igakord uued vigurid nööripõi-
kusse. Need vigurid hakkavad osaval mängimisel 5 - 6 korra järele

ma ja sellist kangast võib siis kududa kauemat aega.

lassikanga vigureid on raske seletada ilma joonisteta. Kuid jooniste
amine nõuab meistrit. Seda mängu viia kordumiseni nõuab oskust, mi-
skab veel seletaja Iida Noormets. Tavaliselt osatakse seda vaid
-kolm vigurit.

Lumememm. Talvel sulalumega teevad lapsed lumememme: veeretatakse
i avaramal kohal suur lumepall, siis tarvilisel määral vähemaid,
pannakse peaks ja käteks. Viimaks voolitakse millegi terava asjaga
pallidelt liigsed osad maha ja püütakse lumememmele anda inimese ku-
Vahest pannakse veel söed silmadeks ja suugi tipitakse söetükkidest.
ri pannakse kätte.

Poisid teevad sulalumest ka kindlusi ja peavad lumesõda. Tütarlapsed
lest sagadasti osa ei võta, sest nad ei oska hästi visata, aga saa-
poiste käest lund ikka palju rohkem kui nad ise suudavad loopida
Noormets/.

Vibutamine. Vanemal ajal, kui Tuomika järv oli veel alla laskmata,
vad nooremad mehed sileda jää ajal järve jäässe tugeva posti, sel-
s löödi otsa jäme nael või peenlane polt ja sellest ~~ikk~~ üle pikk tu-
ritv; ühele poole polti jäi ridva pikem pool, teisele lühike. Pike-
otsa külge kinnitati siis kelk pesti abil, kelgule istus inimene, sa-
emini mõni neiu. Lühemast otsast aeti siis kelku pika ridva otsa üm-
ringi. Seda nimetati vibutamiseks. Vibutamas järvel käidi enamasti
utel ning jääle kogus siis kogu küla nooremad ja lapsed. Pika ridva
s keerles kelk pöörase kiirusega ning oli kuulda kilkamist ja kisa.
est läks ka kelk ümber või pest katkes ja vibutaja libises siis libe-
jääl tükk maad edasi ilma tahtmata. Ka hiljemalt, kui järve asemel
oli kiilast jääd, käidi vibutamas, aga need võimalused olid lühi-
lised.

Samas Tuomika järvel keiliti /uisutati/ ka sügiseti, aga ka Üllival
Koistu luhaaugul. Samuti oli keilimise kohaks Eeslaht, vahest ka
algi merel, kui jääolud olid selleks soodsad.

Kui Tuomika järv olnud alles, on seal suvel ka aabjaga sõidetud. See

siiski vaid mõne eralõbu, kes tahtsid aabjat vedada mererannalt
rve.

Ürr. Vastlapäeval on Pranglis enamasti ikka keedetud hernesuppi sea-
gadega. Seajala pikematest kontidest teigid poisid ikka omale ürri:
tile puuriti keskele kaks auku sisse, pandi neist läbi tugev nöör,
ti otsad kinni, nii et jäi umbes poolteist jala pikkune suletud ring
s ots pandi vasaku käe pöidla ümber, teine parema käe pöidlasse, kee-
ati siis käte vahel ürri nööri ümber viibutamisega ja pandi ürrikont
geva tõmbamisega pöörlema. Kui see kord sai pöörlema, siis läks ta
vemale lastes teistpidi keerdu ning siis võis juba tõmmates ja pin-
Molekut lõdvendades tükk aega ürril pöörelda. Seejuures tegi ürr
guli pööreldes tugevat vuhisevat häält. Et parem oleks ürri tõmmata,
uli nööri otstesse veel väiksemad seajala kondid. - Vahest lastud
ni tütarlaste juustesse ja pika habemega meestele habemessegi ning
is olnud pahandust palju, eriti habemesse laskmise puhul, sest see
gi ka valugi, Oli ka enne tükk aega tegemist, kui sai ürri juustest
t habemest välja /Kalle Puuström, L. Sööblum/.

Kivi viskamine. Rannal, kus oli saadaval parajaid kive viskamiseks,
sati merele kivi "voidu" ja jälgiti, kes viskab kaugemale. Mõned poi-
d oskasid hästi visata ja nende kivi lendas kaugele. Kuid võidu vis-
mist siiski palju ei harrastatud, sest tugeva jõuga visati varsti
käsi ära" ja käsi jäi tükiks ajaks viskamisvõimetuks.
Linguga ja näpitsaga viskamist palju ei olnud /Kalle Puuström/.

Lutsu viskamine. Lutsu viskamine toimus nii, et pandi kivi veepin-
ale visates mitu korda hüplema enne kui langes põhja. Selleks otsiti
ärilikult hästi lapergune ja õhuke kivi. Viskamisel oli tarvis oskust
est siin tuli kivi visata õige väikese nurga all veepinnale, kus ta
nis viskamisel antud hoo mõjul edasi hüpleb. Hea lutsuviskaja sai va-
est 10 - 15 lutsu, isegi rohkem, tavaline viskaja aga lutsu 3 - 4. Va-
est ei saa ta mitte ühtki lutsu. Head lutsuviskajad olid isegi kuul-
ad.

Ratta viskamine. See mäng ei ole saarel olnud eriti harrastatud. Siin
eb ümmargusest puust saetud paari sentimeetri paksust ratast visata
da maad edasi veerema, kusjuures mängijad on kahes rivis. Kui üks
l viskab, püüab teine pool ratta veeremist takistada, teda seisma
ma või isegi tugeva kepiga tagasi lüüa, sest reeglipäraselt peab ra-
t sealt tagasi viskama, kus ta seisu on jäänud. Milline rivi suudab
stasrivi esialgsest seisukohast tublisti tagasi suruda, on võidumees.
Pranglis ei ole sellist avarat ja siledat ala, kus ratas hästi vee-
ks ja see ongi peapõhjus, miks seda palju ei tarvitata. Vahest on poi-
l tänavas, kus maapind loomadest trambitud kõvaks, samuti ka Pikka-
mel ikka ratast visanud. Kuid mänguhoos saadakse sagedasti hoope
stu jalgu küll kepiga, küll rattaga, ja kõrgemale hüppabki vahest ra-
s, sinised plekid on tihti ratta viskamise tagajärjed ja nende eest
takse. - See mäng on toodud mandrilt, kus teda loopealsetel Jõeläht-
tiriku ümbruses ja ka Ülgases rohkem on kasutatud.

Laevad. Merega ühenduses on mõned mängud, mida on peamiselt kasuta-
d poisid. See on mängulaevade valmistamine ja nendega purjetamine ran-
lähedases vees, kus jalad ulatavad veel põhja. Laevad tehakse enamas-
männi kaarnast /korbast/, aga ka puustki. Nendele pannakse peale
rjud või kogu taglas, samuti ka "mihed" /väikesed kivid/ ja siis käi-
se nendega kõikides linnades, mille nimed on vanematelt kuuldud [1]. .
sisevetes - kraavidel, veeaukudes, lompides jne. "purjetavad" poisid
n tehtud laevadega /Kalle Puuström, I. Noormets/.

Üksikud laevade valmistajad on saavutanud oma nikerdamises vahest
se meisterlikkuse. Kõneldakse ühest poisist, kes teinud nii head lae-
d, et need leidnud omale ostjaid Tallinnas ja võrdlemisi kõrge hinna
st. Ta on siis valmistanud mitu laeva ja teeninud nende ~~xxxx~~ valmis-
misega head taskuraha.

Nõlakuhja tegema. Seda mängu mängitakse harva, kui on lapsi rohkem
s ja kui mängijate jõud ei ole ühesugune. Keegi nõrgematest visatak-
maha kõhuli või seljali. Teised lasevad ennast temale peale ja kõi-
alumine peab kannatama teiste raskust, kui ta ei suuda alt kuidagi

ja pääseda ja siis jälle hunniku otsa viskuda. Kes jääb vastu maad, ab alt välja saada ja kuhja otsa ronida. Vahest lükkab mõni tugevam ja ümber ning alumine pääseb seeläbi välja. Vähema kuhja juures vahe- alumine mitu korda ning mäng ei ole eriti raske.

Üldiselt ei ole külakuhja tegemine lõbus mäng, eriti sellele, kes kuhja all: kui on juba 3 - 4 mängijat sul seljas, ei ole all-olemine sugugi mugav, sest pealmised suruvad oma raskusega keha kokku, gamine on raske ja teiste raskus pole kaugeltki kerge taluda. See- ast hoidutakse selle mängu mängimisest. Vähemaid külakuhje, kus on -3 mängijat kuhjas, tehakse sagedamini. Suurema külakuhja juures evad vähemad poisid isegi jooksu ega tule enam tagasi.

Külakuhja mängimisest võtavad osa peamiselt poisid, aga vahest löö- ka tütarlapsedki kaasa - eks nemadki tunne siis külakuhja raskusi.

Laptuu ehk lattur. See on uuem mäng ja toodud saarele Tallinnast. mäng nõuab kummipalli ja selle löömiseks tugevat, veidi laia keppi. ptuu mängu reeglid on üldtuntud ning siin ei puuduta seda. Palli saa- aga alati ei ole ning seepärast mängitakse seda väga harva.

Kopp-kopp puud! Varemalt on mängitud saares ka kopp-kopp puud. Sel- mängimiseks on löödud kepiga vastu puud, pandud kepp puu najale ja tud salm:

Kopp-kopp, puu on siin!
Kes varastab, see vangi saab,-
Kahed rauad korraga...

Kuid seda mängu ei osata enam hästi seletada, vähimalt ma ei saanud da. Ta olnud peaaegu ukraadina sarnane, aga läinud ka mõnes asjas ku. Siin tuuakse see mäng peamiselt nime pärast.

Koolilaste mängud.

Koolis oli koos palju õpilasi ja siingi ei jäänud mängud täiesti eema, kuigi seda kooliõpetaja eriti meelsasti ei näinud. Kuid mängu ise- muutus, vastavalt tingimustele ja võimalustele. Koolis olid mängu- endiks peamiselt tahvel ja krihvel, hiljem ka suled.

Trips-traps-trull. Tahvlile tõmmatakse kaks püstjoont ja nendest lä- kaks põikjoont, nii et joonte keskele jääb ruut. Keskele ruutu kirju- mängualustaja oma märgi - kas mõne numbri, risti või ringi. Teine selle ümber nurkadesse või joonte otste vahele oma märgi. Püüe on saada kolm oma märki nii, et nad jäävad ritta ja neist saab läbi mata sirgjoone. Kummal see enne õnnestub, on võitnud. Keskele kirju- on mõningal määral eelistatud, sest tema saab ka diagonaalis nurka- läbi tõmmata. Seepärast kirjutavad mängijad enamasti kordamööda sinisse ruutu. Kui mängitakse ettevaatamatult, saab üks mängijatest sti oma märkidest läbi tõmmata. Hoolikal mängimisel ei saa kumbki lä- tõmmata - siis kustutakse kogu joonis ja alatakse mängu uuesti.

Vahest mängitakse ka kolme püst- ja põikjoonega. See on keerulisem võtav rohkem aega. Seda aga ei taheta, vaid tahetakse saada võitu sti. Seepärast mängitakse enamasti ikka harilikult kahe ristjoone- /I. Noormets/.

Kummas käes on? Mänguks on vajalik tahvel ja krihvliots. Lepitakse kku, mitme peale mängitakse. Enamasti on see arv 10. Üks mängijatest jääb krihvliotsa selja taha ühte kätte niiviisi, et seda pole näha. ja sirutab ta mõlemad käed välja ja ütleb: "Muista, kummas käes on?" leb vastaja õieti, teeb ta tahvlile ühe kriipsu ja hakkab ise krihvli- sa peitma ning vastasmängijalt küsima. Ei vasta ta õieti, teeb ta oma- malli ja esimene mängija peidab edasi. Kumb saab enne esiteks kokku- pitud arvu kriipse, see on võidumees.

Sama mängu mängitakse ka nii, et õieti ütlemisel saab ütleja krihvli- otsa enesele. Nii mängivad peamiselt poisid; tütarlapsed mängivad aga kem esimest viisi.

Sulemäng. Mängitakse peamiselt vanade sulgedega, mis juba "rikki läi-
. Esiteks viskavad mõlemad mängijad suled lauale, et teada saada, kes
ab esiteks "tapma". Kelle sulg jääb selili, s.o. kumer pool alla,
hakkab tapma siis kui teisel mängijal on sulg kõhuli, s.o. nõgus
all. Lähevad mõlema suled ühtemoodi, visatakse nii kaua kui ühel
selili, teisel kõhuli.

Tapmiseks surutakse sule tömbi otsaga peale kas sule terava või töm-
otsaga. Kui sulg pöördub tapmisel selili, on sulg tapetud. Siis tape-
se ka teine sulg. Ei lähe see selili, vaid kõhuli, hakkab teine sul-
tapma. Kui ükski mängijatest tapab mõlemad suled korralikult, saab
vastase sule omale. On kaotanul veel sulgi, algab uus mäng samas jär-
korras nagu eespool kirjeldatud.

Sulemängimisel oli mängijatel, enamasti poistel mitmesuguseid nõksu-
d ja tähelepanekuidki, mis pidid kindlustama võidu. Vahest läksidki
niku poiste suled mõne osavama mängija suletoosi või -karpi, aga ka
litsalt tasku. Ning alati ei olnud kõik võtted täiesti ausad.

Kõik kooliõpetajad ei olnud ükskõiksed sulemängu vastu ja püüdsid
iste mängukirge vähendada mitmesuguste keelamistega. Uute sulgedega
gimine oli enamasti keelatud, sest mängimine "rikkus" sule, eriti
i tapeti sule terava otsaga.

Sajandite vahetusel vähenes sulemängimise kirg iseenesest /I. Noor-
ts/.

Jõukatsumised.

Inimese füüsiline jõud on tähtjaks teguriks saare inimeste töös ja ...eruses. Tugevad mehed on hinnatavad ja kes võib seda üksi tõsta, mil... tõstmiseks on vaja kaks inimest, see on lugupidamises. Tugeva jõu ...miseks on tehtud harjutusi, peamiselt tõstmises. Kivide tõstmine on ...ti olnud saare noortel meestel lugupeetavaks spordiks. Kive on ju ...rel igal pool ja neist koostada kollektsiooni tõstmiseks kuskil õuel ...t mujal tänavas, kiige lähedal, ei teinud kuigi suuri raskusi.

...Franglis on siiski olnud vähe tugeva jõuga mehi, kelle jõud oleks ...ti ületanud tavalise inimese võime. Kuid siiski kõneldakse veel Län... Juhanist, kes võtnud korraga kaks jahukotti - ühe ühe, teise teise ...mla alla ja viinud need kerge vaevaga jahukambrisse. Juhan on läinud ...a 12 aastaselt teenima, olnud Kalarannas kilusoolaja juures veepoi... ...s, kes toonud Kalaranna mäelt kaevust vett kilude soolamiseks. 15-ne ...taselt tulnud ta saarde tagasi ja et vanem vend läinud laeva peale, ...nud Juhan koju talu peale. Oma jõuga pole ta aga palju suurustanud ...L. Sööblum/.

...t teada saada, kui palju kelgi on jõudu, selleks olid oma jõukatsu... ...sed, milledest peatume paaril.

Vägipulga-vedamine. See on üldtuntud mäng. Kaks meest istuvad kuhugi ...rale kohale vastakuti maha, sirutavad jalad põhjadega tublisti vas... ...nti, haaravad vägipulgast - tugevast peenlasest kepist kätega kinni, ...vad selle esiteks just jalgade kohta ning püüavad siis teine teist ...mast üles kergitada. Kumb seda jõuab teha, on tugevam ja mängu võit... ...Peale jõu on siin aga veel mitmesuguseid võtteid, mis aitavad "jõu... ...suurendada". Tähtis on käte hoidmine vägipulga ümber, et käed ei tu... ...lahti - need käed ei ole eriti lugupidamises, mis ei suuda vägi... ...lgastki kinni pidada; tähtis on ka põlvede hoidmine, mis ei lase ras... ...keha niipea kerkida. Selles mängus on üldse ühendatud jõud ja osa... ...a, aga ka "nõksudki".

...Seda mängu, õigemini jõukatsumist tarvitavad peamiselt meesterahvad.

isterahvad seda ei harrasta, sest vägipulga-vedamine tahab tugevaid
d ja ka jõudu. Naisterahvad kardavad seejuures ka veel seest veni-
ist.

Rindi rammukatsumine. See jõukatsumine on üldiselt tuntud 'mustlase
itluse' nime all. Võitlejad, enamasti ikka meesterahvad, heidavad
ili teineteise kõrvale pikali nii, et jalad suunduvad vastupidises
mas. Ühe võitleja pea on seal, kus on teise tagumik, nii et kehad
täiesti kõrvuti. Siis sirutatakse üles sisemised jalad, enamasti
a paremad, ja neid püütakse nüüd üksteise taha lüüa ning jala abil
ise keha üles tõsta. Kes on jõudnud teise üles kergitada, on võitnud.
selle jõukatsumisel on vajalikud peale jõu veel osavust ja mõningaid
tteid, mis kindlustavad võitu: hoitakse kätega rohust kinni, lüüakse
laga järsku vastase jala vastu, et anda hoogu jalatõukele jne.
Seda jõukatsumist tarvitavad niihästi poisid, kui ka noored mehed.
a võitlust nimetatakse kohati ka sillategemiseks.

Sormkouku ehk küntskouku vedama. See on üldtuntud jõukatsumine,
s vastased püüavad võistleja konksu surutud keskmist sõrme lahti
mata. Mõlema võistleja parema käe keskmine sõrm surutakse konksu,
ed pannakse üksteise taha ja tõmmatakse. Kelle sõrm annab järele ja
heb lahti, on kaotanud. Mõni kasutab ka pahema käe sõrme, samuti ka
meta sõrmegi sõrmkoogu vedamisel.
Seda jõukatsumist tarvitatakse õige sagedasti niihästi täiskasva-
nute, kui ka laste, peamiselt poisikeste hulgas. Eriti on see viis le-
nud leeripoiste hulgas. Kõva sõrmega mehed olid isegi kuulsad. -
Naisterahvad seda jõukatsumist ei harrasta.

Ajaarvamisest.

Praegu elavate// inimeste mälestuse alusel on aega alati arvatud
lendri, vanemas murrakus kollendri järgi, mida on toodud linnast.
rilaudu või muud puusse lõigatud ajaarvamise viise ei tunta ega
tata. Talvist aega on mõnel pool hakatud arvama mardipäevast nä-
tena: "mardist kaks katrina, katrist seitse nädali joulu, joulust
tse nädali maarjapäeva, maarjapäevast neli nädali jürgi" /L. Sõö-
/. Ka tunti järgmist arvestust:"jürist ühiksa jaani, jaanist seit-
lauritsa, lauritsast seitse mihkli, mihklist kuus marti, mardist
joulu, joulust kuus küüntla, küüntlast seitse maarja, maarjast
jürgi" /K. Puuström/. Kuid on ka küündlapäev olnud ajaarvamise
seks: "küüntlast kümme kündi, ükstoistkümmend jürgi, kaheksa kar-
ku ja seitse siguje" /E. Laanemets/.

Nädal oli tähtsamaid ajaarvamise üksusi. Kuud tunti ju küll ka,
siin olid tähtsamad kuufaasid, mille järgi arvestati ja korral-
töid. Nädalapäevadel ei teata olevat vahet ega mõju töödele, -
alustati, kui oli tarvis ega arvatud, et üks nädalapäev on parem
teine. Reede oli siiski kuidagi nagu pahem päev. Üksikutes pere-
des tuntakse ka onnetumaid päivi, mis olevat "mergitud ka kollen-
s" /L. Sööblum/.

Päevaaega on arvestatud enamasti kelle järgi. Lepiku talus on olnud
tunnipakk puust, sellel peal 12 numbrit ja keskel püsti ora. Selle
varju järgi on arvatud aega, sest missuguse numbri peal oli vari,
palju oli ka kell. Rohkem ei teata saares tunnipakke olnud olevat.
inimesed on harjunud oma kodu ümbruses mõnda asja vaatama, mis
s neile umbkaudse aja. Nii on Koistul Länneotsa külas olnud järg-
viis: "kui päike paistab otse pikki perandalaudu, siis on päeval
12" /K. Puuström/. Länne talus olnud kell 12, kui "päike tuli
eakna raami päale"/Praaga pool toa otsas//L. Sööblum/. Mäe pere-
l Länneotsa külas olnud kell siis 12 päeval, kui "päike oli Praa-
-Tuoma tua korsna otsas". Ta seadnud oma kella ikka päikese käigu
ri ja see pole kunagi olnud just vale. Kui tal vahest kell on koge-

ta jäänud seisma, pole ta sellepärast läinud teise peresse kella ega teada saama, et kella jälle õigesti käima panna. Ka on Mäe peres, endine koolmeister, arvanud aega varju järgi, - ta pannud mõne um püsti, vaatanud varju ja mõõtnud siis varju sammudega. Umbkaudse ja sai ta ikka kätte /I. Noormets/.

Öösel püüti aega määrata "odavide järele, sest odavad kierivad". Ja siin pandi tähele odavate, s.o. suure vankri tähekogu asetust mõne kinnise eseme järele /I. Noormets/. Kukelaulu pandi ka tähele, sest kukk laulab esimest korda kell 12 öösel, siis aga iga kahe tunni järele; ega seda ajaarvamisvahendit on kasutatud võrdlemisi vähe ja olnud just levinud, - seda hästi ei tunta, ega teata, mitmet korda kukk just laulab.

Tähtpäevad.

Peale hariliku nädalapüha pühitseti suuremal-vähemal määral mõningaid tähtpäevi. Kuid osa tähtpäevi on jäänud juba unustusse ja palju kombeid on kadunud. Võrreldes Kolga rannaküladega on tähtpäevade osa Prangli saare elus palju vähema väärtusega [1].

1/ Vrd. Wilberg, G., Endised tähtpäevad Kolga rannas. Eesti Kultura II. Tartu 1913, lk. 263 - 279.

Tähtsamaid pühi olid joulud. Neid oodati juba ammu, eriti lapsed. Päris ettevalmistused algasid vast paar päeva enne jõuluid. Jõulunedel, Toomapäeval valmistati jouluvorstid, jõululaupäeval küpsetati joulusaia.

Jõululaupäeval keedeti seapead kartulite ja kaalilohkudega. Et liha oli saares ikka vähevõitu, siis ei saadud liha süüa oma tahtmise järgi, vaid liha keetmisel jaotas ema või perenaine liha ikka söötjate vahel oma äranägemise järgi ja kohaselt. Jõululaupäeva õhtul võisid aga kõik võtta liha "oma käega" niipalju kui keegi aga soovis.

Peale söögi käidi kabelis, kus oli jumalateenistus. Enamasti käidi jala, aga jõukamatest taludest, kus oli hobune, sõitsid peremees ja perenaine jõululaupäeva õhtul, samuti ka jõulu esimesel pühal kabeli juurde hobusega. Kabelis surnuaia väravas oli igal hobusega kirikusse sõitjal oma post, mille külge seoti kinni hobune. Post pandi juba suvel sula maaga püsti ja seisis seal siis aastaid. Vahest oli jõulu-

el kabeliväravas 3 - 4 hobust, isegi rohkem. Kabelisse sõideti peaiselt reega, sest saane oli vähe. Ka ei olnud erilisi sõidutekke stekotile peale visata, nagu see oli kombeks mandril samas kihelkonas, vaid selle aset täitis tavaline voodivaip, magamise vaip.

Jouluehtuks kogus kabel inimesi täis, sest peaaegu kõik saarerahvas, nii vanad kui lapsed, olid sel õhtul kabelis. Varemalt kabelis jõulupuud ei põletatud, kuid käesoleva sajandi algul hakati seda kabelis põletama. Pranglis kuuski metsas ei kasva; mõnel talul on kuusid õues vaid ilupuudena. Seepärast käidi jõulukuuski toomas mandrilt paatidega. See oli omaette ka jõulusündmus. Kui kuusepaadid jõudsid saarde tagasi, siis mindi toojatele randa vastu, eriti lapsed. Need otse ootasid rannas kuusepaadi tagasitulekut. Oli paat rannas, viidi sealt kuused suure heameelega koju. Kuused toodi enamasti Koliotsast, vahest ka Leppneemest, viimasel ajal peamiselt Tallinnast, kust nende saamine oli kergem.

Jõulupuud peeti iga pool kodus. Ka kabeli jõulukuusk toodi mandrist. Kui vahest ei olnud võimalik kuuske saada, toodi metsast mänd, pandi küünlad külge ning tunti sellest samuti mõnu, nagu kuusestki. Küünlad kabeli jõulupuule viidi peamiselt saarerahva poolt, - üks paki, teine paki ja küünlaid jatkus alati.

Peale kabelist koju tulekut algasid õieti jõulud. Toa lae all söömlaua kohal rippus kruon, koostatud enamasti pilliroo lõikudest, mis niidi või nööri abil kujundatud kaheksatahukana, oktaeedrina. Harilikult oli krooni keskel üks suurem, iga nurga all aga rippus veel väikesem kroon; sagedasti oli üks väikesem kroon veel suure oktaedri seeski. Vahest oli kroon ilustatud ka värviliste paberilõikude ja -ringidega. Mõnikord oli pandud veel siia-sinna suhkru raasukesi, mis sätendasid tule valgusel, suurendades jõulukrooni ilu.

Heinad toodi jõuluõhtul tuppa ja kogu öö oli tuba valgustatud. Kuid heinad viidi päevaks välja ja toodi jõulupüha õhtul veel kord sisse. Heinad toodi seepärast, et õlgi ja põhku lihtsalt ei olnud, sest nende muretsemine mandrilt tegi raskusi. Jõuluheintel magamise viisi ei olnud, vaid kõik magasid oma harilikes voodides. Ka passi löömist, mis oli levinud mandril saare vastas, ei olnud lihtsalt

pärast, et puudusid õled, millest oleks võinud passe valmistada.
Jõulu esimese püha hommikul tõusis perenaine õige vara üles ja
s loomadele jouluid, s.o. igaühele tükikese leiba. Kanad ja kuked
d teri, vahest ka murendatud leiba.
Varemal ajal ei käinud vanemad inimesed esimesel pühal kabelis,
d oldi kodus või käidi ka mõnes üldises kokkutuleku kohas. Külas
minne algas teisel pühal. Siis mindi ka sinna, kus oli suurem ruum,
g seal tantsiti valtsi, polkat, labajala-valtsi, tuuritat, samuti
giti ringmänge. Erilisi jõulumänge ei olnud. Kõneldakse küll "suu-
rist ja kräädarist", "suudari sosimisest", kuid neid on mängitud
1/
mulgi ajal.

Tabanipäeva /teisel jõulupühal/ Pranglis ei tunta ja kui mõned
nivad seda, siis on need rohkem kirjandusest või ka Soomest oman-
tud teated.

Kolmas jõulupüha ei olnud eriliselt seotud millegagi. Ta oli sa-
mamini juba pool tööpäev.

Ää Tuomas joulud tuob, paha Nuut vieb.

Liisa Sööblum.

Joulud ää Tuomas tuob, paha Knuut vieb.

Kalle Puuström.

Jonka-janka joulud tulevad:
vorstikampri vodi kadund,
saiakampri kadus mädand...
Nüüd saab lapsed saia süüa,
oma käega ossi votta.

Liisa Sööblum.

* Hobusega kabeli juurde.

Mina kasvasin üles Tüübe talu naaburis. Tüübel oli aina obune
ja Tüübe rahvas soitasitte ikka jouluehtul obusega kabeli juure.
Kui ma laps olin, käisin ma sagedast Tüübel ja aitasin vahest üht
ja toist tiha. Sellepärast lubas Tüübe peremies minu viia joulu-
ehtul obusega kabeli. Ma uotasin juba enne joulu seda soitu.
Parajaks kabeli menemise ajaks läksin siis Tüübele, ise uues
nides; suovisin äid pühi Tüübe rahvale ja aitasin isegi obust
rakendada ede. Ja siis soitasimme kabeli puole ühes Tüübe rahva-

ga. Küll sie oli aga tore ja ää soitada! Kabeli juures sidus Tüübe peremies obuse posti külge kinni ja siis läksimme keik seltsis kabeli.

Ka koju soitasin ma Tüübe rahvaga seltsis obusel. Tüübe peremies kutsus aina: "Tule aga, nugukane, ikka ka obuselle!" Ma läksin muidugi. Mul on ikka mieles olnud lapsepolve soit obusega kabeli. - Ka esimesel pühal soitasin vahest Tüübe rahvaga seltsis kabeli.

Liisa Sööblum.

Süütalastepäeval /28. detsembril/ ei tehtud talutööd. Tüdrukud id siis täiesti vabad ja nad võisid teha, mis tahtsid. Mõned õmblesid siis ja tegid omale ehteasju.

Jõulute ja uue aasta vahel ei olnud mingisuguseid erikombeid ega ntöid.

Vana-aasta ehtu ei ole olnud kommeterikas. Enamasti igal pool käidud vana-aasta viimasel päeval saunas. Õhtul on keedetud "siaida poolikuida, lambaluida laatsikuida", kui neid oli veel järel. id söömisel pole olnud seda pidulikust, mis jõululaupäeva õhtul. gu öö on tuba olnud valgustatud. Mõned on ka valanud uueaasta ööl me, kuid see on olnud juba rohkem uuema aja komme.

Tähtpäevadest

* Moned on vana-aasta ehtul kell 12 üösel pühkined tuaperanda, pannud tuaprügid sieligurüppe ja viined nie risttiele vai ka lihtsalt tanuvalle ja kuulaned, - kus laudu laksudettud, siel tuleb surma, kus kuer aukund, siel tuleb kosja, kus nutteda, siel sünnib laps.

Liisa Sööblum.

Uueaasta üösel piab kell 12 ajal tuba pühkima ja prügid viema risttiele. Siis tuleb kuulattada: kus on kuulda kuera aukumist, sinne tulevad kosilased, kus kuulda laua kolinat, sinne tuleb surm ja kus laste nuttu, sinne tuua titti.

Iida Noormets.

* Uueaasta laupäeva üösel kell 12 pühiti peranda, korjatti prügi polle, viedi risttiele ja kuulati: kus kuer aukus, siel tulevad kosilased, kus laksudatta laudu, siel tuleb surma.

Kalle Puuström.

*Uueaasta ~~xxxx~~ laupäeva üösel piab süöma 12 kerda. Lapsed, kellel on ää isu, püüdavad seda ka tiha. Liisa Sööblum.

*Uueaasta laupäeva üösel ei magada palja jalu, sest siis lähevad jalad mädanema ja lüöd jala vasta kive, ega saa siis terveks. Selleperast magatta ikka siis sukkijes. Liisa Sööblum.

*Mida näha uueaasta laupäeva üösel unes, sie läheb ruttu täide.
Liisa Sööblum.

*Uueaasta laupäeva üösel lasti tuplist püssi ja valatti onne.
Kalle Puuström.

Uusaastat tunti rahva keskel rohkem kui määripäeva, - viimast tunti küll, aga seda tarvitati oma kõnes harva. Erilisi kombeid uueaasta kohta enam ei mäletata.

*Kui uusaasta tuleb esimiseks külaliseks miesterahvas, siis on uuel aastal ää onn, kui naisterahvas, siis paha.
Kalle Puuström.

*Uuel aastal üöldi naaburitele külasse mennes: "Tere uomigut! Iäd uut aastat! Rahu, tervist vanaks elada! Rikkaks saada! Vähe lapsi, palju leiba! Kaik sellega." Kalle Puuström.

Kaepäeva /2. jaanuaril/ praegu elavate inimeste keskel ei tunta. Mõ-olla, pühitseti seda õige vanal ajal, aga vastavaid andmeid sellest ei tunta.

Kolmekuningapäev ehk iivaknuut on olnud saares tähtsaks päevaks, eriti nende keskel, kes on tegelenud hülgepüügiga, sest iivaknuudil loostati hülgeseltsid /vt. hülgepüük/.

Töniksepäeva /17, jaanuaril/ tuntakse, kuid seda ei pühitsetud.

*Töniksepäeval läheb talveselg katki. Kalle Puuström.

Küüntlapäeva /2. veebruaril/ eriliselt ei pühitseta, kuid selle päeva järgi püütakse ennustada ilma.

*Kui küüntlapäeval saab ärg juua kadukse alt, siis maarjapäeval ei saa kukkki. Sie on: küüntlapäeva ümber on ikka sula, maarjapäeva aga külmedab ja küüntlapäeval on siis enam nokka kastada.
Kalle Puuström.

Vastlapäev, mis mandril on ühenduses linade kasvamisega, ei ole

gi tähtis Pranglis, sest siin ei kasvatata lina. Küll keedetakse hernesuppi seajalgadega. Tugevamadest seajala kontidest tehti ürri ning tõmmati siis seda hooga ja narritati tütarlapsi neile ürri juurde tõmmates, või sama tehes ka meestele, kel olid pikad habemed. Noored vallalised inimesed püüdsid seajalakontidega ennustada tulevikku, nagu alamal toodud. Ka ei võetud varematel aegadel vastlapäevast peale enam tuld tuppa, vaid aeti läbi juba ainult päeva valguses. Mõnikord lasti vastlapäeval ka liugugi, kuid see oli juba rohkem kirjandusest laenatud komme, ega omanud vajalikku tähelepanu. Öeldakse ainult ütelust: lina liùgu, pikka kiùdu!

Vastlapäèval panitte mihelemenemise iàlised tütrukud siajalakòndid perandàlle ja ristisitte iga kòndi kavaleri nimega. Siis lasti kuèr tuba nènde kallale. Mildise kòndi kuèr vottas, sie kavaler tuli kosi. Liisa Sööblum.

Siàjalakòndid pàndi vastlapäèval keik perandàlle ritta, anti igale kòndile täiskasvanud tütruku nimi ja lasti siis kuèr nènde kallale. Kelle kòndi kuèr keige ènne vottas, sie sai ka keige ènne mihele. Liisa Sööblum.

Vastlapäèval viedud siàjalakòndid metsa, et siad suvel seisuksitte ästi metsas. Iida Noormets.

Tuhkapäeval on küpsetatud tuhkakooki, s.o. harilikke pannkooke, et "suvel kammilaverkujega väljas käies ei saaks palju sodi" /L. Sööblum/. Ka viheldud saunas lapsi ja öeldud: "Liha maha, kala selga!" sest siis hakatud varemalt paastu pärast sööma rohkem kala /sama/.

Palvepäeval käidi kabelis ja kuulati vastavat jutlust. Ei tunta mingeid kombeid selle päeva kohta.

Madiksepäeval /24. veebruaril/ arvati, et siis hakkab päike juba varemalt paistma ja "lapsed voisitte menna juba oue seina ääre" /L. Sööblum/.

Madiksepäèvast akkavad keik olekòrred ja einakòrred vihkama lund. Kalle Puuström.

Madiksepäèval lasta kuum kivi vie pohja ja jää akkab sulama. Kalle Puuström.

Maarjapäeval /25. märtsil/ peetakse kabelis jumalateenistust. Kuid nii kombeid ei ole maarjapäevaga seotud. Isegi maarjapuna ei nõutud Maarjalt, ega seotud kinni nimepäevalapse jalgu. Küll püüti ilmu etteennuulutada maarjapäeva järele:

Kui maarjapäeva laupäev vesi külmab, siis külmab ta viel 40 ööd. Liisa Sööblum.

Maarjapäeval saab varekssevetta /Soomest/. Liisa Sööblum.

/Viimase üteluse mõtet ei osata seletada, on kuuldud Soomest toodud naiste käest./

Erilist pühitsemist polnud ka palmipuudepühal, suurel neljapäeval ja suurel reedel. Käidi ainult kabelis, suurel reedel isegi kaks korda - hommikul vara ja õhtupoolel kella 3 paiku, kuid muid kombeid ei olnud tunta.

Lihavottel oli esimene ja teine püha suured pühad ning neid pühitseti pidulikult. Pühadeks valmistati pühade toitu, tehti õlut ja võetud näpsu. Ka keedeti kanamune, kuid vanemal ajal oli saares kanu väga ja mune sai vaid üks või kaks. Ka ei olnud munadel aukohta pühade laudus. Kuid mune keedeti, värviti neid lõngade, lappide, sibulakoorte ja vihalehtedega või jäeti isegi valgeks. Erilisi mängusid ei olnud ega tunta vastavaid tabasid.

Lihavõtte esimese püha hommikul mängivat päike tõusmisel. Et seda näha, peab vara hommikul üles tõusma. Jutustaja /I. Noormets/ on kord näinud Estali rannas lapsena vaatamas päikesemängu, aga pole midagi näinud.

Jüripäeva /23. aprillil/ tuntakse hästi, kuid sellega pole olnud seonduses toiminguid ega tähelepanemisi.

Jüripäeval anta tütrukutele ja sulastelle passid käde ja nad voivad menna lakka magama. Liisa Sööblum.

Ristipäev on nii suur püha, et rohigi ei kasva. Ristipäevast hakati lehmi ajama koju lõunale.

Ka nelipühid ei olnud eriti seotud kommetega. Neid pühitseti kaks päeva, aga kolmandal pühal mindi juba merele kalastama harilikus korras. Nelipühiks toodi laupäeval meiud, s.o. kase oksad tuppa ning

ndi voodite ümber ja lae vahele. Õu pühiti korralikult üle ja pan-
korda.

Jaani laupäeval /23. juunil/ tehti jaanituld, enamasti hagudest
ha, peamiselt Mõlgis või ka Pikal nõmmel. Mõlgis tegid jaanituld
nne- ja Idaotsa küla noored, Pikanõmmel Kelnasi rahvas. Mõlki pais-
s ka mandrilt jaanitulesid, vahest mitmelt poolt. Hagu jaanitule
oks püüti kustki näpata, kuid korjati ka metsast oksi ning raiuti
oreid kadakaid tulele. Jaanitule juures nooremad tantsisid enamasti
õtsapilli järgi, mängisid ringmänge ja tehti samuti nalja. Ridva
sas jaanitule põletamise kommet Pranglis ei olnud.

Jaanipäeval /24. juunil/ ei olnud saares erilist tähtsust.

Jaan vottab püdi, jàagup kaks, aga laùrits ajab laùdile laguma,
-öeldi piima vähenemise kohta piimaannis suve lõpupoolel.

Liisa Sööblum.

Heinamaarjapäeval /2. juulil/ oli tavaline püha, käidi kabelis ja
hati. Vanasti käinud kirikuhärra sel päeval saares. Heinamaarjapäe-
laupäeval tehtud samuti tuld, nagu jaanilaupäeval.

Jaagupipäeval /25. juulil/ hakati juba värskeid kartuleid võtma
katsuma, kuidas maitsevad. Jaagupipäevaks püüti heinategu lõpetada.

Jàagupipàeval lähteb raùdnael einasse, - ein lähteb kovaks ja
seda on raske niitada. Liisa Sööblum.

Jàagup viskab raùdnaele einasse. Iida Noormets.

Jàagup näljakannikas, laùrits lai leib, pärtel paks päts.

Liisa Sööblum.

Lauritsapäev /10. augustil/ oli Pranglis suur püha, sest siis oli
beli nimepäev ja Jõelähtme kirikuõpetaja käis sagedasti sel päeval
rangli kabelis jutlust tegemas. Eriti pidas seda alati pastor P.
spenowe /vt. kirikerrapäev/. Kalale sel päeval ei mindud, sest kar-
ti lauritsakuradit, kes kimbutanud kord kalamehi.

Laùrits lai leib, pärtel paks päts. Kalle Puuström.

Mihklipäev /29. septembril/ oli püha, kuid erilisi traditsioone
lle päeva kohta ei mäletata.

Hingedepäeva /2. novembril/ õieti ei tuntagi. Kuid teatakse, et
päeval olevat Äignas aina tapetud lambaid /I. Noormets/. Mispärast

st sel päeval lambaid tapeti, seda ei teata. Samuti tundmata on ja-
ahtud. Vanemad on küll rääkinud jaguajast, kuid mis siis on tehtud,
teata kõnelda.

Mardipäeva /10. novembril/ laupäeval/ õhtul on käidud mardisandiks,
nidud selga tagurpidi riided, midagi näo ette, et hästi ära ei tun-
a ning käidud siis taludes mangumas mardiandeid. Kaasas olnud ka eri
ettipoiss, kes kandnud kotis andeid, mis kustki on saadud. Pärast
guti kuhugi talusse, valmistatud almustest toitu ning söödud ühes-
kos ära. Samuti käidud sandiks ka kadripäeva /25. novembril/ laupäe-
a õhtul, kuid siis on sandiks olnud naisterahvad, mardipäeval aga
esterahvad. Mõlemad sandid on laulnud erilist sandi laulu, kuid
nidest on veel meeles vaid riismeid. Mardisandilaulust on jäänud
el meelde:

Mart soìtab, maa müriseb, -
säresappist saànikane,
pihlakaista piìtsukane,
olekoìrest luògakane.

Liisa Sööblum.

Katripäèva laùpäèval käìdi kaàtriks. Kaàtrid olìte enamaàsti nuòred tütrukud. Kaàtrisaàndid tegìte omale kaàtri riìded: voèti ema sìeligud, ilustaàti nie mìtmesuguste paberist liìntide ja tükkidega. Pähe paàndi kübarad, üle kübara ore riìe vai luòr, mis läsi näha, aga ei voìmaldaànd kaàtri ärä tuànda.

Kaàtrisaàndid kogùsitte mìtmekeèsta kogu ja meàndi siis taludeèsse käìma. Ukse taga laùldi:

Kaàtrid tulevad kaùgeèlta,
toìselt puòlt kaùgelt kirigu,
läbi suo ja läbi raba,
läbi pikka pìlliruògu.
Kaàtril kaàskine obune,
pihlakane piìtsukane,
luhe luust on luògakane,
säresappist saànikane.
Kas voìb kaàtri tuba tuùlla,

uõsta uõvije ajada?

Katri künned küntsitavad,

katri varbad valutavad.

Perenaine, naisukane,

pane tuli tubaje.

Kui ei ole pirgu tuãssa, -

kisu kildu künniksesta.

Siis lassa juba katrid sise vai menna ise sise. Sise joudajes lauleta:

Viskan sise viljaonne,

lie ääre leivaonne,

laua ümber lasteonne!

Peretüttar, tütrikane -

kiltsat-kaltsat kellarisse,

kripsat-krapsat kammarisse,

tuo sielt ube, tuo sielt erni,

sialiha siilakaida,

lambapäida latsikuida.

Katridelle tuodi ja anti siis andeid: liha, kalikaid, kapsaid, jahu, vahest ka raha. Nende annete saamise järele mendi toise peresse. Siel akkati jälle otsast pääle.

Katripäeva ehtul koguti kuhugi talusse kogu ja valmistadi saadud annetest ruoga. Vahest tuodi ka viina. Katripeust vottasite ka moned nuored mihed osa. Perast süöki tantsiti ja oldi lobusad. Mardiks käisid rohkem poisid. Kogu käik oli peaaegu nagu katridel. Ma ei mäleta enam mardi laulu, aga oli:

Mart juokseb, maa müriseb,

maa müriseb, jää keriseb,

tuba kuuskine koliseb.

Iida Noormets.

Need olid tähtpäevadm millest veel midagi mäletatakse. Kuid on milliseid tähtpäevi, mida küll kalendri järgi tuntakse, aga ei teata nende tähtsust ega pole ka enam inimeste elu kuidagi seotud nendega. Mäletatagu mõningaid neid: luuvalupäev /9. veebr./, tuliharjapäev

12. märts/, karjalaskmise päev /1. aprillil/, künnipäev /14. aprillil/ tuuleristipäev /20. aprillil/, volbri päev /1. mail/, kolmainupalapüha, seitsmemagaja päev /27. juuni/, seitsmevennaste päev /10. juulil/, rukkimaarjapäev /15. augustil/, pärtlipäev /24. augustil/, esimaarjapäev /8. septembril/, ristiülendamise päev /14. septembril/, vihmisepäev /21. septembril/, lõikusepüha /esimene oktoobri kuu pühapäev/, õigeusu ülesvõtmise püha /19. oktoobril/, pühameeste päev /1. novembril/, surnute püha /püha enne Kristuse tulemise püha/, andrekse päev /30. novembril/. Kahtlemata on neidki päevi kunagi tuntud, kuid on seotud kuidagi igapäevase eluga, kuid nende kohta pole enam kindlatavasti vanemadki midagi teadnud ning nad pole neist midagi edasi andnud oma järglastele.

Abiellumine.

Noorte inimeste üksteise leidmine abiellumiseks ei erine Pranglis midagi tavalistest sellekohastest kommetest. Igaüks leidis oma. Räägiti ju ka, et üks oli teisele nagu loodud; arvati samuti, et "mamies vottab ikka, kukku vai ahjuotsilt ala". Kuid neiu ei olnud ise täiesti passivne mehele minnes, ega oodanud noormeeski, et jumaloodud naine tuleb ise sülle. Vaadati ja prooviti, räägiti ja püüti iseloomugi teada saada. Kuid viimaks jõuti ikka nii kaugele, et mõlemad tulid otsusele: teeme õige pulmad ja lööme kolud kokku. Erilisi vahendeid nooremehe püüdmiseks ei mäletata olevat olnud ning armu- või karvakaku sõnagi ei tunta. Kuid saatust ikka usuti ja arvati, et iga inimesel on ta elu ette nähtud.

Kõik toimus lihtsalt. Samuti lihtsad olid ka kosjad ja pulmadki, mis pole need põimitud siin tavandite ja lauludega, nagu seda on olnud varemalt Kolga rannakülades.

Peatatagu siin lühijooneliselt abiellumisel, nagu see toimus umbes möödunud sajandi lõpuaastatel.

Kosjad.

Noormees läks kosi enamasti ikka siis, kui pruudiga olid asjad juba kokku räägitud. Ei mäletata neid juhtumisi, kus noormees oleks läinud kosja hea õnne peale. Kosja minnes võttis noormees kaasa vanema mehe, käemehe ja tuopise pudeli magusat viina, veini. Pruudikoju jõudes andis noormees veinipudeli pruudi kätte. Pruut rüüpas sellest õige pealt ja see oli ka tõenduseks, et kosjad on vastu võetud. Siis räägiti veel neist asjust, mida tõid kaasa kosjad ja kui kõik olid ühel nõul, kutsuti külalised sööma. Erilisi kõnesid mullikate või kaasale kadumisest ei ole saares olnud. Kuid üldiselt aeti juttu tõsistest asjadest ja noorpaar mõtles muidugi muredest, mida toovad kaasa kosjad ning kogu uue elu algus.

Kihlused.

Kihlamas käidi Jõelähtme kirikus. Pruutpaaril oli kaasas käemees. ...vel sõideti paadiga Kosteranda ning siit palgati hobune ja mindi ...llel siis kiriku juurde. Enamasti käidi see maa jala ära, sest 6 - 7 ...rsta ei olnud ju kes teab kui pikk maa.

Tavalise kombe kohaselt kihlas pastor pruutpaari, pruut ja peig... lugesid oma peatükid, vastasid neile ettepandud küsimustele ja ...is lepiti kokku laulatamispäeva suhtes. Laulatamine püüti saares ...ita sagedasti selleks pühaks, kui pastor tuli saarde jumalateenis... ...t pidama. Aga peeti pulmi ka muulgi ajal, kui see oli tarvilik. Talvel, kui meri oli jääs, sõideti vahest saarest otse hobusega ...riku juurde. Kuid talviseid kihlusi ja pulmi oli võrdlemisi harva.

Pruudipõlve toimingud.

Pruudil oli suuremaks mureks veimevaka valmistamine. See ei olnud ...gugi nii lihtne asi. Tava kohaselt pidi korralikul pruudil olema ...mevakas: ämmale: müts, särgiriie, sukad, pluusariie ja hambuline ...l kaela; äiale: särgiriie, sokid, savalised paelad käevarde; peig... ...e õdedele: pluusariie ja vahest ka siidirätt; peigmehe vendadele: ...id, vahest ka sall; isamehele: sokid ja kindad, isamehe naisele: ...l. Siis oli veel ühele ja teisele punutud paelu, mõni vöö. Naiste... ...rastele pannakse need kaela, meestele käevarde. Toodud on siin vaid ...alisemaid andeid, aga need varieerusid suurel määral ja olenesid ...resti pruudi jõukusest ja osavusest. Samuti on muutunud ka andide ...rtus - kui varemalt oli särgiriie enamasti linane, siis pärastpoole ...t selle asemele kalengorist särgiriie; kui ennemalt oli ämmale ikka ...ts, siis pärast muutus see haubiks, tanuks. Labakinnaste asemele ...intud sõrmkindaid, endiste kapukate asemele lihtsad sokid jne. ...ea oli, kui veimevaka's leidus juba varemalt midagi, aga kui tuli ...t peale kihlust teha, oli pruudil muret palju. Pruut läks pruudi... ...ga külasse sugulaste ja tuttavate poole kerjama üht ja teist, ...llest võis valmistada andeid. Temal oli kaasas keegi vanaeit, kotti-

...daja, kes kandis kotti nende annetega, mida anti. Pruudi käes oli ...napudel, enamasti magus viin, vein. Ta kallas viina klaasi ja ...iks sai maitseda pruudiviina ehk kosjaviina. Selle eest sai siis ...vastu kas raha, villu, käterätikuid, või kootud asju, mida oli va... just veimevakka. Kotikandja oli abiks asjade välja meelitamisel, ...st"pruudile läheb vaja villapihutäis, säärpaela otsake ja rahakobi... ...". Vanaeidel oli asjade kokkusaamisel ka omagi huvi, sest ta sai ...llest ka oma osa.

...kkusaadud villadest, harvasti ka linadest, lasti valmistada neid ...eid, mis oli tarvis. Ka kodus tehti üht ja teist. Mõnikord tulid ...l tuttavad tütarlapsed ja ka naisedki abiks aitama; isegi talguid ...raldati veimevaka valmistamiseks ning kutsututest ära ei öelnud ...gi. Kõik püüdsid pruudi muresid veidi vähendada.

Pulmad.

...lmad algasid õieti laulatamise päeva hommikul pruudi kodus. Kõik ...udipoolsed sugulased ja tuttavad kogusid sinna. Seal määrati ... peiupoisid ja pruuttüdrukud. Harilikult oli neid saares ainult ...is paari. Samuti on isamees tähtis tegelane ja ka isamehe naine on ...lmas tähtis isik. Pruuttüdrukud panevad oma peiupoistele roosid ...nda, s.o. värvilised lindid keskmise rosetiga, sagedamini siidipae... ...st. Pulmalised saavad hommikul ka süüa, aga sellel söögil ei ole ...ilist pidulikkust.

...ui laulatus on saare kabelis, siis minnakse kabelisse harilikult ...la. On laulatus Jõelähtmes, siis sõidetakse paadiga Kosteranda ja ...lt minnakse Jõelähtmesse enamasti jala, kõik pulmalised koos. See ...i sagedasti lõbus käik ning seda ei pannud keegi raskuseks. Pealegi ...is Jõelähtmes peamiselt nooremates inimestest koosnev pulmarahvas. ...lvel, kui meri jääs ja kandis, sõideti vahest ka saarest hobustega ...elähtmesse pulmasõidus. Enamasti sõidutas siis peigmees pruuti ise, ...a oli ka pulme, kus sõidutajaks oli soidupoiss, peamiselt pruudi ...ed.

...irikusse või kabelisse mindi paariti, - ees pruut ja peigmees,

mie järele peiupoisid pruuttüdrukutega, siis teised. Kui laulatus
li saares, siis oli peiupoistel tihti vööl pulmamiegad, - pulmamõõk
li enamasti puust, mõõga moodi. Kuid neid kanti ikka juba ammu tagasi.
Peale laulatust tullakse samas järjekorras kirikust ka välja ning
dis sõidetakse või minnakse jalgsi koju.

Pulmapidu algas peale laulatust esimese söögiga pruudikodus. Laud
li kaetud pulmaroogadega. Peigmees ja pruut istusid lauà taga, ena-
sti akna kohal, pruut peigmehe pahemal pool. Pruudi kõrval istusid
uttüdrukud, isamehenaine nende järele. Peigmehe kõrval on peiu-
isid. Isamees istub pruutpaari vastas, tema kõrval kahel pool pruut-
ari vanemad. Teistel pulmalistel ei olnud kindlat kohta, vaid nad
tusid,kuidas juhtus. Pruutpaari kohal on lae all pulmakruon.

Söögi alla lauldakse: isamees ütleb sõnad ette ja algab ka laul-
st. Esimeseks pulmatoiduks on enamasti klimpsupp. Supi kõrvale on
iba, heeringaid söögi alla. Viinapudel on ka toitude vahel, samuti
õlut kannudes, kappades, toopides. Süüakse vaikselt, kui tuju ei
se just kõrgele viina mõjul. Peale sööki lauldakse jälle salm ja
stakse siis ühiselt lauast. Kui on suured pulmad, järgneb esimese-
lauale teine, kolmas.

Saare pulmad on üldiselt lühikesed ja kestavad vaid paar päeva.
hapäeva õhtul minnakse juba peigmehe poole. Seepärast hakatakse
ale sööki tegema ettevalmistusi peigmehe koju sõitmiseks. Pruudi-
st viiakse enamasti ikka hobusega peigmehe koju. Selle viijaks on
a peiupoissidest, siis veel pruut ja pruuttüdrukud. Sellele kirstu-
misele püütakse teha takistusi, tullakse teele vastu, tõmmatakse
k hobuselt pealt maha, pannakse tee kinni ega lasta muidu läbi kui
leb tee lahti lunastada, harilikult suutäis viinaga. Seda tehakse
iski vaikselt, tavandi kohaselt. Peiupoiss siin oma mõõka ei püüa
rvitada, - üldse tarvitatakse mõõka väga vähe, mõnikord lüüakse
llega vaid vastu lauda, kui tuju on juba kerkinud kõrgele.

Õhtul on kõik pulmalised peigmehe kodus. Seal toimub õhtusöök. Ena-
sti on see liha ja kartulid ja muud pulmasöögid ja -joogid.

Öösel magatakse peigmehe pool. Pruuttüdrukud ja peiupoisid magavad

...s reas, enamasti heintel, mis tuuakse kuhugi kambri. Kes ei saa ...hel hästi läbi, neid pannakse järgmisel päeval puuhobuse selga, ...ta pannakse tühja toobrisse toobripuu peale. Toober kantakse ...sehe poolt tuppa, pannakse kuhugi vahele, näiteks kahe redeli ...dele nii, et toober saab vabalt kõikuda. Seepärast ei saa puu... ...se seljas sõitja kuidagi seista toobris, vaid ta - on varsti pi... ...pörandal. Ja nalja ning naeru on küllalt pealtvaatajatel, kuna ...jad saavad noomida veel peale kauba ebasõbralikkuse pärast.

...rgmise päeva hommikul on söök lihtne: kohv, sai, heeringad, leib, ...; kui seda on võimalik keeta. Pidulikkus on vähene. Söögi alla ja ...s lauldakse ikka, sest see on üldine komme igasugustel jootudel. ...ale sööki linutatakse harilikult pruut. Teda pannakse kesk tuba ...ma. Isamehe naine paneb talle esimest korda mütsi pähe. Kuid see ...bi hästi. Tehakse mitmeid mütsi pähepanemise võtteid, aga kui... ...ei hakka. Teised pulmalised õpetavad, õpetusi täidetakse, aga ...ei hakka nii ega teisiti. Pruut istub muiates ja maha vaadates ...matab rahulikult kõik sättimised ja seadmised. Kuid viimaks ...seisab müts nii, nagu see peab olema ühel korralikul noorikul. ...abielunaine on juurde tulnud saare naiste hulka. Talle seotakse ...ll ette ja noorik on täielikult riides.

...rgmiseks tuleb kihiajamine. Peigmees ja pruut istuvad laua taha, ...tüdrukud ja isamehe naine kõrval. Isamees on tegev laua ääres, ...ab kõiki pulma: "Tulga kaik pulma!" Taldrek on laual, selle kõr... ...teebrett, kandik, millel klaase mitmesuguse viinaga, sama kõrval ...ldrek või väike korv kompvekkide ja küpsistega suupisteks. Peiu... ...l kutsuvad pulmalisi nimepidi laua äärde raha panema, näiteks: ...lum oma abikaasaga, tulge pulma!" On mõlemad toas, on hea; kui ...mdub teine kutsutavatest, peavad peiupoisid selle üles otsima ...lapsedki, kui neid on pulmas, sest perekond paneb raha ühiselt. ...rekond kõik koos, siis annab isamees mehele esiteks rüübata. Siis ...b seletama, näidates viinaklaasidele: "Siin on piavalurohtu, siin ...valu-rohtu ja sie siin tieb keik luud-liikmed terveks. Aga keik ...kallid rohed, ääd viinad ja neie jest tuleb maksa raha, aina

...'. Seepärast on raha tarvis. Muidugi pannakse raha oma jägu. Ta-
...akse aga veel saada "rohtu", siis maksa jälle, muidu ei saa. Iga
...su eest peab panema tasuks raha taldrekule. Mõni agaram mees võtab
...rulu-rohu, aga kirub, et see ei aita midagi, pea hakanud veel roh-
...rälutama. Sõneldakse, võetakse uut rohtu ja pannakse uut raha,
...enamasti ikka peenikest.Mõned varusid omale selleks kohe peeni-
...raha, et saaks võtta rohkem napsu, et saaks teha rohkem nalja,
...kihiajamine oli osalt rahaliste kingituste vastuvõtmine noore-
...heaks, aga oli ka pulmaliste lõbustamine üldises kavas.
...taldrekule kogus juba rohkem raha, siis valas üks pruuttüdru-
...selle vakka, mis oli laual ja pealt kaetud kinni riidega.Aga
...jälle uued inimesed, panid uut raha. Viina läks seepärast võrd-
...palju, eriti kui olid suured pulmad. Oli isegi nagu ettekir-
...taks, mida tuli pulmas anda: 5 rubla terve perekonna pealt,
...inimesed panid 1 rubla, aga ka rohkemgi. Lapsi harilikult
..., s.o. raha panema ei kutsutud ega neile viina ei antud. Aga kui
...lapsi pulmas kaasas, pidi abielupaar ise mõistma, et need on ka
...lised.

...kõik pulmalised olid oma raha pannud, siis kutsus isamees ka
...lised pulma, - lapulised olid pulmades tavaline nähtus, neid küll
...ei kutsunud, aga nad tulid ise ja kuigi need ei istunud alati
...söögilauas, siis pulma lõbudest võtsid nad sagedasti elavalt
...Pranglis, kus elamud on võrdlemisi lähedal üksteisele, oli lapu-
...arv tähelepandav. Mõned said süüagi, kui see oli võimalik.Ühed
...reinimesed kõik. Seepärast käisid lapulisedki kihiajamisel "pul-
...', said oma napsid ja panid ka oma kopikad või rublad taldrekule.
...Peale kihiajamist hakati vahest kätt pääle lüöma, s.o. võidu raha
...Selleks pandi raha taldrekule ja öeldi: "Minu käsi pääl". Aga
...pani ta nii tugevasti, et lõi taldreku puruks, kildudeks. Toodi
...taldrek. Keegi teine tuli omakord, põrutas taldrekule ja ütles
...sõnad. Tuli jälle uus taldrek ja uus rahapanija. Nii taoti hulk
...rekuid puruks. Enamasti toodi lõhkumiseks odavamaid puudustega

ldrekuid. Taldrekute lõhkumisel oli üldiseks tingimuseks, et käe-
lelööja pidi vähimalt kahekordse taldreku hinna taldrekule pane-
. Kõnikord hakkasid veel peigmehe- ja pruudipoolsed sugulased kemp-
ma: "Peikmihe käsi pääl! Pruudi käsi pääl!"Ka seegi tõi raha, aga
nalistel oli vaadata, kuidas seisti pruudi eest, aga ka peigmehe-
lsemad ei olnud kadedad raha andmisel. Kihiajamine oli üldse pi-
aid numbreid pulmade eeskavas.

Kui kõik olid raha pannud, raha vakka peidetud, siis lõppes kihi-
mine. Noorpaar läks kambri või mõnesse kõrvalisse kohta ja luges
gitud raha üle. Selle summat muidugi ei teatatud avalikult, aga
nikord jatkus rahast pulmakulude katteks, kuid jäi ka noorepaarile
elu alustamiseks. Saares palju asju ei kingitud noorpaarile,kuid
ski lubati vahest võrkusid, lambaid jt. Ja mis pulmas lubati, seda
täideti.

Õige vanal ajal on olnud veel pulmas ka põllelappimine: pruudile
tud põll ette, teda pandud kesk tuba toolile istuma. Isamees vaa-
mi põlle ja näidanud, et põllel on augud sees, suured augud.Põlle
leb seepärast lappida. Aga lappimiseks kõlbab ainult raha, küll
ld-, küll hõbe- küll vaskraha. On aga auk suurem, siis on vaja pa-
draha lapiks. Ja pulmalised käisid, panid raha, lappisid põlle.
selle raha eest saadakse soovi korral naps viina.

Põllelappimine ei olnud pulmades eriti elav. See on jäänud nagu (kõrvale)
rimaste 50 - 60 aasta kestel. pole seda enam harrastatud. Ka ei ole
ares olnud pruudi tantsitamist raha kokku ajamiseks, osalt küll va-
et seepärast, et saare elamute ruumid on võrdlemisi väikesed ja
tsimine ei olnud küllalt elav ega hoogus.

Ka pruudipärja ja peigmehemütsi mängimist pole vanemal ajal olnud,
ii seda on tehtud rohkem uuemal ajal pulma lõpupoolel. See komme on
lmud saarde linnast ja mandrilt.

Olid kõik pulmakombed läbi, raha pandud kihiajamisel, hakati val-
tama ka pulmade lõpetamist. Mingit kindlat lõputoitu ei olnud, aga
ti kas tangusuppi või -putru. Enamasti olid kõik pulmatoidud liht-
d, sagedasti ühekäigulisedki. Esmaspäeva õhtul läksid kõik inimesed

oju. Teisipäeva hommikul käisid vaid veel mõned pead parandamas
lmamajas, kui selleks oli lootusi.

Esimesel öösel magas noorpaar juba abieluvoodis, kuid erilisi
ombeid siin järgmisel hommikul ei olnud.

Pulmarahvast oli enamasti kus 20 inimese ümber, suurtes pulmades
0 - 40 inimest. Saare toad olid väikesed ja seepärast toimusid pul-
a lõbustused, nagu tantsimised ja ringmängud enamasti õues. Tantsiti
namasti lõõtsapilli, vahest ka viiuli järele. Torupilli saares enam
i mäletata.

Pulmad peeti enamasti kevadel ja suvel. Sügisel ja talvel peeti
ulmi vaid siis, kui selleks tarve oli suur. Muidu lükati pulmad ikka
noja ajale. Et kirikuhärrapäev oli enamasti ikka lauritsa päeval,
is olid ka enamik pulme selle ümber.

* Laulatus takistustega.

Kord on üks pruutpaar mend saarest Juelehtme kiriku laulatusele.
adiga on soidetud Kostenda, sielt mendud jala Juelehtmesse. Kuid
ettaja on old sel pühal kodust ärä. Laulatamatta ei ole aga tahe-
l tagasi menna, sest ega Pranglist ei ole alati kerge välja pääse-
. On vuetud siis Juelehtme külast Tenult obune ja soidetud /H/arju-
ani, et siel laulatada. Kuid Harju-Jaani obettaja ei ole tahtund
eri jälle laulatada, sest tal pole olnud Juelehtme obettaja käest
ulatuskirja kaasas. Kiriguobettaja proua on küll seletanud, et
nida nad nüüd laulatamata tagasi lähevad. Aga obettaja ei taha ikka.
meks on tuld Juelehtme Loppe sinne ja siis on Harju-Jaani obettaja
uutpaari ikka laulatanud ja on soidetud siis juba laulatatult koju
agasi.

Liisa Sööblum

Lapse sünnist ja kasvatamisest.

Lapse sünnitamine oli võrdlemisi vaikne juhtum ja nähtus, mille
ümber palju ei muretsetud. Sünnitamine toimus kas toas või ka saunas.
Seks oli keegi vanem naisterahvas, kellel oli mõningaid kogemusi.
Tasemalt oli sagedamad abistajad Hinnu Liis, - sellele on antud vahest
ka tasugi rublat viis, vahest ka 1 rubla. Ka Migantsu Anu ja Tiisle-
Liisa on käinud sünnitajaid abistamas. Koolitatud ämmaemandaid
ole saares kunagi olnud, kuid selle peale vaatamata on väga vähesed
naised sünnitamisel surnud, veel vähem emasid hukkunud.

Sündimise järele pesti laps ja pandi mähkmesse. Mähkme vüö oli kit-
sas ja peaaegu paar sülda pikk. Laps mähiti kõvasti kinni kui kurikas.
Ka andis varsti peale sünnitamist lapsele rinda. Selliseid juhtumeid,
kus ema poleks olnud piima, ei mäletata.

Peale sünnitamist läks teade uue kodaniku sündimisest peagi laia-
le, sest teati ju väga hästi, et on midagi oodata. Siis hakkasid tut-
vad tittenaisel käima katsel. Seejuures toodi kaasa enamasti värs-
ket söögikraami, - sagedamini peenjahust pannkooke, riisiputru rosi-
kreega, millele oli vahest peale pandud ka munasilmad, s.o. keedetud
munad, mis lõigatud pooleks ja pandud pudrule peale; aga toodi ka
keedetud liha, mannaputru, tanguputru, jahuputru jne., mis oli kelgi
kergelik valmistada. Esimesi riisiputruga katselkäimisi mäletatakse
ka mõisaperenaise poolt. Üldiselt käiakse katsel ikka omavalmistatud
toidukostiga. Vastu anti katselkäijaile enamasti kohvi, vahest ka süüa
ka viinagi [1]. Katsel käimine kestis kuni lapse ristimiseni. Oli kom-
me, et enne varrusid titenaise peresse külla minnes pidi ikka mida-
gi kaasa võtma, - muidu pidi titt juukseid kiskuma. Eriti ei tohtinud
esmasel sinna talusse minna, sest titt võtvat kohe rätiku peast omale
varsuks.

---

[1] Külalisele antud viinanaps hüüti titevarvasteks. Üks isa kaebanud
ühele külalisele: "Toistel lastel oli ikka varbai, aga sellel ei
ole, sest isal pole olnud anda viina. Külaline saanud aga aru, et ka
isal pole varbaid ning rääkinud sellest kodugi.

Kui laps oli juba saanud vähe tugevamaks, siis võeti temalt arjasi.
Selleks viidi laps sauna, võieti köstist ja jahudest valmistatud taig-

ga üle, - enamasti määriti see taigen suuremale lapile peale, pandi lavas saunas lapseihule ja viheldi siis leilis. Laps karjus selle res muidugi kõigest jõust, aga sellest ei küsitud. Lapsel tulid lja ihust mustad tükid, need pidid olema harjased. Kuid harjaste tmine oli ikka juba varemal ajal, kõige vähemalt aastat 50 tagasi 1/.

1/ Üks jutustaja /I. Noormets/ kõneles, et temalt ei ole enam harjaid võetud. Tal on aga noorelt olnud näos palju vinne. Ema on ikka lnud, et see olevat sellest, et pole saanud võtta harjaseid.

Varrud.

Varrud peetakse 3 - 4 nädala vanuselt või kuidas on tarvilik lap- tervislist seisukorda arvestades, - kui laps on kuidagi raskesti ige, siis toimetatakse kohe ristimine, sest ristimata ei taheta las- last surra. Varrudele kutsutakse tuttavaid kokku, kuid mitte just tti palju. Vaderite - ristiema, ristiisaga lepitakse varemalt juba ku, aga vahest märgitakse vaderiks ka neid, kes on kaugemal ega saarde tulla. Kaks vaderit on aga ikka varrul kohal.

Lapse ristib kas kooliõpetaja või ka kabelimees, kellel on luba stori poolt toimetada hädaristimist. Ristimise vesi visatakse liht- lt õue ega mäletata sellega ühes olevaid kombeid.

Lapse kasvatamisest.

Varemalt ei olnud laste kasvatamine nii murelik, kui nüüd, kus tatakse mõningaid nõudmisi. Laps magas harilikult kätkis, milles all heinu ja vahest ka heintega täidetud aluskott. Alusheinu va- tati sagedasti ja aluskotti kuivatati, kui see sai märjaks. Kui laps kätkis rahutu, siis kiigutati teda kuni jäi rahuliseks. Ei jäänud rahuliseks, võeti ta sülle ja püüti teada saada, mis on rahutuse juseks ja kui ta rahunes, pandi ta jälle kätkisse. Sagedasti magas ps niikaua kätkis, kui teda järgmine laps ajas sealt välja, võttes tki omale.

Rinnalapse hoolitsemisel on varemalt kasutatud kubemete haudumise mal linase riide õidei - neid kraabitud noaga puhtalt linaselt rii- lt ning puistatud siis haudunud kohtadele. Pärast poole on toodud

lmast erilist pulbrit ja pandud kubemete vahele. Et lapsed ei mää-
ks mähet, selleks kasutati nagu nüüdki, lapsenartse, milleks kõlba-
d igasugused lapid, peamiselt vanad särgiosad, pehmed siideservad
e. Nartsu nurga tõmbamist jalgade vahele palju ei tuntud.

Last imetati, istudes mõnel madalamal istmel. Vahest imetati ka
dis pikali olles. Selle juures oli emal alati kartus, et jääb ko-
ata magama ja võib siis lapse "ära magada", s.o. teda lämmatada
naga nii, et laps ei saa enam hingata. Kuid siiski ei tunta Prang-
s lapse-äramagamise juhte; ainult õige vanal ajal on olnud üks sar-
e õnnetus.

Kui laps sai juba vanemaks, hakati temale rinnapiima kõrvale and-
ka muud toitu. Lapsele keedeti toiduks puppu, s.o. putru kas tan-
dest, mannast, riisist jt., kuidas oli võimalik. Ka oli kombeks
st sööta nämmiga, - ema näris oma suus toidu peenikeseks, segas te-
seejuures ka oma süljega ja andis selle siis lusikaotsaga lapsele
hu, kes selle söi. Kui juba lapsele tuli suhu rohkem hambaid, hak-
s ta toitu ka ise närima.

Hammaste tulemine lastel oli enamasti raske aeg ja emal murerikas.
psed olid siis rahutud, nagu ikka, ja emal tuli olla sagedasti
elgi rohkem üleval, et rahustada nutvat last. Aga kui oli ükski
mas lapsel juba suus, rõõmustas ema selle üle, kuigi viimaks ham-
stega laps imemisel vahel hammustas õige valusasti nisa. Ei tahetud
laps nutaks, pandi temale suhu leivanarts, mida ta imes ja jättis
mise. Leivanartsu püüti ikka puhas hoida, aga alati ei olnud ta
ite tarvilikult puhas.

Kui arvati, et laps võib juba süüa, vueruttati laps imemisest. See
i vähest ka raske ülesanne, sest laps tahtis ikka imeda toidu kõr-
l ja kui seda ei saanud, siis oli nuttu ja jönnimist, mis tegi emagi
hutuks. Et võõrutamine läheks kergemini, viidi laps vahest kodust
vanemate või teiste sugulaste poole, kus ta ei näinud ema ja har-
ilma imemiseta läbi saama. Ka püüti lapses äratada vastikut tun-
emarinna vastu, seepärast määriti rinna nisa vahest nõega, pandi
lele piibupigi või mõnda teist kibedat ainet jne. Viimaks nädala

ri jooksul võõrduski laps imemisest. Harilikult lasti laps imeda
es aasta ümber, vahest ka rohkemgi. Kuid mõnel poole ei kiirusta-
võõrustamisega, sest oli osalt üldine arvamine, et siis ei jää
rasedaks, kui laps imeb.

Kui laps hakkas ennast juba püsti ajama, siis algas ka käima õppi-
s. Püsti seismiseks jalgade harjutamist püüti teostada aukujäris,
llesse pandi laps seisma; ka kasutati augujärgi emade poolt selleks,
laps oleks tülist ära liikumisel, - augujärist ei saanud ta rooma-
gi
kuhu ette või ka sinna, kus oli midagi paha.

Oli laps juba käimiseks võimeline, anti ta suuremate laste või mõ-
vanema inimese hooleks. Niihästi tütar- kui poisslapsed kandsid
ube, mis oli alt lahti ning ei määrdunud nii ruttu, kui juhtusid
stele omased õnnetused. Vanemal ajal jooksid poisslapsed vahest
-4 aastat kuuega, enne kui talle anti püksid jalga. Püksid olid
stel ikka lakaga, kusjuures lakk oli tagumisel poolel ja seda oli
ge nööpidest lahti teha häda korral.

Lastehaigusi raviti enamasti koduste õpetuste kohaselt, sest vare-
lt ei olnud arstiabi saarel saada ja arsti saarele toomine oli ras-
stega ühendatud ja pikaldane toiming. Aga laste suremine ei ole
arel olnud kunagi just suur. Sagedamini kõneldakse laste juures
isihaigusest ehk riisiveast. See on peamiselt poisslaste haigus,
s laps aina kisendab ja hädiseb. Üldse ei tohi lasta poisslapsi pal-
kisendada, sest siis saavad nad riisihaiguse ja rinnalehe ääred
avad pehmeks. Et saada kindlasti teada, kas lapsel on riis, toime-
takse järgmiselt: võetakse liimugas ja pannakse lapse kubemete vahe-
; kui liimukas ära sureb, siis on riisiviga; kui ta ära ei sure,
1/
is on mõni teine viga. On riis, siis arstitakse riisirohtudega .

1/ Millised on riisirohud, et tea jutustaja L. Sööblum enam seletada
ka näidata. Kuusalus on riisirohud angerpist, Filipendula hexape-
la. Mis on riisihaigus, selle üle ei ole kindlaid teadmisi, sest se
haigust kirjeldatakse mitmet viisi. Osa seletajaid kirjeldavad sel-
juures, et lapsel läheb ka naba suureks. Dr. J. R u u b e l peab
da haigust nabapõletikuks, omphalitis'eks. Wiedemannil on riisihai-
se all mitu haigust, mis ei vasta ükski Prangli riisihaigusele.

Erilisi kasvatuslikke reegleid palju ei kasutatud laste kasvatami-
el. Lapsed kasvasid üles enamasti ühiselt teiste naabrilastega, suu-

...ud ja vähemad koos. Ka ei seletatud kuigi palju moraali, aga lap-
...harjusid selliste tõekspidamistega, mis olid maksvad kogu külas
...nilleks eeskuju nägid nad kodus oma perekonnas ja ka mujalgi. Eri-
...viisakust ei õpetatud, aga kästi võtta müts maha, kui minnakse
...se talusse või kui tuleb vastu vanem inimene, siis tuleb teretada.
...täitnud lapsed selliseid nõudmisi, siis kuuldi varsti tõgamisi,
...lkumisi ja need juhtisid lapsed varsti neile kommetele, mis olid
...rvilikud saare elus. Vahest tuli kaebamisi ka vanematele teiste
...lainimeste poolt ja kui need olid tõsised ja neid tuli arvestada,
...is õpetas lugupidamist kasevits või ka tugevam-pehmem karustamine.
...gedamini alustas vast kool reeglipärasemat kasvatamist.

Olgu veel tähendatud, et saares pole olnud eriti riiakaid inimesi
...ng inimesed saavad omavahel võrdlemisi hästi läbi. Osalt on see
...sellest, et külad ja talud on üksteisele lähedal, inimesed harju-
...d juba lapsena üksteisega läbi käima ja läbi saama. Tuleb ju ka mõ-
...kord sõnelemisi, aga nad ei võta palju ähvardavat kuju ega ilmet.

* Ei saaned vasikat käde...

Lapse sündimise ajal oli vanematel lastel ikka pärimisi, kust sie
...tt aga tuli ja kust sie nii järsku sai. Siis seledatti, et titt
...tuli Saksamaalt, kustki suure kive alt jne. Lehma vasiga kohta üttel-
...d ka, et sie on tuodud Mustakuopalt, Väessuolt.

Kord üöld kiegi isa oma lastele, et vasigas on tuodud Väessuost.
...Poisid menned Väessuosse etsima, kas siel viel vasikku on. Old sügi-
...sene nuore jää aig. Poisid nähned Väessuos jää all ühe isesuguse män-
...ni juure. Arvaned, et sie on vasigas. Nad menned ruttu kua, vottaned
...delt piigi /tuura/ ja kelga ja Väessuosse tagasi, et vasigas jää alt
...ra tuua. Aga ei ole siiski jää alt vasikat käde saaned. Kodus rääki-
...d siis isale ja selettaned, et nad on vasiga jalgu nähned, aga kä-
...e ei ole saaned.

Liisa Sööblum

Matused.

Inimese suremist peeti loomulikuks nähtuseks, millega tuli leppi-
kuigi surnu kaotus oli vahest raskeks löögiks perekonnale. Vana-
inimeste surma üle ei kurvastatud, sest "nie saite vaevast lahti".
suri noor inimene, siis kahetseti seda rohkem, aga küllap "oli
jumala tahtumine", - nii kõlas lõplik troost.

Surnul suruti silmad kinni nii, et nad ei oleks pilukile. Siis
ti surnu keha puhtaks ja pandi temale kõige paremad riided selga,
iimane oli üldine ja kindel nõue. Surnu viidi jahedasse kambri ku-
puusärki panemiseni. Puusärk toodi enamasti Tallinnast, aga kui
sellised ajad, et ei saanud saarest paadi või hobusega välja,
tehti puusärk ka saares.

Surnu pandi puusärki enamasti laulude ja palvetega, mida luges ena-
ti kooliõpetaja või mõni teine meesterahvas, kes oli suuteline se-
tegema. Oli surnu puusärgis, siis viidi see välja kuhugi jahedas-
ruumi.

Viimasel õhtul enne matmist toodi puusärk surnuga tuppa ja seati
limmille või ka mõnele pingile. Tuttavad ja lähedased inimesed ko-
d leinamajasse kokku surnut valvama, - harilikult lauldi ja loeti
võrdlemisi palju. Valvajatele ahti vahest ka naps viina; mõnel
kubastetti herneid paraja soolaga, pandi vaagnad neid täis. Keegi
vaagnaga ringi ja pakkus herneid kõigile. Valvajad võtsid herneid
niipalju kui tahtsid. Neid herneid söödi lugemiste ja laulmiste
l ja jutuajamiselgi.

Valvati enamasti kogu öö või igatahes üle poole öö. Vanemate ini-
te valvamised olid pikemad ja tõsisemad, noorematel lühemad. Val-
se lõppedes viidi surnu jälle jahedasse kambri. Siis mindi koju
ma.

Enamasti püüti surnu matta pühapäeval. Matusepäeva hommikul käis
liõpetaja surnut saatmas, luges ettenähtud palved ja laulis laulud
ütles omalt pooltki mõned sõnad selle järele, kuidas olid kooli-
aja võimed. Surnu viidi enamasti ikka kodust hobusega surnuaiale.

...l oli haud juba valmis kaevatud. Enamasti viidi surnu ikka ka ka-...lisse ja maeti seal ametlikult. Siis viidi surnu raamiga haua juur-...a. Matmine oli vaikne. Sagedamini luges haua juures ka kooliõpetaja ...in ettenähtud palved, siis lasti puusärk hauda ja aeti haud kinni. ...lla viskamise kommet käega puusärgile saares ei olnud varemal ajal, ...ll on see aga kasutamisel nüüd uuemal ajal.

Matukselised kogusid peale matmist leinamajasse. Seal söödi, ena-...sti klimpsuppi ühes teiste kõrvaltoitudega. Võetakse ka viinagi. ...ale sööki aeti tõsist juttu. Lõbustamisi matusel ei olnud. Matuse-...istele anti vaid üks kord süüa. Peale sööki aeti veel juttu ja siis ...indi õhtul koju.

...aremalt on olnud usk surnute kodukäimisesse ja muudesse nägemis-...sse, mis on harilikult ühenduses surmaga. Nende kohta on andmeid ...istendite juures.

...metlikku leinaaega ei olnud, aga tavaliselt leinas abikaas oma ...istpoolt ühe aasta, samuti lapsed vanemaid. Lapsi leinati pool aas-...t. Leinaajal ei võetud osa lõbustustest ning hoiti neist eemale. ...id sellest oli kõrvalekaldumisi mõnigikord.

Õnnetut surma saanud inimese, saares peamiselt uppunu matmine oli ...itsem ja sellest võeti suuremal arvul osa. Kogu saare inimesed näi-...id seega nagu oma kaastundmust uppunu omaste vastu. Kui aga meri ...s rannale tundmatu uppunu, siis korraldas tallitaja selle juures ...rviliku ametliku ülevaatuse ja siis maeti ta maha saare surnuaiale ...väliste luteriusu kommete järgi, kuigi ei teatud, mis usku surnu ...l. Usutunnistustele ei oska saareinimesed erilist tähtsust anda, ...st Pranglis on ikka olnud inimesed üht ja sama usku; seepärast pole ...s lahkusulised siin leidnud kuigi suurt tööväljа.

...ulud tundmatu uppunu matmisel kandis vallavalitsus, - peamiseks ...luks oli siin puusärgi muretsemine surnule.

Haigused ja nende ravi.

Haigused tulevad, aga mitte põhjuseta. Haigusi on tundnud iga inimene, kuid nende põhjusi ei oska seletada igaüks. Aga haigusest tahetakse enamasti ikka lahti saada ning nende ravimiseks otsitakse rohtu.

Pranglis ei ole olnud kunagi alalist arsti, samuti pole olnud apteeki. Väikesemaile haigustele on leitud enamasti ise rohtu, s.o. ravimit, peamiselt taimeriigist ja mujaltki. Küllap on vist katseid tehtud mitmete ravimitega, mis aitaks, kuid alati ei ole haigused kohe taganenud. Aga vahest on tuntud siiski kergendust ning seda on pandud tähele. Sellised teadmised peeti meeles ning õpetati teistelegi, kui haigus näis olevat samaiseloomuline haigu juhatajalgi, kui see või teine rohi tõi kergendust tema haigusele. Nii on ravitaimede toime edasi antud põlvest põlve ja mõne taime kasutamine teatud haiguse vastu on toimunud sajandite kestel ning sel on võrdlemisi pikk iga.

Saare inimesed on enamikus tugeva tervisega, mis on kareda elu korduva karastamise tulemus. Eriti nõuab külmal ajal kalastamine raudset tervist, sest higistama ajav kiire liikumine ja pakasega toimuv töö nõuavad suurt vastupanekut külmale. Ei saa näiteks korjata jäält kalu kindaskäsi, vaid see nõuab paljaid sõrmi. Ning märja noodaköie vedamisel ei jää kindad kuivaks. Raskusi on mitmesuguseid, aga neist saadakse üle. Raudset tervist tunnustab juba näiteks ka see, et Koistu Kalle, üle 80 aastane taat, ei ole seni veel tundnud hambavalu. Aga see hülgekütt on kukkunud merde hülgepüügil nõrgalt jäält, on sealt enese välja kiskunud raaspiigi abil ja riideid vahetanud lagedal jääl käreda külmaga ning hülgejahi ikka kaasa teinud. Selline tervis on tõesti raudne. Kuid seda pole üksi Koistu Kallel, Kalle Puuströmil.

Alamal tuuakse haigused, mida tuntakse sagedamini Pranglis, samuti ka ravimeid, mida kasutatakse haiguste ravimisel. Need on

märgitud üles nii, nagu neid on kuuldud jutustajatelt 1/.

1/ Juhatuses näidatud taimed on minu määratud ning enamik taimi mulle ka ette näidatud. Et saada tarvilikku mõistet taimest, olen mahutanud seletusse taime ladinakeelse nime.

Haavade ravimine.

Kui saadi käde sirk, siis luèdi: "Sirk, sirk, anna void, kui ei anna, siis taban". Sirgu void pandi aava pääle.

Elviine Laanemets

Ämajaagu verku pandi aava pääle vai mässiti selle sise, siis veri jäi kinni.

Liisa Sööblum

Hambavalu.

Piibupigi panna amba pääle kui sie valudab.

Kalle Puuström

Kui ambad valudavad, leigada obuse üösilmi ja panna pääle, - sie aitab.

Liisa Sööblum

Juoksev, suondeaigus = jooksja, reuma.

Juokseva vastu juua rantjammide /Potentilla anserina/ teed.

Iida Noormets

Juokseva ehk suondeaiguse vastu korjada suonerohtu /Linnaea borealis/, keideta neid ja tiha siis vanni.

Iida Noormets

Juoksevat arstiti juoksevarohu /Linnaea borealis/ vannidega.

Iida Noormets

Juokseva vastu keideta juoksevarohtu /Linnaea borealis/ ja tiha siis vanni.

Leena Piirissaare /Vilipert/

Kui suoned on aiged, siis korjada suonerohtu /Linnaea borealis/ tiha tied ja juua.

Kalle Puuström

Juokseva vastu korjadi ole/ kattustelt samblu, keideti neid, lasti siis vähe jahtuda ja pandi jalgade pääle.

Liisa Sööblum

Juoksevat audeti einasiemnetega - neid tehti vies tuliseks ja pandi aigele kuhale pääle.

Liisa Sööblum

Juòksevat aùdeti Ièslahe pohjast voètud mudaga. Seda muda viè-di mantrelegi ja Tallinnast oli Lussmannil mudavannides.

Liisa Sööblum

Kaelaaigus = angiin.

Kui kael on aige, tuleb vottada naisterahva sukk, sinne panna tulist tuhka ja siduda siis ümber kaèla, sie aitab.

Liisa Sööblum

Kui kael on aige, tuleb villane sukk siduda ümber kaèla, siis saab terveks.

Liisa Sööblum

Kui kael on aige, siis uèruda aiget kohta kättega, sie aitab.

Liisa Sööblum

Kuèranaèlad = soolatüükad (mitte karbeenkul!)

Kuèranaèlu vajudeta suòlaga, visada suol ahju ja juòsta siis ruttu menema, et ei kuùle praginat. Siis kauvad ära.

Liisa Sööblum

Kuèranaèlad kauvad, kui neid pesta obuse ilaga, mis siis suust tilgub, kui obune talvel kaèvul juòb.

Liisa Sööblum

Kuèranaèlu arstida kuùga: kui on täiskuu, mene kuupaistele, näida kuùle kuèranaèla ja lue tagerpäidi ühiksast pääle üheni - 9, 8, 7 jne. ja ütle: Näe, kuu, mis mul on; sul ei ole! Siis kuu vottab kuèranaèlad ära.

Kalle Puuström

Kont läks katki = luumurre.

Kui kellegi kont läks katki, siis kraabidi vaske ja anti sise; sellest tulnud kondi murdamise kohta veru. Vanemad rääkisitte nii.

Liisa Sööblum

Kurguaigus = angiin.

Kurguaigust ravita naise villase sukkaga pahemast jalast, mis panna nii ümber kaèla, et sukkakand jääb kaèla ala. Ka mudita kaèla kättega.

Iida Noormets

Kurguaigust ravita tulise suòlakodiga, mis panna ümber kaèla.

Iida Noormets

Kui kurk on aige, siis keideta tied kurgulillestest /Alectorolophus major/. Elviine Laanemets

Külmavuetud kuhad - külmahaavad.

Külmavuetud kohta määriti seasappiga. Selleks vueti sapp, pandi kahe pilpa vahele ja pandi siis aampalgi ala kuivama.

Liisa Sööblum

Kui külm vottas midagi ära kihal, siis läks sie koht nagu valgeks; siis ierudi seda kohta lumega. Liisa Sööblum

Küha = köha.

Kui oli küha, siis tehti tiiliskivi tuliseks, valati tärbendiini pääle, temmati suurrättik üle pää ja oldi siel aurus.

Liisa Sööblum

Kui laps köhis, siis pandi liede tiiliskivi, aedi tules punaseks, pandi tuovrisse, valati kalja pääle ja pandi laps tuovrisse aurusse, suurrättik üle pää. Sie aitas. Liisa Sööblum

Küha vastu vueti pihlakamarja sahvti, pandi sukkurt sise ja anti siis juua. Liisa Sööblum

Raudrohu /Achillea millefolium/ tie oli küha vastu.

Liisa Sööblum

Küha vastu juodi tervavett - paks terv pandi kuhugi tuosisse, valati külma vett pääle, liigudatti ümber ja lasti vähe seisuda. Tervale pääle kogunud vett juodi siis. Liisa Sööblum

Küha vastu juodi kust, pissi ilma veeta, - kusi pandi kuhugi väikesesse nousse - korvata tassi, vana purki ja juodi sielt.

Liisa Sööblum

Küha vastu ~~vastu~~ tehti tiiliskivi suojaks ja suendadi jalaalusi tiiliskivi pääl. Liisa Sööblum

Kui lastel oli küha, siis viidi neid sauna ja viheldi siel kalja löiliga. Kali tuodi selleks toisest perest.

Liisa Sööblum

Läkkastusküha vastu on ää medu. Ka segati selterssi siirupiga.

Liisa Sööblum

Kord tulked ühte talusse lapsed ja köhined tugevasti. Pereisa akkand lastega pahandama: "Kas te, kuradid, juote kust! Mis te kraaksute siin!" Liisa Sööblum

Maast akkand aigus = nõgestõbi, urtikaaria.

Kui kevadel istuda märjal maal, siis saab maast akkand aiguse - ihu nagu kohutab üles ja läheb villi. Iida Noormets

Kui inimene on maas pikkali, siis tulevad monikerd ta ihule vistrikud - nie on maast akkand. Liisa Sööblum

Kui on maast akkand aigus, siis mene risttie päale, votta sielt ümmargune tukk, vajuda sellega aigeid kohti ja pane samasse tagasi, siis saad terveks. Liisa Sööblum

Kui on maast akkand aigus, siis tuua metsast tuulepesi, keidetа neid ja pesta selle viega, siis saab terveks.

Iida Noormets

Kui maast kohutab, siis keidetа maavitsa /Polygonum convolvulus/ vett ja pesta selle viega. Et maast ei kohutaks, tuleb maa ja kivi päale enne sülitada. Miina Lilleberg

Tuulest akkand aigus = nõgestõbi.

Kui aigus on tuulest akkand ja nahale tulevad päale krosud, siis tuua metsast tuulepesi, keidetа paas, anta seda vett juua ja pesta sama viega ka krosusi. Liisa Sööblum

Muhud.

Kui kukkud kuhugi ja ajab üles muhu, siis vajudetta noa teraga vai sieligu tuodiga aiget kohta. Liisa Sööblum

Kui kukkumisel saadi valu mones kohas, siis vajudetta kohta lauanuaga risti. Ei ole nuga kätte-saadaval, vajudetta sieligu-tuodiga. Iida Noormets

Nari = liigendi põletik, arthritis.

Nari ravimiseks vuetta narirohtu /Sedum maximum/, tauta sie aamriga pehmeks ja panna siis aigele kuhale riidega vai rättiku-ga päale. Elviine Laanemets

Kui käes on nari ja rantmes rudiseb, siis tulevad narirohud /Sedum maximum/ pehmeks raiuda ja pääle panna. Sie aitab.

Liisa Sööblum

Kui nari on käes, piab esimine poeglaps seda närima ammastega. Poiss küsib siis: "Närin, närin, mis ma märin?" Siis piab vastama: 'Nari,nari, nari! Närin nari." Sie aitab. Liisa Sööblum

Nari arstiti narirohtudega /Sedum maximum/; pandi ümber narile ka vaskkett; seodi ümber punane villane lang; pandi pääle suolatud tursanahk. Iida Noormets

Nari vastu aitab, kui narisolevat liiget närib esimine poig; teiste närimine ei aita. Iida Noormets

Nari parandamiseks pandi aigele kuhale vaskkedid ümber.

Leena Piirissaar

Paise.

Paisele panna pääle suolaleiva puru, sie tieb paise pehmeks.

Liisa Sööblum

Pisteaigus = pist, stixis.

Pisteaiguse vastu ärridetti nua vai pussa teraga sinne kohta, kus pistas. Liisa Sööblum

Piste vastu purustatti iibelpuu /Rosa cinnamomea / piike ja süödi neid sise; ka ärridetti piste kohta noaga.

Iida Noormets

Piste rohuks on iibelpuu okkad, nie raiuti puruks ja vueti sise.

Liisa Sööblum

Päävalu.

Kui pää valutab, seoda kümavie lappid ümber pää.

Iida Noormets

Kui pää valutab siis palu perset, s.o. püüa väljaeiteid tiha.

Iida Noormets

Ravandus = rabandus.

Kui tuli ravandus, siis kraabitti piksenuolt ja vueti neid kraapei ravandukse vastu sise. Liisa Sööblum

Ravandukse vastu anta vehvermentsi tilku sukru pääl sise.

Liisa Sööblum

Ravandukse vastu tuleb tuletikku väävlit närida ja tikk siis naha visada. Liisa Sööblum

Ravandukse vastu anta püssirohtu viega sise. Liisa Sööblum

Ravandukse vastu süöda püssirohtu. Iida Noormets

Ravandukse vastu pole muud rohtu, kui pereta pihusse ja nuusuta nenasse. Liisa Sööblum

Lendava vastu tuleb keitada lendavarohtusi /Thalictrum flavum/ ja seda vett juua. Liisa Sööblum

Riisiaigus.

Poisslapsi ei tohi lasta palju kisendada, sest siis saavad nad riisi ja rinnalehe ääred jäävad pehmeks. Iida Noormets

Ruos = roos, elliting, erüsiipel.

Kui ehmadad miski asja perast, siis ütle: "Ega mul ommedi ruosi löe /tule/", - siis ei tule ka ruos. Liisa Sööblum

Ruosi vastu tehti siniselle sukrupaberille päale viiskand, ieruti siis täis plehvetri tina ja pandi nii ruosile päale.

Liisa Sööblum

Ruosiaigust arstida piksenuolega - kraabida piksenuole küllest puru ruosi päale. Iida Noormets

Ruosile kaabida obedat päale, sie aitab. Liisa Sööblum

Ruosile pandi päale musta lamba pesematta villu. Liisa Sööblum

Ruosi voiti öliga, sie aitas. Liisa Sööblum

Rinnaaigus.

Rinnaaiguse vastu juua tulist piima, kuhu panna viel void sise.

Iida Noormets

Kasemahlale panna sise musta sestra oksa tükk ja lasta seisuda. Seda mahla vueta rinnaaiguse puhul. Iida Noormets

Savipuolis = sammaspoolik, veiseröögatis.

Kui lehm mölattab kellegi päale, siis tuleb savipuolis. Et

eda ei tuleks, tuleb sülitada kolm kerda lehma puole.

Iida Noormets, Liisa Sööblum

Kui oli savipuolis, siis pandi piibuoli päale. Liisa Sööblum

Savipuoliksele pandi piibupigi päale. Iida Noormets

Aknaigi parandab savipuolikse, aga seda piab [illegible] päale määrima siis, kui keegi ei näe. Iida Noormets

Akna-igi panna savipuolikse päale ja ieruda sellega.

Liisa Sööblum

Siestvalu = kõhuvalu.

Siestvalu vastu vueta väävlitikku väävlit ja närida seda.

Kalle Puuström

Silmaaigus.

Kui silmad olid aiged, siis tuodi Vanakabeli allikast vett ja pesti silmi. Vanasti puhastati seda allikat, nüüd ei puhastatta enam korralikkult, sest sielt ei käida enam merele.

Iida Noormets

Kui silmas oli prügi, pandi vähikivi silma - sie toi prügi välja. Liisa Sööblum

Kui ämmatussu /Bovista/ suits silma läheb, tieb sie silmad aigeks. Iida Noormets

Suolikad sies = solkmed.

Kui lastel on suolikad sies, siis tarvidatta neide välja ajamiseks suolikarohtu /Tanacetum vulgare/ siemnei.

Liisa Sööblum

Sormed vastavad.

Kui sormed vastavad, s.o. künneperad jäävad kinni ja tousevad sielt üles naha killud, siis pühi neid naisterahva sielikusse, sie aitab ja sormed paranevad. Liisa Sööblum

Sühelus = sügelised.

Kui on sühelust, tuleb kiha määrida tökkatiga saunas, siis saab terveks. On kaks seltsi sühelust: prostoi sühelus - sie on kerge parandada, aga saksa-sühelus - ei sellest saa kergesti lahti.

Liisa Sööblum

Tiisikus.

Tiisikuse vastu juua ubalihe /Menyanthes trifoliata/ tied.

Liisa Sööblum

Tulekahjumerk.

Kui naisterahvas on raskejalgne ja näeb tulekahju, siis ei tohi ta käsi kussagile panna, sest kuhu ta käed paneb, siis sinne jääb lapsel tulekahjumerk. Iida Noormets

Tulekahjumerk on tume merk kussagil kihal; tekkib sellest, kui ema näeb tulekahju lapse kandmise ajal. Liisa Sööblum

Umbpaistetus.

Umbpaistetuse korral panda aigele kuhale pääle umbpaistetuse rohtu /Lepidium ruderale/. Miina Lilleberg

Kui umbpaistetus on, siis raiuda umbpaistetuse rohust /Sedum maximum/ vesi välja ja panna pääle. Iida Noormets

Ussiviga.

Kui lapsel silmad pääs käerlevad, siis on ema kandmise ajal näinud ussi. Liisa Sööblum

Vihad.

Kui aavas on olleviha, s.o. kui aav on läinud olle juomisel punasemaks ja pahemaks, siis pesta aava ollega.

Iida Noormets, Liisa Sööblum

Ollevihale korvedetti umalu ja pandi siis aavale pääle.

Kalle Puuström

Kui ihul on kussagi aav ja menna sauna, siis läheb aava saunaviha ja aav muutub alvaks. Selle parandamiseks tuua saunast tagasi tulles vihaoks kaasa ja panna siis sellest vihaleht aavale.

Liisa Sööblum

Kuera ammustatud aava parandamiseks leigati kuera karvu, korvedetti ja pandi pääle. Kalle Puuström

Paha silm.

Et lapsele ei akkaks pääle paha silm, siis neuludi temale kuue

sabasse riide tükkiga triivistrikku ehk juudasitta.

Liisa Sööblum

Et paha silm ei akkaks lapsele pääle, selleks pandi lapse rätti nurka triivistrikku. Iida Noormets

Kui kiegi on paha silma vai sanaga imetsetud, siis arstida triivistrikki vai juudasittaga. Elviine Laanemets

Kui kade inimene vastu tuleb, siis piab sülittama kolm kerda pahema ola puole. Liisa Sööblum

Kui vergud olid kadeja inimese puolt noiutud, tuodi repnutukei ja suitsedatti neiega vai lasti püssi verkujest läbi.

Kalle Puuström

Paha silma vastu aitas triivistrikk. Iida Noormets

Kui inimene oli ära imetsetud, siis keidetti imerohtu /Galium verum/ ja vueti sise. Iida Noormets

Kui kiegi on imetsetud, siis ei taha ta süüa, ajab oksele ja tal on koht lahti. Liisa Sööblum

Kui kiegi on imetsetud, siis keidetta ummuri /Lycopodium selago/ tied ja juua, siis saab terveks. Liisa Sööblum

Muud.

Iidlased panned piibupohja, s.o. piibupigi omale poske tubaka asemel. Kalle Puuström

Prangli peremärkidest. 1/

Nagu enamikul rannaküladе taludel, on ka Prangli saare taludel igal ühel oma "merk", millega tähistatakse talule kuuluvaid esemeid, peamiselt aga just merevärki 2/. Need märgid on väremalt olnud kindlad talumärgid, kuid aegade jooksul on need muutunud peremärgiks, s. perekonna märgiks, mida kasutab üks pere, kel on mingisugust varandust. Varemalt, kui üks ja sama talu seisis kauemat aega ühe perekonna käes, kandsid märgil peamiselt talumärgi mõiste ning ühele talule kuuluvaid esemeid märgiti ühise märgiga. Kui aga perekonna suurenedes mõni liikmest asutas omale uue majapidamise, kas samas talus, või ehitas talu maale uue elamu ning asus sellesse elama iseseisva varanduse omanikuna, siis võttis ta omale uue märgi. Sagedamini tuletati uus märk isa märgist, kui see oli võimalik, või võeti koguni uus märk, mis ikka selline, mida ei olnud varemalt selles külas, sest ühes ja samas külas ei või olla korduvaid märke. Märkide kohta ei ole olnud mingi mingit nimestikku, samuti ka keeldu ühe või teise märgi võtmiseks, aga see oli iseenesest mõistetav, et ühes ja samas külas polnud sobiv omada kahte samasugust märki, sest see oleks toonud segadust asjade leidmisel. Iga olemasolev märk oli kui patent, mida ei tohtinud kasutada teised varanduseomanikud muutmatult. Ja nii palju oli igal varanduse omanikul mõtlemisvõimet, et ta oskas leida mõne joonekese, mis eraldas tema märki juba varem olevatest. Vähimalt samas külas. Prangli saare külad, mis on õieti aegamööda arenenud ühest külast, moodustavad praegugi peaaegu ühe terviku, kes käivad ühest ja samast kohast merele, kelle merevärk on enamasti randadel segamini. Seepärast on siin ka märkide suhtes üksainus üksus ja kõik märgid esinevad vaid üks kord. Samasse ühisesse külakonda kuulub ka üksi saar, kus samuti ei korrata ühtki Pranglis esinevat märki. Kui

---

1/ Prangli peremärkide kogumisel on tähtsal mõõdul kaasa aidanud õpetaja A. V e s k a r u, kellele avaldan siin oma parimat tänu.
2/ Ida-Harjumaa rannaküladeѕ peremärke olen varemalt käsitanud kirjutises "Õue- ehk majamärgid. Eesti Kirjandus /VIII /1913/, lk. 303 - 309.

ühel on siiski püüdnud oma põhimärki kasutada, siis tekivad liitmär-

, kus põhimärgile lisatakse juurde mõni teine märk, mis võiks siis
eda omaette märgina.

Enamik Prangli märkidest on lihtsad sirgetest joontest koosnevad
gid. See on ka tarvilik märgi praktiliseks kasutamiseks. Märgid
gatakse enamikus esemetele terava noa otsaga või põletatakse neid
letisoraga. Mõlemat lõikamisvahendit on parem kasutada siis, kui
med on sirged ja lihtsad. Seepärast hoidutakse kõverate ja kaar-
te joonte eest ning ringitaolisi märke esineb harva, kuigi uuemad
rgid omavad juba mõningaid ümmargusi osasid. Peamiselt on tunginud
d ümmargused jooned sellest, et tahetakse märgina kasutada kirja-
ti, mida on kergem meeles pidada. Mingit templit märgi kujutuse-
ei tunta, sest selle valmistamiseks ei ole alati oskust ja seda
saa ka kasutada igal esemel. Seepärast ei tunta selle järele tar-
dustki.

Nagu mujalgi rannakülades, on Pranglis märgid edasi pärandatavad.
lul on oma põhimärk nii kaua, kui sellesse talusse jäävad sama
rekonna esindajad. Talu põhimärgi omandab see, kes pärandab vane-
te põhivaranduse, on nn. varanduse pärija. Teised pojad võtavad
le uued märgid, kui nad hakkavad elama oma käe peal. Tütred omale
t märki ei võta, vaid ootavad nii kaua, kui saavad mehele ja tar-
tavad siis mehe märki. Sel korral kui vanemate varanduse päranda-
ks on tütar ja tema mees tuleb koduväina talusse, võtab koduväi
le talu põhimärgi, õigemini, tema kasutada jääb talu põhimärk.
ega on märgil mõnel määral talumärgi iseloom. Kui aga kõik talu-
imesed kolivad mingil põhjusel teise talusse, jättes maha täiesti
endise talu, viib talust lahkuja kaasa ka oma märgi, misjuures
märgil peremärgi iseloom ja mõte. Perekonnamärgi iseloomu märgil
ole, s.o. üht ja sama perekonnanime kandvatel inimestel ei ole
ja sama märki, vaid märgi võtab see pere omale, kel on mingisu-
st varandust, mida saab tähistada märgiga.

Märk tehakse peale, nagu juba tähendatud, peamiselt merevärgile,
.o. vähematele-suurematele ühetaolistele lahtistele esemetele, na-
aerudele, auskaritele, poojudele, potskadele, leedetele jne., aga

suurematele asjadele, nagu võrgupulludele, mis kinnitatud võrgu-
peamiselt just ainapulludele, mille abil võib siis tunda oma
ku. Varemalt oli peaaegu kõigil pulludel peal märk, tehtud enamas-
pullumaaskli /// otsaga kasetohust pulludele või põletatud korgist
ludele. Praegu enam igal pullul märki peal ei ole, sest pull ei
enam kuigi suur varandus, vaid väikesehinnaline võrgu osa. Kuid
isegi ettekirjutamata kohustuseks märk teha peale võrgu ainapul-
dele, et nende abil tunda oma võrku. Ka paatidelegi tehakse vahest
ele kuhugi märk, kuigi praegu on paatidel teised märgid peal kor-
duste alusel piirivalve asutuste poolt ning peremärgi tähendami-
s ei ole mingisugust tarvidust. Ka kodustele, oma majas kasutata-
tele puuriistadele - kirvevartele, labidavartele, vikatilüsidele
a. tehakse peale märk, kuid see ei ole nii üldine, kui merevärgil.
rvemini lüüakse peale märgid metalasjadele, kuid on siiski kirveid,
reid, kiine jt., millel on peal peremärk, eriti siis, kui märk
selline, et seda võib kergesti peale lüüa meislitega.

Olgu veel tähendatud, et märgid võivad kaduda kasutamiselt, kui
ob pere ühes varandusega. Praegu on Pranglis varandusi, kelle oma-
kud on kadunud. Nende märgid jäävad unustusse ja neid ei tunta.
Liteks/s/ ei ole ma saanud enam kuidagi Joosti-Uuetoa talu märki,
igi sellekohaseid küsimusi olen esitanud mitmele. Samuti teavad
hesed veel Aadu talu põhimärki, sest talu on juba ammu kadunud.
ned põhimärgid on läinud ka seepärast kaduma, et põhitalus isa
li kohapidaja kauemat aega, pojad asutasid omale perekonnad, oman-
sid varandust ja peremärgi, olid täiesti iseseisvad perepidajad.
i viimaks isa suri, ei olnudki tal enam samas talus järeletulijat
a märk jäi kasutamiselt kõrvale ning kadus, sest varandus kanti
ääli, ega polnud sellel enam kui üksuse kasutajat. Nii on kadunud
itu märki Koistu talu liinis ja neid mäletavad veel vaid vanemad
inesed.

Huvitav on, et mitmed Prangli saare märgi kujud esinevad ka teis-
as rannakülades ja korduvad ikka ja alati Eesti NSV Põhja-Eesti

a ranna ulatuses[1]. Osalt on see loomulik, sest märgid koosnevad
iselt sirgjoontest ja nende kombinatsioone on kasutatud märkide
ikul maksimaalselt. Sellest tulevadki sarnased märgid, kuigi nen-
majad ei ole alati näinud teiste külade märke. Kordumised on see-
otse loomulikud.

---

[1] Vrd. Kaberneeme ja Tappurla küla märgid minu eelpool mainitud
ös, lk. 30 - 309.

---

ki või jätta märkimata, et peremärkidel, mida arendavad ühest ja
ust talust võrsunud varanduste omanikud, on sagedasti mingi sar-
luse side ja need ühtuvad mõne joonega. Püütakse nagu arendada põ-
ärgist kõrval- ja harumärke. Seda võib Pranglis hästi märgata näi-
ks Koistu talu märkides /märk 65, ja sellele järgnevad märgid nur-
listes sulgudes/. Kalle Puuströmi seletuse järgi on Koistu põhi-
rk kunagi sarnanenud kirjutatud suurele T-le /T/, millest on aega-
jooksul arenenud kõik teised märgid. Osa neist märkidest on, nagu
lendatud juba eespool, praegu kadunud, sest nende omanikud on sur-
d ja varandus jaotatud pärijate puudusel teiste vahel. Koistu prae-
seks peremärgiks on jäänud venekeelse kirja suurt P-d meenutav
rk - seda sarnasust ei rõhuta märgi omanikud, vaid selline märk on
enenud märgi mitmekordse muutumise tulemusena.

Sama sarnasust võime märgata ka teiste talude märkide juures, kus
he ja sama numbri all on rohkem kui üks märk - esimene on põhimärk,
ine ja järgmised on kõrvalmärgid, mis enamikus ikka omavad mõne
lise joone. Samuti on sarnased peremärgid kunagi olnud ikka seoses
avahel sugulaslike sidemetega.

Enamikus olid märgid omaette üksused ning neil ei olnud erinime-
si. Kuid kui oli võimalik, siis püüti neid võrrelda mõne teise ese-
ga. Näiteks nimetatakse Jäätma talu märki /vt. märk 76, parempool-
e/ 'pardijalaks'. Riste, ringe ja tähte eraldatakse samuti. Aga ena-
sti oskas iga märgiomanik oma märki kirjeldada, kasutades siin
riipsude, ristide mainimist või võrreldes teda kirjatähtedega või
ine teise sobiva ja sarnase joonega.

Peale peremärkide liikuval varandusel oli ja on osalt ka veelgi

utamisel märgid lammaste märkimiseks ühises karjas. Igas külas oli lambakari, kus kõikide talude lambad käisid karjamaal koos ühi- karjana ühe ja sama karjase valve all. Lambad on ju väliselt ena- sti ühetaolised ja värvuseski ei ole kuigi suuri lahkuminekuid. See ärast on neid raske eraldada villa niitmisel, samuti sügisel lauta mamisel. See sunnib lambaid kuidagi märkima, et tunda oma lambaid. spool /lk. 73/ tähendati juba, et lambaid märgitakse ühises karjas märkidega. Enamasti lõigatakse lamba kõrva, kas paremasse või va- sse, üks, kaks või kolm tärget terava nurgaga või ka tömbilt; sa- ti lõigatakse ära kõrvatipp; kõrvalesta alumisse osasse või ülemis- otsa tehakse auk, painutades kõrvalehta esiteks kokku ja siis lõi- akse lambaraudadega täke kahelt poolt, nii et kõrvast eemaldatak- väike tükk; sellest august pistetakse läbi lihtne või värviline el, paela otsad kinnitatakse eri sõlmedega, mis võimaldab eralda- st mitmekesistada. Ka jäetakse lammaste külje peale, kaelale, selja ale villatutid kas ühele poole selgroogu või ka kahelepoolegi. Need rgid olid ühes ja samas talus püsivad ning neid teadsid isegi naab- d ja teised lambaniitjad samuti kui peremärke merivärgil. Nii oli iteks Länneküla Keisaril lambamärgiks kolmenurkne tärges just lam- kõrva otsas. Mäe talul samas külas oli lambamärgiks lamba otsaette htud tõrvaga must lauk, sest perenaine ei ole tahtnud teha lambale lu tärke lõikamisega kõrva. Paelade sidumist kaela ümber ei tarvi- tud meelsasti, sest need võisid katkeda; samuti ei kasutatud just gedasti värvilisi paelu, sest need pleekisid päikese ja vihma mõjul ng siis oli õiendamist, sõlmede arutamist ja värvuse otsimist plee- matutel kohtadel. Üldse oli aga vähe seda ette tulnud, et keegi itmud oma lamba pähe võõra lamba, sest oma lambaid tuntakse enam- vähem juba suuruse ja kehalaadi järgi, mida aga kinnitab veel oma rk. Ja kui juhtuski selline eksimus, siis õiendati see enamasti ra- likult ning tüli seepärast ei olnud.

Karjloomadel ja hobustel ei ole mingit eri märki, sest nende vär- s on enamasti juba nii palju erinev, et seda jõuab meeles pidada.

suudavad need loomad ise harjuda inimestega niipalju, et nad tunne-
oma talu inimesi, teavad, kus on nende kodu ning tulevad karja-
lt seepärast otsekohe oma lauta /L. Sööblum, K. Puuström, I. Noor-
ts/.

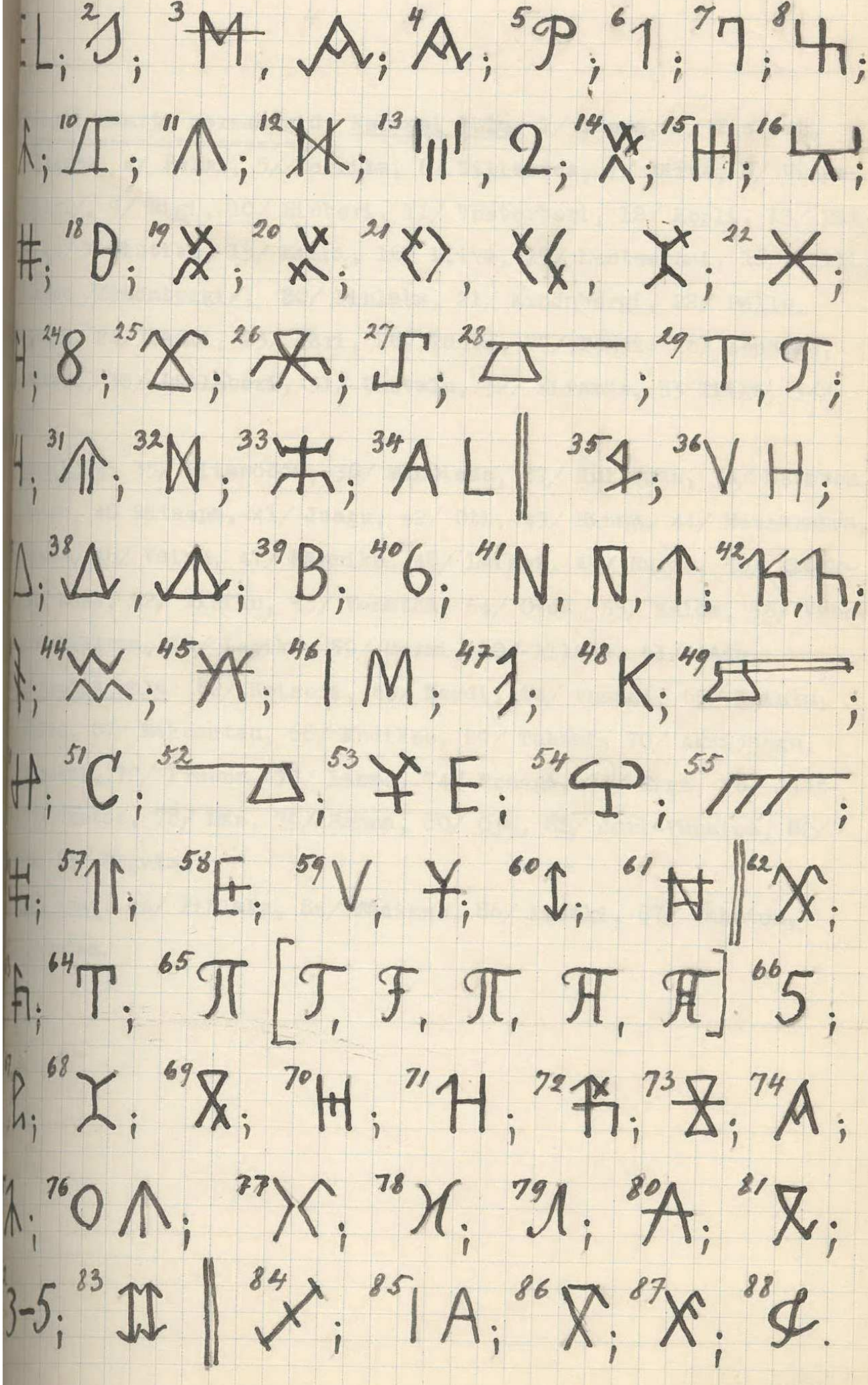

Prangli saarte peremärgid. Kelnasi küla: 1/ Laane, 2/ Tisleri, 3/ Lillemäe, 4/ Palmi, 5/ Toomika, 6/ Sillaotsa, 7/ Järve, 8/ Viipe- /Viigi/, 9/ Eigi, 10/ Einberi, 11/ Vesterberi, 12/ Kopli, 13/ Rät- pa, 14/ Kivistiku, 15/ Kiini, 16/ Liiva, 17/ Lentsmanni, 18/ Pilli, 19/ Kuuse /Kröönbergi/, 20/ Pihlaka, 21/ Kröönbergi, 22/ Pällu, 23/ Linde, 24/ Tammi, 25/ Ääri, 26/ Tüübe, 27/ Pendi, 28/ Lepamäe, 29/ Elberi, 30/ Lilleberi, 31/ Uustalu, 32/ Kirsmäe, 33 Tiigi, 34/ ika.

Aotsa küla: 35/ Riiasöödi, 36/ Männimäe, 37/ Kullamaa, 38/ Metstoa, 39/ Loigu, 40 Rätsepa, 41/ Jaagu, 42/ Oti, 43/ Hinnu, 44/ Metsarahva, 45/ Nõmme, 46/ Vainu, 47/ Männiku, 48/ Leissi, 49/ Nurme, 50/ Klauk- a, 51/ Kase, 52/ Tihiku, 53/ Vanatoa, 54/ Otsa, 55/ Kalda, 56/ Vahe- oa, 57/ Päärna, 58/ Lepiku, 59/ Holmi, 60/ Allika, 61/ Aadu.

Läneotsa küla: 62/ Keiseri, 63/ Mardi, 64/ Vanani, 65/ Koistu, 66/ Lille, 67/ Mikuantsu, 68/ Madikse, 69/ Tabani, 70/ Aksijaagu, 71/ Rooseni, 72/ Pruuna, 73/ Länne, 74/ Praaga, 75/ Eigi, 76/ Jäät- a, 77/ Uuetoa, 78/ Mäe, 79/ Ranna, 80/ Oja, 81/ Jüri-Vanatoa, 82/ ondi, 83/ Nigula.

Aksi saar: 84/ Pihlaka, 85/ Madikse, 86/ Iisaki, 87/ Vahetoa, 88/ Kaguotsa.

Teed.

Pranglis ei ole eriti palju vedusid. Vähemaid kandameid kantakse kositsi või seljas, nagu kojuviidavad kalad, kartuli seeme kartulijne. Sest igas peres polegi hobust. Aga siiski on vedusid, mida jõua käsitsi kanda. Ning siis võetakse kasutamisele hobused, seda siiski taludes, kus on hobune. Aga Pranglis on hobune vaid suuremataludes, mis moodustavad ainult vaevalt veerandi üldtalude arvust. Ates taludes toimetatakse osa vedusid kohale kärrudega. Seepärast ei vedusid pidada eriti suureks. Kuid siiski veetakse üht ja teist rantt taludesse ja taludest rannale, samuti talust põllutükkidele, heiädele ja vastupidi.

Vedude vedamiseks on juba vanast ajast peale moodustunud tihe teede k. Enamasti kulgevad teed kõrgemaid seljakuid pidi ja piki tänavaid. steed läbivad metsad ning need on igal pool tuntavad, sest neid on ratud juba sajandeid. Enamik teid on sillutamata, sest selleks ei eriti tarvidust, kuna väheste vedude tulemusena ei sooni rattad kõmaapinnal kuski sügavale maapinda. Ainult kohtadel, kus tuleb üleh soid või vesiseid kohti, on tee kõrvale kaevatud kraavid ning looid kraavi muld ja kruus teele, misläbi tee muutunud kõvaks. Neid kohkus roopaid on püütud korraldada, on saarel siiski ikka vähe.

Suuremaid teid on küladest randadele, kust käiakse merele. Pea teeg on Kelnasi neemelt Kiburikari säärele ja Loo-otsast Liivsääreni. dest kahest teest hargnevad vähemad teed taludeni ja nende maatükki-. Osalt kulgevad need teed tänavaid mööda, näiteks Länneotsa ja Idaa küla vahel ja Kelnasi külast kaks tänavat, üks Nüüti randa, teine gamaja rannast Loole.

Räskemad kohad teedel on liivased paigad, kus sõre liiv täidab alati gad ning veoki rattad peavad aina selles sõredas liivas lõikama uued gad. Neid liivaseid kohti on siiski nii pikalt, et nende kõrvaldamiib saare inimestele üle jõu. Nendega on seni läbi saadud ja saadakläbi ka tulevikuski. Pikemaid liivaseid teekohti on Kelnasi küla lõuosas Idaotsa ja Länneotsa küla tänavate algul, mida peavad läbima nii-

ti jalakäijaid kui ka veokitega sõitjaid. Selle teeosa parandamisest
lmud küllaltki kõnet, aga ta on jäänud korraldamata. Teedel on vä-
id nendes kohtades, kus see on vajalik peamiselt karja pärast. Pea-
elt taludesse on enamasti väravad, kuid kartuliaedadesse ja heina-
ele on sagedasti ka mulgud, millede mahavõtmisel pääseb maalapile.
Mulgu veel tähendatud, et Pranglis on hobused suvel rautamata, sest
astel või kruusastel teedel väikestel vedudel ei lähe hobuste ja-
ega lähe ka hellaks. Hobused rautatakse sügisel talvtee tulekul
pannakse kohe teravasse. Talvel on vedusid vahest ka rohkemgi kui
l, eriti siis, kui meri saare ja mandri vahel külmetab täiesti
ning üle mere moodustub hea reetee. Siis on mandrilt veda üht ja
st, mille vedu suvel paatidega on tülikas. Talvel on veetud mandrilt
tusmaterjali ja ka tulepuidki saarde. Ja kaugus saarest mandrini,
-12 versta ei ole ka kuigi suur.

ala käimiseks on tihe jalgteede võrk talude, külade, ranna ka kar-
aedade vahel ja palju suuremal määral kui hobuteid. Need on enamas-
seteed, mis käivad üle niitude, üle tarade, üle karjamaade, üle
mie. Tarades on tehtud ülekäigukohad madalate redeltreppidega või
hele poole tara pandud kõrgemad kivid, millele astudes on kergem
a tõsta üle tara. Kohati on ka pandud libamisi maast roigaste va-
tugev puu, millele peale astudes on kergem tarast üle astuda; jalg-
id on rohkem kodu lähedal ja ristpööri on mitmelgi pool taras,
ari karjatab kahel pool tara - need on peamiselt uuema aja se-
sed premaks üle pääsemiseks tarast.

lgteed on samuti igipõlised. Nad on kulutatud kohati sügavale maa-
ja siledaks hõõrutud. Neil on sammuda kerge ja mõnus ka palja ja-
l on mõnes liivases kohas hobutee ääres jalgtee kõrval niidul, või
talu õuedestki läbi, et pääseda kõndimisest raskes liivas. Vesis-
tikadel on jalgteedel sagedasti jalgkivid, mida mööda astudes pää-
le vesise paiga kuivi jalu.

Talvel kui meri on jääs, muutub saarest väljapääsemine hõlpsamaks,
vaevarikkamaks, sest suvel paadiga sõites tuleb kogu aeg istuda,
el selle vastu aga omal astuda. Kuid potkukelguga ei ole mandrile

mise raskused eriti suured ning vahe saare ja mandri vahel muutub
seks. Mõned isegi ootavad seepärast talve.
id see talvetee üle jää ei ole alati hädaohuta. Vaikse ilmaga on
korras, aga kui tõuseb teel tuisk ja torm, siis on mure suur, sest
on kerge eksida täistuisanud teelt. Ja kuhu siis võib sattuda, pole
ijal teada, olgu ta jala või hobusega. Ei siis ole kohti, mida võiks
, sest jääl on kõik kohad uued. Siis võib torm liigutada jääd, või-
tekkida praod jäässe ja miski asi ei hoiata siis sellesse sattumast.
n kauemat aega mereteed jääl, pannakse vahel viitad tee äärde, mis
vad näidata tee kohta ja suuna. Aga lühikese tee kestusel on kaugel
dav mets ainuke õige suunaja näitaja ja mille poole tõtatakse. See-
st ei taha saare-inimesed tormiga merele minna, ei siis, kui ta on
ja lainetab, ega siis, kui ta on jääpeidus. Ning mõlemal veel,
sti vedelal kui tahkel, on olnud õnnetusi ja mõlemal on inimesed
nud elu. See on kindel teadmine saare-inimese ajus...
Mik talveteed suunduvad merele peamiselt saare lõunaosast, kus on
libamisi ja manner lähemal. Ning siin rannalähedal oleval kirikul
peamiselt kirikutornil on alati täita majaka ülesanded. Alustel me-
sõitjatele juhatab õiget teed pimedal ööl põhjarannal paak Rouendi-
l ja sadamamuulil sissesõidu juures.

Ilmastikulisi nähtusi.

Rahvaajaliste vaatluste alusel teavad Prangli vanemad inimesed tõen-
da, et saar on suvel vihmavaene ja vihmahiilid ei puuduta Pranglit.
Ilma vajab saare liivane pinnas aga palju. Kuid seda ei saja suvel
väga sagedasti. Mandril on näha tumedaid vihmapilvi, aga need lähe-
vad kõik laiali enne kui jõuavad Prangli kohta. Sèepärast kannatab
Prangli õige sagedasti põua all ning palavas liivas kasvavad kartulid
kuivatavad siin tublisti ja närtsivad vahest täiesti.

Ka pikset on Pranglis võrdlemisi harva. Ei mäletata, et pikne oleks
saares löönud maja põlema. Kuid kahju on ta siiski saares teinud. Kord
on pikne löönud Aksijaagu-Jüri talu tuppa sisse. Ta on löönud voodi
ümber. Peremees Mihkel on olnud toas, selle löönud keeletuks ja Mih-
kel pole esiteks saanud kõnelda, kuid pärast on siiski toibunud. Lam-
bad olnud seina peal, need on läinud rikki, ega pole enam töötа-
nud. Mihkel on aga jäänud elama. Õues on pikne löönud kase lõhki.
Teine kord on pikne purustanud rannas ühe paadi puruks. Muid pikse-
mõjusid ei mäletata saares /I. Noormets/.

Eriti tähelepanu on äratanud saares virmalised, sest lagedal merel
nad rohkem silmapaistvad kui mandril metsarikkal maastikul. Vahest
on ju kogu põhjapoolne taevas punane ja seda ei saa kuidagi jätta tä-
helepanemata. Kui virmalised liiguvad, siis nad vehklevad; on nad sam-
astena püsti, siis "poleb pohjameri". Virmaliste välimised avaldised
on alati arutamise aineks: siis tulevat sõda, järgnevat külmad ilmad
ja nad ilmuvad talvel /Kalle Puuström/.

Ilmi on ennustatud mitmesuguste tähelepanekute alusel taevavõlvil
(ennustused ja tähelepanemised/. Eriti kuulus ilmade ennustaja on
olnud Klaukse Kusta. Ta olnud vanem mees ja väga tähelepanelik. Tema
juurest on käidud ikka ilmade üle teateid pärimas. Ja Kusta pole ka pal-
jusid ennustustes valetanud /I. Noormets/.

Meremuda Eeslahes.

eslaht on eraldatud suuremast merest Jahukariga ning on ühendatud
lahega kitsa veeribaga Looneeme, Jahukari kehvli ja Jahukari vahel.
väiksuse ja suuremat merest eraldatuse poolest on Eeslahe vesi
sti ikka vaikne, kuid läänetormide puhul tungivad lained üle Ja-
ri, panevad ka Eeslahe mässama. Vees olevad hõljuvad osad langevad
st mere vaikimist lahe põhja ja siin on tekkinud kaua aja jooksul
liht peenikest muda. Seda merepõhja-muda on kohalikud inimesed
ammu kasutanud mõningate haiguste ravimisel. Käesoleva sajandi
esel kümnel on seda käinud tarvitamas ka mõned Tallinna inimesedki.
sam kasutaja on olnud dr. J. Luiga oma perekonnaga, kes suvitas
eid aastaid Oja talus ja on valmistanud omale mudavanne järjekind-
sama talu saunas mitmesuguse temperatuuriga. Peamiselt on ravitud
lahe mudaga jooksvahaigust. Muda on võetud sagedamini Mudakivi juu-
Eeslahe ranna lähedal Nüüti heinamaade kohal. Kuid siiski ei ole
lahe muda kasutamine tervislisteks vannideks saanud kuigi suurt le-
t, kuigi seda omal ajal õhutati isegi ajakirjanduses. Prangli muda
tamine on nüüd peaaegu täiesti lõppenud. Ka ei ole andmeid selle
ta, et Prangli Eeslahe muda oleks uuritud teaduslikult.

Piirivalve ja salakaubavedu.

Prangli inimesed on olnud sagedases ühenduses Soomega, kus on valit- ud teistsugused olud kui need olid Eestis randadel möödunud sajan- d. Seepärast toodi Soomest tagasi tulles kaasa mõndagi, mis seal oli saal puudusid. Seda ei peetud õieti salakaubaks. Kui aga möödunud ndi keskel sool muutus Eestis kalliks ja isegi raskesti kättesaa- aks, saare inimesed tarvitasid aga võrdlemisi palju soola kalade lamiseks, siis hakati soola tooma ka Soomest, kus see oli palju oda- . Kuid lubata soola sissevedu tunnistati salakaubaks, konterbandiks ja selle takistamiseks asutati suurematesse rannaküladesse piirival- rdonid, kus piirivalve ülesandeks oli takistada soola sissevedu. Prangli asutati piirivalvekordon ja mahutati see endisse Prangli sa, kus ta on asunud senini. Salajane soolavedu ei arenenud Prang- eriti silmapaistvaks, sest selle realiseerimisega oli raskusi ja ide soolamiseks saadi Tallinnast siiski soola enam-vähem rahulda- . Kuid raskusi oli ikkagi ja üksikud püüdsid soolaga ilma loata se vedada. Pranglis saadi soolapuudusest ka sellega üle, et käidi as kala püüdmas, soolati seal kalad kohal sisse ja toodi siis soo- lt koju. See oli lubatud ning selliselt soolatud silkude sisseve- oli lubatud.

Üldse pole Pranglis olnud erilisi kokkupõrkeid piirivalvega ning akorrad randrüütlitega, s.o. piirivalve sõduritega on olnud enamas- normaalsed. Sest teravad vahekorrad oleksid olnud randrüütlitele lt rasked väikesel saarel rahvarikka Kelnasi külas otse külainimes- keskel elades. Võib-olla, toodi Soomes käies üht-teist kaasa, mis keelatud, kuid seda osati ka kuidagi maale toimetada ning piirival- ei jäänud täiesti ilma tasuta. Aga raskeid juhtumisi piirivalve ja urite vahel, nagu neidt kõneldakse mandri randades, ei mäleta. Olgu~~ga~~ veel tähendatud, et kui käesoleval sajandil esimestes aasta- tes arenes salajane piiritusevedu üle Soome lahe, siis olid Prang- inimesed sellest palju rohkem huvitatud ning osavõtt üksikute poolt tublisti suurem kui soolaveost tsaariaja tingimustes. Ja kui mand- randadel muutus piiritusevedost saadud kasudest majade, mõnes kohas ga külade ilme, taludesse ilmusid telefonid, klaverid jne., ega siis ngliski jäänud sellised tunnused tulemata. Oli tarvis ettevõtlik- t ja julgust ning neid on olnud paljudel randlastel ja saareinimes- l.

300

P r a n g l i

rahvaluulet

R a h v a j u t u d.

Üldiseid muinasjutte ja muistendeid on Prangli võrdlemisi vähe säl hoidunud, või veel õigemini - need puuduvad peaaegu täiesti. Kuid leidub siiski rahvajutte, mis on sagedasti seoses kas oma või mõne muu isikliku nägemusega, millest siis on kõneldud edasi ja need teadaks saanud laiemale hulgalegi. Üksikud nägemused, mis nähtud jutustajate enda poolt, peetakse enamikus absoluutse tõena. See tõendab, et usk nägemustesse, üleloomilikesse jõududesse, vaimudesse, on veel rahvamate inimeste keskel tugev ja kõigutamatu. Kõik aga ei näe selliseid üleloomulikke jõudusid, kuid üksikutel on see võimalik. Jutustajate kindlus oma nägemustesse on tähelepandav. Nähtavasti on siin tegemist mingi haiglase joonega, mille mõjul on esinenud üleloomulik nägemus. Just nägemise alusel on tekkinud enamik rahvajutte ning neist on huvitavamad sellised juhtumid, kus üht ja sama nägemust näevad rohkem kui üks inimene. Siin on tegemist kas sugestsiooniga või tõesti nähtud mingit eset, mis võimaldab ühise kujutluse[1].

---

[1] Dr. Juhan L u i g a arvab, et rahvaluules esinevad haiguslikke avaldusi peamiselt meelte vallas, eriti viirastusi kuulmise, nägemise aistmise ja tundmise meelte piirkonnas, kusjuures on tegemist kahesuguse haigusliku nähtusega - hallutsinatsiooniga ja illusiooniga (Meelehaigus rahvaluules. Eesti Kirjandus VII /1912/, lk. 147). Dr. J. Luiga suvitas mõned suved Pranglis ja on siin tähele pannud mõningaid jooni rahva vaimlises seisundis. Tõenäoliselt käib järgmine teade kellegi Prangli saare elaniku kohta, mida toon alamal Prangli rahvajuttude tekkimise oletuse aluseks:

"Hiljuti tuli õige terase näoga Tallinnamaa ~~xxxxx~~ sanna saarte elanik minu juurde ning andis kirja ära, kus ta niisugustest asjust räägeleb, millest ta kellelegi ei ole julenud teatada. Kirjas leiame järgmisi avaldusi: "Seal tuli siis imelisi ja hirmsaid asju ette. Näinud ma pole mitte enam, kui ühe puukännu otsas oli kord inimese nägu, aga kuulsin palju. Üks hääl rääkis vahest kangem, vahest nõr-

minu kõrva sisse. Õues õhu sees oli hirmsat raksumist ja paukust kuulda. Läksin tuppa: jälle hirmus raksumine, ja hääl sosistas lle: see on põrgu eesõue... Ühel ööl hakkasid teiste inimeste vaid minu peale tulema, kõige esmalt tuli minu noorema õe vaim ja ütsa oskad kõik tööd teha. Siis tuli kurdi õe vaim... Sellel ööl lid oma pere vaimud, teisel ööl naabri pere vaimud, kolmandal ööl rdati kõik maailma vaimud minu peale saata. Viimaks oli neil lb hais juures... Hääl ütles: kui hirmus sa oled, sa söid teiste mud ära ja magad teiste vaimudega. Ja see on lindude ja kalade ri, mis sinu sees on ..."

Need read on sõnasõnalt ühe taluinimese kirjast, mis juhtumisi nu kätte sattus. Mees ise on töökas ja teiste silmas arukas, ja ei ele teistele oma "hallutsinatsioonidest"; ta kardab, teda naerdakse /Samas, lk. 417 - 418/.

Prangli rahvajuttudel on tegevus ikka kooskõlas inimeste toimintega. Sündmused tekivad samas järjekorras nagu nad toimuvad harilikus eluski. Neid on nähtud harilike tegevusena, neid kõneldakse samas järjekorras. See on ka loomulik, sest lihtne inimene ei oskaks ielda neist asjust, millest tal pole ettekujutust, täielikku arusaamist ja mis pole talle tuttavad. Muinasjutu edasiandmine näitab eld tavalise inimese oskust oma mõtteid väljendada küllalt selgelt.

Rahvajuttude, üldse rahvaluule vähesust Pranglis põhjustab ala tsus ja piiratus. Siin on puudunud rahvahulkade kokkusaamised laiemelt aladelt ja selliste inimeste omavahelised vestlused. Mandri imestel, olles ühiselt tööl mõisaväljadel, jäi vahest ikkagi aega le üldise jutu ajamiseks, kas või söögi ajal või söögi peale magama minise eel, või ka õhtutel, kui elukoha kauguse pärast igaõhtune koju käimine oli võimata ja mõisatöölistel tuli ööbida mõisa juures uki ühises ruumis. Kuigi keha oli raske töö tagajärjel väsinud ing silmad vajusid peagi kinni, oli siiski vahest aega jutustada ike muistend või nali, või laulda kas või lühike laul, et väljendada vähegi oma sisemisi tundeid ja meeleolu. Muistendite jutustamine is sellistel juhtumitel tulla kaugemalt kui ühe küla piirkonnast,

gate repertuaar võis nii suureneda, saada uusi aineid ja seega
eneda. Pranglis seda võimalust ei olnud ja suvised Haljava mõisas
l viibimised ei andnud palju lisa, sest lühike koosviibimine väi-
seulatusega valla mõisas ei lubanud õieti korralikult luuagi side-
id inimeste vahel, kes olid enamasti üksteisest kaugel hingelaa-
lt ja kommeteltki. Seepärast valgus uut saare elanikkonda väga vä-
. Võib-olla, et kunagi oskasid ka Prangli inimesed rahvajutte,
hvalaule rohkem kui praegu mäletatakse, kuid need oskajad ei suut-
d anda edasi oma teadmisi noorematele, sest nooremad ei tahtnud
id õppida, kuna ei olnud enam paiku, kus neid oleks võinud esita-
, kus nende teadmisega oleks saanud hiilata. Ehk kui õpiti, siis
rrati neid sagedasti, nad läksid igavaks, sest neid teadsid kõik.
t ei tulnud saare oma inimeste hulgast palju juurde.

uid on siiski olnud saares ka jutustajaid, kes jutustanud nooremale endisest elust, aga ka muinasjutte ja õpetanud isegi vanu laule, in kaarilaule. Eriti mäletatakse Uuetoa Leenut /Leenu Niiström/. olnud pime ja jutustanud meelsasti noorematele. Olnud elav jutusja, teadnud mitmesuguseid jutte, sest ta on elanud mitmel pool, isetallinnas. Eriti on ta teadnud kõnelda Tiiliskoplist Tallinnas, t ta elanud Tallinnas sealpool. Teine tähtsam jutustaja olnud Aadu , nimega Leena. Ka tema on elanud saarest väljas, on seal kuulnud usid ja kõnelenud siis edasi noorematele. Ka tema osanud vanu rahlaule. Jutuaineks olnud peamiselt endine eluolu. Nende vanade inite jutustamise aeg olnud aastat 40 - 50 tagasi. Mõlemad jutustaolid Pranglist pärit, ja kuigi nad elasid saarest väljas, tulid saarde tagasi ja elasid seal vanunasa.

Kas Pranglist on ka varemalt üles märgitud vanavara, see küsimus ole küllalt selge. Kui paluda ühelt või teiselt vanemalt inimeselt tusid endisest ajast, muistendeid ja muud sellist vanavara, siis ndatakse, et neid ei mäletata enam. Aga tähendatakse vahest ka relikult, et need on juba kõik üles kirjutatud ning mis neist veel rata. Kuid viimast tõendust tuleb võtta ettevaatusega. 1951. a. el vaatasin ma läbi Eesti Rahvaluule Arhiivi kogud, et tutvuda le vanavaraga, mis on talletatud Prangli saartelt arhiivi kogu-

se. Ja seda on üpris vähe. Vanematest saadetistest on suurem A.J.
anni mardilaul, mis on üles kirjutatud Aksi saarelt Vahetoa pere-
e Gottlieb Ferd. K l a a m a s'e käest 1912. a. Laul on üles märgi-
tavalises kirjakeeles ning seda on täiendatud mandrilt kuuldud
diega. Laul on võrdlemisi pikk. Peale selle on A.J. Lusmanni poolt
es tähendatud ka mõned teised laulud, mis tõendab, et Aksis vare-
lt on leidunud rahvalaule.

1939. a. on Prangli kooli õpilased kirjutanud üles muistendeid,
masti kohalikke jutte, aga kamõned üldise ilmega muistendid. Need
kõik mahutatud kogusse ERA II 222, 669 - 712. Paremaid ülestähen-
si on Arvi H e i n'alt, kes kirjutanud muinasjutud oma isalt Os-
ld Heinalt /lk. 669 - 684/. Ka väärivad tähelepanu Elviine L u h t-
a l u poolt üles tähendatud muistendid samas kogus.

See on ka kõik, mida ma leidsin esimesel materjalide läbivaatami-
l. Kui ma enne Esimest Maailmasõda 1912. a. paiku kogusin Jõeläht-
kihelkonnast vaimlist ja ka ainelist vanavara, ei pääsenud ma sel
rral Prangli saartele[1]. Kahtlematult oleks sel ajal olnud üleskir-
tuste hulk suurem, sest siis elasid veel eelpool mainitud jutusta-
d ja teisedki vanemad inimesed-laulumõistjad.

---

[1] Sel korral oli võimalus pääseda Prangli saartele peamiselt saare-
este paatidel Tallinnast Kalarannast. Ma otsisin üles Kalarannas
rangli kalurid ja esitasin neile oma palve. Minult päriti, mispärast
i tahtvat Pranglisse minna. Seletasin, et tahan kirjutada üles vana-
lt inimestelt vanu laule, mõistatusi, ennemuistseid jutte jne.
id siis teatati mulle kategooriliselt: "Niisuguseid mehi meie Prang-
isse ei vii!" Ja minu eneseõigustamise katsed jäid tagajärjetuks
ing ma ei pääsenudki siis Pranglisse.

Vanemaid üleskirjutusi on H. Neumanni, Viimsi kooliõpetaja poolt
irja pandud ja keeleproovina /mitte täpme!/ toodud jutt ja laul Prang-
ast /H III 3, 39/. Ka mõnedes kogudes Kolgast on prangli ainest /näit
. Mooser - E 51731 - 32/. Ka olen ma 1913.a. kirjutanud Tapurlas üles
eena Nelbergilt /66.a./, kes pärit Prangli saarelt, 5 vana laulu, kuid
ed näivad olevat rohkem Kolga laulud. Temalt kirjutatud "leigari-
ing" näib siiski olevat Prangli päritolu /vt. Mängud/.

sipelgas ja ämblin

315

* Sippelgas ja ämajaak.

Kar̀jalap̀sed on jättaned met̀sas süües ikka leivaraàsuk̀esi maha. Sip-
lgas mend jumalal̀le kar̀jalas̀te pääle kaèbama; et kar̀jalapsed rais-
ad leiba. Seda kuùlnud ämajaak[1] ja lähend[2] jäl̀le kar̀jalap̀si kaìtsema
üttelnud, et kus neil kar̀jalas̀tel met̀sas ai̇̀na laùda on; sel̀leperast
eb ikka leivaraàsukesi maha. Jumal näinud, et sippelgas kaèbas as̀-
ta kar̀jalas̀te pääle ja vis̀kas sippelga taèvast maha. Ja ta kukkus
kelt kat̀ki. Aga ämajaàgu lasi jumal nüòriga taèvast àla. Sel̀lest
st on ämajaàgul verk̀.

Liisa Sööblum.

Sil̀gu koned.

Kalad on varemalt rääkined. Silk oli üttelnud: "Oliks, et ma nii
ka käde ei sattu, kes mu naha maha nülib, ja mitte nii vaèse käde,
s mu sil̀mad ära süöb".

Iida Noormets.

Miks kam̀milal üks külg val̀ge.?

Kam̀milas ón eǹne ol̀nud üleni tume ja must. Kuid Ieesus on selle
sta kammila tem̀band kord loh̀ki ja visanud vede. Siis jäänud toìne
l val̀geks. Sel̀lest on siis tul̀nud, et kam̀milal on üks puol val̀ge,
ine must.

Iida Noormets.

Miks värisevad aavapuu lihed?

Aavapuu lihed värisevad selleperast, et Kristukse rist oli tehtud vapuust. Sellest on aavapuu lihed akkaned, värisema.

Iida Noormets

Miks kammilal on suu viltu?

Kammilas on kerd soimanud Jumala. Sellest on siis kammila suu ndki viltu.

Liisa Sööblum

Iibelpuu vari.

sukse kruon on tehtud iibelpuu piesa okstest, selleperast ei lüö ikne kunagi iibelpuu piesasse. Müristamise ajal tuleb menna iibelpuu piesa varju, siis ei lüö pikne surnuks.

Liisa Sööblum, Iida Noormets

* Sanejalad oitsevad. (sõnajalad õitsevad)

Sanejalast arvata, et sie oitseb jaanilaupäeva üösel. Seda sanejala oit on mitmed käined etsimas jaanilaupäeva üösel, aga kiekki ei ole seda viel löidand.

Liisa Sööblum

* Kust said ülged? (hülged)

Ülged said sellest: kui Vaarau ajas iisraeli rahvast taga, kui nie Egiptusest välja läksitte, siis sai ta nad käde Punase mere kuhal. Iisraeli rahvas päässesitte kuivale, aga vaarau vägi uppus ära. Sellest uppunud sojaväest saanedki ülged.

Liisa Sööblum

Õhvitser kõnnib ohus.

eisari Oskar läinud kord Mõlgis tie pääl. Korraga näind ta siel õhvitseri, kes käinud ohus edasi kabeli poole. Tema vaatand kuhe le, kuida inime ommita ohus kõnnib. Aga viimaks on õhvitser kadu- ärä.

Kalle Puuström.

Inimene käib ohus.

anatua Andi on tuld kord Suuressuo mäelt ja näinud, et kaks miest d algul müöda maad ja pärast aga ohus kunni puulatvadeni. Siis med nad puude taha ärä. Nüüd räägind ta seda imet toistelegi.

Kalle Puuström.

Inimene keilib viel.

ord olin ma Jahukaril. Ma nägin, et äänemelt akkas üks inimene ma leslahele. Sie oli keskmise suurusega inimene, mina teda ei . Vesi oli leslahes vaikne ja sile nagu jää. Aga siis akkas sie ene vie pääl keilima. Mul oli kahtlane, kuida ommita inimene vie keilib. Kuid sie inimene keilis üle leslahe, läks siis Luo poole adus viimaks ärä.

Kalle Puuström.

Punane obune Jahukaril.

Jahukaril nähtakse vahest viirastusi. Ma olin kord Jahukaril lam- rjas. Korraga nägin, et maa pealt tuli üks punane obune tuhattulist üks lambakarja iest läbi, aga lambad ei kartaned teda sugugi. Ma n piibule tuld päale, tostasin siis silmad üles, aga enam ei näind obust kussagil, ta oli kadunud. Ma etsisin maast jälgi, aga ei löi- ühtegi jälge, kuigi siel oli liivane rand. Suuruselt oli sie kesk- obune. Samati oli seda obust nähnd ka üks plikka külas.

Kalle Puuström.

Vaim kive ääres.

a olin 12-aastane ja olin Nigulal last oidamas. Tulin ühel ohtal

Praagalt. Sain Purikive juurde, - selle juures seisas Pilli tädi
sist, keda just samal päeval maeti surnuaiale. Pilli tädil olite
mesamad riided, mis tal olite suririideks puusärgis. Ta seisas
kohu pääl, ise vähe koveras. Ma läksin temast müöda ja ei kartand
gi. Aga kui ma sain müöda, Aadu akna ala, siis tuli mulle irm pää-
ma panin kuhe Eigi loigust läbi ja koju Nigulalle. Ise värisesin
gest ihust. Mu käest küsiti, mis mul viga on. Ma rääkisin, et nägin
li tädi Puri-kive juures. Peremies pani mind siis perenaise juurde
desse magama ja ise eitas minu asemele pingile.

Liisa Sööblum.

Lauritsakurat.

Aks miest, Kiini Kalle ja Rätseppa Juhanes menned lauritsapäeval
le. Kiini Kalle pole küll tahand menna, aga Rätseppa Juhanes ajand
le. Nad läksite ommigu verku vedama. Üks elajas tuld üle parda pää-
ronind paadi masti otsa ja taht selle paadi ümber kummuda. Sie oli
ritsakurat.

Pääle selle pole enam lauritsapäeval mere mendud.

Liisa Sööblum.

Irmus elajas.

Kabani Jüri mend esimisel joulupühal püss seljas metsa. Taale tul-
vasta irmus elajas ja mend viimaks lehmalauta. Siis mend Jüri tu-
ja rääkind seda toistele. Eit ehmatand sellest ja jäänd kuhe aigeks.

Elviine Laanemets.

Obuse pää paati.

Üks mies, Madikse Juhan , käinud aina laupäeva öösel ael. Kord
lnud madalas vies pardale obuse pää ja öölnud: "Kas süstan?" Viel
st kerda öölnud pää: "Kas süstan?" Kolmandal kerral tulnud obuse-
krobinal paati. Sie tehnd Juhanile irmu ja ta tulnud koju ega pole
laupäeva öösel aele mend.

Kalle Puuström.

Rahaunnik.

Meie läksime kord vennaga Mõlki aabjat rannas korgemale vedama. Ei tahand, et ma kaasa lähen ja ajas mind tagasi, aga ma läksin temale järele tükk maad iemal. Mõlgi puol mulku nägin ma tie ääres unnigu, terve pihu täis kuhe. Ma panin käe unnigu päale ja kutsuvenda: Ruudi, Ruudi, tule vahtima, raha on! Aga kui ma käe üles tasin, ei olnud raha enam kussagi, ainult üks ainuke raha jäi pihustoised olid kaduned. Vend tuli vahtima, ma seletasin temale, mis nägin. Vend löi jalaga vasta maad, lükkas saapanenaga mulda üles, ei olnud enam midagi. Sie raha, mis ma löidasin, on viel alles. on mittusada aastat vana.

Liisa Sööblum.

Rahaaugu tuli.

Üks mies tulnud kerd üösel läbi Suuressuo metsa. Suuressuo mäe all ääres polenud tuli. Mies olnud julge ja (~~läinud~~ mand) tulest piibule päale panema. Ta läinud lähedale juba. Siis teinud tuli kolm kerlemps, lemps, lemps! ja olnudki kadunud. Tema (~~läinud~~ mand) selle kuha le, aga pole siel midagi olnud, ei tuhka, ei süsi, ega isegi mitte äset, kuigi enne oli siel suur tuli laamerdand. Ta löidand selle päält ainult ühe kobika raha. Siis kaevand ta küll viel seda kohaga pole enam midagi löidand.

Kalle Puuström

* Paènagas karjatse kallal.

Minu isa rääkis, et kui ta on käinud Haljavas tiul, on kord teda tiul karja. Ta oidand ikka luomad küll moisa oma karjamaal, aga üks- nd luomad ka toise talu maale. Kuid siis tulnud taale suur idus päle ega ole kuidagi enam saanud silmi lahti pidada ja ta nud vähe tukkuma. Aga siis tulnud üks mies tema päle ja akkand re- . Rehund kuhe tükk aega. Küll sie oli selle talu peremies, kelle päle isa laskend luomad, kesse muu ikka vois olla.

Liisa Sööblum.

* Paènagas vennal.

Minu nuorem vend oli old juba vuodes magamas. Ohtast-üöd tuld pae- es temale kallale üle vuode jalgotsi ja akkand rehuma. Vend ei ole nud sugugi liigutada. Paènagas old miesterahvas, aga kes ta oli, ta pole tundend. Rehund tükk aiga, vend püüdand küll jalgu risti pan- , et siis läheb paènagas menema. Aga pole saanud. Siis katsund ta ema jala suurt varvast liigutada, et paènagas läheks ärä, aga pole saanud. Viimaks läinud paènagas ikka menema. Vend tousnu siis üles, nd külma vett ja jäänd magama.

Kalle Puuström.

* Tütruk paènakaks.

Kord oli üks tütruk, kelle juures käis üks Aaleksi-nimeline poiss. viimaks ei ole Aaleks enam selle tütruku juurde läinud. Kord ühel päeva ohtal olnud Aaleks kodus vuodes ja akkand just magama jääma. di nüüd näeb ta, et sie tütruk tuleb tema juure, kargab tema päle akkab kuhe rehuma. Aaleks ajand teda ärä, aga ta ei lähe. Saanud maks tütruku väikese sorme oma suhu ja ammustand seda tugevasti. järgmisel ommigul nähtud, et tütrukul on lapp ümber sorme. Toised sind tütrukult, kuidas ta sorm aigeks läks, aga tütruk pole toiste- seletanud, kuidas ta sorm äda sai.

Liisa Sööblum.

Paènakàs.

...nasti on paènakàs luòmadèlle sèlga käìnud neid üòsel vaèvamas ja ...imas. Paènakà on pannud kiègi kade inimene luòmale sèlga käìma. ...ka vàstu on tèhtud luòmadèlle kriìdiga ristid sèlga; samati tèh- ...piits punasest làŋgast, sèllega on siis luòmi pèkstud, kui neil ...paènakàs pääl. Ka tuleb laut teha àsjadest puhtaks ja vahtida, et ...l laùdas midagi ei ole. Kui luòmal on paènakàs pääl, piab siis vàh- ..., mis on laùdas näha. On aŋg näha, siis tuleb sellel aar puruks ..., siis on ka kadedal inimesel jalg kàtki murtud.

...inde kustas on kerd näìnud, kuìdas paènakàs on sise tulnud ja tema- ...èlga karanud. Sie olnud naìsterahvas ja akkand teda rehuma. Ta tùn- ...i seda naìsterahvast, aga kèsse olnud, pole ta toìstele rääkind.

Ida Noormets.

* Paènagas obuse sèljas.

...hel obusel käis üòsel aìna paenagas pääl ja ta oli òmmigul aìna ... Siis agetti sèlle vàstu abi ètsima. Tall tèhti täìjesti tühjaks, ...ha, mis tuleb siis juùre, kui paènagas on ärä mend. Siis löìtud ... äärest àtruaŋg. Perenaìne murdand sèllel ühe ara küllest ärä. ...el päèval oli ühel saàre mihel läìnud jalg vigaseks. Sie mies oligi ... paènakà saàtaja.

Liisa Sööblum.

Nigula krattid.

Nigulal olled vanasti krattid. Nie on käined siel, ikka tulesaba ja seda on ikka nähtud. Kodus on krattid aina olled aidalakkas, nie lendaned läbi ulviaugu. Sinna lakka on perenaine viend krati- ikka putru ja piima.

Nigulal old siis ka sulane. Sie passind, kuhu perenaine iga ohtal vieb. Kord mend sulane aidalakka ja süönd krattije toidu - put- ja piima ärä ja teind selle asemelle süöginousse oma asja. Siis räästa ala uotama, mis kradid tegevad ja räägivad. Krattid tul- koju, lendaned ulviaugust sise ja hakkand süögi juure. Üks kratt ja üöld: "Pupp ja mimm". Toine maitsend ja üöld: "Äkk ja piss." akkaned vaidlema. Viimaks löitud, et on ikka äkk ja piss. Sie vi- krattisi ja nad pidaned siis aru, mis sellepärast tiha. Üks "Pistame kampri polema!" Toine aga üöld: "Aga kuhu mei ise siis me?" Toine üttelnud, et "lähemme oue rattarummusse." Krattid men- lakkast maha, sulane neile järele. Krattid pistanedki aida polema ned ise oue päale rattarummusse. Sulane aga vottand rattarummu skand krattid rummuga tulesse. Sinne nie krattid siis ka polened. ajand sulane toised inimesed ka ülesse ja päästaned viel, mis pääs- vois. Krattid aga kadunud Nigulalt siis täieste.

Nigula taat, kes nüüd on juba ammu-ammu surd, old üleüitsa üks vi- mes. Kerra viinud ta oma ouest keik konnad Puonti oue. Tal old käes ja sellega aina ajand konnakarja ies. Muidu katsu konna vit- ärä ajada, - ikka üppab ta vasta vitsa. Aga Nigula taat aas keik vitsaga oma ouest menema.

Iida Noormets, kuuldud lapsenasa Aadu eidelt.

Paha silm.

ul oli ükskord paha olemine: ma olin aiglane, ei tahtnud süüa ega
i. Meie läksime emaga tädi puole külasse. Tädi tegi meile süüa
tsus süöma. Ma ütlesin, et "ma ei voi süüa nähagi." Siis ütles
, et ma olen ärä imetsetud. Ta andas mulle triivistrikku ehk juu-
sta sise. Sie aitas ja mu olemine läks paremaks. Mina akkasin pää-
elle jälle süöma.

Iida Noormets.

natua maarjal oli paha silm. Kui ta kedagi nuort luoma vahtis,
jäi sie aigeks. Maarja tiädis seda ka ise, sellepärast ütles ta
, kui nägi kedagi ilusat vai nuort luoma ja ei taht paha tiha:
ukane tervit!

Iida Noormets.

hel eidel oli nii paha silm, et tema nähes ei voinud isegi lehma-
lli juure minna, - siis ei tulnud sellest midagi välja.
aha silma vastu tuodi räbalaid, riidekaltsu, pandi polema ja suit-
di sellega aiget.

Iida Noormets.

Paha silm

* i kieki on imetsetud, siis ei taha ta süüa, ajab oksele ja tal
oht lahti. Minu minija oli kerra talgus. Ommigul söi ta tugevaste,
lounal ja ohtal ei taha enam süüa nähagi, ega voind kannatada, et
edki süövad. Siis tuli ta koju ja kaebas mulle oma ädа. Ma anda-
temale viega sise tiivistrikku. Ta vottas selle ärä, aga siis
s oksendama ja oksendas keik välja. Nattukese aja pärast akkas ta
e süöma.

Liisa Sööblum.

* Ussid leivas.

a olin tienimas. Kerra läksin ma ühe külamihega linna, - veime
linna. Perenaine tegi just samal päeval värsket leiba ja andas
e kaasa. Leib oli viel sue, kui ma selle panin kodi.

midugi sodi kalarannas randa ja sellest oleks olnud raske pimedas
saada. Jäimme sellepärast üöseks Äignasse. Tembasimme paadi randa
ja akkasimme süöma. Minu leivakott oli keulas, külamihel peras.
tusin üle kalakastije menna keula leivakotti tuoma, aga külamies
s, et mis sa ikka ronid, süömme nüüd minu leivakodist, küll perast
e jälle sinu kodist. Seletasin, et perenaine pani just värske lei-
di ja seda tahaks ikke maitseda. Aga külamies ei laskend. Söimmegi
tema kodist.
igul läksimme kalaranda. Suolajad ei olnud viel üleval. Akkasimme
ommigust minu kodist. Vottasin leivakanniga, andasin mihe käde ja
sin teda leikada minu leivast omale ja mulle. Aga minu värske leib
eik ussi täis, ei kolvanud sugugi süüa. Imestasimme molemad, sest
pani perenaine just ahjust väljavuetud leiva mulle kaasa.
olnud midagi tiha, söin jälle külamihe kodist. Läksin linnast ko-
ga vottasin ikka kaasa selle leivakanniga, mis oli ussi täis. Üt-
seda ka perenaisele, et leivas on ussid sies. Ka toised leivad
kodus ussi täis.
il oli parajaste üks vieras mies. Perenaine akkas kiruma, et: te-
ile leiba, nüüd aga keik ussi täis. Vieras mies ütles, et sie on
si. Ta küsis: "Kas teil on püssi?" Perenaine ütles, et on. Siis
as vieras: pangu perenaine ühiksa ussi püssi sise ja lasku vasta
t. Ja pangu ussid kaltsu sise ja viegu sinne, kus arvab, et nie
had sinu pääle; pangu siis nie ussid kaltsuga maja nurga ala.
renaine tegigi nii, nagu obettatud. Siis tegi samujest jahujest
leivad, aga ussid ei tulled enam leibijesse.

Liisa Sööblum.

Ohvitser näkiks.

Kord olimme ulgala Nüüti rannas karjas. Korraga nägimme keik, et me- tuli välja vene ohvitser, kruõnumüts pääs, ruos korva äärest. Siis kadus ärä. Meie panimme keik juõksu, ega vahtind enne taha, kui koju ja siel kuhe tegi ala. Kesse ikka muu oli kui näkk.

Kalle Puuström.

Kord on poisikased soimaned näkku: "Näkk, näkk nuela varas, tuatüt- tuõsi varas, peiupoisi miega varas!" Näkk pahandand ja tulnud ssa taga ajama. Poisid panned juõksma maa puõle, sest näkk saab käia, kus vesi; kuival maal ei saa ta taga ajada ja voib ainult kaugele tulla kui vesi käib, s.o. vesi ulatab.

Liisa Sööblum.

Kord on näkk lauland Lussmanni juures suurel kivel ja imetand last. nad olled suured ja ta viskand kord ühe rinna limps ja lamps ikka le olale, siis jälle samati toisele olale.

Liisa Sööblum.

Lapsed ei tohtined menna mere ääre, sest siis tuli näkk ja vei me- Kord nägin ma näkki, aga sie oli minu ode. Mei mängisimme oma tua mere ääres. Siel oli sügavaid aukusi, kus poisid ujutasid oma laeä- Ma olin nelja-aastane ja mängisin siel toistega. Aga kukkusin ühä- auku ja olin juba nattuge aiga. Kuid minu ode oli näinud, et ma de august välja tulnud ja juõksis mind päästama. Ma nägin, et üks lg tuli minu puõle."Sie on näkk, mis nüüd tuleb", motlesin. Aga is tostas ode mind ülesse. Ma ei tea enam, mis nad minuga tegide, elan praegu.

Aive taga sama juures pesi naabri naine pesu, aga lapsed pole taa- ütelnud, et ma auku kukkusin.

Iida Noormets.

Kuusemets Pranglis.

Vanemad inimesed kõnelevad, et Prangli on olnud varemalt suur kuusik. Sie polenud maha, sest Prangli on olnud mereröövlite saar ja röövlid varjanud ennast kuusemetsas. Valitsuse käsu pääle on poleud kuusik, et ävitada mereröövlite asupaik. Kuusemetsa asemele aknud kasvama männimets.

Kuusemetsa kasvamisest annab sie tunnistust, et mitukümmend aastat tagasi on Suuressuost tulnud välja suuri kuuse palke.

Noormees-heinaline Korve heinamaal, 10.VIII 1940.

Prangli saare asustamisest.

Prangli saare asustamise kohta räägib rahvas, et õige vanal ajal olnud see saar mereröövlite asupaigaks. Esimestest elanikest olnud kaks meremädalist, Kajaka Joost ja Räsi Mikk. Nad lubanud ehitada kabeli sinna randa, kuhu pääsevad, nii kaugele veest, kui kaugele jõuab korraga vett kanda. Nimetatud koht on praegu tuntud Vanakabeli neeme nime all saare idarannal. Mehed jäänud saarele elama ja asutanud pered. Nende majad olnud Lääneotsas, praeguse Lussmanni majade kohal.

Üles kirjutanud õp. A. Veskaru, 4.IV 49.

Vanakabeli niem.

Vanakabeli niemel elaned vanasti mereröövlid - mitu miest ja üks naine, keda üütud Kuõpa Lienaks. Nad elaned kuõbastes maa all. Siia niemele on tulled ka mereädalised ja lubanud sinne tiha kabeli, kuhu vett randa jouavad, rannast nii kaugele kui suelaga jouab vett kandada. Nida on ehitatudki esimene Prangli kabel.

Iida Noormets.

Kivi inimese jala asemega.

Mõlgi mäe ligidal oli üks väike kivi. Sellel oli pääl inimese jala - keik viie varba asemed, kanna ase, nogus koht. Seda nägin ma poi-

polves. Nüüd olen ma seda kive viel etsind, aga ei leia enam

Kalle Puuström.

Kuradi kivi.

Uhukari alguses on suurem kivi, millel on pääl inimese ja mitme -kitse, lamba, hobuse jäled. Nie jäled on sinne päale teinud , kes on käind küll inimese, küll luomade jalaga kivel siis, kui oli pehme. Seda kive nimetakse sellepärast kuradi kiveks, aga ka iveks.

Iida Noormets.

Undikivi.

maste on jää ajal tulnud üks unt Prangliisse ja on siin olnud met- . Nevadi on korraldatud undile klapperjaht. Unt on juoksnud aja- iest mere ühe kive otsa, kus ta viimaks maha lastud. Sellest on kivi omale nime Undikivi.

Iida Noormets.

rm on talvel tulnud unt saarele. Jää liikumise ajal on unt üppand kive otsa ja lastud siel maha.

Kalle Puuström.

veel kuulsin ma, et Prangli saarel oli olnud ennevanasti hundid inimesed olid neid tagaajanud ja hundid olid joosnud meresse: meres suur kivi ja hundid minnud selle kivi otsa ja siis jäänudki see Hundikiveks.

ERA II 110, 321 /2/ Kuusalu - Viinistu algkooli õpilane Richard Manitski /1935/. Endis-Eesti elu-olu II, lk.355.

Ussid ulganasa.

Metsa memm mend kord randa merimeestele vasta. Ussikaril näinud ta e ussikarja, kes läinud keik edasi. Esimesel old kruon pääs. Tema d kartama ja kükkitand maha. Keik ussid menned siis temast müöda, pole temale midagi paha teined. - Metsa memm oli Metsa talu perenai- vana inimene, keda üüti üleüldiselt Metsa memmeks.

Kurat kelgal.

...s Iaotsa mies läinud kord jõululaüppäeval ommigu vara tuoma kelga-...rest saunavett Kurakse rannalt. Ta raiund jäässe augu, vottand ...d tuovri vett täis ja tulnud siis viega koju puole. Tulnud juba ...maad, kui korraga läind kelk raskeks, ei jäksa enam kuidagi veda-...a vaadanud kelga järele, keik oli korras, ega ole midagi iseäralik-...aha. Ta käinud küll kolm korda vastu päeva ümber kelga, aga kelka ...jäksa ikka vedada. Siis lugenud ta issameie ärä, vottand pesti käde ...elk olnud jälle kerge vedada. Küllap siel kelgal ikka vanakurat ...s, kes issameie lugemisel menema pistas.

Liisa Sööblum.

Naised niitavad lambapäid.

...ussmanni Madis rääkis, et neil oli alati üösel käidud laudas lam-...niitamas ja niidetud lammastel paljaks ikka posed ja kael. Ega sie ...ää asi ole ja siin pole keik korras. Madis taht passida, kes nie ...s tema lambai käivad niitamas, läinud laudalakka otsale, pugenud ...guse korvi ala ja jäänud vaanima, kes tuleb lambai niitama. Siis ...ta: kaks naist tulled lauta, rättikud ümber pää ja lambarauad ...s. Toine naine üölnud: "Kas vottamme selle esteki, kes korvi all ...vanamies saanud irmuga lakkaotsast maha ja tuba. Aga naised kadu-...sest saadik ärä, ega pole enam lambai niitama tulled.

Liisa Sööblum.

Soldatid surnuaial.

...nne Esimist Maailmasoda on Prangli surnuaial nähtud suurt karja ...datisi, kes läinud üle surnuaia otse päevaajal. Siis on nad järsku ...uned. Inimesed on arvaned, et nüüd tuleb ikka midagi. Ja eks tul-...i suur soda ja eks neid soldatisi maetud siis küll surnuaidadesse.

Liisa Sööblum.

Karvane käsi.

...inu ode magas kojakampris. Siis tulnud kieki sise ja katsunud

[illegible] kärvaste kättega - akkand kuklast pääle ja tulnud üle näu, siis [illegible]adelde. Ta pole julgend liigutada, aga olnud ülepää märg. Kesse [illegible], pole ta tundend. Aga ta kinnitas, et ta on seda nähnd ilmsi, [illegible]te unes.

Iida Noormets.

Laul enne surma.

Meie vanaema oli aige. Kord olimme mei kolmekesta tuas - mamma , ode [illegible]ma. Ma tegin pliidi ala tuld. Korraga kuulsimme keik laulu. Kust [illegible]ieti tuli, seda ei saanud ästi aru. Keitajes tuli vähe suitsu [illegible]. Ma tegin ukse lahti. Siis kostas laul selgeste just nagu lakkast:

Taeva puole lähemme
korbest Kana-äni maale jne.

Sie ei olnud mitte üksik laul, vaid seda oleks laulaned nagu mittu [illegible]nest kuoris. Ma üüdasin pappat ka kuulama, aga siis loppes laul. Kolme päeva pärast suri vanaema. Meie arvasimme, et inglid laulasit-[illegible]vanaemale enne surma.

Iida Noormets.

Tuli kabelis.

Prangli kabelis on nähtud monikord tuld. Kord näinud üks Länneotsa [illegible]a eit, et kabelis on olnud tuli ja kabel keik valge ommigu vara. Te-[illegible]mend vaatama, aga siis pole enam kedagi olnud.-Kabelis olitte [illegible]ämlühtrid, nendes polesitte vahest küünlad, nagu jouluohtal. Ka ol-[illegible]d jouluohtal kuusedki kabelis.

Iida Noormets.

Tuli kabelis

Praaga pimememm rääkis, et ta nuorenasa he nähnd kord kabelis enne päe-[illegible]tousu tuld. Tema mottelnud, kes siel piaks ommita olema. Siis pannud [illegible]desse ja läind ka kabeli. Kabelis istunud edepingis üks naine, kes [illegible]ute surnud ja surnuaida maha maetud. Sie vaatand teda ja üöld tema-[illegible]: "Ega nüüd ole sinu kerd, nüüd on minu kerd." Siis rääkind ta edasi: [illegible]e oma kuue /sieligu/ nüöbid lahti ja kui sa koju lähed ja kieki [illegible]o sinu kuube kinni, siis lase kuub maha ja mene ise ikka edasi!" [illegible]a teinudki nii ja läind välja kabelist. Kabeli ies tunneb ta, et

esi. Kui valge tulnud, mindi kabeli juure kuube vaatama. Kuub oli
li maal kaltsujeks kisutud. Liisa Sööblum.

Kalevipojast.

Kalevipojast ei kuulnud ma saares kuigi palju. Vanemad inimesed
a konelesitte, et Kalevipoig on olnud tugev mies. Juba kolmepäeva-
t on ta lohkund ärä oma kätki ja läinud sielt välja. Teda käined
gamas Suome sortsid. Aga Kalevipoig on neid tuuseldanud.

Iida Noormets.

Tuompää mägi olla Kalevipoja aud ja Ülemiste järve ääres on Kale-
poja kivi. Liisa Sööblum.

Oleviste kirik.

Oleviste kiriku on ehitand Olev. Sie on olnud kuutöbine, keda ei
di nime järele üüda, sest siis ta kukkub maha. Kui kirik on juba
mis saanud, tuond Olevi naine Olevile süüa. Ta üüdand: "Olev, tule
sa!" Olev on kuulnud oma nime, ärgand kuutövest ja kukkund maha
e surnuks. Taal tulnud kärnkonn suust välja.

Liisa Sööblum.

Nuudi Jaan.

Ülgases Uues külas elas kord Nuudi Jaan. Teda üüti ka viel Undi-
miks, sest ta oli tappand undi ärä palja kättega. Unt on kord tul-
i ulvist[1] reialle[2], kukkund maha. Jaan mend reialle. Unt karanud tema-
kallale. Jaanil pole midagi käes olnud ja unt kiskunud temal pää-
ha ärä. Jaan on aga undi siiski ärä käägistanud. Selle ette saanud
seista mütsiga ärra ies. Toised on pidaned juba kaugel ärra ies
tsi maha vottama[1]. Liisa Sööblum.

---

[1] Jõelähtme kirikukroonikas märgitakse, et "1851.a. sai Uuekülas üks
nt maha löödud, kellega Knuudi Jaan Metstak kaua maadelnud oli".
htavasti on Nuudi Jaan samane Jaan Metstak /Vt. Tomberg, O., Taga-
maade Jõelehtme koguduse möödaläinud aegade peale. Tallinn, 1912,
l. 21/.

* Suìtsu nuoda tuòmine.

Meil oli kord suìtsu tuas. Isa ajas minu naàbritua juùrest suìtsu ta tuòma. Ma läksingi. Siel küsiti, mis ma tulin. Ma vastasin, et saàtas tuòma suìtsu nuòta, sest meie tuba on keik suìtsu täis. Mulàntigi vanad katkised aluspüksid ja üöldi, et nendega saab küll tsu tuast välja viia. Ma xxxxx vein nie koju. Vend vottas püksid tegi nagu ajaks ta suìtsu tuast välja. Tuba läks ka selgemaks. Aga viimaks seletati, et minu suìtsu nuòdaga lihtsalt narriti, siis asin ma nuttama.

Liisa Sööblum.

Kord oli meie naàbritalus olnud tuba keik suìtsu täis. Siis saàdesielt väike poiss meilt suìtsu nuòta tuòma, mingega saaks suìtsu ni püüda ja välja viia. Poiss tuligi meile. Meie isa andas temale re seljatäie vana vergulina ja adiku koju viimiseks.

Iida Noormets.

Kui magus on keili raud!

Meie olimme väikesed lapsed ja käisimme Ieslahel keilimas. Meiega s ka üks suùrem poiss. Sie kord rääkis külmaga, et "katsu kui magus keiliraud". Ma katsusin mokkijega, aga mokkad jäite keili külge ni. Ma tembasin mokkad lahti, aga nahk jäi keili külge ja suu akverd juòksma.

Iida Noormets.

Meie käisimme keilimas purjatega. Aga mei olimme väikesed ega jakise viel purja oida. Üks suùrem poiss soidutas meid vahest. Kord es ta: "Paŋge raudkiŋgad jalga, siis on ää purjuga soita." Mei pamegi. Siis vottasimme poisist kinni. Aga mei kukkusimme nenala, sest kiŋgade naelad ei lassed sugugi libiseda.

Iida Noormets.

* Kie kurat seda tegi?

Üks peremies old vääga paha ja pole laskend tüölisi süöma pääle i palju magada. Ta pand magama eites parema jala pahema jala suuvarba otsa ja kui sie maha kukkund, aand toised kuhe jälle tüöle.

aga jäänd ta raskesti magama, toised pannud temale pulgad jala
ja jalg pole maha kukkunud. Selleperast jäänud ta kauemaks maga-
ma ta viimaks üles tousnud ja seda märganud, et temaga on tehtud
nalja, siis kirunud ta: "Kie kurat seda tegi?"

Kalle Puuström.

Silmapesemine on vihma uoleks.

Labanille on läinud uus tütruk. Sie old puhas inimene ja pesnud iga
gul nägu. Sie ei ole mieldind peremehele ja ta üttelnud tütrukulle:
Lmapesemine on vihma uoleks, selle jaoks siepi ei raiskada."

Iida Noormets.

Lihakausi kaugus.

Rätsepp olnud talus tööl. Keidetud lihasuppi, aga liha pole pandud
ole, vaid lihakauss jäetud ahjuotsele. Rätsepp pannud seda tähele
tkand ajama undist juttu. Ta rääkind üht ja toist ja on viimaks
nud: "Ma olen unti näinud niisama ligidalt kui sie lihakauss ahju-
el." Perenaine tuonud siis ka lihakausi ahjuotselt laualе.

Liisa Sööblum.

Ma olen peretüttar!

Ühes peres on olnud peretüttar ja tienija. Peretüdar kudunud kan-
t ja tehnd omale neli sieliku. Tienija kudund ka kangast ja saand
ühe sieligu. Sinne peresse tulnud üks vana inimene ja üölnud pere-
rele: "Mingeperast sa saad nelisieligu, tienija aga ühe?" Peretü-
tuld kangaspuude tagast välja, lüönd jalga vasta perandat ja üöld:
ngeperast ma siis peretüdar olen."

Liisa Sööblum.

Saapakoussid...

Üks pranglimies taht omale ostada saapakousse. Ta mend saapakaup-
esse ja küsinud siel müijalt neid. Müija ei ole saanud aru, mida
te taheta ja vastanud, et neid ei ole. Pranglimies aga näeb, et on
e ledi pääl neid ja näitab, et "siin on ju koussid". Aga taale

da: "Nie on saapasilmad." Pranglimies ütleb siis, et neid ta just
bki.

Kalle Puuström.

Ilus pries.

Mies mend vene turule priesi ostama. Ühe juudi juures on mies löidand
a priesi. Juut pand priesi mihele rinda ja üölnud: "Ilus vanamies,
s priesi rinnas." Mies mend koju, näitand eidele oma ilusai priesi-
. Kuid rinnas pole olnudki priesi, sest juut oli vottand isegi tema
priesi rinnast omale.

Liisa Sööblum.

Kuidas saab void.

Kaks kolgamiest rääkind omavahel: "Minu naine saab ästi void." Toi-
ütleb: "Mei ei saa ühta void, ei tule manti pääle". Siis obettanud
mine: "Ärä vade pia külmas, ärä vade pia palavas, vade pia parajas,
s tuleb mant pääle."

Liisa Sööblum.

"Kiera jalad püsti!"

Ühel ülgeküttil old kaasas ülgejahil küll tulijalad ja pada, kuid
a old väike ja läinud tulijalgujest läbi. Siis obettand teda toine
geküttt: "Kiera jalad püsti! Mei tiemme oma Maarjaga aina jalad püsti!
Tulejalgujel on jalaotsad siseppuole koverad ja sinne pääle voib
da ka panna.

Iida Noormets.

"Varti aiga..."

Kord käinud üks pranglimies Suomes, Elsingis. Taal olnud kord linnas
les kibe sittaäda ja teinud viimaks kuhe tanuvalle. Aga polisi on se-
näinud, tulnud vottand mihe kraest kinni. Mies pahandand: "Varti
ga, ma panen ousud üles." Mies pani püksid üles, sai sadame juure ja
das polisille nürkijega uobi ning läks paati. Arilikul polisil ei ole
oigust sadames midagi tiha.

Kalle Puuström.

Lahtine suu.

Ühel tütrugul seisand suu aina lahti. Teda obettatud, et kui kuhugi

, siis ütle tiele mennes: "ernesupp!" ja jätta mokkad kinni. Siis
ohi enam rääkida. Iida Noormets.

Erneste ehmatamine.

Ühte perenaist on obettatud, et kui erned ei kie pehmeks, siis tuleb
ehmatada. Ta "ehmatanud" erni keitajes küll, aga erned pole siiski
aks kiened. Tema käest küsitud siis, kuidas ta neid erni siis ehma-
. Ta vastanud: "Ma panin küll kasuka karupäidi selga ja kargasin paa
s, aga ei aidand midagi."
rni ehmadatta, kui neile valada kiedes sorts külma vett pääle.
Iida Noormets.

Maamihe suur kalasaak.

Hiislarile on tulled mandrest inimesed. Olled pärit/H/aljavast. Nad
ed saarde ka esimise õunappuu.
id olnud merepüügiga harjumatta. Kord mennud nad merele, saanud saa-
kaks kala. Naine on ruemustand: "Oh sa aig, kui jumal voib inime-
ja rikkaks tiha!" Liisa Sööblum.

Merki panema.

Kui laskeda ranna lähedal verku, siis püüta maal vottada merki miski
ila asja järele. Vahest küsiti ka: "Kas merki panid?" Siis vastas
naljamies: "Ja panin - üks lehm oli siel valge kive juures süö-
." Iida Noormets.

Tore mies.

Minu ema isa oli Puonti Mihkel. Ta oli olnud /H/aljavas krahvi tua-
iks ja oldud tore mies. Pulmas oli taal olnud lips kaelas. Toised
esed rääkined: "Puonti Mihkel old pulmas uhke mies, taal olnud kau-
s kaulas ja pää old libedaks määritud ja juuksed lühikeseks leiga-
." sied pulmad oli umbes 90 aastat tagasi.
sel ajal kantud üldiselt viel pikki juuksei. Iida Noormets.

* Lähete lohki...

...te peresse tulled külalised. Neile antud süüa. Lapsed on vahtined ...juures, kuida külalised süövad. Viimaks üks laps üölnud: "Süöga, ...! varsti lähete lohki kui pajuvile."

Liisa Sööblum.

Mies ikka jäksab.

...ord tuodud Pranglisse kolgast naine. Sie old vähe tottakas. Kord ...tanud ta toistele: "Mei tiemme ikka kolm kerda päevas suitsu /s.o. ...mme/, siis mies ikka jäksab." Toised kieraned aga ümber ja üölned, "mei tiemme päevas ikka kolm kerda, siis mies ikka jäksab".

Liisa Sööblum.

* Mis mina, väetike, süön...

...lnud kaks perenaist, rigas ja vaene. Rigas üöld: "Küll meie vabat... süöb aga liiga palju - tegeb kappa täis kaljapudi ja süöb keik ...aga ärä. Aga mis mina, väetike, süön? Leikan mone killu liha pan... ...se, lüön mone muna pääle, - jälle süögikerd müödas."

Liisa Sööblum.

* Erilised koned.

...ones peres räägitta isemuodi. Mingest sie tuleb, seda ei tiia. ...limme kord Innul. Siel keidetti parajaste suppi. Pada akkas kiema. ...mies küsis siis: "Liis? Liis?" "Missä?"- küsis sie omakerda. "Kus ...?" "Etsi ise." - "Neh-ähh, eks olegi siin."

Liisa Sööblum.

* Käi, kurat, rege!

...irikärra on käind Pranglis. Tagasi mennes on olnud karta jää lii... akkamist. On küll tottatud, kuid maa lähedal on juba olnud näha ...ist vett. Tuul läinud ka vägevaks. Pranglimies pidanud obuse kin... ja vaatand, mis tuleb tiha, aga arvanud, et saab pääseda mandrile, ...kiirete soideta. Ta üöld Loppenovile: "Käi, kurat, rege! Summajus ...stab." Ja soitand ies menema.

Albert Martin.

Soldatite etsijad.

Kirgi soja ajal on käidud saares etsimas mehi sojaväkke. Keik mihed menned metsa ja soldatietsijad pole kedagi saanud käde. Nad püüdad aga külavahelt kinni kanu ja kukki, et neid süüa, sest rahvas oli nende vasta vaenulik ega pole neile süüagi andaned. Siad ajaned inesed keltrijesse kinni, et neid käde ei leia. Iida Noormets.

* Inglismann Pranglis.

Meie vanemije vanemate ajal on inglisman käinud Prangli saares. ldatid on laskened külas maha püssiga kukku ja kanu. Nad on maksad nende iest ja maksaned äste. Kalle Puuström.

* Käkki ei süö obunegi.

Pranglis ei olnud verekorjamine muodis, ega tehtud siin ka kuigi lju käkki. Moni arv ikka vahest tegi. Kord soitasin ma obusega küsse. Üks vanaeit istus mulle rie päale ja ma vein teda edasi. Kui viimaks maha läks, andas ta mulle tükki käkki. Ma ei tahtnud seda ta, vaid pakkusin obuselle. Aga obune nuusutas käkki, tembas nena mpsu, mokk rippus ala ja ta ei akkand seda sugugi süöma. Obune ei mid käkki. Kalle Puuström.

"Kolgamies tappas päsu ja tegi 90 kägu /käkki/" - räägiti, kui pandi rele palju vett juurde. Seda räägiti pilkeks. Liisa Sööblum.

* Vask veru jalaluu ümber.

Migantsul läinud kord lamba jalaluu katki. Vanamies andand lambale sekraapei sise. Jalaluu paranend ärä. Kui ta lamba ära tappand, lnud kondi ümber vaskveru. Liisa Sööblum.

* Tuule ostamine.

Metstua Juhan oli kerd ostand merel tuult, kui tuul oli vaikne. viskand raha mere, vilistand ja lehvitand mütsiga. Aga tuult ei

tulnud ühtagi rohkem. - Meil üölda vahest, kui merel on vaikne:
ga kopkas mere, saad tuult." Kalle Puuström.

Lambavargad Luol.

Kord vanal ajal tiled vargad Prangli saare Luootsa, et sielt varas-
da lambai. Lambakari süönud siel ja karjatsi pole juures olnud, na-
ikse vanal ajal. Vargad akkaned lambai ajama Rouendi otsa. Kuid
kslari üks mies on näind postilt, et vargad ajavad lambai Rouendile.
kogund mittu miest ja siis on nie menned mitmekesi sinne. Nad pä-
ned: "Mis tei lambai ajate?" Vargad vastaned: "Nie on mamma lambad
nad vievad mamma lambai." Mihed vastaned, et nie pole kellegi mam-
lambad, akkaned varastega pahandama ja tahtuned mihed kinni votta-
. Nie saaned aga menema.
Se oli juba enne minu aiga. Liisa Sööblum.

Langev täht.

Mei käisimme ühe poisiga. Korraga langes täht oige pikkalt taevas.
küsisin poisilt, mis sa nüüd soovisid. Ta vastas lühidelt: "Surma".
Ja kahe nädali perast oligi sie nuormies surnud, - Eesti Panga uone
ditamisel kukkus temale tiiliskivi pähe ja nii onnetumalt, et suri
reifenhageni juures. Iida Noormets.

Kuldkala.

Ma olin viel nuor plikka, kui kord löidasin kala noppimisel ühe
lusa räime kullakarva värviga. Ma näitasin seda isale. Isa ütles, et
e on kuldkala, kes on teistele kalujelle juhiks.
Kuldkala tuleb ette kevadi enne kuduaega. Sagedaste seda aga siis-
i ei ole. Iida Noormets.

Lapse laitamine.

Miimani taat vottand omale kasvadikku, keda toitand korralikult ja
olega. Kui taadilt on perast vanunasa küsitud, kuidas kasvadik uolit-

ka tema iest, siis vastand taat: "Kui ma laidan last, siis ma nau-
jumala."

Iida Noormets.

Pask tolmand taga.

Meil olite muhulased Liisak ja Vassila osamiheks. Nie rääkisitte, et
moisavalitseja oli palganud omale einaniitja ja leppined nii, et
mies niidab seks ajaks tükki maha, saab suure tasu, aga kui ei jõua
lada, siis jääb tasust ilma. Süüa saab aga moisa puolt.
valitseja andand mihele süömas rohtu sise, mis tehnd mihel kohu
ni. Mies käind selleperast ikka nurga taga. Mies vaatand, et asi on
a ja ta ei jõua seks ajaks tükki maha niitada. Valitseja akkand ka
ma, et mis sa aga aina käid nurga taga. Siis vottand mies püksid
ast ärä, tehnd einast nööri ja sidunud sellega siis särgi üles ja
mi palja kintsudega ja aina niitand, kui ka taga pask tolmand.
itseja vaatand, et niitaja rikkub keik eina ärä, maksand mihele
ja käde ja ajand mihe menema.

Liisa Sööblum.

Kana kisa.

Kui kana on munind, siis karjub ta: "Kaks kopka käes, kaks kopka
s!" Perenaine saab aga raha omale. Vanasti on kana muna maksand
kaks kobikat.

Iida Noormets.

Kana kaagutab: "Kaks kopkat käes, kaks kopkat käes!"

Kalle Puuström.

Mine sa mäesse...

Perenaine ja tütruk niittaned eina. Perenaine ajand tütrukut: "Mine
mäesse lipsu lüöma, ma läen suosse luhta virutama."

Liisa Sööblum.

Täi ja kirp.

Täi palund tormi, sest laine viib randa, aga kirp palund vaiki il-
et siis saab üppada.

Liisa Sööblum.

Täi pajas paisub, kurika all kuulab, aga ingevaentlane on saunalöil.

Kass vaimuks.

Innu vanamies suri. Teda viedi puusärgiga kampri. Poisid nähned, et orikadukselt tuiskand irmsasti lund maha, aga mujal pole kadustelt ugi lund maha tuiskand. Poisid mennad seda imet vaatama. Kampri es tulnud neile vastu üks suur kass, juost ümber kampri. Poisid med seda taga ajama. Sie kierand poistele vasta, vahtind suure sil- ga neile vasta ja olnud järsku kadund koguni. Poisid arvaned, kes uu ikka oli, kui Innu vanamihe vaim, kes muutand enese kassiks.

Iida Noormets.

Kodukäija.

Innu vanamies surnud ärä. Aga perast akkand ta kodus käima - tuld , lükkand lauad ja tuolid ühest kuhast toise, tehnd kolinat, lii- nd kriiskauksega; laudas määrind luomad keik väljaeidetega ja tehnd paha.

Viimaks tuodi Otti Niiman. Sie üttelnud: "Mina panen selle kodukäi- seisu." Ta läinud surnuaiale ja tehnd siel midagi, mis ei tiäta. le selle pole Innu vanamies enam kodu käinud.

Iida Noormets.

Peremies vaimuks.

ks tütruk tienind Nigulal, mend aga viimaks peremihega riidu ja kuhalt ärä. Kodus mend sie tütruk kerd oma kamprisse magama, ja ukse siest aaki. Kuid varsti kolisend uks. Ta vaatand, kes siel kolistab, ja näinud, et endine peremies seisand kampri ukse taga pükste väel. Ta tousend üles ja karanud vuodest välja. Peremies kampris ja purjus, vottand temast kinni. Ta saand vihaseks ja end peremihe kamprist välja menna. Aga siis kadund peremises tema te vahelt ärä. Kuid uks olnud ikka kinni ja aagis. Sie oli siis pe- ihe vaim, kes kampris käis, sest uks oli ju kinni ja inime kinni- uksest sise ei saa.

Liisa Sööblum.

Surnu juba maduksel tuas.

Innu vanamies on juba madukse ajal käind kodus. Kokkad keitaned
gis. Üks kokk tuld küögist tuba, et sielt midagi viia, aga mäeb -
on tuas! Ta kutsund toised vahtima ja ka nie on nähned taati.
siis on taat järsku ära kadund.
Ka old Innu taadi puusärk vääga raske, kui teda tuast-välja kanne-
. Ka surnuaial on taati nähtud. Kerd tahtund ta ühele mihele kallale
la, aga pole saand üle risti. Siis pandud taadi auale perandalauad
siis on ta jäänd auda rahule.

Kalle Puuström.

Innu taat käib kodus.

Innu taat käind kodu ja tehend siel ikka kolina ja mürina. Korra
d Innu perenaine, Innu vanamihe naine minu emaema juure ja palund
ta mies Mihkel tuleks neile: vanamies on jälle kodu. Emaema aga
e last Mihkli menna, sest ta kartand, et siis akkab Innu taat ka
maks neil käima. Innu perenaine lähend mures koju tagasi.
Innu taat käind ikke kodus ega pole inimesi jättand rahule. Viimaks
eld vana Niiman: "Mina lobettan selle kodukäimise." Mis ta siis on
l tehend, seda keski ei tia, aga Innu taadi koduskäimine jäänd
n.

Iida Noormets, teist korda.

Vaesed lapsed.

Meil suritte vanemad ja lapsed jäimme üksi järele. Eks meil old
eid raskusi. Koht jäi vaeseks. Meie käest tahtutti koht ära votta-
mittugi imustasitte seda, aga tallitaja ei last meilt kohta ära
tada. Pärast kasvasimme suuremaks ja saimme ikke oma asjadega akka-
a elasimme ka kuidagi. Pärast läksitte moned lastest juba tienima
koju jäi ka inimesi.

Liisa Sööblum.

Mardajus.

Üks kord üega tuäs ja magasimme seltsis. Oues oli kuupaiste, valgu päeval. Minu ode nägi enne, et naabritalu puolt tuli meie puoks valge mies. "Kesse muu ikka on kui mardajus", arvasimme. Ode tuba isa ja ema vahele vuode ja karjus: "Valge tuleb, valge tu-" Ma nägin valget miest ka ja läksin oma vuodesse tekki ala. Isa oue vaatama, - ta ei nähnd enam kedagi.

Mõne nädali perast suri naabritalus ärä nuormies. Sie ei voind muu kui olla kui mardajus.

Liisa Sööblum.

Tua-aldijas.

Minu ema on pidand lapsenasa kord üksi koju jääma, aga pole siiski mind, vaid viedud Klauksele. Teda pandud vuodesse magama. Keik jääd juba magama. Et ta old uues kohas, kartand ta, temband vaiba üle ei, et ei näeks kedagi. Kuid ta kuuleb: kieki tuleb sise kopp-kopp! ub vogi taha ja akkab kehrama. Ta kehrand tükk aega. Ema tahand mada, kes siel kehrab, pole aga julgend vaipa üle pää ärä vottada. pidanud küll sormega uuristada auku vaipa, et vaatada, kes siel aga vaip olnud tihe ja ta pole nähnd kedagi. Viimaks jäänud kehra- järele. Kesse muud oli kui tua-aldijas. Taal pole tulnud ommigul le vaatida, kas uut langa värtnal ka oli.

Iida Noormets.

Perenaine kodukäijaks.

Kivistikku perenaine kelnasi külas suri ärä. Kord läinud üks kelnainime müöda tanuvat ja nähnd, et üks valge obune pikkade jalgadega nud üle aia Kivistiku ouest välja, siis aga kadunud järsku ära. l sie oli Kivistikku perenaine, kes käis kodus vaatamas.

Elmiire Bormeister.

Vaim tanuval.

Kord tulled kaks naist müöda kelnasi küla tanuvat. Korraga näevad d, et miski lame asi laaberdab nende ies ja tousnud siis lendu. Mis l sie olnud, seda pole nad tiada saaned.

Elmiire Bormeister.

Parun sai otsa.

rd on tahtund Prangli moisa omaniku, Haljava paruni poig tulla lisse ajutiseks ennast ka rahvale näitama. Ta on palgand Rohunie- male paadimihe, kes aga pole äste tundend Prangli randa. Ilm d tormiliseks. Paadimies on joudand Rivi nieme otsa, kuid sattu- mnaste kehvlile ja paat kummunud. Keik kolm miest, - parun ja antrimiest, saaned surma. Rannas olnud juba jääsuppu ja nad po- idagi päasened randa.

runil olnud kaasas ka kuer. Sie ujund randa ja aukunud siel nii- kui meri uhtund paruni merest randa. Siis olnud ta surnu juures i paruni surnukiha on tuodud sielt ära, siis pole kuer tulnud vaid surnud sinne.

e oli enne minu mäletist.

Kalle Puuström.

Paha valitseja.

remalt oli Prangli mois, mingi es elas omaniku Siiraki 1/ valitseja. me valitseja oli Pärk. Sie valitseja olnud kuri mies, noudand st tööd ja käskind tulla aiva vara tööle. Kes pole tulnud tööle tahtumise järele, pahandand sellega alati.

lumihed käined moisas tööl. Minu vanaisa käind ka tööl. Aga kord iljaks, Pärk olnud kuri ja akkand pahandama. Sel ajal pole olnud mu- lla kui moisas ja Männikul. Vanaisa vabandand viimaks, et Männi- ll oli vast kolm kui ma sielt tulin müöda /tööle tuleku aig olnud ell 5/. Siis käratand Pärk: "Tööle käige meie kella järele, aga Männiku kella järele."

Iida Noormets.

rd.

Ära lähe lohke...

inu vanaema koneles, et kord käind isa moisa tööd tegemas. Päeval kord küll juba seletatud, kuid isa jäänd viel moisa. Vanaema mend e moisa järele ja akkand isaga pahandama, et ta ei tule oigel ajal . Pärk tulnud valgistama: "Ära lähe lohke, ära lähe lohke! Ta saab ja päevad!"

Iida Noormets.

Nipritsa Indrik.

ipritsa Indrik olnud ka üks moisavalitseja perast Pärki. Ta old
gahem mies kui Pärk.
ipritsa Indrik on tahtund Pranglist vottada naise. Akkand ühe tüt-
lle pääle käima, et tule aga naiseks. Tütruk pole tahtund. Viimaks
ni siiski tütruku nousse. Läinud juba laulatuselegi. Tütrukul olnud
i toine, kellele tahtund mihele menna. Kiriku juures üttelnud Nip-
pruudile, et "peigmies magab vast püksata lakkas". Pruudil akkand
est süda nii valutama, et tuld kuhe altari iest tulema, ega pole
i Nipritsalle.

Liisa Sööblum.

Tänab aina moisaärrat...

Prangli olnud kuri moisavalitseja Pärk. Ühel mihel olnud perse
este pieretamas - tal tulnud ühtepuhku aina sorinal, Mies pole sel-
le kurvastanudki, vaid üttelnud: "Minu persegi tänab aina moisa-
- pirk-pärk, pirk-pärk".

Kalle Puuström.

Rahvalaulust.

...kide andmete alusel ei ole rahvalaul Pranglis' olnud eriti tähele-...daval kõrgusel. Vanemadki inimesed ei mäleta, et oleks olnud saares ...liseid inimesi, kes harrastanuksid eriti rahvalaulude ettekandmist ...stele. Selleks nagu poleks olnud erilist tarvet. Prangli joodud, ...miselt pulmad on olnud lihtsad ja ilma eriliste tradistsioonideta. ...in pole olnud kuigi palju aset laulul, samuti ka õpetamisel laulu ku-...l. Laul ei ole nagu kerkinud üles üldise tähelepanu objektiks. See-...rast pole ka keegi ~~neid~~ laule pidanud seevõrd tähtsaks, et neid õppida ja ...nde teadmiste hulgaga hiilgada. Ka muud üldised kokkutulekuajad on ...dunud ning kiigelauludest pole enam jälgegi. Mardiks ja kadriks on ...a käidud ja mõnigi kord on nooremad laulnud pikemalt naabrite toa-...te taga, kui neid lubati viimaks sisse astuda kombe kohaselt. Möödu-...d sajandi lõpul on kadri- ja mardilaulude mõistjaid veel olnud, nad ...neid laule õpetanud ka noorematelegi, või õigemini, nooremad on neid ...adelt õppinudki, aga need vanemad olid elanud kauemat aega mandril ...g olid nende mõistmise toonud mandrilt kaasa. A. Luusmanni poolt ...remalt üleskirjutatud kadri- ja mardilaulud on enamikus ka mandrikü-...de laulud, mida nende ülestähendaja on kokku lappinud mandri laulu-...st enam-vähem lünkeliselt.

Rohkem kasutatavad on olnud lastelaulud, kuid ka needki on vaid kat-...endid pikematest lauludest. Puudub ka mandrikülades väga levinud ...tkilaul "äia-puia", milles vanamees raiunud puu, siis surnud ära, te-...maetud maha jne. Seda laulu otse otsiti saarest vanemate inimeste ...est, aga oskajaid enam ei leidnud.

Arvatavasti on saarte kitsas ala olnud selle põhjustajaks, et rahva-...aul ei leidnud siin kuigi hästi levikut. Samuti takistas selle esile ...rkimist väheldane suhtlemine mandri naaberaladega. Kui üksikud Prang-...st päritolevad naisterahvad mandri külades on rahvalaulusid mõistnud, ...is on need nähtavasti õppinud laulud mandril. See näitab, et prangli-...sed on küllalt võimelised rahvalaule õppima, kuid Pranglis eneses ei ...e rahvalaulud leidnud levimiseks tarvilikku pinda. Aksi saarel on ...lle takistajaks olnud kindlasti klerikaalne ilmavaade, aga Pranglis-...ei ole see jätnud ka oma mõju avaldamata.

Lastelaule.

Tege, tege kakku!
Pane palju voida päale,
silita sia lihaga
kasta kanamunasse,
müüd laps: amm-amm!
Lugedes tehakse last süles hoides vastavaid liigutusi lapse käte-

Liisa Sööblum.

Tege kakku kakkerasta,
pane palju voida päale,
karasta kanamunaga,
silita sialihaga!
viere, viere, viska ahju.
summ!

Iida Noormets.

Patsi, patsi kakku,
sili sialihasse,
kasta kanamunasse!
Kukkeliegu!

Kopp, kopp, kopp linna,
Mis sinne menna?
Obu tuob ouni,
saba tuob saia,
sittaauk tuob sibuli.

Kalle Puuström.

Kopp, kopp, kopp linna,
Mis sinne menna?
Eks saia tuoma,
obu tuob ouna,
saba tuob saia,
sittaauk tuob sibuli.

Liisa Sööblum.

Kiigulaul.

Äia, puia!
Lase kiigu käia!
Kus nie lapsed viia?
Üle mere metsa,
kuiva kännu otsa.

Liisa Sööblum.

Äia, puia,
lase kiige käia
Kolga puole metsa,
kuiva kännu otsa.

Kalle Puuström.

Unelaulud.

Tule, uni, uksest, aknast,
Kukku lapse kulmu pääle,
lange lapse lau pääle!

Iida Noormets.

Tule, tule, unemies,
tule liivakottiga,
liiva silma ripputa!

Iida Noormets.

Maga, nüüd on sul viel kullane aig,
varsti tuleb mullane aig, -
varsti ka tulevad mured su pääl.

Iida Noormets.

Jää, jää magama!
Tule, tule must mies,
tuo kottiga liiva,
viska liiva silma pääle, -
meie laps jääb magama.

Liisa Sööblum.

Kuda kutsi metsa läheb?
Luura-laara, luura, laara.
Kuda kutsi koju tuleb?
Siba,siba, siba, siba!

Rinnalapsel võetakse süles jalad kätte, loetakse salm ja "luu-laara, luura-laara" juures liigutatakse lapse jalgu oige pikkamööda. Siis loetakse teine küsimus, aga vastuse juures "siba,siba, siba, siba" liigutatakse jalgu väga kiiresti, nii nagu saab.

Liisa Sööblum.

Lapsele tehakse 'pill-pill! lauldes ja põlvel hüpitades:

Pill-pill pinu taga,
nuorik nuttab nurga taga, -
siga astus jala pääle!

Liisa Sööblum.

Kupparimuori, kupparimuori
sie tuleb täna meile, -
siis saab sauna kütta
ja saab sarved selga.

Liisa Sööblum.

Kupjas, kilter, aidamies,
väljavahi vanamies, -
nie on pergus keige ies.

Iida Noormets.

Ei ole süüdi laulajalle -
süüd on laulu tegijalle.
Öeldakse, kui lauldakse lorilaulu.

Liisa Sööblum.

Venelane vennikene
läks läbi meie oue -
söi meie siarua,
lakkus meie lapse perse.

Liisa Sööblum.

Ièring, ièring èida maha
suùre silgu selja taha!

Iida Noormets.

Kirju lehm ja kimmel mära,
sie minu ainus luòmavara.
/ka: sie minu ainus naise vara/.

Kalle Puuström.

Ämm oli kuldileikaja,
koppikatekorjaja, -
nuga tal taskus kaltsu sies,
silmad tilguvad nuttu vies.

Iida Noormets.

Siga sittus seùla,
sie lügitti paùla,
pandi kuningate kaùla.
/Praegu ei konelda enam: paùla, kaùla./

Iida Noormets.

Siga sittus seùla,
sie lügitti paùla,
pandi lapse kaùla.

Liisa Sööblum.

Silk, silk, terav nena,
igal puol on sinu nena.

Iida Noormets, Liisa Sööblum.

Eit, eit, /eèt/ tule meile,
meie eit tuleb omme teile
tuob teile suòja leiba,
pikka pudeliga piima.

Iida Noormets.

Numbrilaul.

...ks - muna küps,
...kaks - karnaps,
...kolm - kottisolm,
...neli - neitsil pueg,
...viis - vana kruus,
...kuus-kotti suus,
...seitse - seinakell,
...kaheksa - karjamats,
...ühiksa - Üüri Ants,
...kümme - künnipoiss.

Kalle Puuström.

...uku obuse kingas,
...e tähte taeva seulas.

Kalle Puuström.

Kell üks - muna küps,
kell kaks - karnaps,
kell kolm - kottisolm,
kell neli - neitsi poli,
kell viis - Liiva Liis,
kell kuus - kukke suus,
kell seitse - seisa paigal,
kell kaheksa - katta lauda,
kell ühiksa - üüa süöma,
kell kümme - küll saab,
kell ükstoist - .....
kell kakstoist - karga selga.

Iida Noormets.

Maamiéste laul.

Paista, päike, meie päále,
ära paista rannarahva päále, -
rannarahvas süövad kala,
meie vaesed vetta-leiba,
pisut ulka piimaleiba.

Liisa Sööblum.

Pääsukese laul.

...läksin ära, läksin ära - olid keik tünnid tähnid täis; tulin tagasi,
...tagasi, - ei old sittagi sies.

Iida Noormets.

...püksid, pesin püksid, panin piesa päále kuivama /tuli kiegi/
...lohki sirr.

Iida Noormets.

...riidi, pesin riidi, panin kuivama, - varastetti ära.

Ilse Puuström.

...püksid, pesin püksid, panin kive otsa kuivama, kiskusin lohki
...ja särr.

Liisa Sööblum.

li-matli, kutli-katli!

Liisa Sööblum.

Laul kirikust.

1. Üks kirguke sial mäe pial nähakse,
on väike, siiski paistab kaugelle,
vaat mere kaldal seisab tema sial,
ei lange lained siiski tema pial.
2. Ta kellad vaikselt siiski kolavad
ja pühapäeval rahvast kutsuvad:
et tulge tänne, tulge kirkule
ja taeva magust manna maitsege.

Iida Noormets.

Vaat' Kuusalus sial nurme pial
üks kena kirik ammu,
ja mittu sada aastat ju
on kestnud tema rammu.

/Lauldakse viisil: Me pruudipärga punumme./

Iida Noormets.

M õ i s t a t u s i.

Mõistatuste hulk ei ole Pranglis eriti suur. Osa neist on kahtlemata põlised saare loomingus, kuid osa on omandatud mujalt, kas kirjandusest, peamiselt õpikutest, või ka teistest allikatest ja siis saarele antud enam-vähem selline kuju, nagu see oleks omane saare murdele kohaselt. Kuid mõneski mõistatuses esineb veel sõnu, mis ei ole omased saare sõnavaras ja seepärast on nähtavasti laenatud mujalt, näiteks mõistatus: 'Punane pullike, johvist luake'. Seepärast ei oska kõneleja hästi seletada sõna 'lõõg', sest Pranglis on lõõg 'kütkis'. Ka võib tähele panna, et osa mõistatusi ei ole nagu kindlakujulised, vaid neil on kõnelejatel eri sõnastus. Osalt näitab see seda, et mõistatus on võrdlemisi noor saareinimeste hulgas ning see on omandatud mujalt, ega ole veel levinud igal pool saare oma mõistatusena. Kuid see võib olla ka sellest, et kõnelejad unustavad üksiku sõna või teisendavad selle kogemata, kuna kordamisel võib jälle esineda ebaõige kuju.

Mõistatuste vähesust võib seletada ka sellega, et ei näi olevat saareinimeste keskel tarvidust mõistatuste meeles pidamiseks. Kui veel randades sügisestel jaguõhtutel oli mõistatus teatud määral nutiteravuse väljendajaks ning nagu kiistamise objektina, ei tunta Pranglis jaguõhtuid ega mõistatustega kiistamist. Püütakse ju ka Pranglis vahest mõistatusi esitada, kui ollakse vahest mitmekesi koos koos ja kui aega olles kõneldakse üht ja teist aja viitmiseks. Ka selliseid silmapilke on vähe, kuna praegused koosviibimised ei võta enam harrastada rahva loomingu esile tõstmist mõistatustega kiistamisel.

Alamal toodud mõistatustest on üksikud hästi levinud ja neid tuntakse igal pool /näiteks need, millele on märgitud mitu teatajat/. Ka mõistatusi on levinud nõrgalt ja neid tunnevad vaid mõned.

mi aljas, pää paljas? Viht, ka luud.

I. Noormets

läheb üle oue, tiivad tilguvad verd? Kaelkoogud veeämbritega

E. Laanemets

all, pari pääl, pari pääl rist, risti pääl nupp, nubu pääl mets, metsas süövad siad? Inimene ja täid

E. Laanemets

all, pari pääl, pari pääl nupp, nubu pääl mets, metsas siad? Pää ja täid

L. Sööblum

all, paun pääl, pauna pääl nupp, nuppu pääl mets? Inimene /juurde lisatud: metsas süövad täid/

I. Noormets

all, paun pääl, pauna pääl rist, risti pääl nupp, nubu pääl mets, metsas metselajad, kähara pääga poiss ajab metsast elajad välja? Pea sugemine

E. Laanemets

all, paun pääl, pauna pääl nupp, nubu pääl mets? Inimese keha

K. Puuström

lärg, angus sarved, vottab sauna sarvile, kihelkonna kukkile? Tuuleveski

E. Laanemets

m auku maas kui tähti taevas ? Kõrrepõld E. Laanemets

e pojad purjetavad kui isa ilmale sünnib? Heinahunnikud ja kuhi

L. Sööblum

läheb auku, saba jääb välja? Võti E. Laanemets

s kerda sünnib, ilma ristimatta juokseb? Kanapoeg

E. Laanemets

n istub nurmepienral, raudsaapad jalas? Ader, sahk

E. Laanemets

vane kuristab kivivareme otsas? Kana pesal E. Laanemets

vane möllitab, sile pistab? Kinda kätte panemine L. Sööblum

vane mellitab, sile pistab? Kinda kätte panemine K. Puuström

vottad puotud mihe vai audettud naeri? Kui vottad puotud mihe, saad silgu, kui vottad audettud naeri, saad mädand karduli

L. Sööblum

vottad tie äärest lämmigu vai koa otsast kokkura? Kui vottad tie

äärest lämmigu, saad paistekuogi, kui koa äärest kokkura, saad sittaunnigu L. Sööblum

ra ies, ora taga, iire keller keskel? Kass E. Laanemets

ra ies, ora taga, iire keller keskkuhas? Kass I. Noormets

leledu, mieledu, maailma tark? Margapuu, kaal K.Puuström

leledu, mieledu, ise ilmamaa tark? Margapuu E. Laanemets

erleb ja vierleb, kui otsa saab, siis munib? Tapud ja humalad E. Laanemets

lipab ja kaapab, saab säärele, siis seisab? Luud L. Sööblum

ts keltris, kiel väljas? Ahi ja tuleleek L. Sööblum

lmejalgane kurat, raudambad suus? Vokk L. Sööblum, E. Laanemets, K.Puuström

lmejalgane kurivaim, raudambad suus? Vokk L. Piirissaare, A. Puuström

ingas süöb, talupoeg süöb, ei leika kieki, ei kanta lauale? Rinnapiim E. Laanemets

re kael üle mere? Pajasang E. Laanemets

m kivi aida all? Lehma udar E. Laanemets

me kitse süövad ühe kuhja ümber? Kehramine L. Sööblum

me kitse süövad ühe einakuhja ümber? Kehramine E. Laanemets

gi all, lagi pääl, lae pääl lauldakse? Viiul E. Laanemets

t lambaid täis, ei üks tunne üht, ega toine toist? 'Jäled' L. Sööblum

t lambaid täis, kohioinas keskel? Tähed ja kuu E. Laanemets

gi all, lagi pääl, libe kala keskel? Keel suus I. Noormets

t lambaid täis, ühelgi pole saba? Leivad ahjus E. Laanemets

i h a süakse, nahk müakse, kondid ei kelba kuertelegi? Lina E. Laanemets

lipab ja laapab, saab säärele, siis seisab? Luud I. Noormets

lipab *ja laapab, saab säärе, siis seisab? Luud* *I. Noormets*

g läbi pääl, *lapp labi pääl ilma neula pistamatta?* Kapsapea K. Puuström, L. Sööblum, E. Laanemets

ka sise, tema välja, nokkuta perset, sie läheb toime ? Leiva sõtkumine L. Sööblum

Mis ta kasvab, allapäidi rippub, ise punane, otsast karvane? Maasikas
L. Sööblum

Mis läheb lakka, lihavaagen pää pääl? Kukk L.Sööblum,E.Laanemets

Mies lähen lakka, lihatünner pää pääl? Kukk L.Sööblum,K.Puuström

Mies läheb metsa, koht kodu puole? Sääremarjad jalgadel
E. Laanemets, L. Sööblum

Mies läheb metsa, naine nabapäidi seljas? 'Lehker'
L. Sööblum, K. Puuström, I. Noormets

Mies läheb metsa, naine nabapäidi seljas? Märss E. Laanemets

Mi e s nurgas, tilk tilli otsas? 'Kaljaasti' L. Sööblum

Mies raiub üöd ja päevad, aga laastu ei saa? Kell K. Puuström

Mies raiub üöd ja päevad, ilmaski ei saa laastu käde? Kell
E. Laanemets

Mies raiub üöd ja päevad ilma laastu kukkumatta? Kell L.Sööblum

Must puu, polend puu, mihemurdaja sies? Püss E. Laanemets

Must siga läheb lauta, ajab punased porsad välja? Roop ja söed
L. Sööblum, E. Laanemets, I. Noormets

Naine läheb lakka, mies nabapäidi seljas? 'Lehker' L. Sööblum

Mäli neitsit lähevad nuttajes üle nurme? Vankri rattad
E. Laanemets

Mäli neitsit lähevad üle nurme nuttajes, ei üks saa ühttoist kinni?
Vankri rattad
L. Sööblum

Mäli obust talliis, viies juokseb ümber talli? Sukkavardad
L. Sööblum, E. Laanemets

Mäli tievad aset, kaks näidavad tuld, üks eitab pääle? Koer teeb aset
K. Puuström

Mäli tievad aset, kaks näitavad tuld, üks eitab magama? Koer teeb aset
E. Laanemets

Mäli tievad vuet, kaks näidavad tuld, üks eitab pääle? Koer teeb aset
L. Sööblum

Mäli venda lähevad üle nurme nuttajes? Vankri rattad K. Puuström

Mu irnub <u>iiumaal</u>, ääl kuulub <u>saaremaal</u>? Müristamine L.Sööblum

Mu irnub iiumaal, ääl kostab meie maal? Pikse mürin E.Laanemets

Mu irnub iiumaal, kisa kostub meie maal? Müristamine K.Puuström

Mune tallis, saba räästas? Suits L. Sööblum, E.Laanemets, K.Puuström

Mu ohjatta, mies piitsatta, tie tolmutta? Laevatee E. Laanemets

Mu ohjatta, mies piitsatta, tie tolmutta? Tuisk /just mii seletas jutustaja/ L. Sööblum

Mu tallis, saba räästas? Suits E.Laanemets, A.Puuström, L.Sööblum

Itsast kui ora, keskelt kui kera, tagant lai kui labidas? Kana
E. Laanemets, L. Sööblum

Mer süöb, laud laulab? Siga põrsatega imetamisel E. Laanemets

Ikkem puist, pikkem maist, aga madalam kui maarohi? Tee
E. Laanemets

Isem kui iire pesa, aga rohkem aknu kui kuninga tual? Sõrmkübar
I. Noormets

Isem kui iireauk, aga rohkem aknu kui kuninga tual? Sõrmkübar
E. Laanemets

Isuke mies, kivine kasugas? Pähkel E. Laanemets

Oder magab iire pesas? Uks sagaras E. Laanemets

Mmane kuer aukub läbi luise aia? Keel ja hambad E. Laanemets, L. Sööblum

Mmane orss valgei kanu täis? Hambad suus E. Laanemets

Mmane pullike, johvist luake? Jõhvikas E. Laanemets

Pooleaastane poisikene, sadakerdane kasuk seljas? Kapsapea
Anna Puuström, L. Sööblum

Mu kuningas läheb vie kuningale vieraks pikka piibuga, laia kaabuga?
Ämber vee võtmisel E. Laanemets

Meval tünner liha täis, üösel tühja tuult? Sukk L. Sööblum

Mudane rott ja villane saba? Nõel ja lõng E. Laanemets

Mied revedetta, karvane pisteda vahele? Hobune rakendatakse aiste vahele
E. Laanemets

Mied revastavad, karvane pisteda? Hobune pannakse aiste vahele
L. Sööblum, K. Puuström

da sada, tuhat tuhat soidavad niinest silda müöda raudasesse lihna?
Herneste veeretamine patta E. Laanemets

est siiruviiruline, päält kullakarvaline? Sibul
K. Puuström, E. Laanemets

idikera, niidikera, seitse auku sies? Pea E. Laanemets

Sile pistab karvast? Käsi läheb kindasse I. Noormets, L.Sööblum

ur kattel ilma kanneta? Meri L. Sööblum, I. Noormets

irk all, ihu pääl, pää kuhal paistab päike? Küünal E. Laanemets

öises ilmas ragendatta uost, luok paistab meie maale? 'Vikkerkaar'
E. Laanemets

ont sauna taga sada sarve pääs? Äke E. Laanemets

uba tuttavaid täis, üks ei tunne üht ega toine toist? 'Jäled'
E. Laanemets

uhat turki, sada särki, läheb pellule - perse paljali? Kana
I. Noormets

uhat turki, sada särki, läheb pollule perse paljas? Kana
L. Sööblum

ules ei pole, vies ei uppu ja mullas ei mädane? Inimese nimi
L. Sööblum, I. Noormets

ule käes tudiseb, vihma käes vidiseb, läheb tuppa tiitsa-taatsa?
Kana E. Laanemets

anaeit nurgas rüpp muni täis? Kerisega ahi L. Sööblum

anamuor nurgas rüppe muni täis? Ahi ja kerisekivid L. Sööblum

ana vakk, uus kaas? Järv ja jää E. Laanemets

ies ei uppu, ega mullas ei mädane? Inimese nimi K. Puuström

ies ei uppu, tules ei pole, mullas ei mädane? Nimi E. Laanemets

rgadega tulevad, obustega lähevad? Jõulupühad I. Noormets

rg möurab kahe mäe vahel? 'Pieredamine' L. Sööblum

ks ani, neli nokka? Padi L. Sööblum, E. Laanemets, I. Noormets

ks iir, kaks saba? Paslis, passel, pastliking nööridega
K. Puuström, E. Laanemets

ks iir, kaks saba ? Passelking ja paelad taga L.Sööblum,K.Puuström

ks saun, sada akna? 'Puuriit, puuvirn' E. Laanemets

Ks vaat, kahesugust olut sies? Kanamuna E. Laanemets

Le ilma luok? Vikerkaar I. Noormets

Le ilma ulatab, ümber pää ei ulata? Silmad

L. Sööblum, E. Laanemets

Tõsel suõligas, päeval vorst? Sukk E. Laanemets

Tõsel tühja tuult täis, päeval tuõrest liha täis? -Sukk

I. Noormets

Hel tammel kakstoist aara, igas aaras neli pesa, igas pesas seitse muna, igal munal ise nimi? Aasta, kuud, nädalad ja päevad

E. Laanemets

Hest kõiest temmada, kogu linn liikub? Langa kerimine

K. Puuström

Ma tunnen ühte maja,
nis ästi ehitud.
Ma äält ja rammukaja
ju iemalt kostab korvu mul.
Mal tuhat voerast mängvad sies,
ei ükski kuule nende äält.
Ki maadest maasse liigub ta
ja tema voerad temaga?

Meri, kalad /kalad on voerad, kes ei tie äält/

I. Noormets

Mimi kass ja toine kott, -
mistadus on valmis vott.
Esimese puolega
olen vene kieles ma;
toine puol on iesti oma, -
olen esimese ema.
Olan kuningate sias,
tõnnin kahejalgste rias?

Kass, kott, kotkas I. Noormets

Vanasõnad ja kõnekäänud.

Vanasõnade hulk ei ole Pranglis eriti suur. Nendest on osa kohaliku iseloomuga ja tekkinud nähtavasti oma saares. Suurem osa neist on aga samased, mis esinevad ka mandrilgi lähemas ümbruses. Osa neist on kuidagi kohastunud ja võtnud omale enam-vähem murdelise välimuse ning neid võib pidada isegi kohalikeks vanasõnadeks. Osa vanasõnu on omandatud kirjandusest, sagedamini kooli õpikutest ning neilgi on välimus sagedamini murdeline. Mõned neist on ka pärit Soomest, neid on omandatud kas Soomes kalal käies või on neid levitanud ka Soomest Pranglisse toodud naised, kellelt on pranglilased vanusõnu kuulnud ning neid omandanud, vahest isegi mõtet teadmata.

Samasugused on ka kõnekäänud. Ka siin on saares tekkinud ütelusi, aga ka mujaltki on neid kuuldud, neid omandatud ja siis omaviisi ümber sõnastatud ja neile antud kohaliku murde kuju. Kuid neid kõnekäändusid tuntakse saares ja teatakse ning need korduvad vähimalt vanematel inimestel sagedasti. Noorematel on tihti kirjandusest omandatud kõnekäänud ning nende juures ei ole alati tunda kohanemisprotsessi.

Alamal tuuakse esiteks vanasõnad tähestikulises järjekorras, siis kõnekäänud.

Lühenditest tähendavad:

KK = Kalle Puuström

LS = Liisa Sööblum

IN = Iida Noormets

EL = Elviine Laanemets

Vanasõnu

liig liiale kurja tie /KK/.

tegija ole taevast kukkunud /IN/.

viel kakkuna alga kui aukuna üüdab /LS/.

m kisa kui villu /KK/.

on, kes palju tantsib, parem on, kes paigal istub /LS, IN/.

l linnul oma laul, igal talul oma nimi /KK/.

l linnul oma laul, igal talul oma viis /LS/.

l linnul oma laul, igal rahval oma kiel /IN/.

pütt leiab omale kanne /IN/.

v on uotajal /KK/.

imene läheb vanemaks, aga aigus läheb nuoremaks /KK, IN/.

ks asja on kuulsad: rikka aigus ja vaese olletegu /LS, IN/

lle jalg tatsub, selle suu matsub /LS, IN/.

l nälg, sel jalad /KK/.

s kahju kardab, sie kasu ei saa /KK/.

s kuera saba kergitab kui ta ise /KK/.

s nuorelt valetab, sie vanalt varastab /KK, LS/.

er aukub nii kaua kui külaline tuleb /LS, IN/.

idas mies, ninda müts /KK, EL/.

i kuera silitata, siis kuer saba korgemalle tostab /LS/.

kkulind ja kägu, nied on ühte nägu /KK/.

s ärga, siel sorka /LS, EL/.

me läheb kärna, usin läheb ukka, illuke ikka elab /LS/.

ll on külm küüntlakuu, viel valjum vastlakuu /KK, LS/.

ll pesupalisse korjab keiki, aga leivaastjasse ei korja midagi /LS/

hm lüpsab suust ja kana munib nokkast /IN/.

est sanast, ärga sarvest /LS, IN, EL/.

a vaesest kuhast naine ja osta rikkast kuhast obune /KK/.

liks ja pidiks ei ole vennaksed /KK, LS/.

liks ja pidiks on kahe otsaga /IN/.

liks on pahaks /LS/.

liks on paha poiss /KK/.

liks porsal küüned, läheks puusse /IN/.

liks tahtal till, oliks oŋku /KK, LS, IN/.

ma ema vits on sama, mis viera voileib /LS/.

ma silm on kuninŋgas /LS/.

ma vitsad peksavad iseennast /KK/.

ista rikkast kuhast obune, oda vaesest kuhast naene, siis on ää elu /LS/.

oda soimab katla, ühed mustad molemad /LS, IN/.

akku pagaripoisile saia, kel küll on /LS/.

arem korts kiŋgas kui vill varbas /IN/.

arem krimps kiŋgas kui vill varbas /LS/.

arem oma ema kuorukane kui vieraema võileib /KK/.

arem oma ema leivakuoruke kui vueraema voileib /LS/.

arem puol muna kui tühi kuor /LS, IN/.

arem suutäis suolast kui mau täis magedat /KK, LS/.

arem vana alli abeme all kui nuore piitsa all /KK, LS/.

irrunäitaja ei saa ilmaski kiitust /LS/.

ista porsas kotti kui pakkuda /KK/.

ollumies poline rikkas, kalamies ajutine rikkas /IN/.

ää püüdajalle, saba saajalle, kere keitajalle /IN/.

ää püüdajalle, saba saajalle, keskkoht keitajalle /EL/.

ää püüdajalle, saba saajalle, kespaik keitajalle /LS/.

itke kannab siidi, eldel pole ellmigi kaelas /LS, IN/.

arm ei oda sielt, kus midagi ei ole /KK/.

arm ei votta ka sielt, kus ei ole /IN/.

isi siel, kus mainida /KK/.

isi siel, kus mainitseta /LS/.

inga tieb suure linna, aga käed ei tie kärbase pesagi /IN/.

nu tieb suure linna, käed ei tie kärbase pesagi /KK, LS/.

uu on südame miet /KK, IN/.

ur tükk ajab suu lohki /KK/.

üöjal pikk käsi, lüöjal lühike /LS, IN/.

ö, mis küps ja räägi, mis tosi /KK, IN/.

gisel on suured süömad, kevadel kiedki magusad /KK, LS/.

[pääle /KK/.
...au rauda, kunni tema kuum on, saab külmaks läinud, ei akka aamer

...erav kirves leiab kive /KK/.

...ie tüöd tüö ajal, aja juttu judu ajal /KK/.

...üdib antja, ei tüdi vastuvottaja /LS/.

...mi ajab ulkumaie, magamine marssimaie /LS/.

...mi ei anna uuta kuube, magamine maani särki /IN/.

...mustab oidaja, tabab püüdaja /IN/.

...us luud pühib ikka tua puhtaks /LS, IN/.

...aga veri ei värise /LS,IN/.

...ähest tiha tuli sinne, kus on vesi /LS, E. Luhtsalu/.

...ana mies, aga varsa arud /ka: motted/ /LS, IN/.

...ana obune süöb ka kaeru /LS, IN/.

...ara tüöle, ilja vuodi, minda rikkus tuba tuodi /KK, IN/. ×

...elg on viera oma /LS, IN/.

/KK, IN/.
...esi pikka piima jätku - öeldi siis, kui lisati piimale vett juure

...esi pikka piima jätkuks, aganad on leiva jätkuks /LS/.

...iletsal visa ing /KK, IN/.

...id lambai sobib palju lauta /LS, IN/.

Kõnekäändusid

...rg kui jänes /KK/.

...ga sie kruunukäik ole - öeldakse, kui ei pea just kuhugi minema /LS/.

...ga te tuld vottama tulled, et nii ruttu ära lähete /KK/.

...nne kui poiss ja tütruk pulmad tegevad, enne vanakurat kulutab seitse paari pastlaid ära /IN/; ... 12 paari pasli... /LS/.

/LS/.
...esukse ema unenägu - öeldakse, kui on midagi tobedat ja arusaamatut

...idlase ihu ja saarlase saba, muhulase munn oli tartlase taga /IN/.

...ng läks siest välja - ta suri /KK, LS, IN/.

...ndu Jaani ihu nohu - ütelus, mille mõtet hästi teata /IN/.

...ähvadab kui tadraveski /LS, IN/.

...adus kui tina tuhka /KK/.

...aevuvesi ja saunalöil on priid, neid ei saa kottiga tuba viia /LS/.

...ardab nagu vanapagan välku /IN/.

as sul ka suu poìgite nena all? /KK/

es on rätseppa rikkaks teind? Eks sirkel, viŋkel, tollipulk /LS/.

ièledu piab seda vidama, mis mièledu pääle paneb - öeldakse, kui pannakse hobusele peale suur koorem /LS/.

ièrleb kui kihulane - öeldakse, kui keegi ei seisa paigal /LS/.

isendab kui siga aìaraùs /LS/.

odukäìjat ei kässa kartada, ei ka unenägu uskuda /LS, IN/.

ops läks üle maksa - vihastas /KK/.

rabelda enne kui saad käde - öeldakse tikkude otsimisel kui ei leia /LS/.

ui kaùa sul sie asi seìsab, nagu kuèra kaèlas vorst /KK/.

ui lähed liǹna, pane timpsai tasku, siis ei karda masinavilet /IN/.

us perenaìne nuga teritab, seda ei tia vanakuratki ka /IN/.

üll lohitses aga! - öeldakse, kui keegi põhjab ja sõimab kedagi hirmsasti /LS, IN/.

ülm tuli allina perale - öeldi, kui talvel välisust lahti tehes tekkinud aur tungis toas juba peraseinani /LS/.

apsed, ruttu lugema! Kes ei oska lugeda, sie saab sugeda /LS/.

ass tuleb kova talv, saab ülgi maha nokkida /KK/.

oll kui köstri lehma kolmepäèvane vasigas /LS, IN/.

usigaga antud, kulbiga voètud - kui kelgi on mõistust vähe /IN/.

äheb kui leppase rièga /KK/.

öili palju, keriksekived viel paùkuvad - öeldi, kui kerisekivid paukusid /LS/.

aksa kobikkas poìsile ja tie ise /KK/.

eri vaik kui piìmapütt /LS/.

eriärg on pühapäèva-riìetes - kui merihärjal on kõhu all mitmevärvilisi täppe, on pulmarüüs /LS/.

ina suùre liǹna otsas, sina sittaratta otsas - öeldi, kui keegi oli kivi otsas, teised lapsed aga maas /LS, IN/.

is kirigus, sie karjas - öeldakse, kui keegi ei hoia riideid ja käib kirikuriietega kodus /LS/.

is uǹdi suus, sie uǹdi kohus /ka: kurgus/ - öeldakse, kui midagi on kadumas, siis hoidmine enam ei päästa /LS/.

ust kui murijaàn - öeldakse, kui keegi on pesemata ja must /LS/.

ust siga läheb müöda, ei oska röhkidagi - öeldakse, kui keegi läheb teretamata mööda /KK/.

ust siga läks müöda ja krapp kaelas - öeldakse, kui keegi läheb müöda teretamata või rääkimata /IN/.

agu kuera kaelas vorst - öeldakse, kui keegi ei oska oma asju hoida /KK/.

äe, tieb viel tööd, ise on kui surma vari - öeldakse haiglase ja viletsa inimese kohta, kes veel püüab tööd teha /IN/.

üüd nälg aistagu perset - öeldakse, kui toidukraami on tarvilisel määral muretsetud /LS/.

üüd on kalu küll - katri akkab ~~kuuuks~~ vesitsema, andres paneb aga pulga ede /KK/.

üüd seisab, et mene vai koju - öeldi, kui margapuuga kaaludes margapuu oli täiesti tasakaalustatud /LS/.

da viis aara - öeldakse, kui on tarvis võtta käega, eriti söögi ajal /LS/.

da nagu sitta pilpa pääl /KK/.

aa mies vottab ikka, kukku vai ahjuotsilt ala - võtab ikka, kuigi on nii raske unega, et võib magades ahjult alla kukkuda /LS/.

n ehmatand, kui kasetoht valge /LS/.

n nii vaene, et ei saa lierisaia ostadagi - öeldi, kui keegi ei toonud leerist lahti saamisel tuttavatele leerisaia /IN/.

erenaine parsil, perse paljas - ei osata mõtet seletada /LS/.

oisil ka kassisaba suus - öeldakse, kui peaaegu lapsel on suits ~~suuks~~ suus /LS/.

äe tieb silmad pimedaks - öeldakse, kui valgest pimedasse tuppa tulles esiteks midagi ei näe, eriti kevadel /KK/.

äeval palav ja parmud, üösel poisid ja sääsed - kaebavad neiud suvise aja kohta, kui poisid käivad magatamas /IN/.

äälael laiskal täid, otsaies orjal täid, kuklataga kurjal täid. Täid tulevad murest /EL/.

ää otsas kui kadaga piesas - öeldi, kui pea oli sugemata /LS, IN/.

ää paljas kui painaka perse /IN/.

el kui kihulane perses - öeldakse, kui keegi ei malda paigal püsida ja aina aga tõttab edasi /IN/.

t ei saa vàrtelgi aru - öeldakse, kui asi on väga keeruline /LS?IN/

a kadus kui tina tuhka /IN/.

mad jäìte oue - öeldakse, kui väljast valgest tulles tuppa esiteks toas ei näe hästi /KK, LS/.

mad minda kui silgukarbid, nena kui Nissi kirigu torn, suu kui suìtsutua ulv - öeldakse näotu inimese kohta /IN/.

a ujud siel, kus naba kündab pohja - öeldakse, kui keegi ei julge minna sügavamale ujuma /LS/.

u käib kui tatraveski - öeldakse selle kohta, kes palju räägib/KK/.

h süö sie sue siasaba sisse - lause, kus sõnad algavad kõik s-ga/IN/

da on paha ja süüa ei taha, miel on haige, et mihele ei saa /IN/.

on loll kui sokk /LS/.

on valge kui kasetoht - öeldakse, kui keegi on väga veretu /IN/.

valetab nii, et suu suìtseb /LS, IN/.

an omal nurka poluti, saan suòja musu alati /IN/.

itte riède, laste laupäe ja puol poiste püha - öeldakse vabanduseks, kui aripäeval ei tehta tööd /IN/.

lesse ei tohi sülitada, suu läheb kärna /IN/.

letab, et suu vahutab /ka: suu on vahus//LS/.

ska kopkas meresse, saad tuult! - soovitatakse tuulevaikse ilmaga merel olles /IN/.

a ole Äigna ölk! - ära ole edev /IN/.

ele vareksele palju, kahele kasinaste - öeldakse lahja looma kohta /KK/.

e vareksele vähe, kahele kasin - nagu eelmine /LS/.

s east, toine viel paremast /KK, LS/.

g annab ääd neu /IN/

ga ilma saa suòjaks küttada /IN/

ga keik ole ühe viega ristitud - öeldakse,kui inimesed lähevad lahku iseloomudes /IN/

ga pidu ei parane kui vierad ei vähene /IN/

ulud tulla kilistessa, makkari, kakkari kaenalussa /IN/

gutuul vieb kalad kausist ka ärä /IN/

gutuul vieb kalad merest /IN/

Kas ninda kiire! - öeldi, kui keegi külasse tulles kohe jälle tagasi jooksis /KK/

Kammilal on pühapäevapuol ja argipäevapuol - öeldi vahest naljaks: pühapäevapool on valge, argipäevapool hallikasmust /KK/

Kelle laps, selle nimi /IN/

Kes ennest korra korvetab, sie oskab oidada /IN/

Kes ies, sie mies, kes taga, sie taarinaga /IN/

Kes ilma suud saab kinni panna /IN/

Kesse tuld turgib, kuseb ala /KK/

Kesse tulesse süütab, selle suu läheb kärna /KK/

Krabelda enne kui saad käde - öeldi, kui otsiti kobades tikke /LS/

Kuidas lind, ninda laul /IN/

Kui katri akkab kusele, siis antres paneb pulga ede /IN/

Kui kiegi laps läks esimest kerda merele kalale, siis ähvardati teda kasta mere, kui ei saada merel kala /LS/

Kui oma nimepäev oli, siis punutti jalad kinni ja nouti selle iest viina-liiki välja /KK/

Kuppari käib käbila, küsib, kas sauna lämmila /käbila- käpakili; LS/

Kus kueral kodu vai undil üömaja /IN/

Kust tuul, sielt miel /IN/

Kus ohta, siel üömaja /IN/

Laurits lai leib, pärtel paks päts /IN/

Laurits viskab raudnaele einasse /ka: jaagup viskab jne.; IN/

Leppatriin, leppatriin, kus su isa, kus su ema? Veneturul pingi all - kõneldi siis, kui lasti lepatriinu näpuotsal lehdu/LS/

Mis ajast, sie arust /IN/

Perenaine maias, ei anna rasva - ütleb vanker, kui ta määrimata ja kiunub /LS/

Pime kana leiab tera ja magaja kassile juokseb iir ka suhu - öeldakse, kui saamatul midagi õnnestub /IN/

Raha tahtub mitte lugemist, laps oidamist /IN/

Saltsis segasem, ulgas ubasem /KK/

Siel kodu, kus kodid maas /IN/

Sie on viel vana iisraeliaegne /IN/

Sie tegeb tule sinne, kus vesi - öeldakse, kui keegi kõneleb koguni võimatut asja /IN/

Sirk, sirk, anna void, kui ei anna, tappan ärä! - loeti rohutirtsule, kui teda kinni võeti ja taheti, et ta annaks tilga 'void' haava peale /LS/

Sügisesel üöl on ühiksa poiga /IN/

Tau rauda kui raud sue on /IN/

Täna titte riede, omme laste laupäe, tunaomme puol poiste püha - öeldakse,kui püütakse mõne töö juures "tänad" ja "hommet" toonitada /IN/

Töniksepäeval läheb talveselg puoleks /IN/

Uhke saab ukka, kärme läheb kärna, illuke elab ikka edasi /IN/

Vaik vesi, sügav pohi /IN/

Valge naerab pimeja tüöd /IN/

Veri ikka paksem kui vesi - öeldakse, kui hoitakse omaste poole/IN/

Vesi valub ikka madala kuha pääle /IN/

Väänа vitsa kui vits väändib /IN/

Ärä oiska enne ehtut /IN/

Äl lapsel mittu nimei /IN/

Ühtlasi süöma, üksi-kaksi tüöle /IN/

Ennustusi ja tähelepanekuid.

Tähelepanelikud inimesed märkavad oma ümbruses vahest mõndagi erakorralist ning siis püütakse nähtust seosesse viia mõningase sündusega või isegi ennustada neid. Sagedamini püütakse ennustada ilmu, sest ilmadest olenev sagedasti kogu töö ja tegevus. Aga ka muidki nähtusi katsutakse kõrvutada tähelepanekutega. Osa selliseid tähelepanekuid on vanad ning nende kasutamine kestab põlvest põlve ja kõik pole ka ilma aluseta, eriti ilmade ennustused. Enamik ilmaennustusi on kohapealse päritoluga ning siin on laenud mujalt võrdlemisi vähesed, osalt just seepärast, et igal pool on sellised nähtused seotud kohaliku loodusega. Aga on ka selliseidki nähtusi, mis omavad üldisemadki laiemal ulatusel. Eks püüa meteoroloogia jaamadki ennustada ilmu kohalike tähelepanekute alusel, kuigi neil on kasutada andmed laiemalt alalt, mis võimaldavad kokkuvõtteid teha julgemalt ja kindlamalt.

Prangli saare ennustustest ja tähelepanekutest väärivad puudutamist peamiselt need, mis on seotud kalurite töö ja tegevusega. Kahtlematult on siin aegade jooksul üht ja teist tähele pandud ja neid on kõrvutatud mõningate asjaoludega. Tähelepanekud loomade ülepidamise alusel on sagedasti samuti põhjendatud, sest loomad on tundlikumad ilmamuudatuste suhtes suurema määral kui inimesed.

Osa tähelepanekuid ja nende alusel ennustamised ei ole alati küllalt põhjendatud ning toetuvad sagedasti ebausule. Kuid selliseidki ennustusi on kantud põlvest põlve ning nad kuuluvad samuti rahvaloomingu hulka, nagu teisedki rahvaluule avaldusedki.

Alamal on toodud ka mõned tähelepanekud, mis põhjenevad kogemustele välistegevuses ja ka majapidamiseski. Mõni neist on tarvitamisel nõuandmistena vanematelt inimestelt noorematele.

Kes konna näeb kevadel esimest kerda kuival maal, siis on terve aasta paha onn /KK/

Kui ehtul on keldane puna taevas, siis tuleb paha ilma /KK/

Kui ehtutaevas on ruusapunane, tuleb ilusa ilma; kui aga punaselt punab, siis tuleb tormi /KK/

Kui emis-siga tassib pahna, siis tuleb paha ilma vai tormi /LS/

Kui esimised kured läksitte, siis oli viel kaks nädala aega karduli vottada /LS/

Kui inimesel kulmukarvad nenal kokku lähevad, siis sureb sie inimene viesurma /LS/

Kui jaguajal on paguvied, siis tuleb kova talv, kui aga suured vied, siis tuleb sula talv /KK/

Kui kajagad tulevad maa pääle, tuleb uonu ilma /KK/

Kui kaja ästi vastu kostab, tuleb ilus ilm /IN/

Kui kana kloksub ja tahab auduma menna, kasteda ta märja vede, siis kaub audumise imu /KK/

Kui kana laulab, siis kuuluttab sie onnedust; kui sie kana siis anda toisele ilma rahatta, siis onnedust ei tule; vai tuleb sie kana tappada /KK/

Kui kana laulab, siis tuleb onnedus; et sellest oida, tapeda kana/LS/

Kui kana laulab, siis tuleb onnedust vai surma /IN/

Kui kass kratsib midagi puud, siis tuleb tuult /IN/

Kui kass peseb silmi kaugelt /kuklatagant/, siis tuleb külaline kaugelt; peseb ta aga nenaotsast, siis lähedalt. Selle juures piab vaatama, kus puol on kassi saba ots, sielt puolt tuleb külaline /IN/

Kui kass peseb silmi, siis tuleb külaline ja kus puol on kassi küür, sielt puolt tuleb, sest kassil on küür ikka küla puole /LS/

Kui kevadel külm rikkub konnakudu, siis torm rikkub ka kalakudu /IN/

Kui kevadel näha esimiseks kirju liplikat, on suvel kirju elu; kui valget, siis on ää /IN/

Kui kirp on pahema käe pääl, siis saab kirja /IN/

Kui konnad kuduvad madalas, siis vaadetta, kummal puol madala särvas on, sest siis kuduvad kalad madalal ka samal puol /KK/

Kui konn kruoksub kuival maal, tuleb vihma /KK/

Kui krongad tulevad lounast, siis tuovad pahu sanumi, kui pohisest, siis tuovad äid sanumi /KK/

Kui kuer oksendab, tuleb paha ilma /LS, IN/

Kui kuer süöb rohtu, tuleb paha ilma /KK, IN/

Kui kuer süöb rohtu, tuleb paha ja santi ilma /LS/

Kui kured korgelt lendavad, tuleb kova talv, kui madalalt, siis pehme talv /KK/

Kui kuuled kevadel kukkulindu esimist kerda kukkuma, siis lue ärä, mittu kerda kukkub, - nii mittu aastat siis viel elad /LS, IN/

Kui kuulid kevadel kukkulindu esimist kerda süömatta, siis pettas kukkulind sinu; et kukkulind ei pettaks, süöda nattuke vai vueda kolm tera suola suhu, - siis kukkulind ei saa pettada /LS/

Kui kägu akkab kukkuma, on kalakudu algus; kui kadagad akkavad tolmama, siis on lopp /EL/

Kui kägu tuleb koju oue kukkuma, siis tähendab sie surma /IN/

Kui kätkit tühjalt kiigudatta, siis tähendab sie surma /LS/

Kui linavestrikukevadel esimist kerda näha lendamas, on halb, kui aga istumas, siis on ää /LS, IN/

Kui merele mennes naisterahvas esiteks vastu tuleb, siis on paha onn /KK/

Kui meri kohiseb, läheb maa-aluseks, s.o. laine ei tule vast randa /LS/

Kui menna esimist kerda merele, siis vaadatta, et ei menna onnedul päeval, - onnedud päevad on kallendris märgittud /KK/

Kui must kass läheb üle tie, siis on paha onn menna /KK/

Kui naisterahvas esimiseks vastu tuleb, on paha kala onn /LS/

Kui nualaev on terava otsaga edelasse, siis tuleb vihma /IN/

Kui nuorkuu akkas paistama, kutsutud lapsed oue kuud terettama: 'Tere tere, nuorkuu! Sina vanaks, mina nuoreks! Sinu silmad segaseks, minu silmad selgeks!' /LS/

Kui nuorkuu on seliti, siis tuleb külma /LS, KK/

näha kevadel esimiseks kirju liplikat, on suvi kirju; näha valget, on rahulik suvi //LS/

oharaokkas läheb käule kurku, siis ta enam ei kukku /LS, IN/

ommigul päike punab, tuleb paha ilma /KK/

on taevas vikkerkaar, siis jääb vihm üle /LS, IN/

pakkane vottas kevadel loigus ärä kohnakudu, siis lautab torm kalakudu ärä /LS/

/LS, IN/

pesija neiu tieb pestes kohu märjaks, siis saab ta juodiku mihe

pihlagad eitsevad, siis on paras kuduaig /KK/

päeval tara ümber, tuleb paha ilma ja sadu /KK/

päev läheb luoja rindesse, siis tuleb paha ilma /KK/

päike läheb ilusaste luoja ja punab, tuleb omme ilus ilm /LS/

päikese ümber on tara, siis tuleb pouda /IN/

pääsugesed madalalt lendavad ja karjuvad, tuleb sadu /IN/

pääsugesed on terased ja lendavad madalalt, tuleb vihma /KK/

saunas pierettatta, siis tulevad villid külge ja kärnad perse /LS

siga kannab suus pohku, tuleb paha ilma /IN/

siga pahna tassib, tuleb paha ilma /KK/

taevas ruskab, siis tuleb tormi /KK/

täht taevas langeb, siis piab ruttu midagi ääd motlema, sest siis läheb sie täide /IN/

umalale läheb lammas päale vai nende vahel süöb, siis kaub umal ärä /KK/

vesililled /Caltha palustris/ eitsevad, siis on aui kuduaig /KK/

vihma sadab ja päike paistab, siis vihtlevad noiad /IN, LS/

virmalised liegitsevad, tuleb soda /IN/

virmalised vehklevad, siis öelda, et pohjameri poleb /LS/

virmalised vehklevad, siis tuleb lounat-tuult /LS/

virmalised vehklevad, tuleb pakkast /IN/

voi ei lähe kokku, pane vähe vana void ulka /LS/

voi tegemisel kuor ei lähe kokku, siis panna vähe suola ulka, - siis läheb kuhe kokku /IN/

värplased vihtlevad, siis tuleb sadu /IN/

Lukkulind pettas, kui teda kuulsid esimist kerda süömata /LS/

Us on palju kajakaid, sielt saab kudukalu /LS/

Us on tittenaine, sinne ei tohi lapsed menna, - vueda rätt kuhe pääst ja panna lapse kaltsuks /LS, IN/

Uu tarab kuiva, s.o. kui kuul on tara ümber, siis tuleb kuiva /KK/

Ütkit ei tohi tühjalt kiiguttada, sest siis kiigudatta vanapagana lapsi magama /IN/

Laps ei tohi olla kaua ristimatta, sest siis voib vanapagan teda ärä vahettada; üle kahe nädala ei jäeta last palju ristimatta /IN/

Löili visada suoja viega, siis tuleb vähem auru ja keris ei jää ruttu külmaks /IN/. Löili visada külma viega /LS/

Ristamise ajal tuleb menna iibelpuu /Rosa glauca/ varju, sest siis ei lüö pikne sise, kuna iesukse kruon on tehtud selle piesa okstest /IN, LS/

Ristamise kohta konelda, et üleval soidetta raudvankriga /LS/

Ölgi rand kohiseb,-läheb maa-aluseks /LS/

Eulatuisu järele tuleb ikka sula /IN/

Uorel kuul tabetud luoma liha paisub keitajes, vana kuu liha kahaneb /LS/

Kkaspuud raiuda vanal kuul, lehtpuud nuorel kuul /KK/

Mmigul ei tohi kevadel süömatta välja menna: kui pole viel kägu kuulnud, - siis pettab kägu ärä /IN/

Ksetuld piab kustuttama musta lehma piimaga /LS/

And kohiseb, - läheb maa-aluseks, s.o. tuul akkab puhuma maalt merele /LS/

Tedel ei alatud uut tüöd /KK/

Iis tuleb paha ilma, kui kuul on tara ümber /LS/

Ilgisene udu tähendab suoja, kevadine udu külma /LS/

Ervasei käsi pesti petroli-öliga ja kuivadetti villase riidekaltsuga /LS/

Ittarlaps ei tohi tuas vilistada, siis tuelvad ussid tuba /IN/

Ahiti, kuhu odavad katsuvad, - kui odavad katsuvad louna, siis tuleb ilusat ilma; kui odavad katsuvad pohisesse, siis tuleb paha ilm /IN/

Ihtu piab tegema nuorel kuul, siis on pehmed; vanal kuul tehtud viht laseb lihed küllest ärä /KK/

Vanaste arvatti, et uss läheb magades inimese sise ja tuleb sielt piima päale välja /LS/

Vorsti keitamisel ei tohi paa all tuld puhuda, siis lähevad vorstid katki /LS/

Ämajaagu verku kuski nurgas üüti "pruudilinaks", - nie pühitti kuhe ära; kui kuuldi seda sana, siis tiati, et kuski nurgas on ämajaagu verku /LS/

Loomade eest hoolitsemisest.

Loomadest on saare elus tähtsamaid lehmad, siis sead. See peegeldub ka teatud määral juhistes loomade eest hoolitsemise üle, mis on levinud rahva keskel. Lambad ja hobused jäävad kõrvale.

Vadakadega suitsetati luomalauta, kui neis oli palju kärbasi. Uks pandi kovast kinni, et suits ei läheks välja, aga läheks igale poole /LS, IN/

Kui lehm tuleb lüpsama, siis tiha lehmale juogiks liivatie vett, - sie on ää /LS, IN/

Kui lehm tuleb piima, visata ja luobita esimest piima igale poole, - tiele, ukseküünniksele, kaevu ja mujalegi, siis ei lähe piim suvel ukka /LS/

Lehmale anta piima tulemise järele esimiseks juua kammelitie vett, sie puhastab lehma ärä /LS/

Kui lehm jättab piima ärä, keidetta ummuri vett ja anta pudeliga lehmale sise /LS/

Mitu kerda lehm on puegind, näitavad kriipsud /pugalad/ sarve alumises osas /LS/

Kui lehm on aige, siis ta ei mäletse, sarved ja korvad on külmad; siis keidetta lehmakieli /Alisma plantago-aquatica/ ja anta seda vett juua /LS/

Kui luomad on aiged, keidetta imelilli /Galium verum/ ja anta vett luomile juua /LS/

Kui lehm oli punases, pandi obuse sitta ämprisse, vett päale ja lasti liguda; sie vesi kurnati läbi riide ja anti siis lehmale /LS/

Lehma punase vastu keideti siapekki ja anti seda vett lehmale juua /LS/

Kui lehma udar oli aige vai lehm jättas piima ärä, tuodi Mändialusest allikast vett ja pesti sellega lehmaudarat /LS/

Piima ei tohtind lassa kukkuda perandalle, ega piimale päale astuda, siis akkas venima /LS/

Venivat piima temmatti üle ukseküünikse ja lüödi kirvega puoleks, puhastatti ärä kaltsuga - siis jäi ärä venimast /LS/

Kui piim venis, tuodi "Eestimaad" ja anti lehmale sise /IN/

Piima ei tohtind lasta langeda kaevu ega viäämprisse, siis läks piim ulluks /LS/

Kui siga ei süö, keideta ummurid piima sies ja anta siale sise; et siga ei ammustaks pudelit katki, panna temale puupulk ammaste vahele /LS/

Kui sial on punased plekkid nahal, tuua siaummuri /Hieracium pilosella/, keidetta vies ja pesta selle viega plekke; ka anta seda vett siale sise /LS/

Kui siga on leus, sie on, kui palged ajavad paiste ja siga ei süö, siis pisteda aigest kuhast pastlanüör läbi, millel on viel solmed sies ja temmada nii läbi; ka nühita sia kaela johvise paelaga, - sie aitab /LS/

Muid loomi.

Kirpuje vastu pandi sanejalgu pehkuje pääle vuodesse /LS

Täid pääs on mitmel kuhal:

päälael laiskal täid,
otsa ies on orjal täid ,
kukla taga kurjal täid /EL/

Täid tulevad murest /EL/

Otsa ies on orja täid,
lae pääl on laisad täid,
kukla taga kurjad täid /IN/

Mi ütteld kord:"kurigat ei kuula, katla ei karda, saunalöil tegeb mu vähe uimaseks" /IN/

Unenägude seletamisi.

Pranglilased näevad unes, samuti nagu kõik inimesed. Kui on kellelgi inimesel suuremad mured, siis on ta tundelikum unenägude suhtes. Siis tahab ta teada, mis unenägu tähendab ja mis tal on oodata. Kindel on veel usk, et unenägu midagi ikka tähendab, kui vahest mitte just kõik, aga üksikud teatavad ette inimesele head ja kurja. Rahvapäraseid unenäo seletusi on aga võrdlemisi vähe levinud. Neid om kõrvale tõrjunud "unenäoseletajad", raamatud, mis koostatud Kaldea ja teiste rahvaste tarkuse alusel ärimeeste poolt, - sellised raamatud olid varemalt õige levinud saares ja neid leidus vahest peaaegu igas peres. Neisse vaadati ikka, kui nähti unes suuremaid unenägusid, mis arvati midagi tähendavat. Kuid viimaks kogeti, et need ennustused unenäona alati ei täitunud ja "unenäoseletajad" jäid kõrvale ja kadusid viimaks koguni äragi. Praegu ei leita neid ka üles ning usk unenägudesse on jäänud õige kõikuvaks. Mõne kord püütakse veel tagant järele ikka jälle tõendada, et unenägu näitas talle küll sündmust etta, aga ei olnud seletajat ja siis sündis see, mis on juba sündinud.

Alamal on toodud mõned unenäo seletused Liisa S ö ö b l u m i järgi, kelle seletusi on kasutatud ka eelmises seletuses.

Kui unes kuèr kippub kàllale, siis tähèndab sie toise inimese viha
Kui unes näha sùrma, siis tuleb sùrma
Kui unes sùrnu süöb tuas vai tieb midagi, siis tähèndab sie õnnetust
Kui unes sùrnu tuob midagi, siis tähèndab sie, et saab kalu
Oberaha unes näha tähèndab küha
Unes paberiraha näha tähèndab tühjajuttu
Ussi näha unes tähèndab tüli vai pahàndust
Viin unes tähèndab pahàndust

II

Grammatikat ja sõnavara

Jooni Prangli saarte murdest.

Prangli saarte murre erineb tublisti kirjakeelest, samuti ka Ida-Harjumaa maakülades esinevast murdest. Ta sarnaneb rohkem kirdemurdele, kuid ka sellega võrreldes on tal mõningaid erinevusi. Õige lähedane on ta Ida-Harjumaa rannakülades, peamiselt lääneosas kõneldavale murdele, kuid ka sellega kõrvutadeski on märgata üksikuid lahkuminekuid.

Prangli saared on õieti suletud ala, kus teiste murrete mõju on varemalt olnud minimaalne. Asend kaugel meres, eemal suurematest asulatest, - need on olnud põhjuseks, et saareinimestel ei ole läbikäimine teiste inimestega kerge ega sage. Kokkupuute võimalused on vähesed, olgu siis vaid Tallinnas või kirikus käigu puhul, või mõnest joodust osavõtmisel. Kuid need mõjutamised on väikesed ja kaovad varsti, sattudes jälle oma harilikesse elutingimusisse. Välismõjud võivad tähelepanelikule saareinimesele jääda meelde vaid niipalju, et on olemas inimesi, kes kõnelevad teisiti, tõendades ka kindlamalt teiste murrakute olemasolu mujal ja mandril.

Prangli murre on olnud varematel aegadel, kui suhtlemine mandriga oli väikesem ja raamatud ning ajalehed enam kättesaadamatud, palju tugevam ja kindlam ning erines suuremal määral mandri murrakutest. Praegu elavatel inimestel on kõikidel märgata tublisti kirjakeele tasandavat mõju, sest kirjakeelega on tegeletud koolis õppides ja pärast kirjandust lugedes, sest nüüd ei ole Pranglis enam neid inimesi, kes pole käinud lühemat-pikemat aega koolis. Suuremat mõju on avaldanud vahest ajaleht, mida on sagedamini loetud kui raamatuid. Liiklemistingimuste lahedamaks muutumisel mootorpaatide kasutamisele võtmisega, eriti Tallinna sõidud ja seal asjaajamised on kahtlemata avaldanud mõju murde ühtlustamisele. Seepärast on praegu Pranglis õieti kaks murrakut: 1/ vanemate inimeste murrak
2/
ja nooremate murrak. Vanemad inimesed, eriti need, kes on väljas

käinud võrdlemisi vähe, kõnelevad veel enam-vähem puhast prangli keelt, kuid ka neilgi tuleb kõnes võõra inimesega ette üksikuid üldkeelele lähedasi sõnu, näiteks 'puesas, muek' pro 'piesas, miek'. Nooremaiele on kool, kirjandus ja ajalehed avaldanud tublisti ühtlustavat mõju ning nende murrakusse tulevad juba isegi omavahel kõneledes kirjakeelsed väljendid. Igatahes on kindel, et kui surevad vanemad inimesed, kes on käinud küll juba kõik koolis, aga saanud õpetust paarilt Pranglist pärit olevalt kooliõpetajalt, on seega hoidnud prangli murde enam-vähem puhtana, siis löövad nende kadumise järele prangli murde alustoed kõikuma ja murde alalhoiuks ei ole enam tarvilikku kindlust. Võib isegi nende vanemate inimeste juures tähele panna, et üks ja sama kõneleja tarvitab sõna mitmet viisi. Ja kui sellele juhtida kuidagi jutustamisel tähelepanu, siis läheb kõneleja koguni segamini ning ei tea, kuidas kõnelda ja öelda, kas näiteks 'vaalakkas', 'vaalagas', või katsuda kuidagi öelda nii, nagu on mandril või kirjakeeles 'valkjas'. Nooremateixonxkoolixkirjandusxjaxajalehedxavaldanudxtublistixühtlustavat

Kui Prangli kooli ilmusid mandrilt kooliõpetajad, kes kõnelesid enam-vähem kirjakeelt ning ise ei tunnud prangli murrakut, hakkasid õpilased koduõpitud keelt kõnelema ettevaatlikult ning püüdsid õppida õpperaamatutes esinevaid väljendusi, nagu nõudis õpetaja. See oli prangli murdest võõrdumise algus, mis on nüüd läinud juba nii kaugele, et noored algkooli lõpetanud noored julgevad tõendada, nemad kõnelevat ju täiesti üldkeelt ja neil ei ole murrakut, kuigi seda on ikka veel tähele panna, niihästi häälekõlas kui ka intonatsioonis, olgugi et sõnad on enam-vähem kirjakeelsed.

Praegu võib Pranglis veel märgata kahte keeletava: kõnelemiskeel ja lugemiskeel. Esimene on tõeline prangli murre erinevustega vanematel ja noorematel igapäevasel suhtlemisel, kuid lugemiskeelt tarvitab pranglilane kirjandust lugedes, eriti kõvasti ette kandes. See vastab raamatu keelele, kuid sisaldab siiski küllalt murdelisi jooni, nagu palatalisatsiooni puudumine, õ-hääliku muutumine o-ks, ja just ainult o-ks, mitte aga teisteks täishäälikuteks, nagu see

esineb tavalises kõnekeeles; samuti kuuldub teise välte puudumine, pikaldane lugemise toon jne.

Olgu tähelepanu juhitud ka sellele, et kodu mõju on laste keele arenemisele veel võrdlemisi suur ja kooli tulles on lastel keelelised mõningaid raskusi. Suurem komistuskivi on just õ-häälik, mida mõnel lapsel - nagu ka mõnel vanemalgi inimesel - on üpris raske hääldada ja on ka neid, kes ei saagi seda õieti häälda. Mõni kooliõpetaja on varemalt selle häälda[illegible]misel olnud nõudlik, osalt seepärast, et ka vene keeles on sama häälik, mida tuleb ikkagi lugeda[1].

1/ Üks jutustaja mäletab oma koolipõlvest, aastat 40 tagasi, kuidas keegi õpilane on olnud tõsises hädas õ-hääliku häälda[illegible]misega luuletuses: "Keskel meie põllu ääres kasvas kidur pajuke", kus 'põllu' olnud küll 'pollu', küll 'pellu', küll 'põllu', aga 'põllu' ei ole kuidagi välja tulnud. Õpetaja on siis andnud uue harjutusena lause: "Õlekõrs, tühi tõrs" ja selle lugemine ja häälda[illegible]mine nõudnud õpilaselt suuri pingutusi enne kui see hakanud juba kuidagi minema. - Praegu siiski õpilased enam õ-hääliku[illegible] nii suuresti hädas ei ole, nagu kinnitavad õpetajad. - Üldse on õ-häälik saareinimestel lugedeski ikka komistamiseks. Kabelis jutluse lugemisel peetakse muidu kõigest ettekirjutatust täpselt kinni, kuid õ häälda[illegible]kse peaaegu alati o-ks. Ka ajalehe lugemisel on sama takistus vanematel ja keskealistel inimestel; noored selle raskuse all enam ei kannata. Samuti annab ng-häälik sagedasti võimaluse pranglilase eraldamiseks teistest.

Prangli murre ei ole kaugeltki ühtne ega ühesuguse päritoluga, vaid siin on kokku sulanud mitu murrakut. Pranglisse on toodud naisi mandri rannakülladest - Kolgast, Viimsist, Neemest jne., aga ka Soomestki. Iga mujalt saarele sattunud naine on kaasavarana ühes toonud oma keelemurde ja oma ümbruse oskussõnu, mis on jäänudki ta kõnesse, vahest küll ainult kitsamasse ringi, s.o. oma perekonda. Seepärast on Pranglis mõnes talus vastaval järelpärimistel tarbeasjadel, tööriistadel, muudel esemetel sagedasti oma erinimed, mille kujunemiseks on kaasa aidanud mitmedki tegurid võib-olla juba kümnete aastate eest, peamiselt just pereema mõjutamisel. Ema on ju

esimene lapse õpetaja ja emalt on laps kuulnud ka neid sõnu, mis pole omased prangli murdele. Soomest toodud naised kasutasid emadena kahtlematult oma lastega kõneledes esiteks soome keelt, Kolga naine kõneles lastega kolga murrakut. Kuid need emalt kuuldud nimetused tunduvad lapsele olevad täiesti Prangli sõnad, sest ta on ju Prangli sündinud ja siin üles kasvanud. Pärast teistega kokku puutudes selguvad vast vahed ning algab nende tasandamine, mis aga lõplikult siiski alati ei unune. Veel praegugi tähendatakse vanemate, sissetoodud inimeste poolt, et nende kodukülas on nimetatud seda või tesit eset teisiti. Enamasti kohandavad sissetulnud abielunaised oma murraku enam-vähem kohalikule murdele ja kui mõni sõna tekitab teistes pilget või naljatamist, siis hoidutakse selliste sõnade eest suure ettevaatusega.

Kahtlemata on Prangli murrakus teiste lähedaste murrakute mõju, või on siin üksikud sõnad juhtumisi sisse tunginud. Kui näiteks varemalt pesti saunas 'nuustikuga', mis valmistati kuidagi kodus ühest või teisest kättesaadavast ja sobivast materjalist; aga kui saadi linnast osta vastav pesemisvahend, siis tuli nende esemetega saarde ka 'matsalka', 'aartuk' või 'vammgi' - viimane toodi linnast peamiselt rinnalaste pesemiseks endiste pehmest riidest valmistatud 'pesulappide' asemele. Kui tuli saarde liiklemisvahendina mootorpaat, siis tulid samuti saare murrakusse sõnad, mis on ühenduses mootoriga, kuigi vahest kohandatult saareinimese häälдamisvõimetele. Kui asutati Pranglisse kalurikolhoos "Noor Kaardivägi", siis võeti kasutamisele ka kõik sõnad, mis on tarvilikud kolhoosielu edasi viimiseks, selle edu mõistmiseks ja tegevuse iseloomustamiseks. Teisiti ei võikski see olla, sest iga uue asja kasutamisele võtmisega tulevad kasutamisele ka vajalikud oskussõnad.

Prangli inimesi, eriti vanemate hulgas, on palju käinud Soomes, kas kalastamas või asju ajamas, mõned on seal elanudki pikemat aega ning nad mõistavad ka soome keeltki. Kuid see soome keele oskus ei ole siiski avaldanud erilist mõju igapäevasele keelele. Ainult siis, kui hakatakse kõnelema juhtumistest Soomes, püütakse edasi

anda neid ka üksikute soomekeelsete sõnadega või isegi pikemate lausetega pranglipärases soome keeles.

Kõige puhtam on murre neil, kes Pranglis üles kasvanud ja võrdlemisi vähe saarest väljas käinud. Neid leidub veel praegugi mõningaid. Suuremad võimalused väljaskäimiseks on just Tallinna, kus aetakse asju, tehakse ostud jne. Kuid mõned kasutavad sedagi võimalust nii vähe, et tähendatakse rahulikult: "Ma ei muistagi, millal viimaks linnas käisin". Enamik neist on naised. Kuid sellised inimesed pole sagedasti sugugi kinnised, tagasihoidliku loomusega, vaid võrdlemisi erksad ja arenenud. Ent neid ei kisu välisilm, nad on rahul oma saarega ja ei kipu sealt välja voogavasse ellu.

Aga Prangli praegune keel ei ole enam siiski puhas välismõjudest. Ajakirjandusest ja muustki kutsealasest ning ka ilukirjandusest on pääsenud saareinimese keelde hulk sõnu, mida kasutatakse juba igapäevases eluski. Osalt on need kasutamisel samal kujul, osalt on neil väljarääkimisel mõningaid muutusi, mis omased kohapealsele murdele /näiteks 'kaloos' pro kolhoos, 'kundament' ehk 'muldament' pro vundament, 'magmiet' pro magnet jne./. Õigele häälduamisele on tublisti kaasa aidanud kool ning seepärast on nooremate kõnedes palju rohkem õieti häälduatud sõnu kui vanematel inimestel, kes hääldavad enamikus nii, nagu nad juhuslikult hääldama on hakanud või kuidas neile paremini sobib nende mõiste kohaselt, küsimata sellest, kas nii on õige või mitte /näit. 'resevaar' ehk 'risuvaar' pro reservuaar, 'posler' pro portselan, 'Aminorme' pro Avinurme, 'Paldentski' pro Paldiski jt./.

Aksi saare murre on Prangliga võrreldes tublisti kirjakeelele lähemal seisev. Selle põhjuseks võib olla see, et peaaegu kõik Aksi perenaised on Aksi sisse toodud mujalt ja et kirjakeel on siin avaldanud suuremat mõju. Aksi ei ole ju mandrile palju lähemal; samuti ei ole siin ka suuremat liiklemist mandriga. Kuid Aksis on inimesed alati olnud kirjanduse armastajad ja raamatud on olnud alati aukohal. Aksi saarel on lugemis- ja kirjaoskus olnud juba ammu austatavad ja lugupeetavad. Kust on õpitud lugema ja kirjutama, sel-

le kohta ei ole kindlaid andmeid. Ametlikku kooli ei ole aga saarel kunagi olnud, sest oma elanike vähesuse pärast /5 talus/ on Aksi koolide ajaloo kestel ikka kuulund Prangli rahvakooli ringkonna külge. Kuid arvatavasti on lugema ja kirjutama õpitud omal käel, nooremad vanematelt juba traditsiooni kohaselt. Vanemates taludes, mis on olnud põlvest põlve ühe ja sama sugukonna käes /näiteks Kaguotsa, Madikse talu/ leidub raamatuid, mille ilmumisaastat tähistab arv 100 või isegi 150 aastat tagasi.[1] Selle juurde tuleb veel see tõik, et Aksi inimesed on ikka olnud suurte usuliste kalduvustega, mis - juures oli vajadus sagedaseks lugemiseks, olgu see siis hommikupalvena või jutlusena pühapäeval oma perekonna keskel. Saares muidugi keegi murraku pärast etteheiteid ei teinud, kuid väljaspool püüti kõnelda kirjakeelele lähedast murrakut. Ja kirjakeel, eriti kirikukeel vaimulikes raamatutes, on siin aina olnud eeskujuks ja selleni jõudmise püüe on olnud murraku tasandajaks.

1/ Vanimaks raamtuks on Madikse talus jutluseraamat, millel puudub tiitelleht, kuid mille kaanele on kirjutatud arusaadava, peaaegu kaligraafilise käekirjaga järgmist: "Setta Rammatu ollen Minna ostnud wanna Tamberg Emmanta käest 1815-mal Astal. Ja nüüd saij Demma uuwesti poggitud 1844. Astal. Ja Temma wannust Minna mitte ei tea. Sell Astal on kirjutud se sanna ehk kirrij 1845. Astal kaks päwa enne kui Nääri päw tulli se on uuwe Asta essiminne pääw siis Tulli 1846. Jürri Aks perg brangeli Saarest. Maddis Aksberg."

Selle alla on kirjutatud: "See on mino Isa kirjutud kiri. On wäga wana moodi kirjutud. M. Aksberg 1884 kündla pääwal."

Nähtavasti on see "Jutlusse Ramat, mis sees Pühhapäwade, Pühhade, ja Palwe-päwade Jutlussed Eesti-Ma rahwa õppetuseeks on kokkopandud. Tallinnas 1779."

Ka piibli kolmas trükk /1835/ on siin alali hoitud ning selle kaane sisemisele küljele on kirjutatud: "Setta Armsa pibli Raamatu ollen minna ostnud omma kirrigu obbetaia härra käst 1842. Astal. Setta on Jumma/a/la Armu Läbbi Alwa iinna eest sannud wälja ostetud. 6 rubla on Temma rahha. 1851. Jurri Aks pärg, Brangel saarest, Aksi Saarest".

Säilinud on ka teisi vanemaid raamatuid, millest nimetan veel: "Önsa Lutterusse iggapäwane usso oppetus ja kinnitus. Johann Jannsen, Koolmeister. Essimenne jaggo 1853. Saksa kelest ma kele.

Viimane raamat on olnud igapäevaseks palveraamatuks, millest on loetud perele ka järjekindlalt või ka ajutigi hommikupalveid.

Kaguotsa talus on samuti vanu raamatuid vaimuliku ja arstiteadusliku sisuga. Ka on seal paksem vihik kirjutatud vaimulikke jutustusi, nähtavasti mõnest "apokriiva" raamatust, kirjutatud arvatavasti mõõdunud sajandi keskel.

Prangli ja Soome.

Ma juba tähendasin, et paljud pranglilased on käinud Soomes, on olnud varemalt sagedases suhtlemises soomlastega ning Soomest on toodud saare naisigi. Need on aga kõik hilisemate aegade toimingud. Kuid arvatavasti on sidemed Prangli ja Soome vahel varemalt olnud veel tihedamad.

Nagu on näidatud Prangli saare ajaloolises ülevaates, on mõned teadlased arvanud, et Prangli saare esimesed asukad on olnud Rootsist. Ma arvan, et vaevalt on Pranglis kunagi elanud rootslased, s. o. inimesed, kes kõnelesid rootsi keelt või selle keele murrakut. Olnud esiteks mandri valdadele kalastamiskohaks, asusid viimaks saarele elama mandrilt kalamehed püsivalt. Kui katkude ja sõdade järele jäi saar täiesti tühjaks, nii et kabelgi kattus 17. sajandi keskel tuiskliivaga, siis võisid siia tulla lähedal olevatest Rootsimaa osadest, praegusest Soomest elanikke, kes asustasid tühja saare. Need olid aga soomlased, mitte rootslased. Seda tõendavad osalt ka vanemad talude nimed. Esimesi kirjalikke andmeid Prangli saare kohta on 18. sajandi algusest. Selleaegsete talunimede hulgas on säärased, nagu Tabani, Poonti, Koesti /Koistu/, Pruuna, Siimo; praeguste vanemate talunimede hulgas on veel Eigi, Klaukse, Pendi, Olmi, Tüübe /varemalt Tühipää/, Lentsmanni jt. Need kõik on enam-vähem soomelaadilised, osalt seoses soomepäraste isikute nimedega. Oli loomulik, et alguses, kui inimesi oli saarel vähe, talu hakati nimetama peremehe nime järgi, nagu seda esineb ka mujalgi. Kui osal inimestel olid soome nimed, siis jäi ka talule soomekõlaline nimi, samuti nagu on mandril Kolga ja Kõnnu valla rannakülades, kus on elanud ka soomlasi, kelle sisse-rändamine Soomest on dokumentaalselt kindlaks tehtud[1]. Pranglilased on ka edaspidigi jäänud tihedasse suhtlemisse soomlastega, nad on käinud aastast-aastasse Soomes kala püüdmas, peamiselt Helsingi ja Porvoo vahel saarestikus Pirti ja Viiri

---

1/ Vt. Vana Kannel III. Kuusalu vanad rahvalaulud I. Tallinn 1938, lk. 11 - 12.

ümbruses Sipoo saarestikus. See vanadest püügikohtadest kinni pidamine võimaldab osalt ka oletada, et pranglilased on kunagi sisse rännanud just neilt aladelt.

Pranglilaste, samuti ka Ida-Harjumaa randlaste lähedast seost soomlastega kinnitavad ka oskussõnad rannamoodustiste ja kalastusega ühenduses olevate esemete tähendamiseks. Need on enamikus sarnased nii Eesti põhjarannikul kui Soomes. Üksikud sõnad on ju küll ühised Ühis-Soome ajast, seega omased kogu Eestile, kuid mõned kalastus-oskussõnad erinevad mujal mereranna kalurite juures, näiteks läänerannikul. Alamal on toodud ülevaateks tabel mõningatest kalastusega ühenduses olevatest sõnadest Pranglis, Soomes ja Kihnu saarel [1]

Prangli	Soome	Kihnu
Rannamoodustised:		
rand	ranta	rand
saar	saari	saar
kari	kari	rava
luod	luotu	laid, suardu
salm	salmi	silm
niem	niemi	ninä
madal	matala	madal
Paadi osi:		
keul	keula	esimene ots
pera	perä	tagumine ots
parras	parras	parras
parraspuu	parraspuu	pardavjõts /vits/
emapuu	emäpuu	emä/puu/
kaar	kaari	kuär /kaar/
andur	/anturi/	kiil
varped	varppeet	varad
puri	purje	purjut
alus	alus	lae /laev/
purjealus	purjealus	purjelae
puom	puomi	puem /poom/

Prangli	Soome	Kihnu
laid	laita	laidõr
aer	airo	aer
tela	tela	rull, ljõdu
soudama	soutaa	sõudma
uobama	huovata	uõbama

Võrk ja noot:

verk	verkko	võrk
nuot	nuotta	nuõt /noot/
rüsa	rysä	mõrd
käbi	käpy	käbä
vergukäbi	verkonkäpy	võrgukäbä
pull	pullo	käbä, laos
ain	aina	ain
ankur	ankkuri	ankur
puoju	poiju	poi
vabe	vapa	johe
uit	/uitto/	oedu, udi
ahkju	/ahkio/	-
korend	korento	lahetõpuud
kivestama	kivestää	kivestämä
raagapuri	raakapurje	rajapurjut
laidur	laituri	paadisadam
sadam, sadame	satama	sadam
vints	vinssi	vints
tollid	tullit	tollid
silm /võrgu-/	silm	silm
ülge	hylje	ülge
räbilad	/räpylä/	loivad, luõvad
suljud /ka: rapped/	sulju	rappõd

1/ Andmed Kihnu saare kohta on mulle teatanud T. Saar, endine Kihnu õpetaja, parim Kihnu keele tundja, kes kasvanud ise ka üles Kihnus ning elanud seal püsivalt, maha arvatud vaid mõned aastad.

Andmed soomekeelsete oskussõnade kohta on saadud töödest: Mägiste, J., Soome-Eesti sõnaraamat. Tartu 1931; Niemi, A.R., Kalevalan selityksiä. Helsingissa 1910.

Tabelist selgub ilmekalt, et enamik põhiseid kalandusega seoses olevaid oskussõnu on ühetüvelised. Ja seda mitte ainult Pranglis, vaid peaaegu kogu põhjaranniku ulatuses. See tõendab, et mõlemad Soome lahe kaldad on olnud lähedases seoses, kalastades ühisel merel. Ning need ei ole ainukesed ühised sõnad, vaid neid on teisigi, näiteks 'julla' - julla, 'aabi' - haapio, 'sump' - sumppu jt.

Veel ühele tõigale juhin siin tähelepanu. Kui jälgida Pranglis esinevad põhiseid perekonnanimesid, siis on õige hoomatav osa neist võõrakõlalised, kuna eestipärased nimed puuduvad peaaegu täiesti. Kuid see ei näita mitte seda, et Pranglisse oleks tulnud kunagi inimesed mujalt, tuues ühes ka oma perekonnanimed. Põhja-Eestis anti perekonnanimed ju 1834. aastal ja siis olid saarel praeguste elanike esivanemad, samased eestlased. Kuid perekonnanimede valikul on eeskujuks olnud Soomes käies tundmaõpitud liignimed, sest seal olid liignimed juba varemalt. Ning siis valiti perekonnanimedeks sellised nimed, mis kõlbavad, ja siis pandigi nimed: Malmström, Sandström, Vaagiström, Pröönström, Taalström, Krönström, Parkström, Puuström, Niiström; Preiholm, Linholm; Blumgvist, Lillevors, Sööblum, Klaamas. Need on ju kõik rootsikeelsed nimed, kohandatud eestikeelsele kirjatavale. Aga eks varemalt olnud ka soomlastelgi rootsipärased nimed, nagu meilgi olid saksapärased? Samal viisil võisid tungida Pranglile ka kõik liignimed, millel lõpuosa on -berg /Lilleberg, Villiberg, Sumberg, Tamberg/, kuigi selliseid nimesid oleksid võinud anda ka Eestimaa sakslased /liignimed, nagu Tüüberg - endine Tüübe talu perekonnanimi, Aksberg - Aksi saare suurema perekonna liignimi, on kahtlematult kohaliku päritoluga/. Ka liignimed lõpuosaga -mann /Länsmann, Lengmann, Niimann, Lusmann/ võivad olla tekkinud Soome mõjul, samuti nagu seda võib tähele panna ka mandri rannakülades, eriti Kolga ja Kõnnu randades kaugele merdeulataval Juminda ja Pärispää neemel. Ka on vanemates isikunimedes mitmeid

Soomes kasutamisel olevaid nimesid, nagu Aksel, Kalle, Klaus, Tehve, Anna-Maria, Anna-Katrina jt.

Sellise tiheda seose esinemisel on loomulik, et prangli keeles on igapäevases kõnekeeles tublisti soomekeelseid sõnu, selliseid, mida mandrikülades inimesed ei kasuta, ega mõistagi ilma seletamata. Ma nimetan siin näiteks: ingal /soome: hinkalo/, karssen /soome: karsina/, korend = kiil, libell /soome: korento/, nürk /soome: nyrkki/ jt. Ka soomepärased sõnade muutmised esinevad, millest on tähelepandavam vahest omastava lõpp -imme sõnadest, mis lõppevad -s, -si -ti, -di,-li jt. peale, näiteks alasi, alasimme; uherdi, uherdimme; kovasi, kovasimme; retli, retlimme; kalsi, kalsimme; kuersi, kuersimme jt. Kui üksikud sõnad prangli keeles on küll rootsi algupära, nagu tamps, kuunar, sildis, sump jt., siis on need kõik Pranglisse jõudnud soome vahetalitusel ning need ei suuda kuidagi tõendada, et Pranglis oleks elanud kunagi rootslased, kes siin on eestistunud aegade jooksul

Ka praegugi ei ole Soome laenud täiesti lakanud, vaid õige hiljuti on tulnud kasutamisele sellised sõnad, nagu sähku, potka, potkastama, kimmid, rüsa, jtx poslin, laagvesi jt.

Prangli murde omapärasusi.

Prangli murre ühtub võrdlemisi suurel määral murdega, mis on kasutamisel mandril rannaküladesJõelähtme ja Kuusalu kihelkonnas, alates Viimsi randadest kuni Tsitri-Pudisooni[1]. Kuid on ka erinevusi, mis vihjavad rohkem Kolga rannakülademurdele ja mis puuduvad ülaltähendatud rannamurdes.

Alamal on toodud Prangli murde erinevusi kirjakeelega võrreldes. Selles on palju ühiseid jooni rannamurdega, aga ka mõningaid üldse Ida-Harjumaa murde kohaseid.

1/ Sellele murdele olen ma tähelepanu juhtinud oma kirjutises: "Ranna murdest. Eesti Kirjandus V /1910/, lk. 338 - 346.

Häälikulised erinevused.

1. Peenendus, palatalisatsioon puudub täiesti vanemate inimeste kõnes: kallis /kallis/, kaljas /kaljas/, andas /andis/, kondid /kondid/, kott, kass, onn /õnn/, selts /selts/ jt.

2. Sõnaalguselist h-häälikut ei häälda /nagu mandrilgi lähedates külades/: ani, obune, omme, umalad, iidlane, unt jt.

3. Sõna alguses hääldatakse v-häälik täishääliku ees alati: vokk, vüöke. Kuid vanemate inimeste kõnes esineb siiski veel 'ottama'/võtma/,'oda'/võta/.

4. Vokaalharmoonia ei esine kindlakujuliselt, kuid kostub siiski üksikutes sõnades, peamiselt sõnas 'ärä'.

5. Puudub täielikult õ-häälik ja see asendub kõikide täishäälikutega, peale ä ja ü:

õ - a: sana /sõna/, lang /lõng/, vai /või - sidesõnana/;

õ - e: peld /põld/, velg /võlg/, verk /võrk/, perand /põrand/, tembama /tõmbama/, sestrad /sõstrad/ jt. Võrdlemisi sagedane hääldamine vanematel inimestel: ehtu, tembama; nooremate kõnes on neis sõnus juba sagedamini o-häälik: oh-

ta, tombama jne. Seepärast esineb murdes sagedasti paralleelvorme.

õ - i: piesas /põõsas/, vieras /võõras/, ninda /nõnda/, kuid noorematel sagedasti ka: poesas, voeras, nonda ehk nenda;

õ - o: soda, pohi, tode, vodi /võti/, ode, loppeb /lõpeb/, obettama /õpetama/, lobettama /lõpetama/ jt. Tavalisim hääldamine nooremate kõnes.

õ - u: numm /nõmm/, muistadus /mõistatus/, kudistama /kõtistama/, ruem /rõõm/;

õ - ö: söin /sõin/, söid, söi, söimme jne.

6. Esimese silbi pikkadest täishäälikutest on puhtad aa, uu, ää ja üü, teised diftongistuvad. Nii on seega:

aa - maa, saabas, laat, vaagen, taat, kraav;

uu - suu, muu, nuumama, kuulama, suudama, luup, puusad jt.;

ää - pääsukane, rääkima, jää, väänama, käänama, säared, käärid;

üü - müüd, püüdama, küünal, püüksed, müüma jt.;

aga:

ee - ie: mies, tie, tienima, vierema, sien, riede, pienike jt.;

ee - ei: keitama /keetma/, keidan, keitada jne.;

ii - ie: viema /viima/

oo - uo: tuoma, tuop, tuol, kuol, ruodima, luovima, luomad jt.; mõne kõnes võib aga kuulda u-le järgnevat häälikut o ja u vahelise kõlaga.

oo - ou: kouk /kook, koogu/, koukima, koukselg;

öö - üö: süöma, lüöma, tüö, üö, müöp, vüöle, müöda jt.

7. Esimese silbi kaksiktäishäälikutest hääldatakse järgmiselt:

ae - ae: laev, vaentlane, kaev, aer, naeris, saeras jt.;

ae - ai: aid /aed/, aig /aeg/, sagedasti ka: vaintlane;

ae - au: naul /nael/, paul /pael/, kaul /kael/; ~~nael, naul~~; kuid see esineb veel vanematel inimestel, nooremate on juba puhtalt, pael, nael, kael, nael jne.

ea - ää: pää, säädus, päästama, ää /hea/; aga: siel /seal/.

ei - oi: toine /teine/;

ei - öi: lõidama /leidma/, lõit /leit - Ihasalus/;

oe - oi: poig /poeg/

oe - ue: kuer, kuersi; enamikus on oe võrdlemisi puhas, kuid mõnede juures võib siiski tähele panna selle muutumist ue-ks.

oi - oi: koib, koiva jt.

õe - eu: neul, seul - esineb siiski veel vanemate inimeste kõnes, noorematel on juba enamikus: nuel, suel.

õe - ue: uel inime; samuti ka 'uel oli mittu venda';

õi - oi: soimama, oiskama, noid, voi /või - rasvaine, kuid vanematel elanikel on ka 'või'/;

õi - öi: söin /sõin/, löin /lõin/;

8. Esimese silbi täishäälikuist erinevad kirjakeelest järgmised:

a - ai: mainitsema /manitsema/, maintre /mandre - viimane esineb väga harva, tuntud vaid ühes üteluses/;

e - ie: vierk /võrk/- verk/, liehker /lehker - lähker/ - selline keeletava ei ole kaugeltki üldine, vaid see esineb üksikutes perekondades;

e - i: riha /reha/, kiha /keha/, lihed, mihed; aga: leht, lehitsema, /meil pole niipalju/ rehi, kehik, kehitama jt.;

e - ä: särv /serv/, siräl /sirel/, - see ei ole samuti üldine, vaid sellist häälдamist võib märkida vähestes perekondades;

i - ii: piigistama /pigistama/;

i - e: menema /minema/;

o - e: etsima /otsima/, etsin, etsivad, etsisin jt.

o - u: uhagas /ohakas/, uherdi /oherdi/, kuha pääl /koha peal/;

ä - e: pera /pära/, merk /märk/, verav /värav/ jt.;

ä - a: tanuv /tänav/.

9. Kaksikkonsonandid sõna alguses on täielikud ja kl-, kr-, pl-, pr-, tr- püsivad: klaas, kraav, plats, prunt, trepp jt. Esineb isegi 'kronk' /ronk/, 'krääk' /rukkirääk/.

10. tr-ühend esineb sõna keskel ja lõpus ning sel pole astmevaheldust: putru, atru, tetre, potr jt.

11. tv-ühend on alatine ja sel pole astmevaheldust: latv, latva /gen./, latva; ritv, ritva, ritva jt.

12. Esimese ja teise silbi piiril olevatest kaashäälikutest hääldatakse:

ng - ŋg: kaŋgas, laŋgad, aŋged, vaŋker, räŋgid, leŋkima jt.

dr - hr: ohrad/odrad/

tr - hr: kehrama, kehran, kehrasin jt.

13. Teise ja kolmanda silbi piiril olevatest kaashäälikutest hääldatakse:

s - ks: jalaksed, oraksed, vennaksed, vareksed, ilveksed, jäneksed, ueksed, aluksed, kaduksed /katused/, maduksed /matused/, suomuksed /soomused/ jt.

s - ts: karjatsed, näljatsed, sinatsed.

14. Järksilpides ei esine o, vaid alati u: kodu, talu, kulu jt.

15. Vanemate inimeste kõnes esineb vähendust ja meelitust väljendavates sõnades liide -kane: poisikane, lapsukane, pulgukane, naulukane, pääsukane, naisukane, püdikane /pütikene/, mehikane jt. Nooremate kõnes on aga juba täielikult liide -kene või -ke, kusjuures viimast kasutatakse vähem: poisikene, lapsukene, pulgakene jt.

16. Väldetest on prangli murdes vaid esimene ja kolmas välde, mis esineb eriti teravalt vanemate inimeste kõnes. Teine välde puudub nende kõnes peaaegu täielikult. Kuid nooremate väljendustes ei ole väldete vahed enam nii teravad, aga siin on ikkagi vahe märgatav intonatsioonis ning grammatiliselt esineb selliseid sõnakujusid, mida ei saa mahutada hästi ei prangli murde, ega kirjakeele raamidesse.

Astmevaheldus.

Astmevaheldus esineb paljudes sõnades erinevalt kirjakeelele. Osalt oleneb see juba sellest, et prangli murdes, nagu juba tähendatud, pole teist väldet ja seega on tugev aste alati kolmandas,

nõrk aste esimeses vältes. Alamal tuuakse mõnede astmevahelduslike sõnade rühmad, andes sõna nimetava, omastava, osastava käände ainsuses ja osastava ning kaasaütleva mitmuses, - viimane kääne on kasutatud seepärast, et selles käändes oli kergem saada vastuseid küsimusele kui mitmuse omastavas. Kasutatud on siin peamiselt prangli vanemat murret, mis mitmeti just erineb tavalisest kirjakeelest.

a/ vagu, vau, vagu, vagu, vagujega
magu, magu, magu, magu, magujega
siga, sia, siga, sigu, sigujega
viga, via, viga, vigu, vigujega
nuga, nua, nuga, nugi, nugijega
lugu, luo, lugu, lugu, lugujega
nägu, näu, nägu, nägu, nägujega

b/ sada, saa, sada, sadu, sadujega
pada, paa, pada, padu, padujega
sada, saa, sada, sadu, sadujega
rida, ria, rida, ridu, ridujega
soda, soa, soda, sodu, sodujega
pidu, pidu /harva: piu/, pidu, pidu, pidujega

c/ süsi, süe, sütt, süsi, süsijega
käsi, käe, kätt, käsi, käsijega, aga ka: kättega
lüsi, lüe, lütt, lüsi, lüsijega

d/ tuba, tua, tuba, tuba, tubajega
uba, ua, uba, ubi, ubijega
tobi, tove, tobe, tobe, tobejega
kubu, kubu, kubu, kubu, kubujega
kibu, kibu, kibu, kibu, kibujega
riba, rivi, ribi, ribi, ribijega
käbi, kävi, käbi, käbi, käbijega
kivi, kive, kive, kivi, kivijega
raba, raba, raba, rabu, rabujega

e/ aug, aùi, aùgi, aùgi, aùgijega

aid, aìa, aìda, aìdu, aìdujega

aig, aja, aìga, /aìgu, aìgujega/

põig, poja, poìga, poìgi, poìgijega

luud, luùa, luùda, luùdi, luùdijega

raud, rauùa, rauùda, rauùdu, rauùdujega

laud, lauùa, lauùda, lauùdu, lauùdujega

leib, leìva, leìba, leìbu, leìbujega

f/ uus, uùe, uut, uùsi, uùtega, aga ka: uùsijega

täis, täìe, täìt, täìsi, täìtega

kuub, kuùe, kuùbe, kuùbi, kuùbijega

puod, puùe, puòdi, puòdi, puòdijega

g/ selg, selja, selga, selgi, selgijega

nälg, nälja, nälga, /nälgi, nälgijega/

külg, külle, külge, külgi, külgijega

jälg, jäle, jälge, jälgi, jälgijega

särg, särja, särga, särgi, särgijega

märg, märja, märga, märgi, märgijega

kärg, kärje, kärge, kärgi, kärgijega

h/ kuol, kuòli, kuòli, /kuòli, kuòlijega/

püör, püöra, püöra, püöri, püörijega

sien, siène, sièni, siènijega

i/ leht, lihe, lehte, lehti, lehtijega

riha, riha, riha, rehi, rehijega

kiha, kiha, kiha, kehi, kehijega

mies, mihe, miest, mehi, miestega

j/ viht, viha, vihta, vihtu, vihtujega

vihk, vihu, vihku, vihku, vihkujega

tahk, tahu, tahku, tahku, tahkujega

sahk, saha, sahka, sahku, sahkujega

k/ roht, rohu, rohtu, rohtu, rohtujega
toht, tohu, tohtu, tohtu, tohtujega

l/ pohi, pohja, pohja, pohju, pohjujega
ahkju, ahkju, ahkjut, ahkju, ahkjujega

m/ lepp, leba, leppa, leppi, leppijega
sepp, seba, seppa, seppi, seppijega
kott, kodi, kotti, kotti, kottijega
rätt, rädi, rätti, rätti, rättijega
kepp, kebi, keppi, keppi, keppijega
vokk, vogi, vokki, vokki, vokkijega
lakk, laga, lakka, lakku, lakkujega
vakk, vaga, vakka, kakku, vakkujega
kukk, kugu /aga ka: kukke/, kukke, kukki, kukkijega

n/ silk, silgu, silku, silku, silkujega
välk, välgu, välku, /välku, välkujega/

o/ silm, silma, silma, silmi, silmijega
laps, lapse, last, lapsi, lapsijega
mets, metsa, metsa, metsi, metsijega
latv, latva, latva, latvu, latvujega
sang, sanga, sanga, sangu, sangujega

p/ kari, karja, karja, karju, karjujega
mari, marja, marja, marju, marjujega

r/ sober, sopra, sopra, sopru, soprujega
/varemalt ka: sepr, sepra, sepra, sepru, seprujega/
tuover, tuovri, tuovri, tuovri, tuovrijega

s/ kass, kassi, kassi, kassi, kassijega
merss, merssi, merssi, merssi, merssijega

t/ turvas, turba, turvast, turbai, turvatega
lammas, lamba, lammast, lambai, lammastega
kinnas, kinda, kinnast, kindai, kinnastega

Erinevusi vormiõpetuses.

Vormiõpetuses esineb samuti mõningaid erinevusi. Osalt on need ühised Ida-Harjumaa murdega, osalt on aga omased Pranglile ja Kolga rannakülade murdele. Alamal on juhitud tähelepanu mõnele erinevusele.

1. Kahesilbilistel astmevahetuseta sõnadel lõpuga -as, -es, -is, -us on omastava lõpuks -kse pro -se:

-as - -akse: jalas - jalakse, teras - terakse, arjas - arjakse, oras - orakse, Kustas - Kustakse; sama ka: vennaksed, linnaksed, omaksed.

-es - -ekse: vares - varekse, jänes - jänekse, ilves - ilvekse, Andres - Andrekse; ka: ueksed.

-isa - -ikse: keris - kerikse, emis - emikse, tervis - tervikse, veis - veikse, Madis - Madikse.

-us - -ukse: alus /laev/ - alukse, kadus - kadukse, lojus - lojukse, silmus - silmukse, suomus - suomukse, madus - madukse, sormus - sormukse, jutlus - jutlukse, Klaus - Klaukse.

Kuid abstraksed kahesilbilised kolmandavältelised ja kolmesilbilised sõnad -us lõpuga ei võta omastavas lõppu -kse, vaid neil on harilik lõpp -se: aigus - aiguse, julgus - julguse, kangus - kanguse, laius - laiuse, kogudus - koguduse, armastus - armatuse, ukkadus - ukkaduse, akkadus - akkaduse, uoledus - uoleduse jt. Selline nähtus on üldine ka mandri maakülades Ida-Harjumaal.

2. Mõned kolmesilbilised sõnad lõpuga -ne võtavad omastavas lõpu -tse: karjane - karjatse, näljane - näljatse, äkkine - äkkitse, saarane - saarnatse, sinane - sinatse.

3. Kolmesilbilised ja mõned kahesilbilised sõnad lõpuga -di, -li, -ti, -si, -sti võtavad omastavas lõpu -imme, osastavas -ind; teised käänded moodustuvad reeglipäraselt, arvestades neid erinevusi:

-di - -dimme:

uherdi, uherdimme, uherdind, uherdimmi, uherdimmijega

tilgudi, tilgudimme, tilgudind, tilgutimmi, tilgudimmijega

igadi, vigadimme, vigadind, vigadimmi, vigadimmijega

-li - -limme:

retli, retlimme, retlind, retlimmi, retlimmijega

-si - -simme:

alasi, alasimme, alasind, alasimmi, alasimmijega

kovasi, kovasimme, kovasind, kovasimmi, kovasimmijega

kalsi, kalsimme, kalsind, kalsimmi, kalsimmijega

kuersi, kuersimme, kuersind, kuersimmi, kuersimmijega

aga: magasi, magasi, magasi

-ti - -timme:

kasiti, kusitimme, kusitind, kusitimmi, kusitimmijega

-sti - -stimme:

arjusti, arjustimme, arjustind, arjustimmi, arjustimmijega

ingesti, ingestimme, ingestind, ingestimmi, ingestimmijega

rinnusti, rinnustimme, rinnustind, rinnustimmi, rinnustimmijega

näbisti, näbistimme, näbistind, näbistimmi, näbistimmijega

4. Kirjakeelne lõpp -kas muutub kas lõpuks -gas või -jas:

-gas:

vasigas, vasikka, vasikka, vasikku, vasikkujega

sinigas, sinikka, sinikka, sinikku, sinikkujega

mustigas, mustikka, mustikka, mustikku, mustikkujega

aga: adigas, adiga, adiga, adikku, adikkujega

alligas, alliga, alliga, allikku, allikkujega

tujugas, tujukka, tujukkast

-jas:

kadajas, kadaja, kadaja, kadajai, kadajattega

pihlajas, pihlaja, ~~kadaja~~ pihlaja, pihlajai, pihlajattega

Üldiselt on sõnad lõpuga -kas, -gas, -jas suurimaks komistuskiviks, sest siin on tublisti kõikuvusi, mispärast on raske moodustada kindlat reeglit. Siin kõneldakse, nagu ta tuleb keelele silmapilgul. Ka keelejuhid lähevad siin varsti segamini ja ei oska siis enam pidada kindlat joont.

Käänamine.

Käänete lõpud on üldiselt samad, mis kirjakeeles, kuid siiski on kõrvalekalduvusi mitmete sõnade lõppudes. Olgu tähendatud, et mõnda käänet harilikus kõnes ei tarvitata, näiteks olevat; ning kui seda kasutatakse üksikutel juhtudel, siis on sõnal rohkem määrsõna iseloom /vt. eespool/. Samuti ei ole omadussõnadel, eriti siis, kui neid kasutatakse koos nimisõnadega, korralikku mitmust ja siin võib toime tulla vaid mõne käändega, peamiselt ainsuse omastavaga. Kuid kunstlikult võib moodustada kõiki käändeid esinevate eeskujude ja reeglite alusel.

Peatume lühidalt üksikutel käänetel.

1. Mitmuse osastav erineb kirjakeelest. Selles on järgmisi erinevusi

a/ i-mitmus on sagedasem ja täielikum kui kirjakeeles, rääkimata lähidastest mandrimurrakust; aga ta pole siiski nii reeglipärane nagu on üldgrammatikates ning siin esineb lõppudes mitmeid erinevusi, näiteks:

varb, varva, varba, varbu, varbujega
rüsa, rüsa, rüsa, rüsi, rüsijega
konn, konna, konna, konni, konnijega
käbi, kävi, käbi, käbi, kävijega /ka: käbijega/
leib, leiva, leiba, leibi, leibijega
kapstas, kapsta, kapsast, kapstu, kapstujega
sammal, sampla, sampla, samplu, samplujega
küömes, küömne, küömne, küömni, küömnijega
ebe, ebeme, ebet, ebemi, ebemijega
pasuna, pasuna, pasuna, pasuni, pasunijega

b/ Mitmetes kahe-, kolme- ja neljasilbilistes sõnades jääb mitmuse osastava lõpp -d ära ja seda ei häälda ta:

lammas, lamba, lammast, lambai, lammastega
varvas, varba, varvast, varbai, varvastega
varras, varda, varrast, vardai, varrastega
kärgas, kärka, kärgast, kärkai, kärgastega
pilbas, pilpa, pilbast, pilpai, pilbastega

keitaja, keitaja, keitajad, keitajai, keitajattega
kallitaja, tallitaja, tallitajad, tallitajai, tallitajattega
kirjudaja, kirjudaja, kirjudajad, kirjudajai, kirjudajattega
luik, luike, luike, luikei, luikijega
vue, vuode, vuodi, vuodei, vuettega /või: vuodijega/
uone, uone, uonet, uonei, uonettega /aga mitte: uonijega = uonujega/
raamat, raamadu, raamattu, raamadui, raamaduttega

Prangli murdes esineb niihästi i-mitmus kui ka de-mitmus. Kuid kõnes ei ole selles küsimuses mingit kindlust ega piiri, samuti ei saa koostada reeglit, millal tuleb üht või teist lõppu kasutada või mida peetakse õigemaks. Räägitakse, kuidas juhtub ja kuidas näib olevat parem. Ning järelepärimistel minnakse koguni segamini, sest keelejuhil kaob siis nagu kindluse tunne. Vanemate kõnes on rohkem i-mitmust, nooremates ja mõnel rühmal vanematelgi on juba kirjakeele mõjul de-mitmus. Kuid on ka sõnu, kus ei ole järjekindlust, eriti neid sõnus, millel mitmuse partitiivis on lõpp -ai, -ei, -ui, näiteks: lammas, lambai - lammastega, kirves, kirvei - kirvestega jt. Aga on ka seesuguseid vorme: luikei - luikijega, tukkai - tukkijega, urbei - urbijega.

2. Ainsuse osastavas puudub paljudes sõnades lõpp -t ning osastav sarnaneb seepärast omastavaga. Üldse ei ole lõpp -t kuigi sage, see asendub sagedamini lõpuga -d, aga tihti kaovad nii üks kui teine, näiteks: 'ta luges raamattu'

3. Enamikel sõnadel moodustuvad mitmuse partitiivist teised mitmuse käänded /peale nimetava/ tunnusega -je-, näiteks: sulgi, sulgije, sulgijesse, sulgijest, sulgijes, sulgijelle, sulgijelt, sulgijeks, sulgijega jt. De-mitmusega sõnad moodustuvad mitmuse omastava järgi. Eriti toimub see neid sõnus, mis lõppevad mitmuse osastavas -ai, -ei, -ui; näiteks: lambai - lammastega, kirvei - kirvestega, raamadui - raamadutega, ambai - ammastega jne.

4. Teiste käänete kohta tõstetagu esile järgmisi omapärasusi:

Sisseütlevas kasutatakse sagedamini lühikest lõputa vormi niihästi ainsuses kui ka mitmuses. Ilma lõputa on astmevahetuslikud kahesilbised ja astmevahetuseta kolmesilbised tüved, näiteks 'ma lähen kampri,

eltri, kabeli, kirikku, vankri jt.' Astmevahetuslikud sõnad, mis kirjakeeles gemineeruvad sisseütlevas, jäävad kahenemata, näiteks 'mäge, lage, joge, rege, vede, käde, tuba, kogu' pro mäkke, lakke, jõkke, rekke, vette, kätte, tuppa, kokku; 'mies üppas rege ja soitas siis mäge'; samuti on ka: '/kukkus/ mere, lume, tule' pro merde, lunde, tulde /Idaharjumaa mandri maakülades/.

Aga prangli murre ei tunne selliseid geminatsioone, nagu külla, tülli, ninna, majja, õhhe jt., vaid nende asemel on ikka lõpplised sõnad: külasse, tülisse, nenasse, majasse, üösse jt., kuigi esineb ka selliseid sõnu, nagu linna, talli, sinne.

Kirjakeelsed lühikese sisseütlevaga sõnad esinevad ka Prangliski, näiteks metsa, paati, verku, koju /ka: koa ehk kuo/, tasku, potti jt.

Lõpud -ha, -he, -hu on tavalised ja esinevad nagu üldkeeleski: maha, pähe, suhu. Kuid de-lõpuline sisseütlev puudub täiesti ning selle asemel on lõpus -e: juure, ääre, keele, /pane üks/ meele jne.

Nelja- ja enamasilbistes tüvedes on tavaline lõpp -sse.

Seesütlev ja seestütlev moodustuvad harilike reeglite kohaselt.

Alaleütleva käände lõpp on mitmesilbistes sõnades kaasrõhulise silbi järele -lle ainuses, peamiselt ja sagedamini aga mitmuses: alukselle, varekselle, kerikselle, rebastelle, verkujelle, lammastelle, kivijelle, lindujelle, kanujelle, kilujelle jt. Kahe- ja kolmesilbistes sõnades on lõpp enamasti ikka -le: kanale, paadile, luomale, talule, ojale, kogudusele, inimesele.

Nelja- ja enamasilbistes sõnades on tavaline lõpp, kus avaldab mõju kaasrõhk.

Alalütlev ja alaltütlev moodustuvad reeglipäraselt.

Saav, rajav, ilmaütlev ja kaasaütlev kääne on kirjakeelsetele käänetele sarnased ning nendes ei ole erinevusi. Ilmaütlevas gemineerub lõpp -ta, seda juba vastavalt murde häälduamisele: kanatta, kalatta, kivijetta, karjatsetta, obustetta, aluksetta, raamadutta jt. Rajav, saav ja kaasaütlev on tavaliste lõppudega.

Olev kääne ei esine vanemas kõnes kuigi sagedasti. Kui seda kasutatakse, siis on tal lõpuks -nasa, näiteks: vanunasa, lapsenasa, aigena-

a;'uad seisusitte varsinasa', 'olin aigenasa vuodes', 'ülge rasv viia linna tükkinasa','pane oled kuhe pikkanasa' jt. Sellisel juhul on olemal käändel rohkem määrsõna mõiste. Olevat nagu ta esineb üldkeeles, ei kasutata kõnes. Pranglilane ei oska öelda näiteks lauset: õpetajana olin ma kolm aastat Pranglis', vaid ta väljendav seda: 'ma olin kui õpettaja kolm aasta Pranglis'.

Instruktiiv esineb ka prangli murdes, kuid tal on siin adverbiaalne tähtsus: kuivi jalu, kinni silmi, 'ta jäi vaatama suuri silmi' jne.

5. Omadussõnade algvõrre on tavaline ja reeglipärane, kuid omadust märkiv liide -ne ühesilbiste astmevaheldusliikes sõnades liitub ikka vokaaltüvele tugevas astmes, seega liide liitub osastavale ainsuses või harva ka mitmuses, mitte nimetavale või omastavale ainsuses: rauane, kuldane, nahkane, muldane, villane, takkune, liivane, suolane, vaskine, malmine jt. Erinevuse sellistes sõnades teeb tähelepandavaks just teise välte puudumine.

Kahe- ja enamasilbilistes sõnades liitub -ne peamiselt ainsuse omastavale: tinane, obejane, kivene, savene, linane jne. Kuid sellised omadussõnad on võrdlemisi haruldased ning vastavat mõtet väljendatakse nimisõnadega käänetes, näiteks nimetavas /raudkang, kuldraha, vaskplekk/ või seestütlevas /terasest tross, tinast nõõp, rauast veru/ .

Keskvõrre on reeglipärane, kuigi vanemate inimeste kõnes esineb keskvõrdes sagedamini lõpp -mb: kovemb, suuremb, punasemb, madalamb. Selliste sõnade käänamine erineb samuti:

kovemb, kovemma, kovemba, kovemi /ka: kovembi/, kovemittega
paremb, parema, paremba, paremi /parembi/, paremittega
valgemb, valgema, valgemba, valgemi /valgembi/, valgemittega
mustemb, mustema, mustemba, mustemi /mustembi/, mustemittega

Järgmistest sõnadest on keskvõrre: uus - uuemb, ää - paremb, arg - aramb, all /= hall/ - allimb, lage - lagejamb, aige - aigemb, järsk - järskumb /ka: järsumb/, kallis - kallimb, onnedu - onnedumb, vieras - vieramb, truu - truuvimb, abu /= hapu/ - abumb, peru - perumb, sue - suemb, vagane - vagasemb jt.

Ülivõrre moodustub ainult keskvõrdest sõna 'keige' abil: keige ko-

remb, keige paremb, keige suuremb jne., varematel aegadel isegi: kaige kovemb, kaige paremb, kaige kallimb jt.

Omadussõnad liitega -line, -lik on üldiselt samased, nagu kirjakeeles, kuid -lik sõnades on käänamisel samad erinevused nagu teistel samalaadilistel sõnadel väldete alusel.

Omadussõnade käänamises on erinevusi, sest omadussõna käändub vaid siis, kui tal on nimisõna väärtus või kui ta seisab üksikult. Kui aga omadussõna käändub ühes nimisõnaga, siis ühildub omadussõna ainult nimetavas käändes nimisõnaga nii ainsuses kui mitmuses, kuna teistes käänetes omadussõna seisab peamiselt ikka omastavas käändes ainsuses ega ühildu teiste käänetega. Ainult osastavas, niihästi ainsuses kui ka mitmuses esineb mõningail juhtumeil ühildumist, näiteks suurt kala, suuri kalu, väikest lehma, väikesi lehmi. Samuti võib nooremate kõnes märgata, et mitmuses on nimisõna ees olev/enamasti omadussõna/ mitmuse omastavas: kuivije verkuje, kuivije verkujelle, kuivije verkujega, kuivije verkujetta jne. Kuid tavalises kiires kõnes jääb see harilikult ühildamata ja valdav on esimene moodus. Üldiselt on omadus- ja nimisõnade ühildumine väga ebakindel ja kõikuv, osalt ka seepärast, et Pranglis ei kasutata kõnes kõiki käändeid, vaid ainult üksikuid.

Toodagu siin käänamise näitena järgmist:

nimetav:	valge lammas -	valged lambad
omastav:	valge lamba	valge lammaste
osastav:	valget lammast	valgi lambai
sisseütlev:	valge lamba	valge lammastesse
seesütlev:	valge lambas	valge lammastes
seestütlev:	valge lambast	valge lammastest
alaleütlev:	valge lambale	valge lammastelle
alalütlev:	valge lambal	valge lammastel
alaltütlev:	valge lambalt	valge lammastel
saav:	valge lambaks	valge lammasteks
rajav:	valge lambani	valge lammasteni
olev:	valge lambanasa	valge lammastena
ilmaütlev:	valge lambatta	valge lammastetta

asasütlev: valge lambaga valge lammastega

6. Arvsõnades on põhiarvud samad, mis üldkeeles, väljaarvatud 9, mis on 'ühiksa'. Reeglipäraselt on ükstoit, kakstoist, kolmtoist jne., aga ka ükstoistkümmend, kakstoistkümmend, kolmtoistkümmend jne.; samuti on ka kakskümmend, kolmkümmend, nelikümmend jt. Õieti on Pranglis veel kaks lugemisviisi - üks nagu on näidatud ülal, mida kasutatakse tavalises igapäevases elus. Kuid siis, kui loetakse kalu, kasutatakse teist lugemisviisi: mingite vanade kogemuste ja harjumuste alusel ei öelda peale kahtkümmend mitte: kakskümmend üks, kakskümmend kaks, kolmkümmend kolm jne., vaid ikka: üks kolma /21/, kaks nelja /32/, kolm viie /45/, seitse kuue /57/ jne. Mõnelt kuuleb ka: üks kolmat, kolm kolmat jne. Harilikult loetakse kalu aga kuni viiekümneni, sest kalu loetakse paarisiis ja kui on viiskümmend paari, s.o. sada täis, pannakse 'lugukala', mida pärast siis kokkuloetakse. Üle 90 loetakse aga juba: ühiksakümmend üks, ühiksakümmend kaks jt.

Järgarvudes on erinevusi: esimine, toine, kolmas, neljas, seitsmas, kaheksmas, ühiksmas, kümmes, ühestoistkümmes, kahestoistkümmes, kolmastoistkümmes, kahesküümmes, kolmaskümmes, sajas, tuhanes; kahesküümmes esimine, neljaskümmes toine, viieskümmes kuues, ühiksmaskümmes ühiksas jne. Käänamist arvsõnade juures tavalises kõnes palju ette ei tule ja kui seda ongi tarvis, siis käändub vaid viimane sõna.

Murdarvudest tuntakse peamiselt: puol, vierand, ka kolmvierand; kuid teised väljendatakse enamasti sõnaga 'osa': viies osa, kümmes osa jne. Teisi murdarve ei kasutata ja kui on nüüd noorematel inimestel tarvis neid väljendada, siis on sellised väljendused sarnased kirjakeelele.

7. Asesõnus on isikuliste asesõnade ainsus sarnane üldkeelele, kuid mitmuses on enamasti vanemas ja ka praegugi igapäevases kõnekeeles: mei, tei, nie pro meie, teie, nad: 'kas mei lähme merele? vai tei olette niikaugel; siis nie akkasitte verku vidama'. Ka on käänetes erinevusi nagu selgub näidetes: 'ta kutsus minu süöma, kas ta sinu ei kutsunudki? ma ei lase sinu menema; minu kutsuti pulma'.

Üldiselt on harilikus kõnekeeles püüe kasutada lühendatud sõnu 'ma,

'a' enamikes käändeis, väljaarvatud 'mind, minult, sind, sinult', kus-
'uures mõnes käändes täishäälik kostub pikalt, nagu mujalgi mandri kü-
lades: 'muust, suust, muùga, suùga, muùni, suùni', kuna alaleütlevas
gemineerub keskmine kaashäälik: 'mùlle, sùlle'. 'Tema' on siiski hari-
likum, peamiselt just käändeis: 'temal, temaga, temani' jt. Siduv ase-
sõna 'mis' käändub: mis, miṇge, miṇget, miṇgele, miṇgelt, miṇgega jt.
Ka siduv 'kes' käändub vanemate inimeste kõnes: kes, kene, kenelt, ke-
nega, keneni jt. Küsiv 'kes' muutub sagedasti kiires kõnes sõnaks 'kie',
näiteks: 'kie, kurat, seda tegi?'

Umbmääraline 'emb-kumb' käändub peaaegu reegipäraselt: emb-kumb,
emma-kumma, emba-kumba, emba-kumbale, emba-kumbast jne. 'Keegi' asemel
on kas 'kieki' või 'keski'. Ka 'midagi, miski'.

Erinevusi pöördsõnades.

Tegusõnades esineb suuremaid lahkuminekuid. Üldiselt vastavad tegu-
sõnad tavalisele grammatilisele käsitamisele, kuid harilikus kõnekee-
les ei ole ta nii vormirikas kui grammatikates. Kunstlikult võib siin
küll tuletada samuti kõik vormid, mis esinevad kirjakeeles, kuid pal-
jusid neist ei mõista Prangli inimene, vaid ajab oma igapäevases kõnes
läbi lihtsamate vormidega ja tuleb toime oma asjaajamistes kaudsete
väljendustega.

Et saada ülevaade Prangli kõnekeelest, olenevalt tegusõnade pööra-
misest, peatume üksikutel erinevustel.

1. Pöörete lõpud on üldiselt samad, mis kirjakeeles, kuid mitmuses
on vanemas kõnekeeles tunda esimeses ja teises pöördes lõpu kaashääli-
ku gemineerumist, eriti täishääliku järele ja kaasrõhuga silbis: mei
olemme, tei olette, olimme, olitte, lugesimme, lugesitte, kirjuttasimme,
kirjuttasitte, lasemme, lasette, laskesimme, laskesitte jne.

2. Pöördsõnade pööramine toimub enamasti reeglipäraselt. Kuid ast-
mevahetuslikes sõnus on kindlas kõneviisis oleviku kolmas pööre nii
ainsuses kui mitmuses samas astmes, milles on ma-tegevusnimi:
andama, tema andab, nemad andavad
tegema, tegeb, tegevad

lugema, lugeb, lugevad

vedama, vedab, vedavad

laskema, laskeb, laskevad

saagima, saagib, saagivad

ruokima, ruokib, ruokivad jne.

Esimene ja teine pööre vastab enamasti nõrgale astmele, kuid on kolmandas vältes:

annan, annad, annamme, annatte

ruogin, ruogid, ruogimme, ruogitte

tien, tied, tiemme, tiette

luen, lued, luemme, luette

vian, vian, viamme, viatte

lasen, lased, lasemme, lasette

saen, saed, saemme, saette

Kuid selline kõnelemine ei ole siiski alati reeglipärane ning tuleb ette kõrvalekaldumisi, sagedamini esimeses pöördes, näiteks 'mina lasken' pro lasen jt.

Mõned sõnad esinevad erandina: menema, lähen, lähed, lähteb, lähemme, lähette, lähtevad.

3. Lihtminevikus on tarvitamisel sagedamini si-minevik:

käisin, polesid, magasimme, saattasitte, kirjudasin, oppisin jne.;

kuid on ka i-lihtminevikku: söin, nägin, tegin, kuulin, luin jt.

4. Lihtmineviku mitmuse 3. pöördes on vanemate inimeste kõnes tavaliselt lõpp -tte, mitte -d, s.o. sama lõpp, mis on 2. pöördes: nemad olitte, laulasitte, juoksitte, mängisitte, püüdasitte, andasitte jne. Nooremate kõnes on juba sagedamini lõpp -d: nemad olid, laulsid, juoksid, mängisid, püüdasid, andasid jt. Ei ole ka täiesti kadunud lõpp -vad, mis on küll kirjakeele mõju, sest aastat 30 - 40 tagasi oli see kirjanduses tavaline ning need kätteõpitud lõpud ei ole veel täiesti jäänud kõrvale keskealiste inimeste kõnekeeles, eriti siis, kui tahetakse kõnelda võõraga küllalt arusaadavalt.

5. Tingiv kõneviis on prangli murdes teistsugune kui kirjakeeles. Siin on kõik pöörded alati ilma lõputa ning tingiv kõneviis moodustub

isikulistest asesõnadest ja sama kõneviisi ainsuse 3. pöörde lõputa vormist, nii et on alati kõikides pööretes lõpp -ks: ma laulaks, sa laulaks, tema laulaks, mei laulaks, tei laulaks, nemad laulaks. Samuti ka: ma tieks, sa läheks, meie magaks, teie obèttaks, nemad kirjudaks. kuid ka: olinks jt.

/Aga: olema, mina olis, sina olis, tema olis, me olis jne./

6. Käskiv kõneviis on üldiselt reeglipärane, kuid vanemas kõnekeeles on mitmuses lõpu -ge asemel -ga: anna, andaga, andagu; kauda, kautaga, kautagu; näida, näitaga, näitagu; süö, süöga, süögu /"süöga, süöga! varsti lähette lohki kui pajuvile"/; mene, menga, mengu; oda, ottaga, ottagu; via, vidaga, vidagu; vie, viega, viegu; kirjuda, kirjuttaga, kirjuttagu jne. Lõpp -ga ja -gu liituvad peamiselt täishäälikule, harvemini ka kaashäälikule: ole, olga, olgu; tule, tulga, tulgu sure, surga, surgu; tei, tehka, tehku jt. Lõppu -gem või ka -kem prangli murdes ei tunta.

7. Kaudset kõneviisi lõpuga -vat kasutavad Pranglis vaid nooremad inimesed oma kõnekeeles ja siiski on see lõpp rohkem -vad: ta menevad uome linna, onu tulevad täna meile. Kuid vanemas kõnekeeles on kaudse kõneviisi väljendajaks peamiselt da-tegevusnimi: tädi tulla uome meile, onu menna tuleval nädalal linna, mihed raiuda metsas puid jne. Üldiselt ei tarvitata kaudset kõneviisi kuigi sagedasti, sest prangli-lane peab selliseid vorme liig keeruliseks, millest ta ei saavat aru. "Onu tulla /või: tulevat/ teile" asemel ütleb ta meelsamini: "onu luband teile tulla". Ainult üksikutel juhtumitel, kus on tegemist peamiselt tulemise või minemisega, kasutab ta kaudset väljendamist.

8. Eitavas kõnes on pöördsõna enamasti sama, mis da-tegevusnimes ja peamiselt tugevas astmes: ei panna, ei vuèta, ei anta, ei süöda, ei neulutta, ei küsitta, ei tulla, ei olla, ei lööda, ei kirjudatta.

9. Umbisikulises tegumoes ei kasutata lõppu -kse, vaid sõnad on selle lõputa, nagu on kirjakeelses eitavas kõnes: panna /pannakse/, vuèta, anta, süija, etsida /otsitakse/, ompletta, luèta, kirjudetta, obedetta, neulutta, künnetta jne.

Umbisikulise tegumoe lihtminevik moodustatakse küll reeglipäraselt lõppudega -di ja -ti, kuid siin on siiski sõnades tublisti erinevusi:

müöma - müödi, kandama - kannetti, tappama - tabetti, keitama - keidetti, liutama - lüdetti, akkama - agetti, lobuttama - lobudetti, liigutama - liigudetti, obettama - obedetti, kirjudama - kirjudetti jt.

Pranglis tuntakse isikulist passiivi võrdlemisi vähe. Kui seda peaks keegi kuidagi kasutama, siis järgmiselt: minu kutsutta, sinu kutsutta, teda kutsutta, meid kutsutta, teid kutsutta, neid kutsutta. Sama on ka minevikus: minu kutsutti, sinu kutsutti, teda viedi, meid pandi, teid laidetti, neid kiidetti jne.

10. Ma-tegevusnimi moodustub kõigis käänetes reeglipäraselt:

elama, elamas, elamast, elamatta

valima, valimas, valimast, valimatta,

müöma, müömas, müömast, müömatta

Kuid -ma liitub peaaegu eranditult ikka vokaaltüvele. Seepärast muutuvad kahesilbised konsonanttüvelised pöördsõnad kolmesilbisteks vokaaltüvelisteks, kusjuures lõpu -ma ees esineb kas a või e, harva ka i ja u. Näiteid:

-a-: andama, kandama, vottama, saatama, keitama, kartama, päästama, pettama, tappama, mattama, seisama, naerama, nuttama, kattama, laulama, mietama, laitama, peitama, küttama, säädama

-e-: tousema, kuulema, laskema, jouksema, käskema, küpsema, kaitsema, maitsema, tundema

-i-: niedima /neetma/

-u-: tahtuma, kiskuma

Kolme- ja enamasilbised, samuti kahesilbised sõnad, kus -ma ees on kas pikk vokaal või diftong, on reeglipäraselt vokaaltüvelised nagu kirjakeelski: kirjudama, parandama, obettama, suovittama, ähvardama, sammeldama; süttima, puuduma, laenama, menema, tulema, oppima, munima, kerjama; saama, juoma, müöma, käima, treima, kiema, jääma, viema.

Astmevahetuslikes sõnades on ma-tegevusnimi alati tugevas astmes: andama, akkama, soudama, vottama, keitama, riitlema, omplema.

Sama reegel on maksev ka da-tegevusnimede juures: andada, akkada, vottada, laulada, keitada, juokseda, riitleda, ompleda.

11. Da-tegevusnimi moodustub reeglipäraselt, kuid tema tunnuseks

on enamikus -da, või ka -ta, sest ta liitub peamiselt vokaaltüvele, harva ka -a: ostada, parandada, riitleda, ompleda, juosta, süia, juua, tiha, viia, tuua, müöda jt.

12. Des-tegevusnimi /da-tegevusnime seesütlev/ väljendub, eriti vanemas kõnes, sagedamini lõpuga -jes, kui see liitub vokaalile, ja -es, kui see lõpp liitub konsonandile või pikale täishäälikule: laulajes, kondijes, etsijes, seisujes, vottajes, kuuldajes, riitlejes, omplejes, vihtlejes, tulles, olles, mennes, tuues, luues, juostes, kaheldes, jt.

13. Oleviku kesksõna on reeglipärane, ta tunnuseks on -ev või-tav: juoksev, seisev, apnev, tüötav, ostetav jne. Mõnes sõnas on lõpuks ka -dav: müödav, vuodav, tuodav. Kuid v-kesksõna, samuti tav-kesksõna kasutatakse väga harva ja nende asemele tarvitatakse vanemas kõnes enamasti -ja lõpuga sõnu: tüötaja inimene, joukseja obune, seisaja vesi, vuolaja vesi. Aga: kiev vesi, juoksev vesi.

Tarbekorral väljendatakse seda ka selgitava kõrvallausega, mis algab sidesõnaga 'mis', 'kes': vesi, mis juokseb; inimene, kes tüötab jt.

14. Mineviku kesksõna -nud lõpuga kasutatakse peaaegu alati, -tud lõpuga sõnu aga harvemini. Lõpp -nud lüheneb sagedasti ka lõpuks -nd, -d, või -t. Seejuures võib tähele panna, et ainsuses on sagedamini lühenenud lõpp: tema mend, tuld, tehend, lauland, vottand, kirjudand, obettand last, 'tema taht /või: tahtund/ tütrukku omale saada' jne., ~~omalexsaadax~~ kuid tarvitatakse ainsuses ka lõppu -nud, eriti tegevusel, millel on korduv iseloom: 'tema aina andanud keigile süia'; mies riitlenud ühtapuhku naisega' jne.

Mitmuses on vanemas kõnes peaaegu järjekindlalt lõpp - ned, milles e-häälik kuuldub isegi veidi pikemana: nemad menned, tulled, tehned, laulaned, vottaned, kirjudaned, obettaned, lassed; 'nemad tahtuned juba menema akkada...' 'mihed saaned viimaks sadamesse'; 'mihed tulled mereld koju'/ka: koa/; luomad surred nälga' jne.

Üldises kõnes esineb tud-kesksõna, kuid harva: 'tielt löietud raha', 'lohutud akken', 'maast voetud aigus', 'külavahelt korjatud laps', 'eile püietud kalad', metsast raiutud puud' jt.

15. Teonimed ja tegijanimed moodustatakse reeglipäraselt samadel

alustel, nagu ma-tegevusnimed: andamine, andaja; keitamine, keitaja; laulamine, laulaja; soitamine, soitaja; tegemine, tegija; lugemine, lugija; juoksemine, juokseja; suremine, surija; tulemine, tulija; menemine, meneja jt.

16. Kõike pöördsõnade vorme rahvakõnes ei tarvitata. Neid võib küsimuste peale küll moodustada, kuid siis tehakse seda kirjakeele eeskujul, aga tavalises kõnes kõiki vorme ei kuuldu. Aetakse läbi lihtsamalt.

17. Pranglis on vanemate inimeste kõnes tegemist peamiselt lihttegusõnadega, kuna liittegusõnad on tundmatud, sest need on kõik hilisema aja sünnitused. Seevastu esinevad ühendtegusõnad sagedasti nagu igas teiseski murdes; neid kasutatakse isegi rohkem kui kirjakeeles, näiteks: maha istuma, mieles pidama, andeks andama, silmi pesema, selga panema /riideid/, jalga tembama /saapaid/, pähe akkama /õppimine, viin/, pähe panema /mütsi/, käde panema /kindaid/ jt. Selliste sõnade pööramine on reeglipärane.

Käändkonnad.

Prangli murdes esinevatest käändsõnadest võib koostada, nagu kirjakeeleski käändkonnad ja rühmitused, mis võimaldavad nende kasutamist kindlamalt. Kuid sagedasti ei ole selliste rühmade koostamine kerge, sest rahvakeel pole nii järjekindel kui kirjakeel, mida on liigitatud mitmeti kunstlikult ja viidud sihikindlalt reeglite alla. Nagu tähendatud juba eespool, on Pranglis kaks murrakut - vanemate ja nooremate inimeste kõnekeel, ja seepärast on siin küllaltki kõikuvusi ning vormide erinevusi, mis lubavad vaadelda üht ja sama sõna eri rühmades. Peale selle esineb mõnel sõnal käänamises kõrvalekaldumisi tavalisest käänamisest, mis teeb küsimuse veel keerulisemaks ja raskemaks.

Et anda siiski võimaluse mõningate kokkuvõtete tegemiseks ülevaatel on alamal püütud rühmitada sõnu üldgrammatika käändkondade alusel [1], tuues igast sõnast samuti viis käänet, nagu oli toodud eespool astmevahelduse käsitamisel, kuid mõnede sõnade juures on toodud ka teisigi käändeid /lühendites on lüheduse ja selguse pärast antud ladinakeelsed käänete lühendid/, kui on vajalik see parema ülevaate saamiseks.

1/ Kask, A., Koff, E., Kure, K., Laugaste, G., Teder, M., Valgma, J., Eesti keele grammatika VIII klassile. Tallinn 1951.

Olgu veel tähendatud, et prangli kõnes on i-mitmus palju sagedam kui üldkeeles. See näib olevat üldisem just vanemas kõnes, mille alusel võib tõendada, et i-mitmus on Pranglis algupärasem, kuna de-mitmus on kõnesse toodud mandri murrete, kooli ja kirjakeele mõjul. Kuid mõnes käändkonnas on siiski de-mitmus tavaline, osalt seepärast, et i-mitmus on raske moodustada. Kuid on isegi huvitav, et sellistel juhtumitel vanemas kõnes esineb vorme, mida muidu ei kasutata. Näiteks, kui on mitmuse osastavas tavalises kõnekeeles lõpp -ai /lambai, aastai jt./, millest on raske moodustada mitmuse käändeid, siis kasutatakse tavalisest erinevaid vahehäälikuid: lambujega, aastujega jt. Üldiselt ei saa alati rahvakõnes tähele panna mingit rangelt kinnipeetavat reeglit, mida alati kasutatakse, vaid siin on küllaltki kõrvalekaldumisi, mille aluseks on sagedasti märgatav kergem häälduamise võimalus. Ja need ker-

gemad häälduamise võimalused muutuvad viimaks kindlaks keeletavaks. Kirjakeel, mida õpitakse koolis, lööb aga keeletava kõikuma ning siis ei teata enam, mis on õige, või mille eest tuleb hoida. Kõneledes libisetakse sellistest ebakindlatest kohtadest kergesti üle, aga kui peab keskmises eas olev kirjamõistja inimene oma mõtteid avaldama kirjateel, siis on tal mõtlemist palju selle üle, kuidas ennast väljendada.

Käändkondade määramisel on arvestatud peamiselt vanemat murrakut vanemate inimeste kõnes. Seejuures tuuakse vaid näiteid, kuna ei lasku ta eriti sagedasti erinevuste üksikuasjalikesse aruteludesse. Ainult tarbekorral püütakse tungida vajalikku analüüsi.

Esimene käändkond.

Ühtub üldiselt üldgrammatikas antud tunnustega, kuid mitmuses on erinevusi.

maa, maa, maad, maid, maijega
puu, puu, puud, puid, puijega
luu, luu, luud, luid, luijega
suo, suo, suod, soid, soijega
täi, täi, täid, täid, täijega
koi, koi, koid, koid, koijega

Teine käändkond.

Vastab täiesti üldgrammatikas antud käändkonnale, ainult ~~ei~~ i-mitmus on üldisem.

sana, sana, sana, sanu, sanujega
pesa, pesa, pesa, pesi, pesijega
talu, talu, talu, talui, talujega
kala, kala, kala, kalu, kalujega
nimi, nimi, nime, nimei, nimijega
ani, ane, ani, ani-i, anijega

Märkus: Tähelepandav on siin see nähtus, et kui ainsuse nimetava ja mitmuse osastava lõpud tuleksid ühesugused, siis võetakse selle asemel ainsuse omastav, millele lisatakse lõppu -i. Seda võib tähele pan-

ga ka teistes käändkondades. Huvitav on ka see, et sõnas 'ani' mitmuse osastava lõpp gemineerub.

Erijooni: a-tüvelistel sõnadel, millel on esimeses silbis -u-, on mitmuse osastavas lõpp -i: muna - muni. Kuid selliseid sõnu on vähe. Võrreldagu ka: nuga - nugi, uba - ubi kuuendas käändkonnas.

Erandtüübid:

tuli, tule, tuld, tulei, ill. tule, tulijega

meri, mere, merd, ill. mere

lumi, lume, lund, ill. lume

veri, vere, verd, ill. vere /?/

Käsitelu-seminar-käändtüübilisi sõnu ei esine vanemas kõnes. Kui neid nüüd nooremas kõnes kasutatakse, siis täiesti kooskõlas kirjakeelsete vormidega.

Kolmas käändkond.

Sellesse käändkonda jäävad ainult kahesilbilised esmavältelised sõnad, mille ainsuse nimetavas on lõpuks -e, kuna kirjakeeles samasse käändkonda kuuluvad kahesilbilised teisevältelised sõnad /tüübid: tubli-lauljanna/ lähevad kõne iseloomu ja intonatsiooni kohaselt neljandasse käändkonda, sest prangli murdes puuduvad teisevältelised sõnad ning need esinevad peamiselt kolmandavältelistena.

pere, pere, peret, perei, peredega

luhe, luhe, luhet, lohi, lohijega

vale, vale, valet /mitmust ei tunta/

ime, ime, imet, imei, imedega

vahe, vahe, vahet, vahei, vahedega

vile, vile, vilet, vilei, vilejega

Tähelepanu väärib siin mitmuse osastava moodustamine, samuti i-mitmuse tarvitamine vanemates sõnades, de-mitmus aga vähem kasutatavamades sõnades.

Neljas käändkond.

Ühtub üldjoontes kirjakeele grammatikale, kuid on ka tublisti eri-

nevusi, osalt just seepärast, et astmevaheldus erineb prangli murdes märgatavalt.

a/ Ainsuse omastav kahesilbine.

aasta, aasta, aasta, aastai, aastujega
rupla, rupla, rupla, ruplai, rupladega
vetru, vetru, vetru, vetrui, vetrujega
ehtu, ehtu, ehtu /ka: ehtut/, ehtui, ehtujega
asti, astja, astja, astju, astjujega
aus, ausa, ausa /vt. omadussõna erinevusi/
tupli, tupli, tupli
plikka, plikka, plikkad, plikkai, plikkujega
kalju, kalju, kalju, kaljui, kaljujega
tüökas, tüöka, tüökast
joukas, jouka, joukast

Tüübist 'number' osa sõnu, nagu nummer, keller, kammer jt. langevad sellest käändkonnast seitsmendasse käändkonda, sest need on Pranglis nähtavalt astmevahetuslikud. Osa sõnu, nagu ankur, kangur, naabur, naskel /naaskel/, lähevad teise tüüpi, sest neil on omastavas kolm silpi: ankuri, kanguri, naaburi, naskeli jne. Kuid osa sõnu jääb ka sellesse rühma:

pähkel, pähkli, pähkli, pähkli, pähklijega
sukkur, sukru, sukru /mitmust ei ole/
kuorem, kuorma, kuorma, kuormi, kuormijega
vaagen, vaagna, vaagna, vaagnu, vaagnujega
kindel, kindla, kindla

b/ Ainsuse omastav kolme- või enamasilbine.

raamat, raamadu, raamattu, raamadui, raamaduttega
tütrik, tütrikku, tütrikku, tütrikku, tütrikkujega
männik, männikku, männikku, männikku, männikkujega
nädal, nädala, nädala, nädalu, nädalujega
sadam, sadame, sadand, sadami, sadamijega /NB! sügavi sadami/
kodar, kodara, kodara, kodaru, kodarujega
madal /meres/, madala, madala, madalu, madalujega

ańkur, ańkuri, ańkuri, ańkuri, ańkurijega
ańdur, ańduri, ańduri, ańduri, ańdurijega
naàbur, naàburi, naàburi, naàburi, naàburijega
naskel, naskeli, naskeli, naskeli, naskelijega

pihlagas, pihlakka, pihlagast, pihlakku, pihlakkujega
aldijas, aldija, aldijast, aldiju, aldijujega
salakkas, salakka, salakka, salakku, salakkujega
arakkas, arakka, arakka, arakku, arakkujega
kasukkas, kasukka, kasukka, kasukku, kasukkujega
tagijas, tagija, tagija, tagiju, tagijujega
ańgeras, ańgera, ańgera, ańgeru, ańgerujega

pime, pimeja, pimeja, pimei, pimejattega /ka: pimejai/
obe, obeja, obeja,/obejai, obejatega/- esineb rahvalaulus/
kade, kadeja, kadeja
kibe, kibeja, kibeja
rabe, rabeda, rabeja
jäme, jämeja, jämeja

Enamik selle tüübi sõnu on omadussõnad, millel ei ole harilikult mitmuse käändeid, peale nimestava ja osalt ka osastava; samuti puuduvad ka enamik ainsuse käändeid , nagu juba näidatud eespool. Kirjakeelse da-silbi asemel on siin vanemate inimeste kõnes järjekindlalt -ja. Nooremate kõnes on enamikul juva da-silp.

abe, abeme, abet, abemi, abemijega
ase, aseme, aset, asemi, asemijega
ige, igeme, iget, igemi, igemijega
side, sideme, sidet, sidemi, sidemijega
säde, sädeme, sädet, sädemi, sädemijega

kolmas, kolmanda, kolmandat
viies, viienda, viiendat
kaheksmas, kaheksmanda, kaheksmandat
sajas, sajanda, sajandat /ka: saas, saanda, saandat/

kümmes, kümmenda, kümmendat

tuhanes, tuhane, tuhanet

Selles rühmas võib moodustada kunstlikult mitmuse käändeid, kuid tavalises kõnes need ei esine, nagu märgitud juba omadussõnade ühildumise juures. Või kui on selleks vajadust, siis muutub vaid vastav nimisõna.

süda, südame, südant, südami, südamijega

paras, praja, parajat, parajai, parastega

tuhat, tuhane, tuhanet, tuhanei, tuhanettega

lihtne, lihtsa, lihtsat, lihtsai, lihtsatega

Viies käändkond.

Enamik rühmi ühtub üldgrammatika rühmadega, kuid osa rühmi vahetuvad; samuti tuleb mõni rühm teistest käändkondadest siia.

I. a/ toine, toise, toist, toisi toisijega /ka: toistega/

vaene, vaese, vaest, vaesi, vaestega

naine, naise, naist, naisi, naistega

jäine, jäise, jäist, /jäisi, jäistega/

kahekuine, -kuise, kuist

mitmepäine, -päise, -päist

Kirjakeelsed teisevälte ne-sõnad on prangli murdes kõik kolmandas vältes, kuid käänamine toimub reeglipäraselt ja tüübid teine ja paene langevad ühte.

b/ veis, veikse, veist, veisi, veistega

/käis/, käikse, /käist/, käiksi, käistega

juus, juukse, juust, juuksi, juustega

Selle tüübi sõnades on omastavas ja sellest moodustuvates käänetes vahehäälikuks -k-. Ainsuse osastavas ja sellest moodustatud käänetes -k- puudub.

II. a/ punane, punase, punast, punasi, punastega

obune, obuse, obust, obusi, obustega /ka? uost, uostega/

rebane, rebase, rebast, rebasi, rebastega

b/ suòlane, suòlase, suòlast, suòlasi /kaasaütlevat ei ole/
kàrvane, kàrvase, kàrvast, kàrvasi
keldane, keldase, keldast, keldasi

Viimases alatüübis on teisevälteliste sõnade asemel Pranglis kolmandavältelised. Samasse tüüpi kuuluvad ka üldgrammatika tüüp raudne, sest prangli murdes ei esine vanemas kõnes neid sõnu, kus -ne ees seisab konsonant, vaid tüve ja lõpu vahele tuleb ikka vokaal:
raùdane, raùdase, raùdast, raùdasi
vaskine, vaskise, vaskist, vaskisi
eilane, eilase, eilast, eilasi
uòmine, uòmise, uòmist, uòmisi
kerdane, kerdase, kerdast, kerdasi
aigane /aegne/, aigase, aigast, aigasi
muistene, muistese, muistest, muistesi

Nooremate kõnes esineb nüüd juba ka küll: proletaarne, kommunaalne, sotsiaalne, materiaalne jt., kuid vanemas keeles neid sõnu ei tunta.

c/ kadus, kadukse, kadust, kaduksi /ka: kaduksei/, kadustega
pedis /petis/, pedikse, pedist, pediksi, pedistega
vares, varekse, varest, vareksi, varestega
jänes, jänekse, jänest, jäneksi, jänestega
jalas, jalakse, jalast, jalaksi, jalastega
oras, orakse, orast, oraksi, orastega
teras, terakse, terast, teraksi, terastega

d/ matrus, matrukse, matrust, matruksi, matrustega
silmus, silmukse, silmust, silmuksi, silmustega
uùdis, uùdikse, uùdist, uùdiksi, uùdistega /ka: uùdiksiga/

Siia kuuluvad ka mitmuselised sõnad: omaksed, vennaksed, uèksed.

Viimased kaks alatüüpi /c ja d/ erinevad kirjakeelsest kujust seega, et ainsuse omastavas ja sellest moodustuvates käänetes on vahehäälik -k-, samuti ka mitmuse osastavas.

e/ tüòline, tüòlise, tüòlist, tüòlisi, tüòlistega

endine, endise, endist, endisi, endistega
ehtune, ehtuse, ehtust, ehtusi /vanemas kõnekeeles/
ohtane, ohtase, ohtast, ohtasi /noremate kõnekeeles/
lõunane, lõunase, lõunast, lõunasi

f/ otsus, otsuse, otsust, otsusi, otsustega
raskus, raskuse, raskust, raskusi, raskustega
kauplus, kaupluse, kauplust, kauplusi, kauplustega
uhkus, uhkuse, uhkust

III. a/ oppilane, oppilase, oppilast, oppilasi, oppilastega
virulane, virulase, virulast, virulasi, virulastega
pääsukkane, pääsukkase, pääsukkast, pääsukkasi, pääsukkastega
leukane, leukase, leukast, leukasi, leukastega
vähikkane, vähikkase, vähikkast, vähikkasi, /vähikkastega/
einaline, einalise, einalist, einalisi, einalistega
lugemine, lugemise, lugemist, lugemisi, lugemistega
laulamine, laulamise, laulamist, laulamisi, laulamistega
esimene, esimise, esimist, esimisi, /esimistega/

b/ kirjudus, kirjuduse, kirjudust, kirjudusi, kirjudustega
paranus /parandus/, paranuse, paranust, paranusi, paranustega
kasvadus, kasvaduse, kasvadust, /ei kasutata/

c/ Viiendasse käändkonda mahutaksin ma ka kõik sõnad, mille nimetavas on lõpp -si, -di, -li, -ti ja -sti ning võtavad omastavas tunnuse -imme, osastavas -ind, kusjuures kaasrõhk langeb alati kolmandale silbile, milles esineb just osa neist tunnustest:
alasi, alasimme, alasind, alasimmi, alasimmijega
uherdi, uherdimme, uherdind, uherdimmi, uherdimmijega
rinnusti, rinnustimme, rinnustind, rinnustimmi, rinnustimmijega
kusiti, kusitimme, kusitind, kusitimmi, kusitimmijega
retli, retlimme, retlind, retlimmi, retlimmijega

Olgu tähendatud, et selline tüüp puudub täiesti lähedastes rannamurrets, esineb aga küll kolga ranna murdes.

Kuues käändkond.

See käändkond ühtub üldiselt kirjakeelsega, kuid on siiski erinevusi. Sagedasem ja üldisem on i-mitmus.

I alaliik.

a/ rida ria, rida, ridu, ridujega
viga, via, viga, vigu, vigujega
siga, sia, siga, sigu, sigujega
pada, paa, pada, padu, padujega
nuga, nua, nuga, nugi, nugijega
uba, ua, uba, ubi, ubijega

b/ jogi, jue, joge, ill. joge, jogèi, jogijega
regi, rie, rege, ill. rege, regi, regijega
mägi, mäe, mäge, ill. mäge, mägi, mägijega
lagi, lae, lage, ill. lage, lagèi, lagijega

Enamik sellletüübilisil sõnadel on i-mitmus, nagu eelmisel rühmalgi. Vt. ka astmevaheldus vastavatel sõnadel.

c/ joud, jou, joùdu
saag, sae, saàgi, saàgi, saàgijega
puod, pue, puòdi, puòde, puòdijega
luog, luo, luògu, /mitmust ei tunta/

d/ jalg, jala, jalga, jalgu, jalgujega
jälg, jäle, jälge, jälgi, jälgijega
sälg, sälu, sälgu, sälgu, sälgujega
sulg, sule, sulge, sulgi, sulgijega
sepp, seba, seppa, seppi, seppijega
kepp, kebi, keppi, keppi, keppijega
kott, kodi, kotti, kotti, kottijega
vokk, vogi, vokki, vokki, vokkijega
ärg, ärja, ärga, ärgi, ärgijega
org, oru, orgu,/orgi, orgijega/

verk, verku, verku, verku, verkujega
peld, pellu, peldu, /peldu/, peldujega

Sõber-, padi- ja maastik-tüüpi sõnad lähevad kuuendast käändkonnast seitsmendasse käändkonda, sest nende omastav on kolmandas vältes.

Kompvek-tüüpi võõrsõnad on vast uuemal ajal tulnud kasutamisele ning need on kuidagi kohandatud saare inimeste kõnelemisvõimetele /näiteks: aaptek, kumpas, kombi jt./, või neid kasutatakse nooremate kõnes vastavalt kirjakeelele,

Erandsõnad kuuendas käändkonnas:
kaik, kaige, kaike, kaiki, kaikijega
rohi, rohu, rohtu, /rohtu, rohtujega/

Sõna 'rehi' ei esine saare murdes, vaid see on:
rei, reie, reie, reiesi, reiedega /osalt mandri murde mõjul/

Samuti ei esine 'õlu' Pranglis, sest see on 'olut':
olut, olle, olut; mitmuses on vaid 'olled', teisi käändeid ei esine ega tarvitata.

II alaliik.

Sarnaneb üldiselt kirjakeelse käändkonna alaliigile, kuid esineb siiski erinevusi. Et selles alaliigis on mõningaid lahkuminekuid sisseütlevas, seepärast on toodud näidetes ka illativ, samuti ka paralleelvorme, kui need esinevad.

a/ käsi, käe, kätt, kätte, käsi, kättega /ka: käsijega/
süsi, süö, sütt, sütte, süsi, süttega - süsijega
kesi, kie, kett, kette, kesi, kettega - kesijega

b/ uus, uue, uut, uude, uusi, uutega - uusijega
pois, poie, poit, poide, poisi, poitega - poisijega
niis, niie, niit, niide, niisi, niitega - niisijega
iis, iie, iit, iide, /iisi, iitega/
aga: paas, paane, paand, paande, paasi, paasijega - paandega

c/ vars, varre, vart, varde, varsi, vartega - varsijega
pars, parre, part, parde, parsi, partega - parsijega
tors, torre, tort, torde, torsi, tortega - torsijega

kieli,
d/ kiel, kiele, kielt, kiele, kielijega - kieldega
miel, miele, mielt, miele, mieli, mielijega - mieldega
tuul, tuule, tuult, tuule, tuuli,/tuulijega - tuuldega/
iir, iire, iirt, iire, iiri, iirijega - iirdega
saar, saare, saart, saare, saari, saarijega

Tüüp 'küüs' saare murdes ei esine, sest siin on vanemas keeles:
künts, künne, künt, küntsi, küntega - künsijega
kants /kaas/, kanne, kant, kantsi, kantega - kansijega
länts /lääs/, länne, /länt, läntsi, läntega - länsijega/

Samuti ei tunta vanemas kõnes tüüpi 'leem'. Kui noorematel esinevad tüübid 'küüs' ja 'liem', siis on nad täiesti sarnased kirjakeelsetele vormidele.

Erandlikult käänduvad sõnad kuuendas käändkonnas:
üks, ühe, üht, /ühti, ühtijega - ühtedega/
kaks, kahe, kaht,/kahti, kahtijega - kahtedega/
mies, mihe, miest, mehi, miestega

e/ uks, ukse, ust, uksi, ustega - uksijega
laps, lapse, last, lapsi, lapsijega - lastega
potr, potra, potra, potri, potrijega
tetr, tetre, tetre, tetri, tetrijega
sepr, sepra, sepra, sepru, seprujega /vanemas kõnes/

Viimane uks-, lapstüüp ei kuuluks õieti kuuendasse käändkonda, sest omastav on tugevas astmes Prangli inimese kõnes, samuti nagu juba eespool toodud ärg, verk jt. Kuid siiski mahutan ma selle siia, sest seitsmendasse käändkonda kuulub ta veel vähem. Sellele rühmale võib lisandada veel sellised sõnad, nagu potr, tetr jt.

Seitsmes käändkond.

Ühtub üldjoontes tavalise seitsmenda käändkonnaga, kuid et prangli murdes puudub teine välde, siis on häälduses erinevusi.
a/ tüdar, tütre, tüdart, tütri, tütrijega
ader, ahtra, ahtrat, ahtru, ahtratega - ahtrujega
vader, vahtra, vahtrat, vahtru, vahtrujega

b/ kari, karja, karja, karju, karjujega
kabi, kapja, kapja, kapju, kapjujega
padi, patja, patja, patju, patjujega
ahi, ahju, ahju, ahjui, ahjujega
sober, sopra, sopra, sopru, soprujega /nooremate kõnes/

c/ rugis, rukki, rugist, /rukki, rukkijega/
rõgas, rikka, rigast, rikkai, rigastega
radas, ratta, radast, rattai, radastega
mädas, mätta, mädast, mättai, mädastega

d/ puhas, puhta, puhast, puhtai, puhastega
tadar, tatra, tadart, tatrai, tadartega
varas, varga, varast, vargai, varastega

e/ pale, palge, palet, palgi, palgijega
ihe /= ehe/, ihe, ihet, /ehti, ehtijega/

f/ vodi, votme, vodint, votmi, votmijega
/ka: vodi, votme, vottind, votmei, vottimijega/

g/ kohus, kohtu, kohut, kohtui, kohtujega

Ainult eespool toodud rühmad mahuvad õieti seitsmendasse käändkonda praeguse üldgrammatika alusel, siiski mõningate reservatsioonidega. Teised üldgrammatikas sellesse käändkonda arvatud sõnad on prangli murdes koguni teise iseloomuga, sest nende nimetav on samuti tugevas astmes nagu omastav ja neil esineb astmevaheldus. Suurem osa neist võib mahutada neljandasse käändkonda. Osa tuleks mahutada eri rühma seitsmendasse käändkonda või luua omaette käändkond. Siin jätan ma nad siiski seitsmendasse käändkonda eri rühmana.

a/ motte, motte, mottet, mottei, mottettega
riie, riide, riiet, riidei, riiettega /või: riidijega/
komme, kombe, kommet, /kombei, kommettega/
uõne, uõne, uõnet, uõnei, uõnettega
atru, atru, atru, /atru, atrujega/

laine, laine, lainet, lainei, lainettega
kasta /= kaste/, kasta, kastat, /kastai, kastajega/
ruoste, ruoste, ruostet
paise, paise, paiset, paisi, paisijega

b/ ammas, amba, ammast, ambai, ammastega
kallas, kalda, kallast, kaldai, kallastega
kinnas, kinda, kinnast, kindai, kinnastega
lammas, lamba, lammast, lambai, lammastega
kuobas, kuopa, kuobast, kuopai, kuobastega
Vt. ka [illegible]/.
c/ kammer, kampri, kampri, kampri, kamprijega
nummer, numpri, numpri, numpri, numprijega
keller, keltri, keltri, keltri, keltrijega
manner, mantri, mantri,/mantri, mantrijega/
pienar, pientra, pienara, pientru, pientrujega
vemmal, vempla, vemmalt, vemplu, vemplujega
vinnal, vintla, vinnalt, vintlu, vintlujega
sammal, sampla, sampla, samplu, samplujega
pundar, puntra, puntra, puntri, puntrijega
küünar, küüntra, küüntra, küüntri, küüntrijega
küünal, küüntla, küünald, küüntlai, küünaldega
kattel, katla, katla, katlu, katlujega
pannal, pantla, pantla, pantlu, pantlujega
kuonal, kuontla, kuontla, kuontlai, kuonaldega
peial peikla, peiald, peiklu, peiklujega
akken, akna, akna, aknu, aknujega
korsen, korsna, korsna, korsnai, korsnattega
onnis, ontsa, onnist, ontsai, ontsatega
pähkel, pähkli, pähkli, pähklei, pähklijega
kahvel, kahvli, kahvli, kahvlei, kahvlijega

d/uolas, uolsa, uolast, uolsai, uolsattega
armas, armsa, armast, armsai, armsattega

e/ vilbas, vilpa, vilbast, vilpai, vilbastega
pilbas, pilpa, pilbast, pilpai, pilbastega /ka: pilpujega/
kaigas, kaika, kaigast, kaikai, kaigastega
vieras, viera, vierast, vierai, vierastega
ernes, erne, ernest, erni, ernijega /ka: ernestega/
kirves, kirve, kirvest, kirvei, kirvestega
kupjas, kupja, kupjast, kupjai, kupjastega
porsas, porsa, porsast, porsai, porsastega
rengas, renka, rengast, renkai, rengastega
kitsas, kitsa, kitsast, kitsai, kitsatega
rahvas, rahva, rahvast, rahvai, rahvastega

f/ liige, liikme, liiget, liikmei, liigetega
ranne, rantme, rannet, rantmei, rannetega
suutme, suutme, suutme, suutmei, suutmetega
sieme, siemne, siemet, siemei, siemijega
kümme, kümne, kümmet, kümnei, kümnijega
/ripse, ripsme, ripset/ ripsmei, ripsmetega
/siere, sierme, sieret/, siermei, siermijega
kuule, kuulme, kuulet, /kuulmei, kuulmijega/

Nagu selgunud, ei ole prangli murdes alati kindlaid raame, mille vahele mahuksid kõik sõnad täpselt. Kõrvalekaldumisi on tublisti ja seepärast ei allu kõik aina korralikult üldkeele käändkondadele. Inimeste kõnes ei ole ka alati järjekindlust ning pikemal kõnelemisel võõraga võib märkida mitmeid kobamisi. Täpsemad pärimised ei vii ka alati soovitavale selgusele. Kui kuulata pranglilaste omavahelist kõnelemist osavõtmatult, siis on selles vähest rohkem kindlale keeletavale vastavat. Kuid on ka selliseid sõnu, mida ei saa kergesti mahutada kuhugi käändkonda. Sellistele sõnadele on tähelepanu juhitud peamiselt sõnastikus nende peakäänete märkimisel.

Käändkondadesse jaotamist on siin kasutatud esmajärjekorras selleks, et näidata prangli murde iseloomu ja mitmekesisust, mis võimaldab ka keeleteadlastel tungida paremini selle murde mõistmisse. See oligi ülesandeks esitatud tööl.

Tegusõnade pöördkonnad.

Tegusõnadest võib prangli murdes koostada samuti pöördkonnad nagu kirjakeeleski. Need erinevad mõnes üksikus asja, millele juhiti juba tähelepanu eespool, kuid üldiselt ühtuvad pöördkonnad. Peamine erinevus tuleb just astmevaheldusest, mis on Pranglis teine kui üldgrammatikas. Ka puuduvad mõnel vormil lõpp või on need teised.

Näidetes on toodud järgmised vormid järjekorras: 1/ ma-tegevusnimi, 2/ da-tegevusnim, 3/ isikulise tegumoe kindla kõneviisi jaatava kõne oleviku 1. pööre, 4/ isikulise tegumoe kindla kõneviisi lihtmineviku 1. pööre, 5/ nud-kesksõna[1], 6/ tud-kesksõna, 7/ kse-olevik[2].

1/ Lõpu -nud juures tuleb meeles pidada, et see on tavalises kõnes enamasti lühenenud /old, tuld, kuuld/, või puudub koguni /vott, pest/ ja Pranglis on tal ka mitmus /olled, menned, tulled/, nagu sellest on juba kõneldud eespool. Siin näidetes on antud peamisel grammatiline lõpp.
2/ Prangli murdes ei tarvitata kse-minevikus lõppu -kse, seepärast on see enamasti sarnane da-tegevusnimega; kuid tal on siiski mitmetes sõnades lahkuminekuid ja see vorm tuuakse näidetes alati, et tõsta esile erinevust prangli murde tegusõnade pööramises.

Esimene pöördkond.

See pöördkond on selgemaid ja ka reeglipärasem, vastates peaaegu täielikult kirjakeelsele. Ainult pikk täishäälik muutub esimeses silbis prangli murde kohaselt enamikus diftongiks /peale -aa- ja -ää-/ ning diftongide esinemine on seega palju suurem.

a/ saàma, saàda, saan, sain, saànud, saàdud, saàda
jääma, jääda, jään, jäin, jäänud, jäädud, jääda

b/ tuòma, tuùa, tuon, toin, tuònud, tuòdud, tuua
juòma, juùa, juon, join, juònud, juòdud, juùa
vièma, viia, vien, vein, viènud, viètud, viia
kièma, kièda, kien, kiesin, kienud, kietud, /kièda/
käima, käia, käin, käisin, käinud, käidud, käida
söèma, süija, söen, söin, süönud, süötud, süöda
löèma, lüija, lüön, löin, lüönud, lüödud, lüöda /ka: lüija/
müöma, müija, müön, möin, müönud, müödud, müöda

Teine pöördkond.

Teine pöördkond on reeglipärane ja ühtub kirjakeelega, kuid mitmed sõnad, mis prangli murdes on astmevahetuslikud, lähevad kolmandasse pöördkonda.

a/ elama, elada, elan, elasin, elanud, elattud, elatta
magama, magada, magan, magasin, maganud, magatud, magatta
lubama, lubada, luban, lubasin, lubanud, lubattud, lubatta
ronima, ronida, ronin, ronisin, roninud, ronittud, ronitta
munima, munida, munin, munisin, muninud, munittud, munitta

b/ ehittama, ehittada, ehidan, ehittasin, ehittanud, ehidatud, ehidetta
kasuttama, kasuttada, kasudan, kasuttasin, kasuttanud, kasudattud, kasudetta
kirjuttama, kirjuttada, kirjudan, kirjuttasin, kirjuttanud, kirjudatud, kirjudatta
sammeldama, sammeldada, sammeldan, sammeldasin, sammeldanud, sammeldattud, sammeldatta
kummardama, kummardada, kummardan, kummardasin, kummardanud, kummardattud, kummardetta
igatsema, igatseda, igatsen, igatsesin, igatsenud, igatsettud, igatsetta
värisema, väriseda, värisen, värisesin, värisenud, värisettud, värisetta

c/ konelema, koneleda, konelen, konelesin, konelenud, konelettud, koneletta
vedelema, vedeleda, vedelen, vedelesin, vedelenud, vedelettud, vedeletta

d/ tulema, tulla, tulen, tulin, tulnud, tuldud, tulla
surema, surra, suren, surin, surnud, surdud, surra
menema, menna, lähen, läksin, mennud, mendud, menna
panema, panna, panen, panin, pannud, pandud, panna
pesema, pesta, pesen, pesin, pesnud, pestud, pesta

Käsitlema-tüüpi sõnu vanemas kõnes ei esine.

e/ tüötama, tüötada, tüötan, tüötasin, tüötanud, tüötattud, tüötatta
toetama, toetada, toetan, toetasin, toetanud, toetatud, toetatta
lohkema, lohkeda, lohken, lohkesin, lohkenud, [lohkettud, lohkettatta]
jautama, jautada, jaudan, jauttasin, jautanud, jaudattud, jaudatta
puuduma, puududa, puudun, puudusin, puudunud, puuduttud, puudutta
harjuma, harjuda, harjun, arjusin, arjunud, arjuttud, arjuda

Kolmas pöördkond.

Kolmas pöördkond on enam-vähem reeglipärane, kuid vormides on mõningaid erinevusi, osalt juba seepärast, et lõpp -ma liitub selle pöördkonna sõnades tavaliselt vokaalile ning see kordub ka vastavates vormides; II alaliik kaob koguni.

a/ lugema, lugeda, luen, lugesin, lugenud, luettud, luetta
sadama, sadada, sajan, sadasin, sadanud, sajatud, /ei tunta/
nägema, näha, näen, nägin, nähnud, nähtud, näha
tegema, tiha, tien, tegin, tehnud, tehtud, tiha
küdema, küdeda, küön, küdesin, küdenud, küötud, küöta
vedama, vedada, vian, vedasin, vedanud, viętud, vięta /ka: vidama/
pidama, pidada, pian, pidasin, pidanud, pietud, pieta

b/ oppima, oppida, obin, oppisin, oppinud, oppittud, oppitta
leppima, leppida, lebin, leppisin, leppinud, lebittud, lebitta
saàgima, saàgida, saen, saàgisin, saàginud, saętud, saęta
aùduma, aùduda, aùdun, aùdusin, aùdunud, aùtud, aueta
kukkuma, kukkuda, kugun, kukkusin, kukkunud, kuguttud, kugutta
sùndima, sùndida, sùnnin, sùndisin, sùndinud, sùnnittud, sùnnitta
kòndima, kòndida, kònnin, kòndisin, kòndinud, kònnittud, kònnitta

c/ saàtama, saàtada, saàdan, saàtasin, saàtanud, saàdettud, saàdetta
keitama, keitada, keidan, keitasin, keitanud, keidettud, keidetta
niitama, niitada, niidan, niitasin, niitanud, niidettud, niidetta
jättama, jättada, jädan, jättasin, jättanud, jädettud, jädetta
päàstama, päàstada, päàstan, päàstasin, päàstanud, päàstettud, päàstetta
mattama, mattada, madan, mattasin, mattanud, madettud, madetta
kartama, kartada, kardan, kartasin, kartanud, kardettud, kardetta
kastama, kastada, kastan, kastasin, kastanud, kastettud, kastetta
tappama, tappada, taban, tappasin, tappanud, tabettud, tabetta
küttama, küttada, küdan, küttasin, küttanud, küötud, küöta
vottama, vottada, vodan, vottasin, vottanud, vuętud, vuęta

d/ murdama, murdada, murran, murdasin, murdanud, murrettud, murretta
andama, andada, annan, andasin, andanud, annettud /antud/, anneta/anta,
kündama, kündada, künnan, kündasin, kündanud, künnettud, künnetta
soudama, soudada, souan, soudasin, soudanud, souettud, souetta
püüdama, püüdada, püian, püüdasin, püüdanud, püiettud, püietta
tundema, tunda, tunnen, tundesin, tundenud, tunnettud, tunnetta
säädima, säädida, sään, säädasin, säädinud, säetud, säiditta

e/ laulama, laulada, laulan, laulasin, laulanud, laulettud, lauletta
naerama, naerada, naeran, naerasin, naeranud, naerettud, naeretta

f/ seisuma, seisuda, seisun, seisusin, seisunud, seisettud, seisetta
laskema, laskeda, lasen, lasin, laskenud, laskettud, lasta
lüpsama, lüpsada, lüpsan, lüpsin, lüpsanud, lüpsettud, lüpsetta
juoksema, juokseda, juoksen, juoksin, juoksenud, jouksettud, juosta
maksma, maksada, maksan, maksin, /ka: maksasin/, maksanud, maksettud, maksetta

Neljas pöördkond.

Neljas pöördkond ei ole prangli murdes küllalt reeglipärane, osalt just seepärast, et astmevaheldus kirjakeeles ja prangli murdes pole üks ja sama. sellel alusel pole da-tegevusnimi aina neljanda pöördkonna sõnades nõrgas astmes, nagu seda nõuab reegel, vaid tugevas astmes. Ja kõikumisi on palju, osalt ka seepärast, et da-tegevusnime ei tarvitata eriti sagedasti ning see vorm võrdlemisi haruldane ja ebaühtlane. Seepärast tuleb sellest sagedasti kõrvalekaldumisi ning puudub korrapäraline reegel, mille alla mahuksid kirjakeelsed neljanda pöördkonna sõnad. Toon siin siiski näitena, kuidas kostuvad üldgrammatika neljanda pöördkonnas sõnad.

a/ akkama, akkada, akkan /ka: agan/, akkasin, akkanud, agettud, agetta
ruttama, ruttada, ruttan, ruttasin, ruttanud, ruttattud, ruttetta
kuulama, kuulada, kuulan, kuulasin, kuulanud, kuulattud, kuulatta
kelbama, kelbada, kelban, kelbasin, kelbanud, kelvattud, kelvatta
tembama, tembada, temban, tembasin, tembanud, temmattud, temmatta.
salgama, salgada, salgan, salgasin, salganud, salattud, salatta

lupjama, lupjada, lupjan, lupjasin, lupjanud, lupjattud, lupjatta
kaevama, kaevada, kaevan, kaevasin, kaevanud, kaevettud, kaevetta

b/ omplema, ompleda, omplen, omplesin, omplenud, ompletud, ompletta
lendama, lennada, lendan, lendasin lendanud, lennattud, lennatta
taplema, tapleda, taplen, taplesin, taplenud, tapeldud, tappelda
kauplema, kaupleda, kauplen, kauplesin, kaubelnud, kaubeldud, kaubelda
motlema, motleda, motlen, motlesin, motlenud, mueldud, muelda
vaidlema, vaidleda, vaidlen, vaidlesin, vaidlenud, vaieldud, vaielda

Olgu veel tähendatud, et tavalises kõnekeeles ei tarvitata kaugelt-ki kõiki vorme pöördsõnadest. Seepärast ei teata alati õiget vastust anda küsimusele, kui tahetakse selgitada mõnda vormi. Kui sama küsimus esitada mõnele teisele inimesele samas külas, võib vastus olla ka teist sugune. Kindlamad on siiski igapäevases elus tarvitatavate sõnade käsitamine, mispärast näidetks on valitud peamiselt sagedamini esinevad sõnad, kuna haruldasemad on jäetud kõrvale.

Tegusõnade pööramine.

Alamal tuuakse näiteks kolme tegusõna pööramine, kusjuures need pöörded, mida tavalises kõnes ei tunta, on mahutatud sulgudesse. Kui vormid on prangli murdes täiesti tundmata, jäetakse vastav koht tühjaks

Tulema, süöma, laùlama.

I. Isikuline tegumood

Jaatav ja eitav kõne

1. Kindel kõneviis

Olevik

1. ma tulen, süön, laùlan	ma ei tule, süö, laùla
2. sa tuled, süöd, laùlad	sa ei tule, süö, laùla
3. ta tuleb, süöb, laùlab	ta ei tule, süö, laùla
4. mei tulemme, süòme, laùlamme	mei ei tule, süö, laùla
5. tei tulette, süòte, laùlatte	tei ei tule, süö, laùla
6. naad tulevad, süòvad, laùlavad	naad ei tule, süö, laùla

Lihtminevik

1. tulin, söin, laùlasin	
2. tulid, söid, laùlasid	
3. tuli, söi, laùlas	ei ~~old~~ tuld
4. tulimme, söime, laùlasimme	ei süönd
5. tulitte, söìte, laùlasitte	ei laùland
6. tulitte, söìte, laùlasitte	

Täisminevik

1. olen tuld, süönd, laùland	
2. oled " " "	
3. on " " "	ei ole tuld
4. olemme " " "	ei ole süönd
5. olette " " "	ei ole laùland
6. on " " "	

Enneminevik

1. olin tuld, süönd, laùland	
2. olid " " "	ei old tuld

3. oli tuld, süönd, lauland	ei old süönd
4. olimme " " "	ei old lauland
5. olitte " " "	
6. olitte " " "	

2. Tingiv kõneviis

Olevik

1 - 6 tuleks, süöks, laulaks	ei tuleks, süöks, laulaks

Täisminevik

1 - 6 oleks tuld, süönd, lauland	ei oleks tuld, süönd, lauland

3. Käskiv kõneviis

Olevik

2. tule, süö, laula	ärä tule, süö, laula
3. tulgu, süögu, laulagu	ärgu tulgu, süögu, laulagu
5. tulga, süöga, laulaga	ärga tulga, süöga, laulaga
6. tulgu, süögu, laulagu	ärgu tulgu, süögu, laulagu

4. Kaudne kõneviis

Olevik

1 - 6 tulla, süija, laulda	ei tulla, süija, laulda

Täisminevik

1 - 6 olla tuld, süönd, lauland	ei olla tuld, süönd, lauland

Käändelised vormid

ma-tegevusnimi

Sisseütlev: tulema, süöma, laulama

Seesütlev: tulemas, süömas, laulamas

Seestütlev: tulemast, süömast, laulamast

Ilmaütlev: tulematta, süömatta, laulamatta

da-tegevusnimi

tulla, süija, laulada

tulles, süijes, laulajes

Teonimi: tulemine, süömine, laulamine

Tegijanimi: tulija, süöja, laulaja

Kesksõnad

Olevik: /tulev, süöv, laulav/ Minevik: tuld, süönd, lauland

II. Umbisikuline tegumood

1. Kindel kõneviis

Olevik: tulda /ka: tulla/, süöda, lauletta; ei tulda, süöda, lauletta

Lihtminevik: tuldi, süödi, lauletti; ei tuldud, süödud, laulettud

Täisminevik: on tuldud, süödud, laulettud; ei ole tuldud, süödud, laulettud

Enneminevik: oli tuldud, süödud, laulettud; ei old tuldud, süödud, laulettud

2. Tingiv kõneviis

Olevik: tulda, süöda, laulette; ei tulda, süöda, lauletta

Täisminevik: oleks tuldud, süödud, laulettud; ei oleks tuldud, süödud, laulettud

3. Käskiv kõneviis

Olevik: /tuldagu, süödagu, laulettagu; ärgu tuldagu, süödagu, lauletta**gu**

Täisminevik: olgu tuldud, süödud, laulettud; ärgu olgu tuldud, süödud, laulettud /

4. Kaudne kõneviis

Olevik: /tuldavat, süödavat, laulettavat; ei tuldavat, süödavat, laulettavat

Täisminevik: olla tuldud, süödud, laulettud; ei olla tuldud, süödud, laulettud/

Käändelised vormid

/ma-tegevusnimi: tuldama, süödama, ? lauldama /

Kesksõnad

Olevik: tuldav, süödav, laulettav

Minevik: tuldud, süödud, laulettud

Nagu juba tähendatud eespool, ei kasuta prantslane oma kõnes kaugeltki kõiki vorme, vaid saab läbi lihtsamatega, või tarvitab kaudset väljendamis. Keerulisemaid vorme ei mõista arukamadki keelejuhid ja tähendavad kindlalt, et Prantslis nii ei räägitavat. Kuid toodud näidetes on püütud anda kõik vormid, arvestades astmevaheldust ja kõnes tähelepandavaid omapärasusi.

Erinevusi määrsõnades.

Määrsõnades on mõningaid erinevusi lõppudes ja ka liidetes:

Lõpp -li on peaaegu alati -la: külila, sellila, kohula /kõhuli/, polvila, ammula, pingula, rinnula, kummula, puolila

Lõpp -sti esineb enamasti kas -st, või -ste: ilusast, tugevast, tuplist, vistist; kauniste, suureste, kiireste, iljaste /= hilja-aegu/, kenaste, selgeste, üvaste, arvatavaste, tasakeste, iljukeste /= tasa/. Kuid siin ei ole lõppudes kindlat vahet ja üks ja sama sõna võib esineda niihästi -st kui ka -ste lõpuga. Võib siiski tähele panna, et kui sõna on rõhuline, siis on lõpus sagedamini -ste: ma tian seda kindlaste! ma tien selle valmis kiireste.

Nooremate kõnes esineb ka lõpp -sti: tuplisti, suuresti, alasti, varsti, kindlasti.

Lõpp -kil, -kile,-gil, -gile on enamasti ikka: -killa, -gilla: ribakilla, kügikilla, ubakilla, otsikilla, istukilla, püstikilla, nenakilla, kummargilla

Lõpp -vel, -vil on -villa: kõhevilla /kohevil/, kuhevilla

Lõpp -mini lüheneb vanemate inimeste kõnes enamasti lõpuks -mi: kovemi, tasemi, ilusami, paremi, julgemi /'tema astus julgemi'/

Nooremate kõnes esineb pikem lõpp -mine: julgemine, ilusamine, paremine, kovemine.

Lõpp -pidi on alati -päidi: jalgupäidi, üksipäidi, kaksipäidi, rindupäidi, nabapäidi /'mies lähteb metsa naine nabapäidi seljas'/, kättpäidi /'ta teretas mind kättpäidi'/, nattipäidi /= karvupidi/, ülespäidi, alapäidi, retlimmepäidi /'ma rönisin retlimmepäidi üles'/.

Ajamäärsõnad lõpuga -l kaotavad sagedasti selle lõpu: kevadi /'ma käisin kevadi linnas'/, sügisi, ohta /'ohta tulimme koju'/, ehtu /'ehtu eitasimme magama'/, uomigu /'uomigu lüpsasin lehma'/; aga: suvel, talvel, lounal jt.

Lõpp -kesi on ikka -keste: kahekeste, kolmekeste, kuuekeste, mitmekeste, ulgakeste.

Lõpp -tsi on ikka -tse: käsitse, rinnutse, harva ka: sülitse

Omapärane lõpp on -nasa: nahkanasa /= nagu nahk/, jalganasa /jalgsi/, aigenasa, vanunasa, nuorenasa jt. See vastab kirjakeelsele -na /vt. ka olev kääne/.

Osa määrsõnu on täiesti sarnased kirjakeelsetele: libamisi, juhtumisi, pikkamisi, ilmsi, vägisi, kuhati, korvuti /kõrvuti/. Aga: särvitte, paigutte, vastastikku /ka: vastakutte/, kuhastikku /ka: kohakutte/, ligistikku, lähestikku.

Mõned määrsõnad on erinevad, kuid neid ei saa viia kindla reegli alla, näiteks: siie, sinne, siel, milla /milla sa meile tuled?/, muual, kussagi, omitegi /ka: ommitagi/, kuida, korvas /kõrval/, korvale, korvalt, üles, ala; aga: üleval, ülevalt /'ma olin juba üleval; kana lendas ülevalt ala'/; juuri-jääri, jalgasi /= jalgsi/, praigu, aina = alati, harvemini ka aiva; vääga = väga, eiga = ega /kuid: eiga seda ole = see ei ole õige/, sülirüsi /= vägisi peale tungides/, vahelitte, ninda, nindagu jt.

Kaassõnad.

Kaassõnad esinevad nagu kirjakeeles, kuid neid tarvitatakse kõnes tublisti vähem kui Ida-Harjumaa maakülades. Tavalisemalt kasutatakse sõnu käändes, näiteks: istu pingile, tuolile; vie toit lauale; pane suljud kivele kuivama; vodi on ukses; saapad on ahjul jne. Eriti kohakäänete puhul kaob kaassõna ning käändsõna on vastavas käändes.

Mõnda kaassõna kasutatakse ka teise käändega kui kirjakeeles, näiteks: käib müöda saunuje pro käib mööda saunu; minu kutsuti pulma jt.

Sidesõnad.

Sidesõnad vastavad kirjakeelsetele ja erinevusi on väheseid. Prangli murre ei tunne näiteks sidesõna 'ning', vaid ainult 'ja'. 'Vai' pro või on vanemate inimeste kõnes alatine, noorematel aga juba 'voi'. Ennekui asemel on ennegu, otsekui asemel otsegu, justkui asemel jüstku.

Kildsõnad ja hüüdsõnad.

Need on peamiselt samased, mis üldkeeles ning nende kasutamine, kui neid tahetakse tuua oma kõnesse, on samane nagu mujalgi murretes. Olgu vaid niipalju tähendatud, et loomade kutsumist või keelamist märkivad hüüdsõnad erinevad mandri maaküladest tarvitatavatest ja neile on tähelepanu pööratud sõnastikus. Seal tuuakse ka harilikumad hüüdsõnad.

Sõnade tuletamisest.

Käändsõnade tuletamisel on üldiselt samad reeglid, liidetel samad mõisted kui üldkeeleski. Kuid siiski on vähemaid-suuremaid erinevusi nii liitumisel kui tuletistel mõisteliseltki. Alamal peatutakse tuletamisel lühidalt ning peamiselt just nende liidete kasutamisel, mille abil toimub tuletamine vanemas kõnes.

1. Tegijat ja isikut märkivad liited.

-ja: kandaja, andaja, vieja, voitaja, niitaja, laskeja, viskaja, obettaja, laulaja jt. Aga: tulija, lugija, menija, kuid: minija = mini. Nagu selgunud, liitub liide -ja alati täishäälikulisele tüvele, samuti kui tegevusnimel lõpp -ma.

-ur: kangur - kanguri, nuttur - nutturi, nahkur - nahkuri.

-ik: päälik, nuorik, kortsmik, aednik, moisnik, elanik, kohtunik, kunstnik, mesinik, [laulik = raamat, milles laulusid].

-lane: venelane, õppilane, kangelane, saarlane /Saaremaalt pärit/, iidlane /Hiiumaalt pärit/, suomlane, sakslane, rantlane, vaentlane jt. Kuid asukoha järgi isikute tähistamiseks kasutatakse sagedamini liite -lane asemel liidet -kas: ramukkas /Rammu ssarelt pärit/, aksikkas /Aksi saarelt pärit/, ihasalukkas /Ihasalu rannast pärit/ niemakkas /Neeme rannast pärit/, saarekkas /Prangli saarest pärit/, mantrikkas /mandrilt pärit/, Seda liidet tarvitatakse peamiselt lähedaste rannaküladе inimeste kohta sagedamini just nooremate inimeste poolt ja isegi veidi halvustavas tähenduses. Kuid sellevastu on: kolklane, viimslane /Viimsist pärit/, martlane /Mardust, s.o. Maardust pärit olev isik/.

-line: märjuline, einaline, laadaline, sieneline, veskiline, külaline, talguline, asjaline jt.

Liidet -nna vanemas kõnes ei tunta, vaid seda kasutavad peamiselt nooremad inimesed üksikutes sõnades ja seejuures ikka rõhuga sellel liitel: sõpra.nna, obettaja.nna.

2. Kohta, ala ja rühma märkivatest liidetest tuntakse järgmisi:

-kond: kihelkond, maakond, tiekond.

-stik: laevastik, rahvastik, kivestik jt.

-ik: männik, kadabik, kaasik, lebik, tammik, tuomik, kuusik, kivik jt.

-ndik: lagendik, tasandik.

-ndus: kalandus, varandus, kasvandus, asjandus jt.

Kuid enamik sellesse rühma kuuluvaid sõnu on uued ning puuduvad vanemas kõnes. Liiteid -la, -mu, -stu ei tunta.

3. Vähendust ja meelitust märkivatest liidetest kasutatakse:

-ke, -kene on võrdsed kirjakeelsetele sõnadele samade lõppudega, kuid vanemas keeletavas on sagedasti veel praegugi -kane pro -kene: poisikkane, mehikkane, pulgukkane, raasukkane, piimakkane jt.

-u ja -i vastavad täiesti kirjakeelsetele: poisu, kutsu, kiisu, tibu, tibi, kiisi jt.

Liited -ldane, -lane, -gas, -kas, -jas esinevad tavalises kõnes: pikkaldane, aiglane, ruosagas, allikkas, mustjas jt.

4. Tegevust, tegu, tegevuse saadust ja vahendit märkivatest liidetest kasutatakse vaid järgmisi:

-mine: laulamine, andamine, vottamine, ostamine, tahtumine jt., kusjuures liide liitub ikka vokaalile nagu ma-infinitiiviski.

-us: paranus, kauplus, küsimus, omplus /või: ommelus/, armastus, kirjudus, komistus jt.

Liidetega -e, -u, -n sufikssõnade tuletamine vastab täiesti kirjakeelele, kuna liited -ng, -nd, -is, -ele- esinevad vaid uuemates sõnades ega esine vanemas kõnes.

5. Omadust ja seisundit märkivatest liidetest esinevad:

-us: tarkus, julgus, ümbrus, äädus, iludus, onnedus jt.

-ne: raudane, kuldane, kivene, rasvane, nahkane jt. Lõpp -ne liitub

peamiselt täishäälikule ja seega ainsuse partitiivile.

-line: ruuduline, triibuline, sakkiline jt.

Märkus: Sõna 'vaikne' asemel on vanemas keeles ainult 'vaik, vaigi, vaiki jt.

-lik: vennalik, uelik, emalik, äbelik, sopralik, onnelik jt.

-tu - -du: kohmettu, valladu, kahvadu, saamadu, armudu jt. Neid sõnu ei ole aga palju ja nende asemel kasutatakse rohkem sõnu lõpuga -ta: elutta, /ilma/süüta, südametta, asjatta jne. Üldse ei esine eespool toodud liited kuigi sagedasti prantsuse keeles ja saadakse läbi nendeta.

6. Tegusõna liidetest esineb sagedamini põhjustavat ja teostavat tegevust märkiv liide -ta või -da: kasuttama, kirjudama, rautama, alandama, ülendama;

üleminevat tegevust märkiv liide -ne-: suurenema, vähenema, alanema, paranema, arenema jt.;

korduvat ja vastastikust tegevust märkiv liide -ele-: konelema, rabelema; -le-: kauplema, voitlema jne.;

kestvat tegevust märkiv liide -tse-: nokkitsema, ongitsema, lehitsema jt.;

loodushelide jäljendamist ja kirjeldamist märkiv liide -ise-: elisema, kohisema, mühisema, sahisema, nohisema jt.

Teisi liiteid ei esine või kasutatakse neid vahest kirjakeele mõjul, kuid vanemale murdele ei ole need kuidagi iseloomustavad.

Määrsõnade liidete juures on peatatud juba eespool määrsõnade erinevuste käsitamisel.

Lauseõpetusest.

Pranglis ei ole inimesi, kes oleksid kunagi olnud huvitatud lauseõpetusest, mispärast ei teata seda, mis see on. Kuid inimesed on väljendanud oma mõtteid alati tarviliku selgusega, nendest on aru saadud oma saare inimesed, aga ka kaugemal elavad tuttavad ja võõrad. Seepeale vaatamata, et ei tunta mingeid sõnade lauseteks ühendamise reegleid, on inimesed oma vahel alati kõnelenud asjalikult ja tabavalt ning neid on ikka mõistetud.

Lausete ehitus kõnes vastab üldiselt kirjakeeles esinevatele reeglitele. Öeldis sõltub alati alusest. Kuid teiste lauseliikmete ühildumine ei ole aina samane, vaid siin tuleb ette erinevusi. Võib märgata, et ühildumine ei ole täielik. Üldine reegel on, et omadussõna nimisõna ees käänetes peale nimetava asetub sagedasti vaid ainsuse omastavas käändes, temale järgnev nimisõna aga vajalikus käändes: 'ma tegin vana korvile uue sanga; ahtra lehmijega pole ju midagi tiha; ontsa inimestega on pattusel paha elada; ma ei taht suure mihele äbi tiha; isa tuli keltrist abu kapsujega' jt. Ainult nimetavas käändes, niihästi ainsuses kui mitmuses, ühildub omadussõna nimisõnaga arvus: suur mies, suured mihed; ilus raamat, ilusad raamadud; tugev luom, tugevad luomad jne. Ka mitmuse osastavas on enamasti märgata ühildumist: ma toin pikki puid metsast; meil on palju valgei lambai; naaburid saite suuri kalu.

Kuid siiski on ka neid sõnu, mis ühilduvad nimisõnaga arvus, kuid mitte käänetes: peremies tuli uute obustega; lobus on mängida nuorte inimestega; unt lähenes rasvaste lammastelle. Sellistel juhtudel on omadussõna enamasti mitmuse omastavas ja hoidub sellisena kõigis käänetes, välja-arvatud osastav.

Arvsõna ühes nimisõnaga, peale arvu üks, ühildub tavaliselt öeldisena mitmuses: kolm miest läksitte laadale; seitse inimest söite einalau juures. Ka hulka ja määra märkiva sõna juures on öeldis mitmuses: ulk inimesi kogusitte tuba; muisi luomi söite metsas; salk tüdrukisi ~~xxxx~~ jäite päävarjutta. Sõna 'rahvas' juures on öeldis samuti mitmu-

ses: külarahvas lähtevad einamaale; rahvas tulitte vallamaja juure. Aga mõni kõneleb ka: rahvas tuli kogu kuulimajasse. Seevastu on siis, kui öeldistäide on da-tegevusnimi, öeldis enamasti ikka ainsuses; kuigi alus on mitmuses: nie tüöd tuleb ära tiha; kaduksed tuleb sügiseks ärä parandada; pellutüöd tuleb oigeks ajaks lobettada jne.

Nimisõnalise öeldistäite juures on täide enamasti ikka nimetavas, olgu siis ainsuses või mitmuses: nie on meie küla mihed; meie olemme kuhalikkud inimesed; ta on kolmanda klassi oppilane; Liisa on meie küla karjane.

Pöördsõnade 'nägema, kuulma, märkama, tundma jt.' meeltetegevust märkivate verbide puhul on sihitis järjekindlalt osastavas: nägin laadal oma ode; kuulin rannalt komakat - aga: kuulin rannalt ühe komakka; tundesin rinnus pistet; märkasin obust pellul jt. Sellistel juhtudel on aga siiski koostada reeglit raske, sest kõnekeeles esineb kõikumisi, kusjuures siiski võib märgata, et tuntud või ainsa isiku juures on sihitis ka omastavaski. Samuti on kõikuv sihitise kääne sel juhul, kui sihitise laiendina on da-tegevusnimi:

a/ kavatsen selle raamadu läbi lugeda; ma tahan naist vottada; ta arvas paremaks juttu lobettada; vend pidas kasulikkuks ostada obuse;

b/ tal tekkis kavatsus oma tüöd lobettada; mul oli luotus oma tüöd viia loppule; Pietril tuli tahtumine terve peldu üles kündada; vallal on suov uut rahvamaja ehittada;

c/ kas ma lasen mihe tulla sise; isa palus Juhani tagasi koa.

Kui sihitis on isikuline või enesekohane asesõna, siis on laiend enamasti omastavas: soprad /e. seprad/ kutsusitte minu kaasa; ta ähvardas minu maha lüia; pagan tema vottaks; unt sinu küll süögu; ta kukkudas enese aknast ala.

On sihitiseks hulka määrav sõna, siis on see omastavas: ostasimme vaga karduli; jöime pudeli olut; vidasimme kuhale kuorma eini.

Määruse tarvitamine lauseis on sarnane kirjakeelsele üldtavale. Ajamääruse kääne on enamasti omastavas: olin kogu pääva valves; uotasin teda ulga aiga; ma olin terve nädali aigevuodes; olin pääva otsa kodus.

Tegijamääruse kääne võib olla seestütlevas käändes: ta seisas nagu piksest rabattud. Kuid see võib olla ka omastavas: puu oli tormi murtud; supp oli perenaise keidettud; isa laskes poja obuse ragendada ede; ta käskes vanamihe ära menna. Aga see võib olla ka osastavaski: ma lubasin teda tulla tüöle. Ei või öelda, et siin oleks mingit kindlat reeglit või õigekeelsuse normi, vaid sama lauset võib kasvõi seesama inimene teine kord öelda ka teisiti, kuigi lause mõte jääb ikka üldjoontes samaseks. Lauseliikmete kasutamist mitmet viisi võib tähele panna eriti nooremate juures, kellel pole vanemad väljendusviisid enam au sees ja kõnetava kõigutamata, kuna uus kirjakeelne tava ei ole jõudnud mitmeil põhjusil veel tungida kindlalt ja püsivalt mõtete avaldamisse.

Predikatiivadverbiaalid on sagedamini ainsuses: juuksed läksitte alliks; aned süödetti ramusaks; keik lapsed muuttusitte virgaks. Prangli murre ei kasuta ju omadussõnu või selle asendajaid mitmuses kuigi sagedasti, seepärast on loomulik, et vasttähendatud juhtudel on öeldistäide ainsuses.

Olgu veel tähendatud, et lauseõpetuse suhtes ei ole prangli murret nii hoolsasti tähele pandud, mis pärast siin võib esineda mitmeidki erinevusi, eriti rektsiooni suhtes. Kuid selles küsimuses vajaks prangli murre hoolikamat uurimist ja pikaajalist ä/thelepanekuid.